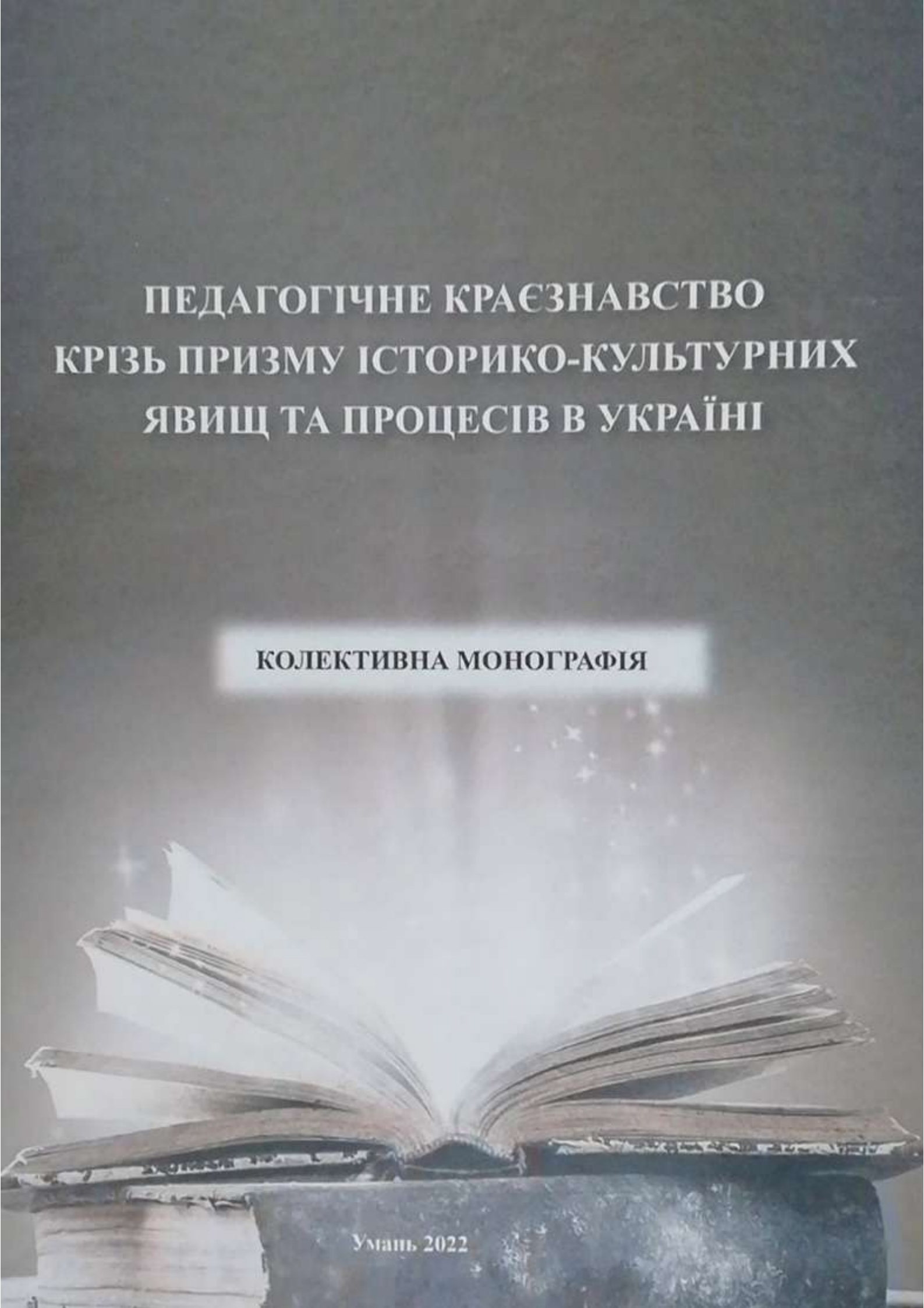
ПЕДАГОГІЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО КРІЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ЯВИЩ ТА ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

Умань 2022

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ПЕДАГОГІЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО КРІЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ЯВИЩ ТА ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

Колективна монографія

УДК 37:908(02)
П24

Авторський колектив:

І. Албул, І. Карпич, О. Кірдан, Н. Коляда, Л. Костенко, Т. Кочубей, О. Кравченко, Н. Левченко, О. Матрос, Л. Моргай, Т. Окольнича, Ю. Підвальна, В. Полєхіна, О. Радул, О. Філоненко

Рецензенти:

Березівська Л. Д., член-кореспондент НАПН України, д-р пед. наук, проф., директор Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського;

Петренко О. Б., д-р пед. наук, проф., завідувач кафедри теорії і методики виховання Рівненського державного гуманітарного університету;

Шевчук О. М., канд. пед. наук, доц., доц. кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Науковий редактор:

Коляда Н. М., д-р пед. наук, проф., проф. кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Рекомендовано до друку вченою радою
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
(протокол № 4 від 25.10.2022 р.)

П24 Педагогічне краєзнавство крізь призму історико-культурних явищ та процесів в Україні : кол. моногр. / І. Албул, І. Карпич, О. Кірдан [та ін.] ; [наук. ред. Н. М. Коляда] ; МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. – Київ : ФОП Ямчинський О.В., 2022. – 332 с.
ISBN 978-617-8184-53-7

Колективну монографію «Педагогічне краєзнавство крізь призму історико-культурних явищ та процесів в Україні» підготовлено в межах проєкту «Освіта, шкільництво і педагогічна думка Черкащини», відповідно до плану наукової діяльності Науково-дослідного центру педагогічного краєзнавства подвійного підпорядкування НАПН України та МОН України та держбюджетної теми «Соціально-психологічна реабілітація дітей та молоді з особливими освітніми потребами засобами інклюзивного туризму» (р/н 0119U103978), яка виконується в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини.

Метою видання є оприлюднення результатів наукових досліджень та інформування громадськості про розвиток педагогічного краєзнавства крізь призму історико-культурних явищ та процесів в Україні: Тематичні рубрики: освіта, шкільництво і педагогічна думка: історія та сучасність; історико-культурний компонент підготовки здобувачів вищої освіти; педагогічне краєзнавство у персоналіях.

Наукове видання розраховане на широку аудиторію – дослідників у галузі педагогічної науки, соціальної роботи, міждисциплінарної проблеми педагогічного краєзнавства.

УДК 37:908(02)

© Колектив авторів, 2022

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА …….. 4

РОЗДІЛ 1. ОСВІТА, ШКІЛЬНИЦТВО І ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ …… 6
Коляда Наталія. Педагогічна біографіка як предмет наукових досліджень (з досвіду діяльності Науково-дослідного центру педагогічного краєзнавства) …… 6
Радул Ольга. Викладачі університетів доби Середньовіччя ……..…..… 24
Костенко Лариса, Окольнича Тетяна. Теорія і практика розвитку позашкільної освіти в Україні (кінець ХХ – початок ХХІ століття) …..… 56
Карпич Ірина. Педагогіка дитячого руху на сторінках українських періодичних видань (20-ті – початок 30-х рр. ХХ ст.) ……...… 108

РОЗДІЛ 2. ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ КОМПОНЕНТ ПІДГОТОВКИ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ……..… 117
Полєхіна Вікторія. Студентські регіональні історико-педагогічні дослідження крізь призму освітянської діяльності …… 117
Кравченко Оксана. «Культурно-рекреаційно-туристична Черкащина: інклюзивно-соціальна 3D карта» – проєкт УДПУ імені Павла Тичини за підтримки Українського культурного фонду ……. 127
Кірдан Олена. Формування національної ідентичності у закладах освіти України на початку ХХ століття ……..… 143
Левченко Наталія. Становлення і розвиток молодіжної роботи в Україні: історичний аспект …….……..… 168

РОЗДІЛ 3. ПЕДАГОГІЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО У ПЕРСОНАЛІЯХ
Кочубей Тетяна. Феофан Прокопович (1677/1681–1736) – автор книжного букваря «Первоє учєніє отроком» ……..…..… 177
Підвальна Юлія. Олексій Андрієвський: педагогічна та науково-просвітницька спадщина (1845–1902 р.) ……...…. 247
Матрос Ольга. Педагогічна діяльність Івана Лучицького задля розвитку освіти на Черкащині (1845–1918) ……...…..… 260
Моргай Лілія. Просопографічний портрет Никифора Григоріїва (1883–1953 рр.) ……...….. 272
Албул Ірина. Постать Володимира Науменка (1852–1919) у збереженні культурно-історичної ідентичності українського народу ….. 282
Філоненко Оксана. Педагогічні персоналії Єлисаветградщини першої третини ХХ століття в історико-педагогічному дискурсі …… 298

ПЕРЕДМОВА

З-поміж сучасних тенденцій розвитку української та зарубіжної освіти, педагогіки – актуалізація регіональних досліджень, що виявляється у зверненні науковців до різних аспектів педагогічного краєзнавства, мікроісторії тощо. Регіональний підхід ґрунтується на висвітленні закономірностей розвитку національної освіти та педагогічної думки на маловідомих, унікальних регіональних матеріалах.

Один із аспектів такого регіонального підходу є предметом досліджень педагогічного краєзнавства – галузі педагогічного знання про особливості розвитку освіти, науки, педагогічної думки, культури місцевого краю, вивчення, збереження та творче використання регіонального педагогічного досвіду в теорії та практиці сучасних освітніх закладів.

Актуальність регіональної наукової проблематики підсилюється багатовимірністю педагогічного краєзнавства одночасно як педагогічного, історичного, соціального явища, що потребує ґрунтовного вивчення задля репрезентативного його представлення в сучасному міждисциплінарному історико-культурному дискурсі – освітньому, соціально-педагогічному, історико-педагогічному тощо.

На важливості та життєвій необхідності посилення історико-культурного компонента як обов'язкової складової вищої освіти акцентує увагу Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти: «У закладах вищої освіти історія і культура України мають вивчатися на порівняно вищому рівні і в глобальному вимірі, аналізуючи закономірності, наслідки та значення історико-культурних явищ та процесів в Україні, вписуючи їх у європейський і світовий контекст»[1].

Значення історико-культурного підходу до підготовки майбутніх фахівців – громадян України – підсилюється потребами сучасної практики в умовах сучасних соціальних змін.

Побудова громадянського суспільства, інтеграція України у світове та європейське співтовариство передбачають орієнтацію на Людину, її духовну культуру, виховання ціннісного ставлення до соціального оточення та самої себе, національно свідомого, високоосвіченого, життєво компетентного, толерантного громадянина – патріота, здатного до саморозвитку та самовдосконалення, відповідального перед своєю нацією (Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді, 2015 р.).

У Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України (2022) та інших документах як пріоритетні визначаються завдання формування національної ідентичності у студентської молоді, усвідомлення нею свого національно-патріотичного обов'язку на основі загальнолюдських і національних духовних цінностей, виховання любові до своєї Батьківщини, утвердження якостей громадянина-патріота України

[1] Про історико-культурну складову освітнього процесу рішення Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти від 21 червня 2022 р. URL: https://cutt.ly/ILa6Gae

як ідеологічного чинника розвитку культурного і творчого потенціалу нашого народу.

Тому, з метою посилення історико-культурного компоненту підготовки здобувачів вищої освіти робочі групи освітніх програм закладів вищої освіти, наукових установ працюють над переглядом змісту освіти (тематики обов'язкових, вибіркових освітніх компонентів, форм і методів викладання, тематики кваліфікаційних робіт тощо) з метою забезпечення таких програмних результатів навчання, щоб «здобувач вищої освіти був готовий самостійно визначати закономірності і аналізувати суспільні процеси, що відбувалися у минулому та відбуваються нині, розуміти їх зв'язки та проводити історичні паралелі»[2].

З метою актуалізації регіональної наукової проблематики, вивчення маловідомих сторінок педагогічного краєзнавства науковці Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини у 2022 році започаткували новий дослідницький проєкт – «Освіта, шкільництво і педагогічна думка Черкащини».

В межах проєкту підготовлено колективну монографію «Педагогічне краєзнавство крізь призму історико-культурних явищ та процесів в Україні». Підготовка видання здійснювалася відповідно до плану наукової діяльності Науково-дослідного центру педагогічного краєзнавства подвійного підпорядкування НАПН України та МОН України та держбюджетної теми «Соціально-психологічна реабілітація дітей та молоді з особливими освітніми потребами засобами інклюзивного туризму» (реєстраційний номер 0119U103978), що виконується в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини (2020-2022).

До участі в підготовці видання долучилися науково-педагогічні працівники Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини та інших закладів вищої освіти, наукових установ України.

Теметичні розділи монографії «Педагогічне краєзнавство крізь призму історико-культурних явищ та процесів в Україні»:

Розділ 1. Освіта, шкільництво і педагогічна думка: історія та сучасність;

Розділ 2. Історико-культурний компонент підготовки здобувачів вищої освіти;

Розділ 3. Педагогічне краєзнавство у персоналіях.

Монографія стане у нагоді дослідникам у галузі педагогічної науки, соціальної роботи, а також усім, кого цікавлять міждисциплінарні проблеми педагогічного краєзнавства.

Від авторів монографії
«Педагогічне краєзнавство крізь призму
історико-культурних явищ та процесів в Україні»

[2] Про історико-культурну складову освітнього процесу рішення Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти від 21 червня 2022 р. URL: https://cutt.ly/ILa6Gae

РОЗДІЛ 1

ОСВІТА, ШКІЛЬНИЦТВО І ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

КОЛЯДА НАТАЛІЯ
доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини,
керівник Науково-дослідного центру педагогічного краєзнавства
подвійного підпорядкування Національній академії педагогічних наук
України та Міністерству освіти і науки України, м. Умань
ORCID 0000-0001-7743-7831
E-mail: Koliada_n@ukr.net

ПЕДАГОГІЧНА БІОГРАФІКА ЯК ПРЕДМЕТ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ (З ДОСВІДУ ДІЯЛЬНОСТІ НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ЦЕНТРУ ПЕДАГОГІЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА)

З-поміж сучасних тенденцій розвитку української та зарубіжної освіти, педагогіки – актуалізація регіональних досліджень, що виявляється у зверненні науковців до різних аспектів педагогічного краєзнавства, мікроісторії тощо. Регіональний підхід ґрунтується на висвітленні закономірностей розвитку національної освіти та педагогічної думки на маловідомих, унікальних регіональних матеріалах.

Один із аспектів такого регіонального підходу є предметом досліджень краєзнавства – інтегрованого науково-освітнього напряму, який спрямований на пізнання історико-географічних країв з метою їх культурно-духовного відродження й пошуку шляхів перспективного соціально-економічного розвитку на основі врахування історично закладених передумов розвитку (В. Обозний) [25].

Відоме з давніх часів поняття «краєзнавство» по-різному тлумачиться в педагогічній науці, що свідчить про багатоманітність функцій краєзнавства: діяльність, спрямована на вивчення певної частини території, її населення, природи, господарства, історії і культури тощо; як принцип навчання, виховання, засіб формування культури підростаючого покоління (О. Барков, П. Іванов, В. Кондаков, М. Кострица, М. Мілонов, В. Полєхіна, І. Прус, О. Тімець та ін.); дидактична категорія (І. Безкоровайний, М. Откаленко, М. Скаткін, М. Роговін та ін.); метод навчання, усебічного пізнання та дослідження навколишньої дійсності, комплексне дослідження рідного краю (А. Большаков, І. Івков, Л. Масол, Ф. Петров, А. Пінкевич та ін.); складова українознавства (П. Кононенко, О. Шаблій, Я. Мариняк, В. Обозний та ін.).

Дослідження проблем краєзнавства здійснює Національна спілка краєзнавців України (НСКУ) – добровільна творча організація зі статусом національної всеукраїнської творчої спілки як суб'єкта творчої діяльності, що об'єднує краєзнавців – професійних дослідників і літописців рідного краю. Основною метою діяльності Спілки є розвиток національного краєзнавчого руху, залучення до пізнання рідного краю широких верств населення, використання досвіду, здобутого в цій галузі в Україні та за кордоном, створення й оприлюднення документально-публіцистичних і науково-популярних творів із історії та культури краю.
З ініціативи Національної спілки краєзнавців України видається науковий журнал «Краєзнавство», заснований у квітні 1927 року Українським комітетом краєзнавства, репресований у 1930 році та відроджений 1993 року. Дослідники виокремлюють такі види краєзнавства: державне (здійснюється у наукових установах – науково-дослідних інститутах, музеях бібліотеках), громадське (краєзнавчий рух із залученням широких кіл громадськості), педагогічне (зокрема шкільне або учнівське) [23].

Педагогічний аспект краєзнавства відображає термін «педагогічне краєзнавство» – галузь педагогічного знання про особливості розвитку освіти, науки, педагогічної думки, культури місцевого краю, вивчення, збереження та творче використання регіонального педагогічного досвіду в теорії та практиці сучасних освітніх закладів [11, с. 494].

Актуальність регіональної наукової проблематики підсилюється багатовимірністю педагогічного краєзнавства одночасно як педагогічного, історичного, соціального явища, що потребує ґрунтовного вивчення задля репрезентативного його представлення в сучасному освітньому, соціально-педагогічному й історико-педагогічному дискурсах.

Розвиток фундаментальних і прикладних досліджень із проблем педагогічного краєзнавства – основна мета діяльності низки науково-дослідних структур. Зокрема, Науково-дослідного центру педагогічного краєзнавства подвійного підпорядкування Національній академії педагогічних наук України та Міністерству освіти і науки України, створеного в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини у 2006 році (постанова Президії Академії педагогічних наук України (протокол № 1 –7/5 – 136 від 20 квітня 2006 року).

Мета діяльності Центру педагогічного краєзнавства – розвиток фундаментальних і прикладних досліджень із проблем педагогічного краєзнавства, координація дослідницької діяльності вчених у галузі педагогічного краєзнавства, створення можливостей для апробації та впровадження у навчальний процес результатів досліджень, залучення обдарованої молоді до активної науково-дослідної роботи. З часом історико-педагогічний вектор досліджень було розширено науковими розвідками з теорії і практики соціальної педагогіки, соціальної роботи, молодіжної роботи тощо [46].

Один із напрямів діяльності Науково-дослідного центру педагогічного краєзнавства – педагогічна біографіка, наукова біографія,

біографічні дослідження, біографіка як «сфера наукової та літературної творчості, видавничо-інформаційної роботи, частину вітчизняної гуманітарної культури» [32, с. 129].

В сучасному науково-інформаційному просторі, в умовах накопичення біографічної інформації, розвитку теоретичних та методичних засад біографічних досліджень щодо особливостей застосування дослідницького інструментарію, понятійного апарату, науково-видавничої роботи у цьому напрямі – актуальним є вивчення питань педагогічної біографіки та біографістики.

Фундатори української біографістики наголошують увагу дослідників на тому, що в наш час у працях істориків та у сфері практичної біографічної інформації спостерігається відчутна варіативність використання термінології, пов'язаної з теоретичними й методичними засадами біографічних досліджень, науково-видавничою роботою та формуванням у цій галузі електронних інформаційних ресурсів, визначенням жанрів біографічних видань: «Ідеться про такі базові поняття історико-біографічних студіювань, як широко використовуване в англомовному світі «biography», а у вітчизняній науковій літературі та інформаційній практиці – «біографія», «біографіка», «біографістика», «біобібліографія» та ціла низка похідних від них, наприклад пара «біографічний словник» – «біобібліографічний словник» (або довідник), «біографічна інформація», «біографічні відомості», «біографічні дані», латинське «personalia» та українські терміни – «персоналія», «персональні дані», «ресурси біографічної інформації», смислове наповнення яких на практиці виявляється доволі різним.

Така неусталеність термінології, розпливчастість понятійного ряду нерідко вносять плутанину в розуміння об'єкта й самого предмета та проблемнотематичного діапазону біографічних досліджень, ускладнює осмислення їх цілей і завдань, сприйняття змісту наукових студій, викладених у них ідей та практичних рішень, визначення видового, жанрового різноманіття біографічних праць і публікацій» (В. І. Попик) [32, с. 122–123].

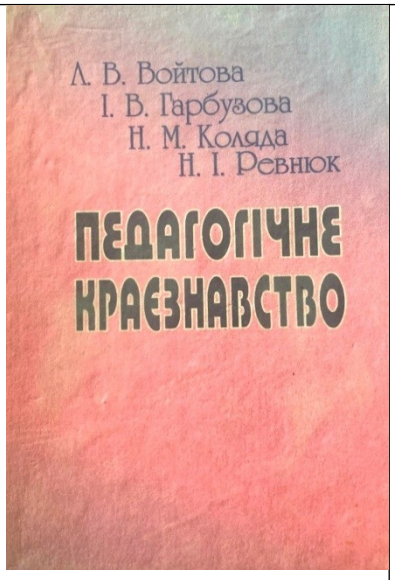
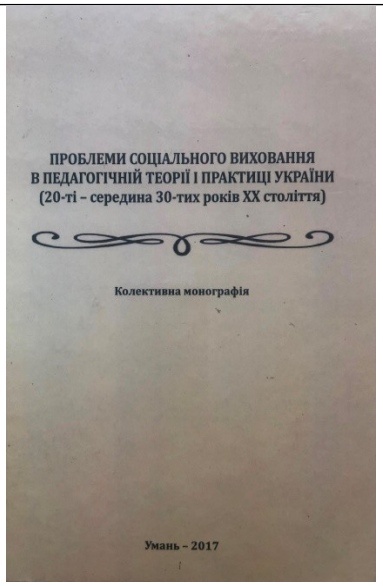
Наведемо приклади трактувань ключових понять, які, на нашу думку, найбільш вдало розкривають зміст та взаємовпливи термінологічного ряду у біографічних дослідженнях:

- біографія – історико-культурологічне явище, що об'єднує різні види, роди й типи біографічного дослідження, що склалися історично», предмет і напрям літературної та наукової діяльності й саме мистецтво створювати життєписи (С. В. Чишко) [47, с. 4–5];
- наукова біографія – дослідження науковця, а художня біографія – тип біографії, головним предметом якої виступає мистецьке зображення історії життя реальної особи (С. М. Ляшко) [16, с. 269];
- біографіка – сфера наукової та літературної творчості, видавничо-інформаційної роботи, частина вітчизняної гуманітарної культури (В. І. Попик) [32, с. 129];

- біографістика – винятково спеціальна історична дисципліна й галузь історичної науки. Її предметною областю виступає біографічне знання як історично сформований феномен. Предметом біографістики як наукової дисципліни є вивчення історії розвитку та узагальнення досвіду біографічних досліджень, опрацювання їх теоретико-методологічних, методичних, джерелознавчих та практично-прикладних проблем. Об'єктом дослідження в біографістиці виступають різноманітні результати багатовікового поступу світової біографіки: опубліковані наукові праці, літературні біографії, словники й довідники, біографічні сеґменти енциклопедій, збірники біографій, біобібліографії, праці з генеалогії та інших суміжних дисциплін тощо (В. І. Попик) [32, с. 130].

Отже, педагогічна біографіка – це сфера наукової творчості, видавничо-інформаційної роботи, біографічних досліджень діяльності педагогів, освітян, громадських діячів на певному історико-педагогічному етапі. І саме цей напрям досліджень став одним із провідних в діяльності Науково-дослідного центру педагогічного краєзнавства.

Результати науково-дослідної роботи співробітників Центру висвітлені у численних виданнях – монографіях, підручниках, посібниках, бібліографічних покажчиках, публікаціях в українських і зарубіжних фахових наукових виданнях, зокрема, з проблем педагогічної біографіки та біографістики: «Педагогічне краєзнавство» (2008), «Хрестоматія педагогічного краєзнавства» (2012) [45], «Антологія педагогічного краєзнавства Черкаського краю» (2008) [2], «Проблеми соціального виховання в педагогічній теорії і практиці України (20-ті – середина 30-тих років ХХ століття)» (2017) [33] та ін.

		
«Хрестоматія педагогічного краєзнавства» (2012)	**«Педагогічне краєзнавство» (2008)**	**«Проблеми соціального виховання в педагогічній теорії і практиці України (20-ті – середина 30-тих років ХХ століття)» (2017)**

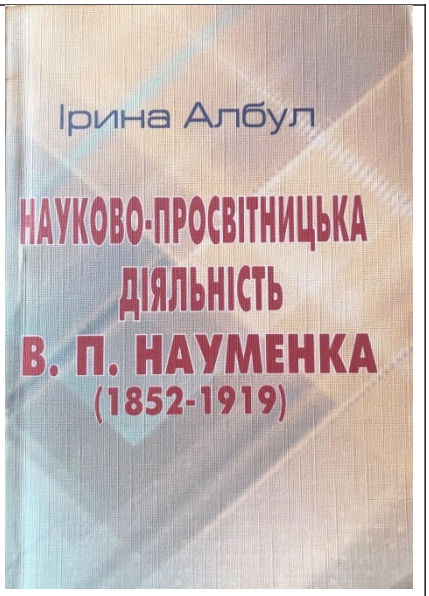
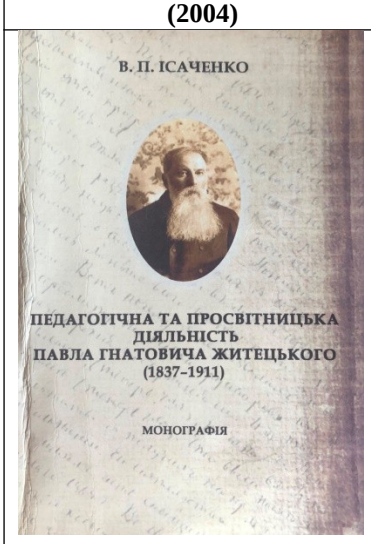
За більш як 15 років за результатами наукових досліджень захищено більше як п’ятдесят дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора та кандидата наук (доктора філософії), з яких значна частина присвячена актуальним питанням педагогічної біографіки та біографістики: педагогічна й науково-просвітницька діяльність *Громад* у контексті суспільного руху Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX століття); розвиток української педагогічної думки другої половини XVII-XVIII століття крізь призму вітчизняних досліджень; та ін.

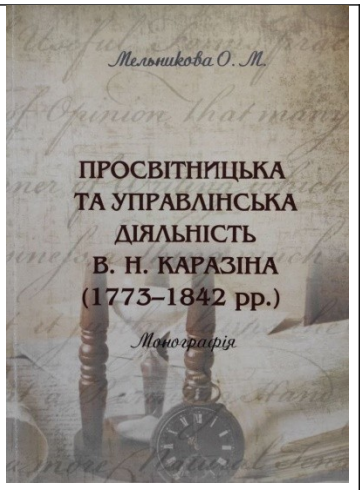
Частина досліджень – біографічні розвідки творчості педагогів та освітян, з-поміж яких: Олександр Русов (1847–1915), Володимир Науменко (1852–1919), Пантелеймон Куліш (1819-1897), Олексій Андрієвський (1845–1902), Павло Житецький (1837–1911), Іван Лучицький (1845–1918), Н Григоріїв (1883–1953), Василь Каразін (1773–1842), Вільгельм Гумбольдт (1767– 1835), Вільгельм Лай (1862–1926) та ін.

За результатами дисертаційних досліджень, історико-педагогічних розвідок опубліковано цілу низку наукових видань з проблем педагогічної біографіки:

- Н. М. Коляда «Христина Алчевська. На освітянській ниві» (колективне видання «Українки в історії», 2004) [49];
- О. О. Кравченко «Пантелеймон Куліш. Життя, віддане просвітництву» (монографія, 2009) [14];
- І. В. Албул «Науково-просвітницька діяльність В. П. Науменка (1852-1919)» (монографія, 2010) [22];
- Т.Д. Кочубей «Українська педагогічна думка другої половини XVIIXVIII століття крізь призму вітчизняних досліджень» (монографія, 2012) [13];
- І. Г. Резніченко «Педагогічно-просвітницька діяльність Олександра Русова (1847– 1915 рр.)» (монографія, 2015) [34];
- Ю. В. Підвальна Просвітницька діяльність та педагогічні погляди Олексія Олександровича Андрієвського (1845–1902)» (монографія, 2015) [29];
- В. П. Ісаченко «Педагогічна та просвітницька діяльність Павла Гнатовича Житецького (1837–1911)» (монографія, 2015) [8];
- О. О. Матрос «Педагогічна та просвітницька діяльність Івана Васильовича Лучицького (1845–1918)» (монографія, 2016) [18];
- «Дитинство: радість пізнання (за ідеями В. О. Сухомлинського)» (колективна монографія, 2017) [6];
- Л. А. Моргай «Григоріїв Никифор Якович (1883-1953 рр.): нариси з педагогічної та науково-просвітницької діяльності» (монографія, 2020 р.) [20];
- О. М. Мельникова «Просвітницька та управлінська діяльність В. Н. Каразіна (1773–1842 рр.)» (монографія, 2017) [19];
- А. Ю. Кришко «Вплив ідей Вільгельма фон Гумбольдта (1767–1835) на мовну освіту в Україні XIX – початку XX століття» (монографія, [2015) [15];

- Веремюк Л. Л. «Психолого-педагогічні основи «школи дії» В. А. Лая» [4];
- О. В. Штик «П. Петерсен про розвиток виховних ідей в сучасній Німеччині» [48].

		
Коляда Н. М. «Христина Алчевська. На освітянській ниві» (2004)	**Кравченко О. О. «Пантелеймон Куліш. Життя, віддане просвітництву» (2009)**	**І. В. Албул «Науково-просвітницька діяльність В. П. Науменка (1852-1919)» (2010)**
		
Ісаченко В. П. «Педагогічна та просвітницька діяльність Павла Гнатовича Житецького (1837–1911)» (2015)	**Матрос О. О. «Педагогічна та просвітницька діяльність Івана Васильовича Лучицького (1845–1918)» (2016)**	**Моргай Л. А. «Григоріїв Никифор Якович (1883-1953 рр.): нариси з педагогічної та науково-просвітницької діяльності» (2020 р.)**

		
Кочубей Т.Д. «Українська педагогічна думка другої половини XVIIXVIII століття крізь призму вітчизняних досліджень» (2012)	**«Дитинство: радість пізнання (за ідеями В. О. Сухомлинського)». Кочубей Т.Д. та ін. (2017)**	**Мельникова О. М. «Просвітницька та управлінська діяльність В. Н. Каразіна (1773–1842 рр.)» (2017)**

Одночасно з підготовкою дисертаційних робіт наукові дослідження проводяться в контексті виконання наукових тем:

– «Педагогічне краєзнавство Черкащини у підготовці майбутніх учителів» (державний реєстраційний номер № 0104U010897, 2005–2007 рр.);

– «Інтегративна технологія використання педагогічного краєзнавства у дисциплінах гуманітарного циклу як складова підготовки майбутнього вчителя» (державний реєстраційний номер № 0107U012395, 2008–2009 рр.);

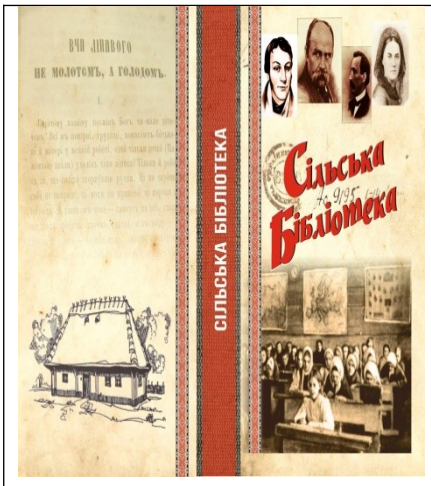
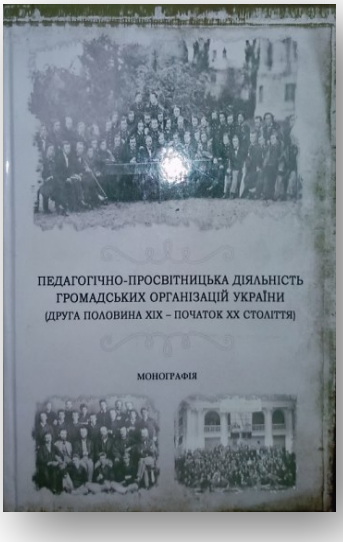
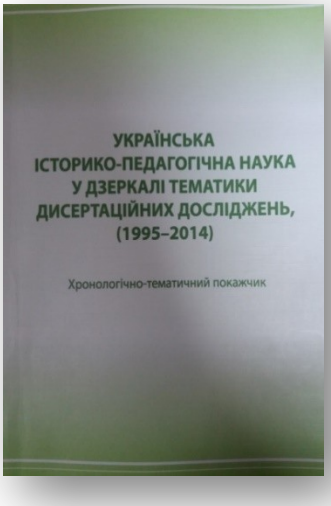
– «Розвиток дитячого руху в Центральній Україні (друга половина XIX – XX ст.)» (фундаментальне дослідження, державний реєстраційний номер № 0110U001000, 2010–2012 рр.);

– «Педагогічно-просвітницька діяльність громадських організацій України (друга половина XIX – початок XX ст.)» (фундаментальне дослідження, державний реєстраційний номер № 0113U000331, 2013–2015 рр.);

– «Соціально-психологічна реабілітація дітей та молоді з особливими освітніми потребами засобами інклюзивного туризму» (фундаментальне дослідження, державний реєстраційний номер № 0119U103978, 2020–2022 рр.).

Окрема сторінка в діяльності Центру – критико-бібліографічна робота, результатом якої стала підготовка серії бібліографічних видань. Зокрема, хронологічно-тематичного покажчика «Українська історико-педагогічна наука у дзеркалі тематики дисертаційних досліджень (1995–2014)» (2014) [43]. Автор проєкту і науковий редактор – дійсний член НАПН України, доктор педагогічних наук, професор О. В. Сухомлинська.

У виданні представлена тематика дисертаційних досліджень з історії педагогіки на здобуття наукового ступеня доктора та кандидата педагогічних наук, закоординованих у 1995–2014 роках зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки, а також інших спеціальностей з педагогічних наук. В основу різнорівневої систематизації тем дисертацій покладений поділ на докторські та кандидатські, основними принципами обрано хронологічний та проблемно-тематичний. Зокрема, у розділі 4 «Персоналія як тема історико-педагогічних досліджень» подано тематику 354 дисертацій, присвячених постатям українських і зарубіжних педагогів різних часів.

		
«Сільська бібліотека (зібрання «метеликів»)» (2015)	**«Педагогічно-просвітницька діяльність громадських організацій України (друга половина XIX – початок XX ст.)» (колективна монографія, 2015)**	**«Українська історико-педагогічна наука у дзеркалі тематики дисертаційних досліджень (1995–2014)» (хронологічно-тематичний покажчик, 2014)**

Сьогодні діяльність Центру має практико орієнтований підхід, результати наукових біографічних досліджень мають продовження через впровадження у практику діяльності ЗВО за такими напрямами:

- пошуково-краєзнавча робота викладачів і студентів;
- проведення наукових заходів (конференцій, семінарів);
- підготовка наукових видань («Жінки в історії соціальної роботи» (2018, 2020, 2022) та ін.);
- проєктна діяльність (інноваційний проєкт – Національно-патріотичний табір для студентської молоді «Дія» («Наслідуймо видатних українців!», XI зміна, 2019 р.; «Пантелеймон Куліш – життя, віддане просвітництву», XI зміна, 2020 р.);

- науково-дослідні проєкти: «Жінки в історії соціальної роботи» (2018-2022), «Освіта, шкільництво і педагогічна думка Черкащини» (2022) та ін.

Один із ключових і вже традиційних напрямів діяльності Центру – пошуково-краєзнавча робота викладачів і студентів: розробка науково-дослідних тем, студентська наукова робота, підготовка та захист дисертаційних робіт, наукових праць: «Школа і долі» (В. М. Полєхіна, Л. М. Нестругіна, 2010 р.) [30], «Репресовані освітяни Черкащини» (В. М. Полєхіна, 2008 р.) [35], «Святиться учителя ім’я» (Л. М. Нестругіна, В. М. Полєхіна, 2020 р.) [36] та ін.

	
«Школа і долі» **(В.М. Полєхіна, Л.М. Нестругіна, 2010 р.)**	**«Святиться учителя ім’я»** **(Л. М. Нестругіна, В. М.Полєхіна, 2020 р.)**

З 2014 року впроваджено інноваційний проєкт – Національно-патріотичний табір для студентської молоді «Дія», мета якого – формування у студентів високої патріотичної свідомості, почуття вірності до Батьківщини, турботи про благо свого народу, готовності до виконання громадянського і конституційного обов’язку із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України, сприяння становленню її як правової, демократичної, соціальної держави. Учасниками табору є студентська та учнівська молодь міста Умань.

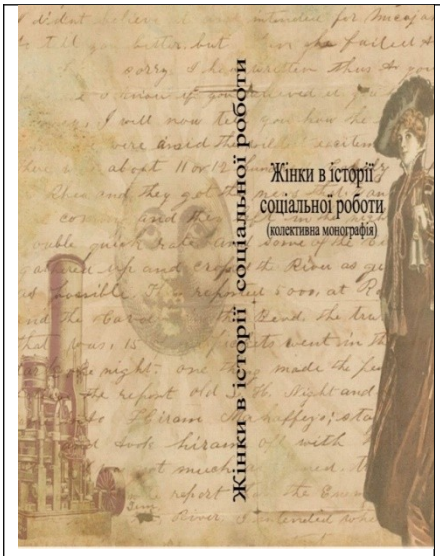
Зокрема, XI зміна Національно-патріотичного табору для студентської молоді «ДІЯ» (квітень 2019 р.) проходила під гаслом «Наслідуймо видатних українців!» (мета – висвітлення педагогічної діяльності видатних освітян України другої половини XIX – початку XX століття), XI зміна – «Пантелеймон Куліш – життя, віддане просвітництву» [24].

XI зміна національно-патріотичного табору «ДІЯ» відкрита!!!

Яскравим прикладом міждисциплінарного підходу досліджень є спільний освітній та науково-дослідницький проєкт «Жінки в історії соціальної роботи», реалізований в межах діяльності Центру педагогічного краєзнавства та Гендерного центру, який входить до Всеукраїнського осередку центрів гендерної освіти України. За результатами досліджень видано колективні монографії «Жінки в історії соціальної роботи» (2018), «Жінки в історії професійної соціальної роботи: від XIX століття і до сьогодення» (2020, 2022) [7]. До науково-пошукової роботи долучаються науково-педагогічні працівники, здобувачі вищої освіти факультету соціальної та психологічної освіти УДПУ імені Павла Тичини, а також закладів вищої освіти, наукових установ України і зарубіжних країн.

		
«Жінки в історії соціальної роботи» 2018 р.	**«Жінки в історії професійної соціальної роботи: від XIX століття і до сьогодення» 2020 р.**	**«Жінки в історії професійної соціальної роботи: від XIX століття і до сьогодення»2022 р.**

У 2022 році з метою актуалізації регіональної наукової проблематики, вивчення маловідомих сторінок педагогічного краєзнавства науковці Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини започатковують новий дослідницький проєкт – «Освіта, шкільництво і педагогічна думка Черкащини». Підготовка видання здійснювалася відповідно до плану наукової діяльності Науково-дослідного центру педагогічного краєзнавства подвійного підпорядкування НАПН України та МОН України та наукових тем кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи («Актуальні проблеми соціально-педагогічної теорії та практики (реєстраційний номер 0111U007547)»; «Актуальні проблеми історико-педагогічного знання (реєстраційний номер 0111U009198)» [10]).

З-поміж тематичних напрямів реалізації наукового проєкту: формування педагогічних процесів і освітньо-виховних систем; джерелознавство як складова педагогічних досліджень; розвиток національної педагогіки; культурно-антропологічна історія освіти; українська народна педагогіка в її історичному контексті; історія розвитку освіти в Україні в різні історичні періоди; дитинство як об’єкт історико-педагогічного знання; персоналія в історико-педагогічному дискурсі та ін. [46].

Результати більш як 15-річної діяльності Центру підтверджують думку про те, що на сучасному етапі розвитку суспільства набуває актуальності та життєвої необхідності інтеграція освіти і науки в умовах вищої школи, співпраця ЗВО з науковими установами.

У контексті означеного з кожним роком розширюються горизонти співпраці з НАПН України, а саме: відділенням загальної педагогіки та філософії освіти НАПН України (координація спільної діяльності, проведення наукових заходів, підготовка наукових видань тощо); відділом історії педагогіки Інституту педагогіки НАПН України (проведення наукових заходів, підготовка наукових видань тощо); Державною науково-педагогічною бібліотекою України імені В. О. Сухомлинського (участь у науково-методологічних заходах з історії освіти, що проводяться в бібліотеці: педагогічних читаннях, науково-методологічних та науково-практичних семінарах тощо) та ін.

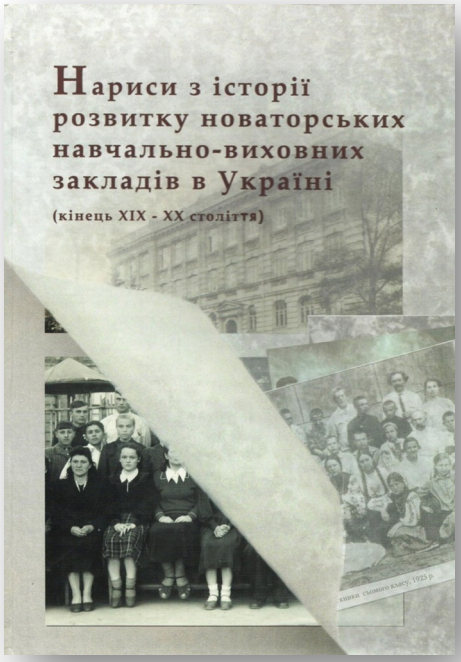
З-поміж інших – щорічні науково-методологічні заходи з історії освіти, що проводяться в Державній науково-педагогічній бібліотеці України імені В. О. Сухомлинського. Актуальні проблеми біографістики стали ключовими під час VII Всеукраїнського науково-методологічного семінару з історії освіти «Педагогічна біографіка та біографістика в сучасному науково-інформаційному просторі» (20 травня 2022 року). Мета науково-методологічного семінару – осмислення сучасних і розроблення нових підходів до здійснення досліджень з історії вітчизняної та зарубіжної освіти, сприяння науковцям у реалізації дослідницьких завдань для одержання нового історико-педагогічного знання, популяризація історії освіти/педагогіки як важливого складника фахової підготовки освітян, підвищення їхньої кваліфікації.

Учасники заходу, представники українських і зарубіжних наукових установ, закладів вищої освіти обговорили такі питання: основні поняття та терміни: біографія, біографістика, персоналія як складники педагогічної терміносистеми; тенденції розвитку педагогічної біографіки й біографістики у світі; біографічний метод у вітчизняних історико-педагогічних дослідженнях: минуле та сьогодення; джерела інформації в біографічному дослідженні з історії освіти (автобіографія, мемуари, листування, періодика, книжки тощо); внесок ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського й наукових бібліотек у педагогічну біографіку та біографістику [1].

У співпраці з науковцями відділу історії педагогіки Інституту педагогіки, відділення загальної педагогіки та філософії освіти НАПН України співробітники Центру взяли участь у низці наукових проєктів, підготовці наукових видань:

- «Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX-XX ст.)» (хрестоматія, 2003) [17];
- «Українська педагогіка в персоналіях» (Навчальний посібник, 2005) [44];
- «Нариси з історії розвитку новаторських навчально-виховних закладів в Україні (XX століття)» (посібник, 2010) [21];
- «Диференційований підхід в історії української школи (кінець XIX – перша третина XX ст.)» (монографія, 2013).

	
«Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX-XX ст.)» (хрестоматія, 2003)	**«Українська педагогіка в персоналіях» (Навчальний посібник, 2005)**

	
«Нариси з історії розвитку новаторських навчально-виховних закладів в Україні (XX століття)» (посібник, 2010)	**«Диференційований підхід в історії української школи (кінець XIX – перша третина XX ст.)» (монографія, 2013)**

Вагомим джерелом досліджень проблем педагогічного краєзнавства, педагогічної біографістики є інноваційні ресурси провідних наукових установ, бібліотек, архівних установ. З-поміж інших заслуговує на увагу діяльність Відділ педагогічного джерелознавства та біографістики Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського [5] (сектор сухомлиністики [38], онлайн-проєкт «Педагоги України: пам’ятаємо, шануємо!», 2022 р. [26] та ін. [3]).

У контексті вивчення проблем біографістики заслуговують на увагу дослідження Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (збірник «Українська біографістика» [42]; колективна монографія «Українська біографіка XXI століття: мозаїка контекстів і форм» (В. І. Попик, Г. А. Александрова, Л. І. Буряк, О. В. Бугаєва, Ю. В. Вернік, Н. І. Любовець, Н. П. Марченко, О. В. Плющик, І. І. Стамбол, В. В. Томозов, 2021) [41]; монографія «Біографіка: феномен культури і науки, інформаційний ресурс суспільства» (В. І. Попик, 2021 р.) [31]); Вісімнадцяті Біографічні читання «Сучасні моделі біографічних реконструкцій», присвячені пам’яті засновника та першого директора Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, доктора історичних наук, професора Віталія Сергійовича Чишка (1951–2003) [40]).

Розвиток науки, досліджень у різних наукових галузях, співпраця вчених неможливі без засобів наукової комунікації, до яких відносять:

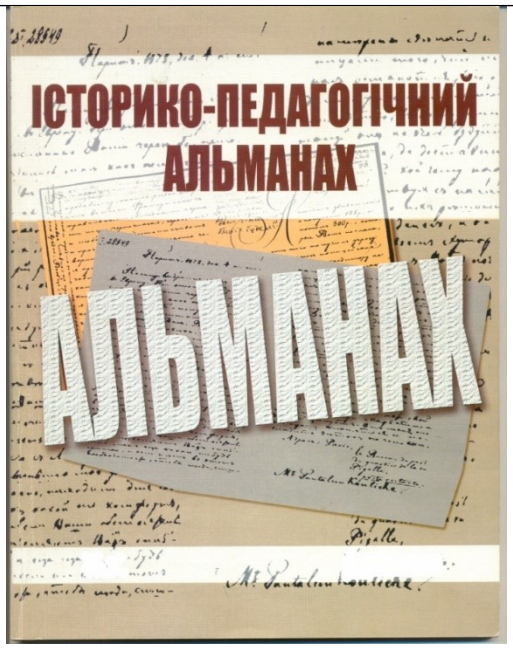
наукову періодику, наукові монографії, матеріали конференцій, наукові педагогічні конференції, наукові бесіди, листування між ученими, семінари, педагогічні виставки, електронні журнали, сайти педагогічних установ, індивідуальні веб-сторінки вчених-педагогів, Інтернет-конференції тощо.

Центр педагогічного краєзнавства:

– осередок організації та проведення міжнародних і всеукраїнських наукових конференцій, семінарів: Всеукраїнська науково-практична конференція «Українська педагогіка 1920-х років – сучасні оцінки і виміри» (2012), Всеукраїнська науково-практична конференція «Розвиток вітчизняного та зарубіжного дитячого руху: історія і сучасність» (2011, 2012) та ін.;

- з 2004 р. по 2020 р. результати наукових досліджень з історії педагогіки, педагогічного краєзнавства висвітлювалися на сторінках фахового видання «Історико-педагогічний альманах», заснованого УДПУ імені Павла Тичини та Інститутом педагогіки НАПН України. Головний редактор – дійсний член НАПН України, доктор педагогічних наук, професор О. В. Сухомлинська [9];

- у 2018 р. засновано науковий журнал «Соціальна робота та соціальна освіта». З 2020 р. журнал внесено до Переліку наукових фахових видань України категорії Б (наказ МОН України від 26.11.2020 № 1471), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт (231 – Соціальна робота; 011 – Освітні, педагогічні науки; 015 – Професійна освіта; 016 – Спеціальна освіта) [39].

	
«Історико-педагогічний альманах» http://ipa.udpu.edu.ua/	**«Соціальна робота та соціальна освіта»** srso@udpu.edu.ua

Сьогодні Науково-дослідний центр педагогічного краєзнавства – осередок інтеграції освіти і науки як необхідної умови інноваційного розвитку будь-якої країни, суспільства. Тому основними завданнями його діяльності є співпраця з науковими установами, закладами вищої освіти, дослідження, апробація і впровадження у практику теоретико-методологічних засад педагогічно-краєзнавчої діяльності [12, с. 47].

Результати досліджень презентовано на сторінці Науково-дослідного центру педагогічного краєзнавства подвійного підпорядкування НАПН України та МОН України в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини [46].

Перспективи подальших наукових досліджень співробітників Центру полягають у підсиленні міждисциплінарних досліджень проблем педагогічного краєзнавства з метою розширення спектру діяльності науковців, наукових шкіл Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини у співпраці з науковими установами Національної академії педагогічних наук України та закладами Міністерства освіти і науки України; забезпеченні інтегрованості наукової діяльності закладу вищої освіти у світовий освітньо-науковий простір (наукове та науково-технічне співробітництво із закордонними організаціями; маркетингові дослідження щодо просування науково-технічних результатів на український та світовий ринки.

Список використаних джерел

1. VII Всеукраїнський науково-методологічний семінар з історії освіти «Педагогічна біографіка та біографістика в сучасному науково-інформаційному просторі» (20 травня 2022 р.). Режим доступу: http://dnpb.gov.ua/wp-content/uploads/2022/03/Program_20_05_2022.pdf

2. Антологія педагогічного краєзнавства Черкаського краю: Навчальний посібник / І. Албул, Л. Бадья, В. Бойченко, Н. Коляда та ін. Умань, 2008. 344 с.

3. Березівська Л. Д. Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського як інтегратор і поширювач педагогічного біографічного знання. *Українська біографістика = Biographistica Ukrainica* : зб. наук. пр. / Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т біогр. дослідж. Київ, 2015. № 12. С. 283–295. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ubi_2015_12_16.

4. Веремюк Л. Л. Психолого-педагогічні основи «школи дії» В. А. Лая. *Порівняльно-педагогічні студії*. 2011. № 1. С. 117–123.

5. Відділ педагогічного джерелознавства та біографістики Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського. URL: https://cutt.ly/5KIJiLh

6. Дитинство: радість пізнання (за ідеями В. О. Сухомлинського) : кол. монографія / авт. кол.: Т. Д. Кочубей, Н. В. Безлюдна, Л. В. Ткачук. Умань : ВПЦ «Візаві», 2017. С. 4–92.

7. Жінки в історії професійної соціальної роботи: від XIX століття до сьогодення: колективна монографія / Т. В. Семигіна, Н. М. Коляда, О. О.Кравченко, Т. Д. Кочубей та ін. Умань : Видавець «Сочінський М.М.», 2020. 316 с.

8. Ісаченко В. П. Педагогічна та просвітницька діяльність Павла Гнатовича Житецького (1837–1911) : монографія. Умань : ФОП Жовтий, 2015. 252 с.

9. Історико-педагогічний альманах. URL: http://ipa.udpu.edu.ua.

10. Кафедра соціальної педагогіки та соціальної роботи Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Наукові теми кафедри. URL: https://cutt.ly/XKUArOI

11. Коляда Н.М. Краєзнавство. *Енциклопедія освіти*. 2-е вид. К., 2020. С. 494.

12. Коляда Н. М., Кравченко О. О. Науково-дослідний центр педагогічного краєзнавства: 15 років діяльності. *Інноватика у вихованні*. 2022. Вип. 15. С. 35–47.

13. Кочубей Т. Д. Українська педагогічна думка другої половини XVIIXVIII століття крізь призму вітчизняних досліджень: монографія. Умань : ПП Жовтий О.О., 2012. 410 с.

14. Кравченко О. Пантелеймон Куліш. Життя, віддане просвітництву: монографія. Умань, 2009. 342 с.

15. Кришко А. Ю. Вплив ідей Вільгельма фон Гумбольдта (1767–1835) на мовну освіту в Україні XIX – початку XX століття : монографія / А. Ю. Кришко., Н. М. Бріт. Умань : ФПО Жовтий О. О., 2015. 179 с.

16. Ляшко С. М. Українські біографічні довідкові видання: XIX–XX ст.: історичні та теоретикометодичні засади. Запоріжжя, 2010. 286 с.

17. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX-XX ст.) : хрестоматія / упоряд.: Л. Д. Березівська та ін. К. : Наук. Світ, 2003. 418 с.

18. Матрос О. О. Педагогічна та просвітницька діяльність Івана Васильовича Лучицького (1845–1918) : монографія. Умань : Видавничо-поліграфічний центр ВІЗАВІ, 2016. 200 с.

19. Мельникова О. М., Просвітницька та управлінська діяльність В. Н. Каразіна (1773–1842 рр.) : монографія. Умань : ВІЗАВІ, 2017. 224 с.

20. Моргай Л. А. Григоріїв Никифор Якович (1883-1953 рр.): нариси з педагогічної та науково-просвітницької діяльності: монографія. Умань : «Сочінський М.М.», 2020. 228 с.

21. Нариси з історії розвитку новаторських навчально-виховних закладів в Україні (XX століття) : посібник / за ред. О. В. Сухомлинської, В. С. Курила ; авт. кол. : О. В. Сухомлинська, В. С. Курило, Н. П. Дічек, Л. Д. Березівська, Н. С. Побірченко, Н. Б. Антонець, Л. С. Бондар, Т. В. Філімонова, М. Я. Антонець, Т. І. Куліш, О. М. Шевчук. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. 444 с.

22. Науково-просвітницька діяльність В. П. Науменка (1852–1919) [Текст] : монографія. Умань : ПП Жовтий, 2010. 193 с.

23. Національна спілка краєзнавців України (НСКУ). URL: http://nsku.org.ua.

24. Національно-патріотичний табір для студентської молоді «Дія». Факультет соціально-психологічної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. URL: https://cutt.ly/5KUTV9Q

25. Обозний В. В. Краєзнавча підготовка вчителя: теоретичні і організаційно-практичні аспекти /за ред. проф. Л. П. Вовк. К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2001. 254 с.

26. Онлайн-проєкт «Педагоги України: пам’ятаємо, шануємо!» Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського. URL: https://dnpb.gov.ua/ua/?news=31232

27. Педагогічно-просвітницька діяльність громадських організацій України (друга половина XIX – початок XX ст.): колективна монографія / І. В. Албул, О. О. Гоменюк, Н. М. Коляда та ін. Умань : ФОП Жовтий, 2015. 212 с.

28. Педагогічно-просвітницька діяльність громадських організацій України (друга половина XIX – початок XX ст.) : монографія / авт. кол.: І. В. Албул, О. О. Гоменюк, О. Д. Балдинюк, та ін. Умань : ФОП Жовтий, 2015. 417 с.

29. Підвальна Ю. В. Просвітницька діяльність та педагогічні погляди Олексія Олександровича Андрієвського (1845–1902) : монографія / Ю. В. Підвальна. Умань : ФОП Жовтий, 2015. 205 с.

30. Полєхіна В. М., Нестругіна Л. М. Школа і долі : монографія / заг. ред. Н. С. Побірченко. К. : КВІЦ, 2010. 248 с.

31. Попик В. І. Біографіка : феномен культури і науки, інформаційний ресурс суспільства : монографія. Київ: НБУВ, 2021. 450 с.

32. Попик В. І. Biography – біографіка – біографістика – біобібліографія: понятійний арсенал історико-біографічних досліджень. *Український історичний журнал*. 2015. № 3. С. 122–136.

33. Проблеми соціального виховання в педагогічній теорії і практиці України (20-ті – середина 30-тих років XX століття): колективна монографія / авт. кол.: І. В. Албул, Н. М. Коляда, О. О. Кравченко та ін. Умань : ВПЦ «Візаві», 2017. 206 с.

34. Резніченко І. Г. Педагогічно-просвітницька діяльність Олександра Русова (1847–1915 рр.) : монографія. К. : НВФ СлавутичДельфін, 2015. 173 с.

35. Репресовані освітяни Черкащини : іменний покажчик / уклад. В. М. Полєхіна. Умань : РВЦ «Софія», 2008. 104 с.

36. Святиться учителя ім’я / Нестругіна Л. М., Полєхіна В. М.; Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. Умань : Візаві, 2020. 431 с.

37. Сільська бібліотека (зібрання «метеликів») [першоджерела] / укладач О.О. Гоменюк. Умань : ФОП Жовтий О.О., 2015. 388 с.

38. *Смілянська А.* Державна науково-педагогічна бібліотека зберігає спадщину Сухомлинського. *Голос України*. 2019. 8 листопада. URL: http://www.golos.com.ua/article/323768.

39. Соціальна робота та соціальна освіта. URL: srso@udpu.edu.ua.

40. Сучасні моделі біографічних реконструкцій: Вісімнадцяті Біографічні читання. URL: http://www.nbuv.gov.ua/node/5914

41. Українська біографіка XXI століття: мозаїка контекстів і форм : колективна монографія / В. І. Попик, Г. А. Александрова, Л. І. Буряк, О. В. Бугаєва, Ю. В. Вернік, Н. І. Любовець, Н. П. Марченко, О. В. Плющик, І. І. Стамбол, В. В. Томозов. Київ: НБУВ, 2021. 251 с.

42. Українська біографістика. URL: ttp://www.nbuv.gov.ua/node/5878

43. Українська історико-педагогічна наука у дзеркалі тематики дисертаційних досліджень (1995–2014) : хронологічно-тематичний покажчик закоординованих тем дисертаційних досліджень зі спеціальності 13.00.01 / автор проекту і наук. ред. Сухомлинська О. В. ; наук. конс. Побірченко Н. С. Умань : ФОП Жовтий, 2014. 357 с.

44. Українська педагогіка в персоналіях: у 2 кн.: навч. посібник / за ред. О.В. Сухомлинської. К. : Либідь, 2005.

45. Хрестоматія педагогічного краєзнавства : навчальний посібник: у 2-х кн. / за заг. ред. Побірченко Н. С. Умань : ПП Жовтий О. О., 2012.

46. Центр педагогічного краєзнавства подвійного підпорядкування НАПН України та МОН України в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини. URL: https://fspo.udpu.edu.ua/наука/науково-дослідний-центр-педагогічно/.

47. Чишко В.С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. К., 1996. 239 с.

48. Shtyk O. Beitrag von P. Petersen zur Entwicklung pädagogischer Ideen im modernen Deutschland. *Europäische Fachhochschule. European Applied Science*. # 1, Section «Pedagogy». Stuttgart, 2015. S. 61–62.

49. Українки в історії / С. Андрусів [та ін.] ; ред. В. Борисенко. К.: Либідь, 2004. 326 с. (Коляда Н. М. Христина Алчевська. На освітянській ниві. С. 98–100).

РАДУЛ ОЛЬГА
доктор педагогічних наук, професор
завідувач кафедри педагогіки дошкільної та початкової освіти
Центральноукраїнського державного педагогічного університету
імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький
ORCID 0000-0001-6342-8168
E-mail: olga.s.radul@gmail.com

ВИКЛАДАЧІ УНІВЕРСИТЕТІВ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Університет у середні віки. Викладачі і студенти університету. Докторат. Одержання ступеня. Учительські кар'єри. Оплата праці та прибутки викладачів університету. Викладацька діяльність та інші обов'язки вчителів. Школа учителя. Стосунки між колегами. Образ учителя середньовічного університету. Місце викладачів у середньовічному суспільстві.

Університет у середні віки. У виникненні університетів в Європі у середні вікі були зацікавлені різні люди – і церковні діячі, і королі держав, міста, однак насамперед – вчителі та учні.

Спочатку слово «університет» не мало нічого спільного зі школою. Згідно з термінологією римського права середньовічні юристи називали університетом (*universitas*) будь-яку корпорацію – corpus, як тоді говорили, будь-яку організовану спілку людей, поєднаних взаємною присягою.

Цей корпоративний вид об'єднання людей вирізняли горизонтальні стосунки, а не вертикальні, які базувалися на пануванні й підлеглості, що було важливою особливістю. У тому ж значенні вживався ще один термін римського права – колегія, хоча колегією згодом стала називатися певна, часткова спілка усередині університетської корпорації [32, с. 1; 21, с. 487]. Однак навіть назва «університет» вживалася як стосовно загальної шкільної організації, так і її складника. Наприклад, у Болоньї, Падуї, Монпельє існувало кілька університетів, проте це не завадило їм вважатися частинами одного загального університету.

Із позиції організованої спілки або громадської організації не було жодних перешкод, і місто називало університетом громадян (universitas civium) і будь-який цех ремісників чи гільдію. До того ж історично започаткування університетів, а також виникнення самостійних міських общин (комун) в Італії і формування західноєвропейських цехів припадає на одну епоху.

Відповідно, корпорація, що заснована на наукових інтересах, була лише видовим поняттям, яке підходило під загальне поняття університету як організованої спілки людей. Як і інші середньовічні корпорації університети були створені для підтримки миру між своїми членами, а також для подолання зовнішніх конфліктів, зокрема, з городянами.

Магістри і студенти об’єднувалися у спілки для взаємодопомоги і взаємодії. Університет був організацією, яка представляла інтереси вчених перед місцевою муніципальною і церковною владою, здатною у крайньому разі колективно перейти в інше місто. Він гарантував ученим індивідуальну свободу, захист від матеріальної експлуатації і свавілля влади. Також приналежність до університету означала право на низку юридичних і економічних привілеїв [29, с. 97–101].

Від цієї корпорації, існування якої зумовлене шкільними інтересами, середні віки вирізняли школу (*studium*) в розумінні шкільної або навчальної справи. Якщо поставало питання про заснування університету, той, хто просив видати, і та влада, яка видавала установчу грамоту, застосовували вислів «*studium generale*» (загальна, всезагальна школа), а не «universitas», і європейські вчені наголошують на тому, що поки невідомо, яке з цих понять виникло раніше.

Назва школи «генеральна» або всезагальна означала не те, що в ній повинна викладатися уся сукупність наук, а те, що всупереч партикулярним або місцевим школам, генеральна призначалася для вчителів і учнів усіх націй, і одержані в ній вчені ступені повинні користуватися загальним визнанням у всіх вищих школах західного християнства. Кожен, хто отримав вчений ступінь в одній генеральній школі, набував права навчати всюди (docendi ubique terrarum), тобто у будь-якій генеральній школі.

Особовий склад певної генеральної школи називався universitas studium або universitas magistrorum (об’єднання магістрів) або universitas magistrorum et scholarium (корпорація магістрів і учнів) [8, с. 15].

У XIII ст. термін «університет» закріплюється за корпорацією викладачів і студентів. Паралельно з цим поняттям об’єднання наставників і студентів продовжувало називатися і studium generale, всезагальна вища школа. До середини XIII ст. в Європі відбувається формування єдиної системи університетів.

Генеральна школа або університет були інститутами вищої освіти, що засновані або отримали такий статус з боку представників загальної влади – папи або (рідше) імператора. Члени університету користувалися певними універсальними правами, незалежно від територіального поділу (місто, діоцезія, герцогство, держава). Ці права з колективного та індивідуального погляду стосувалися викладачів і студентів, які перебували під покровительством авторитету, який заснував університет. Іноді папа надавав членам університету право на прибутки від парафій (пребенди, бенефіції), в яких вони фактично не служили.

Звання, які присуджувалися університетом (як і генеральною школою), гарантувалися також авторитетом засновника. Вони також мали універсальний характер. Це означає, що ліцензія, яка присуджувалася університетом (як раніше генеральною школою), надавала право власнику займатися педагогічною діяльністю на всій території західного світу, а не

тільки в якійсь окремій діоцезії, як це було в тому разі, якщо навчальний заклад виникав з ініціативи єпископату. Невизнання повноцінності університетського вченого звання або ліцензії означало виклик вселенській владі, передусім папству.

Мати звання «доктора» або «магістра» вважалося ознакою інтелектуальної компетентності. Сила звання зберігалася за будь-яких обставин, незалежно від того, який університет його надав. З огляду на це власники ступенів мали право першості при вступі на службу, а також на всі почесті, передбачені для людей такого високого рангу. Водночас, папа мав право присудження докторського звання за допомогою спеціальної булли [1, с. 100].

У першій половині XIII ст. світська і духовна влада починають організовувати нові університети на основі численних різноманітних шкіл, визначаються загальні правові норми їх діяльності на зразок і за нормами двох найпопулярніших університетів того часу – Паризького і Болонського. Цим пояснюється однотипність організації їх факультетів, а також переліку курсів, що вивчалися, ступенів і програм навчання, особливостей викладання, за винятком незначних деталей.

В університетах, заснованих на зразок Паризького (або Оксфордського), повноцінними членами університету були тільки магістри. Найбільше було магістрів вільних мистецтв, які продовжували навчання на вищих факультетах. Фактично магістри вільних мистецтв мали великі можливості контролю над усім університетським життям. До участі у розв’язанні питань життя університету не допускалися тільки студенти факультету вільних мистецтв, часто діти і підлітки, а також супутники університетського життя – слуги магістрів або учнів, переписувачі, торговці книгами і под. Ці люди, перебуваючи під юрисдикцією університету, користуючись його захистом, заробляли, але не мали права голосу у справах університету.

Італійські університети, створені за зразком Болонського, Падуанського, об’єднували тільки студентів. Університет студентів (universitas scholarium) укладав річні контракти з тими професорами, чи лекції вони хотіли слухати і під керівництвом яких хотіли навчатися, домовлялися стосовно гонорарів. Контракти узгоджувалися з університетами або комунами.

Професори, як і школярі, присягалися коритися університетським статутам і студентським ректорам. Ректори могли штрафувати їх за невиконання правил і викликати до суду, позбавляти права на читання, не давати відпустку.

Професори присягалися перед міською комуною, що вони в жодному разі не сприятимуть переселенню (сецессії) школярів в інше місто. А переселення або його загроза для школярів були найдієвішим знаряддям для відстоювання своїх інтересів і здобуття бажаних поступок з боку міста.

З цього боку, професори, які присягнулися, мали бути такими, що не підтримували б корпоративні інтереси.

Професори Болонського університету могли входити у корпоративну спілку тільки в тому разі, якщо були немісцевими або не отримали прав болонського громадянства протягом професорської діяльності.

Деякий час викладачі не об'єднувалися в корпорації з фіксованим правовим статусом. Тільки згодом професори всупереч університету школярів утворювали окремі об'єднання – колегії – як запобіжний засіб проти повного підпорядкування університету школярів. Так виникли колегії юристів, нотаріального мистецтва, медиків, артистів. Найстарішим серед відомих є статут болонської колегії юристів, датований 1397 роком. Колегії докторів входили до міської організації, тому комуни не перешкоджали їх утворенню.

Організація окремих колегій пояснюється тим, що в італійських університетах вивчали медицину і право переважно світські люди. Викладачі цих наук більше залежали від оплати своєї праці університетами й муніципальними органами влади порівняно з викладачами вільних мистецтв, канонічного права й теології, чий прибуток залежав від пребендів. Також їхня навчальна діяльність тісніше пов'язувалася з практикою. Крім того, середньовічна юридична освіта не орієнтувалася на підготовку викладачів, вона спрямовувалася на підготовку передусім професіоналів-практиків. Подібне було і в медицині.

В університеті Падуї професори обиралися школярами за сприяння семи пріорів міста. Членами університету вони не були, однак користувалися його привілеями, служили місту. Запрошуючи професорів, місто відразу зобов'язувало їх дотримуватися розпоряджень ректора і виробленого ними навчального плану і порядку занять. У разі невиконання цих розпоряджень, ректор міг штрафувати їх, у випадку протидії повідомляв про це міському керівництву, яке їм платило [29; 32, с. 13–21, 26, с. 66–67].

Університети півдня Франції, Піренейського півострова і Центральної Європи мали організацію змішаного типу. У віданні студентів перебували певні університетські служби (канцлера, ректора), при цьому колегії докторів становили склад університету. Університети тут були єдиними [1, с. 102–103].

Загалом середньовічні університети були передусім організованими спілками людей, які відповідали в тому чи тому місті за вищу освіту, за навчання (studium). Університет був спілкою однодумців, до якої кожна людина могла приєднатися: його доступність була гарантована кожному. Університет був правовою інституцією, значною мірою самоврядною організацією з уповноваженням:

1) видавати документи, скріплені власною печаткою;

2) виступати в суді від свого імені і мати власний суд;

3) приймати закони й добиватися їх виконання членами спілки;

4) проводити екзаменени для здобуття вчених ступенів й видавати дипломи. За висловом дослідника європейських університетів В. М. Івановського (XIX ст.), університети утворювали особливу державу в державі [8, с. 16].

Університетські діячі оцінювали себе надзвичайно високо. Університет називали «рікою, що живить світ», «охоронцем ключів від християнства», «сторожем на башті християнського світу», «старшою донькою короля» [21, с. 488]. Зрозуміло, що деякі епітети були перебільшеними, однак висловлені одного разу, метафори робили свою справу, примножуючи значення університетів у середньовічній культурі й системі освіти.

Отже, розглянувши загальні моменти діяльності університетів доби середньовіччя, зосередимось на становищі викладачів середньовічних університетів – їх правах і обов'язках, ролі в суспільстві, місті, університеті тощо.

Викладачі і студенти університету. В університеті вчилися і навчали особи зрілого віку, часто з інших країн, деякі дослужилися до високих посад, зокрема, архидиякони, прелати, а інколи й кардинали. Увесь уклад життя спрямовувався на зменшення різниці між учнями й учителями. Навіть слово «*studentes*» застосовувалося для позначення не тільки школярів, а й тих, хто студіює, тобто віддає свої сили науковим заняттям як учитель чи як учень. Також бакалавр, з одного боку, був викладачем, а з іншого – учнем.

Окрім того, магістр нижчого факультету (факультету мистецтв), який бажав одержати вчений ступінь на вищому, був школярем на ньому, згодом – підмайстром-бакалавром, і тільки здобувши вчений ступінь на вищому факультеті, остаточно залишав попередній факультет. Інколи людина, яка не мала статку, прагнула накопичити гроші викладацькою діяльністю для того, щоб мати можливість слухати лекції якогось уславленого вчителя.

У перші століття існування університетів і учні, і вчителі, зокрема у Парижі, були переважно духовними особами, при цьому вчителі могли бути однолітками своїх учнів. Вони навчалися зазвичай за однакові кошти, зокрема на прибутки з церковних посад, які залишалися за ними на час наукових занять за папськими привілеями. Вчителі й учні не були одруженими, не мали сімей, однаково присягали коритися ректору і статутам, користувалися загальними університетськими привілеями і підпорядковувалися загальній дисципліні, навіть однаково відзначалися у різних історіях (веселих походеньках, пиятиках, сутичках тощо), однаково мешкали на квартирах, згодом у колегіях чи гуртожитках. Навіть під час диспутів школяр міг побити бакалавра, навіть і магістра. Саме тому учні й учителі однаково почувалися і усвідомлювали себе членами університету [32, с. 7].

Безшлюбність, за прикладом духовенства, була притаманна майже всім освіченим людям у середні віки, чим би вони не займалися. В ті часи вважалося, що вченість і сім'я несумісні. Вступаючи у шлюб, учений клірик назавжди втрачав право на отримання якої-небудь бенефіції чи пребенди – основного джерела існування для вчених. Наприклад, у Паризькому університеті навіть доктори медицини, які трималися осторонь релігії, отримують дозвіл на одруження тільки в другій половині XV ст. Про вчених, які одружилися, говорили, що вони втратили розум. Так пояснили одруження віденського професора XIV ст. його сучасники [8, с. 4].

Докторат. Одержання ступеня. Поняття *magister* (майстер), *doctor* (доктор) і *professor* (професор) виникли задовго до появи середньовічних університетів, у часи класичної латини. Історично вони мали подібне значення, хоча й мали певні відмінності. Цей аспект більш концентровано був представлений у середні віки. Магістр чи доктор міг навчати, але це не було необхідністю. Ці поняття означали, що їх власник досяг певного рівня майстерності в галузі, яку він вивчає. Водночас це означало, що він підготовлений до навчання інших людей та до виконання інших функцій. Ширше трактування цих звань у кінці середніх віків забезпечувало його власнику соціальне визнання, дозволяючи мати станові привілеї дворянства. Ті магістри й доктори, які навчали, переважно представлялися як «*регенти*» магістрів чи докторів. (Таке поняття існує в Кембриджі і сьогодні.)

Отже, користуватися цими поняттями почали вірогідно у XII ст. Спочатку це було звичайне поняття без офіційного статусу. Хтось називав себе магістром, працюючи у школі. У ширшому розумінні цим званням могла користуватися будь-яка людина, яка навчалася певний час і закінчила школу з більш-менш задовільними оцінками свого магістра, який гарантував певний рівень освіти (і відповідно, звання), досягнутий його учнем. У XII ст. такі магістри почали з'являтися в кафедральних соборах, у римській курії і деяких княжих канцеляріях, стали засновниками нових шкіл у Парижі, Болоньї, Монпельє чи Оксфорді.

З утворенням університетів одержання звання бакалавра, магістра, доктора стало їх монополією. В університетських статутах була прописана певна процедура, яка визначала право когось на це звання [16; 17, с. 394–397; 25]. Вона переважно мала три етапи.

I. На першому етапі вимагалося, щоб кандидат, за згодою свого магістра, який вважав, що його учень досяг достатнього рівня, відрекомендував себе університетській владі, ректору і канцлеру. Канцлер, переважно за присутності жюрі магістрів, міг проконтролювати, наскільки кандидат виконав необхідні з погляду моралі й попереднього періоду навчання вимоги: чи відучився він потрібний час, чи виконав як бакалавр усі передбачені вправи, чи прочитав усі необхідні тексти та пройшов усі зазначені диспути. Наприклад, у тексті присяги паризького бакалавра

(1280 р.) читаємо: «Ти повинен присягнутися…, що виконав усі вимоги, яких зазвичай дотримуються при вивченні вільних мистецтв у Парижі або у будь-якому іншому університеті, де є не менше 12 учителів… Ти підтвердиш, що тобі не менше 21 року, що ти протягом шести років слухав лекції на факультеті вільних мистецтв…» [25, с. 366–367].

У вимогах Паризького університету 1366 р. для здобуття ступеня магістра зауважувалося, що ніхто не може бупи допущеним до ступеня, якщо він не вчився у Парижі упродовж двох років. Ніхто не міг отримати право навчати на факультеті вільних мистецтв, якщо він не прослухав у Парижі або іншому університеті книгу «Топікі», «Софістичні спростування», Prosterior u Prior та «Аналітику» «Фізику», «Про виникнення і зникнення», «Про небо», Parva naturalia – тобто праці Аристотеля «Про відчуття і відчуваєме», «Про сон і неспання», «Про тривалість і короткоминучість життя», «Про пам’ять і спогади», «Метафізику» чи щось із математичних праць Аристостеля [16, с. 385].

У Віденському університеті на артистичному факультеті для допуску до екзамену на бакалавра вимагалося 2 роки навчання, а через рік можна було допускати до екзамену на ступінь ліценціата. На медичному факультеті магістр артистів міг одержати ступінь бакалавра медицини після двох років навчання, бакалавр артистів – після 2,5 років, і потім для ступеня ліценціата медицини вимагалося ще три роки навчання. Для вступу на юридичний факультет, треба було мати хоча б ступінь бакалавра артистичного факультету, а на богословський – тільки магістра. Бакалавр-артист міг стати бакалавром-юристом тільки після трьох років навчання на юридичному факультеті, магістр-артист – після двох. Бакалавр-юрист для одержання ступеня магістра повинен був студіювати ще чотири роки [11, с. 111–112].

II. Другий етап – екзамен, який часто називали «приватним» або «суворим», який відбувався за присутності жюрі під керівництвом канцлера. Зазвичай екзамен передбачав проведення кандидатом тривалого диспуту з приватного питання. Якщо здобувач долав ці два етапи, він уважався таким, що закінчив курс – *licentiatus*, проте, ця ліцензія, що, з одного боку, гарантувалася канцлером, слугувала гарантією рівня інтелектуальної підготовки, з іншого, ще не відкривала шлях до викладацької діяльності.

III. Для отримання права на викладання (ліцензію) здобувач повинен був пройти третій етап, який інколи називався «публічним» екзаменом. Він міг відбутися після того, як була гарантована ліцензія. Для цього використовувався досить багатозначний термін *інцепція* (inception) або «інавгурація».

Публічний екзамен, за наслідками якого здобувач одержував звання «магістра» чи «доктора», не пов’язувався з подоланням якихось особливих труднощів – успіх гарантувався. Насправді це була церемонія, яка часто відбувалася у церкві й супроводжувалася молитвою, урочистими

промовами й врученням претенденту емблем магістра: берета, рукавичок та книжки. Після цього здобувач виконував свій перший магістерський акт – проводив диспут зі студентами на тему за власним вибором.

Проведення публічних випробувань передбачало демонстрування компетентності, яку гарантували попередній екзамен і присудження ліцензії. Це був акт корпоративної значущості, який показував, що випускник підготовлений до викладацької діяльності, його зараховували до корпусу докторів, визнавали й приймали колеги. Навіть канцлер, який був присутнім на таких церемоніях, не мав права втручатися в процедуру присвоєння магістерських і докторських ступенів, оскільки таке присудження було прерогативним актом університету, під час якого університет проголошував свою незалежність і право приймати до своїх лав того, кого вважав за потрібне [2, с. 43–44; 8, 26–27; 26, с. 87–98].

Для викладання на факультеті теології висувалися інші вимоги. Так, папський легат Роббер де Курсон у 1215 р. у постанові наголошував: «… ніхто в Парижі не може навчати теології, якщо він не досяг 35 років, не навчався протягом 8 років і не прослухав усіх необхідних книг [Біблія і «Сентенції» Петра Ломбардського – *прим. авт.*]. Ніхто не може навчати теології публічно, якщо упродовж 5 років не прослухав усіх лекцій з богослів’я» [23, с. 353].

Отже, такими були офіційні вимоги до тих, хто хотів стати викладачем. В університетському середовищі було прийнято, що магістерський ступінь присуджувався в галузі вільних мистецтв, а докторський – у галузі права. В теології і медицині варіацій звань, які присуджувалися випускникам, було багато. Наприклад, на факультеті теології, на якому навчання тривало 12–15 років, послідовно здобувалися такі ступені:

- «курсор» (бакалавр-репетитор);
- «біблікус» (коментатор Біблії);
- «сентенціарій» (допущений викладати за книгою «Сентенцій» Петра Ломбардського – систематичного і всестороннього підручника теології з великою кількістю посилань на авторитети в галузі Біблії і патристики з аналізом доктринальних суперечок, що спричинили розкол церкви з моменту її виникнення);
- бакалавр «форматі» – учасник усіх диспутів, тобто підготовлений бакалавр;
- «ліценціат» – володар «права викладати всюди»;
- ступінь доктора теології [21, с. 493–494].

Не всі ліценціати ставали магістрами чи докторами. На факультетах мистецтв чи теології ці два звання переважно супроводжували одне одного й присуджувалися фактично одночасно. В медицині та в галузі права в XIV–XV ст. вони існували відокремлено. Багато ліценціатів не прагнули до присудження їм докторського ступеня, тому що він коштував набагато дорожче за звичайний і був престижним, однак не забезпечував зростання

подальшої інтелектуальної компетентності, а був потрібним тільки тим, хто прагнув зайнятися педагогічною діяльністю і повинен був стати членом колегії докторів.

У той же час не всі власники магістерського чи докторського ступенів займалися викладацькою діяльністю. Спочатку, зокрема, на великих факультетах мистецтв Парижа чи Оксфорда, згідно із статутами викладання було обов'язковим [25, с. 367]. Кожен новий магістр протягом двох років повинен був відпрацювати як «обов'язковий» регент. Позитивним у цьому правилі було те, що ця процедура гарантувала оновлення педагогічного персоналу, але не завжди задовольняла тих, кого вона стосувалася, оскільки таке обов'язкове регентство могло затримати їх професійну кар'єру, незадоволеними були ті магістри, які вже міцно посіли свої місця і були зацікавлені в обмеженні кількості шкіл і кафедр.

Поступовий відступ від цього правила відбувається із середини XV ст., у пізньому середньовіччі. Зокрема, це положення зникає із статутів університету Парижа після реформи 1452 р. Зазначимо, що Юрій Котермак із Дрогобича після здобуття ступеня магістра мистецтв у Краківському університеті теж був зобов'язаний два роки відпрацювати, навчаючи молодших студентів, однак на той час молодих магістрів було достатньо й він отримав відпустку від факультету [27, с. 52].

У середньовічних університетах існувало два шляхи призначення викладачів:

- перший: кооптація здійснювалася магістрами, які вже мали певні позиції на факультетських асамблеях (як це було в Парижі), на загальних зборах магістрів університету (в Оксфорді) чи колегіях докторів (в Авіньйоні);
- другий: залучення відбувалося на підставі контракту між кандидатом і університетом чи представником зовнішньої влади (містом чи князем), які були покровителями університету. Переважно контракт укладався і поновлювався щорічно. В ньому точно визначалися обов'язки вчителя та його винагорода.

Контрактна система виникла в Італії (Болоньї, Падуї). Згодом ця форма була запозичена тими країнами, які утворювалися за Болонським зразком, зокрема, університетами південної Франції та Іспанії. Як зазначалося, у XIII ст. у Болоньї та Падуї діяли студентські університети, які самостійно «обирали» собі викладачів і укладали з ними контракти. У XIV ст. після впровадження практики оплати праці викладачів комунами завдання їх підбору і переговори з питань контрактів поступово ставали компетенцією міських магістратів. Так, у Болоньї в 1420 р. із 21 професора-юриста тільки один був обраний університетом, двадцятьох було призначено вчителями містом. У подальшому для компенсації втрачених прав обрання професорів школярам залишалося право обирати викладачів на шість особливих кафедр, які не могли бути заміщені болонцями, а тільки чужоземцями, до того ж такими, що не мали

докторського ступеня, а тільки зобов'язувалися протягом року його здобути. У Куїмбрі викладачів призначав король, а в Саламанці протягом усього середньовіччя такі призначення були привілеєм ректора та його радників [19, с. 44; 26, с. 101].

Учительські кар'єри. Склад викладачів середньовічного університету був неоднорідним. Основна тенденція, яка спостерігалася в Європі, але по-різному виявлялася в кожному конкретному випадку, була пов'язана з поступовим утворенням групи насправді професійних регентів. Часто їх називали «ординарними» на відміну від «екстраординарних» викладачів, до того ж зміст останнього поняття був досить невизначеним.

Різниця між ними була передусім педагогічною. З кожної дисципліни існували «ординарні» тексти, найважливіші, які вивчалися «ординарно» (ordinarie), тобто глибоко, та «екстраординарні», які не стосувалися фундаментальних положень і часто викладалися «екстраординарно», поверхнево. Читання екстраординарних лекцій доручалося бакалаврам, але це могли робити й доктори. В цих умовах досить поширеним є поділ на ординарних регентів, які мали право ординарного читання у так звані докторські або магістерські години (ранком), та екстраординарних, які читали екстраординарні тексти переважно в другій половині дня. Ці тексти інколи навіть не входили до змісту екзаменаційних програм.

Ординарні професори переслідували не тільки педагогічні цілі, вони прагнули й заробити якомога більше, а також забезпечити собі повну владу над студентами, вважаючи що тільки вони мають право на атестацію та прийом екзаменів, оскільки саме вони передусім і відповідальні за університетські школи. В Болоньї владні повноваження були основною функцією «колегій докторів» різних факультетів. Такі колегії були підвладними numerus clauses (16 осіб з цивільного права, 12 осіб із канонічного і т.п.), поповнювалися через кооптацію, тому до їх складу входили не всі регенти, а лише деякі. Ця еліта, розв'язуючи питання присудження ступенів і значною мірою розпоряджаючись відповідними прибутками, виступала всупереч студентським університетам [26, с. 102].

Прийнята система була особливо ефективною там, де студенти більш чи менш активно брали участь у роботі університету. Проте чисельність ординарних професорів у «магістерських» (за зразком Паризького) університетах інколи обмежувалась. Така фіксація дозволяла не тільки гарантувати прибутки і владу викладачам, а й легко відмовляти небажаному кандидату, зокрема, докторам з інших університетів або іноземцям на користь своїх синів чи племінників з-поміж уже працюючих магістрів.

Ординарний регент ніколи не здійснював повного контролю над життям університету. Не претендуючи на повноваження студентів в університетах на зразок Болоньї, екстраординарні доктори, а також усі магістри й доктори університету чи університетського міста (переважно,

магістри мистецтв, які навчалися на старших факультетах) зазвичай домагалися права на більшу чи меншу участь у керівних органах університетів і, відповідно, на свою частку прибутків. Ця участь охоплювала різні асамблеї і ради, екзаменаційні комітети, а інколи й університетські служби.

Передусім до цього прагнули викладачі факультетів права і медицини, особливо, у південній Франції. Викладачі цих факультетів рано ставали світськими й сімейними, тому відповідальність за родину зумовлювала прагнення неперервності кар'єри. Вони часто залишалися вчителями протягом усього життя, навіть якщо змушені були кілька разів переїздити (залежно від контрактів, які їм пропонувалися в різних університетах). Священнослужителі та монахи, які викладали канонічне право або теологію, мали більше можливостей, зокрема, після кількох років регентства вони могли зробити вибір на користь суто церковної кар'єри. У XIII–XV ст. багато єпископів, і навіть кілька кардиналів і пап, в минулому були викладачами. В XIII ст. більше 33% від кількості записаних паризьких магістрів теології стали єпископами, абатами, міністрами і кардиналами. В XV ст. 36 із 79 англійських єпископів (46 %) викладали в Оксфорді чи Кембриджі [2, с. 45–46].

На факультетах мистецтв, де працювало кілька «професійних» регентів, які навчали граматиці й логіці, більшість, зокрема, в Парижі та Оксфорді, продовжували залишатися молодими магістрами, що відпрацьовували обов'язкове регентство або присвячували кілька років такому викладанню, продовжуючи навчання на старшому факультеті.

У пізньому середньовіччі на артистичному факультеті з'являється регент нового типу, який мав більш стабільне становище, проте мав менше достоїнств порівняно з ординарним регентом старших факультетів. Передусім це регент коледжу переважно в університетах із численними коледжами, наприклад, у Парижі, Оксфорді, Кембриджі. Нагадаймо, що коледжі, які виникли спочатку як місця проживання бідних студентів, з кінця XIV та протягом XV ст. дедалі більше перетворюються на місце навчання [26, с.101–103].

Оплата праці та прибутки викладачів університету. Форми і розміри оплати праці різнилися так само, як і вчительські кар'єри. В Парижі і Болоньї вчителі приватних шкіл у XII ст. отримували від учнів гонорари, розмір яких визначався (за домовленістю на індивідуальній або колективній основі) до початку читання лекцій. До такої практики церква ставилася стримано, інколи з осудом, адже знання є даром Божим, а торгувати ним означало продавати те, що тобі не належить. Тому в традиційних кафедральних школах (теоретично), навчання було безкоштовним, а праця магістра зазвичай оплачувалася пребендою (прибутками з будь-якої церковної посади), яка призначалася церквою.

В університетах викладачі-клірики часто користувалися церковними бенефіціями, які дозволяли отримувати прибуток від парафії під час

педагогічної діяльності. Проте розміри бенефіцій були невеликими, а молодим магістрам їх не давали зовсім. Таким же було становище і мирян – викладачів права і медицини в південних європейських університетах.

Саме тому регенти постійно опікувалися збиранням студентських внесків (*collecta*). Розмір внесків на факультетах різнився, але ніколи не був занадто великим. Це засвідчують статути, зокрема, факультету мистецтв Празького університету, в якому чітко визначалося, скільки грошей виплачував студент магістрам, у яких слухав лекції, за яку книгу (навчальний предмет) і за який термін викладання: «За «Метафізику» платили 8 грошей за півріччя, за «Фізику» стільки ж за три квартали, за трактат «Про небо»а – 5 грошей за чотири місяці, за трактат «Про виникнення» – 3 гроша за два місяці, за «Про метеори» – 5 грошей і т. і. [17, с. 399]. Те ж підтверджують і болонські статути: за «Метафізику» платили 26 болонських солідів, «Про душу» – 15 болонських солідів, Parva Naturalia – також 5 болонських солідів, «Про тварин» – 40 солідів, за праці Аристотеля «Етику», «Політику», «Риторику» – по 20 солідів за кожну, за «Софістичні спростування» Аристотеля – 10 солідів і т. і. [13, с. 401–402].

Бідні студенти повністю звільнялися від таких внесків, якщо підтверджували свою бідність клятвою магістру чи ректору.

Із кінця XIII ст. студентів зобов’язали сплачувати й за прийом екзаменів. Так, згідно з Празькими статутами факультету мистецтв 1371 р., учні, що допускалися екзаменаторами на ступінь бакалавра мистецтв повинні були, окрім внесених раніше 15 грошей, заплатити ще 20 [17, с. 394]. Бідні студенти звільнялися від сплати за екзамени.

Між собою викладачі вели жорстку боротьбу за кращі бенефіції, кошти від сплати екзаменів і внесків. Теоретичні дебати з посиланнями на Аристотеля, Біблію і римське право дозволили юристам і богословам довести, що хоча знання є Божим даром, який не можна оцінити грошима, але праця вчителя (особливо, якщо у нього немає інших засобів для існування), взагалі повинна оплачуватися, хоча зрозуміло, що з найбідніших студентів таку плату брати не можна.

Інший спосіб розв’язання проблеми оплати праці викладачів – це встановлення платні. Призначення платні відбувалося вже в ранній період шкільної історії. Ще під час заснування нових університетів викладачам, яких хотіли залучити, призначали платню. Перші приклади такої практики трапляються в Болоньї в 1280 і 1289 рр.; у 1381 р. тут уже 23 доктори права отримували платню від міста [3, с. 33]. Згодом саме ця практика дозволила місту посилити контроль за наймом викладачів.

Приклад Болоньї наслідували інші італійські університети, а згодом і іспанські. Наприклад, у Перуджі подеста (голова міської влади) і капітан (голова) народу у травні кожного року повинні були піклуватися про оплату професора з цивільного права, запрошеного з іншого міста за рахунок комуни. Враховуючи, що це, зазвичай, була відома людина, йому

видавали за рік 300, а інколи й 400 лір. У 40-і роки XIV ст. комуна виділяла дотацію університету, яка доходила до 2000 флоринів на рік [30, с. 45].

У Франції питання платні були розв'язані тільки в кінці середньовіччя, хоча, наприклад, у листі магістрів Тулузи, що заохочували магістрів і студентів інших шкіл (1229 р.) на навчання в їхньому місті, зазначалося, що граф тулузький дає достатнє забезпечення університету [19]. Граф Раймунд погодився забезпечити платню 4 докторам теології, 2 каноністам, 6 викладачам вільних мистецтв і 2 викладачам граматики [5, с. 38].

Загалом же у Парижі та Оксфорді регенти отримували платню від самих коледжів.

У Священній римській імперії регенти університетів, організованих в XIV–XV ст. з ініціативи князів, міст чи приватних осіб, відпочатку були забезпечені необхідними коштами. Так, постійну платню вчителям встановив Краківський університет при заснуванні у 1364 р.: «Місце вчителя декретів забезпечується сумою в 40 срібних марок на рік; місце по декреталіям забезпечується так само, місце для того, хто читає за «Шостою книгою» та Климентиною, – 20 марок. … ми забезпечуємо того, хто читає по Кодексу законів 40 марками… на наступний рік згідно звичаю юридичних шкіл ми забезпечуємо читця «Дігест», vetus et novum 40 марками кожного. Для двох магістрів, що читають лекції з «Фізики», ми призначаємо платню по 20 марок кожному щорічно….» Платня вчителям повинна була виплачуватися із соляних копалень Велічки: «керуючий соляними копальнями один раз на три місяці видає її в Кракові докторам і магістрам, які читають лекції за згадану вище винагороду» [6, с. 381].

Університети прагнули користуватися послугами безстрокових фондів, тим самим створюючи підґрунтя для магістрів (особливо мистецтв – найчисленніших і нужденних) як пребенд від місцевих монастирів, а також шляхом створення коледжів.

Незалежно від усталеного порядку оплати в кожному університеті виникали свої підходи. Вірогідно, викладачі вищих факультетів повинні були отримувати більші прибутки (бенефіції, платню, екзаменаційні гонорари й заробітну плату) порівняно з прибутками регентів мистецтв. На розмір оплати впливало безліч факторів: кількість студентів, багатство засновника, репутація вчителів тощо. У Павії між 1387–1499 рр. кількість викладачів, які отримували платню, варіювалась (у межах від 9 до 70 ставок) залежно від становища фінансових справ у міланському герцогстві. При цьому різниця платні інколи сягала величезних розмірів (у співвідношенні 1 до 50): між сумами, що виплачувалися відомим юристам, і платнею рівня некваліфікованих робітників, яку отримували викладачі граматики і логіки (а кількість останніх становила приблизно половину всього педагогічного персоналу) [3, с. 33]. І в інших містах різниця в платні була не такою великою, проте теж суттєвою.

Загалом же платня викладачів утворювалася із кількох джерел. Проілюструємо це на прикладі Віденського університету. У ньому професори утримувалися за рахунок:

1) заснування герцогської колегії;

2) зарахуванням до університету кількох церковних бенефіцій;

3) гонорарів за слухання лекцій;

4) щорічних, за заповітом Альбрехта III, виплат із герцогського казначейства на оплату професорів чотирьох факультетів по 800 фунтів фенігів, до яких університет додавав ще 130 фунтів із своїх прибутків. Університетські прибутки складалися з платні за внесення в список (матрикул), за процедуру присвоєння вченого ступеня, штрафи, одноразові пожертви і загальні грошові збори з усіх членів університетської общини [11, с. 113].

Одним із шляхів заробітку магістрів мистецтв була організація так званої педагогії або школи граматики. Їх виникнення зумовлювалося тим, що на факультеті мистецтв опинялося багато молоді, якій перш ніж вивчати логіку з діалектикою треба було пройти елементи граматики. Такі педагогії могли бути складниками колегії, як нижче відділення, однак переважно вони виникали як приватні школи з пансіонами і були своєрідною шкільною промисловістю. Ніхто не мав права влаштувати педагогію без дозволу факультетів мистецтв. Доктори вищих факультетів також такого права не мали.

Магістр міг організувати педагогію двома шляхами:

1) міг найняти приватне помешкання для свого пансіону і водночас укласти контракт із будь-яким викладачем для викладання того чи того предмету, зобов’язуючись при цьому надавати йому приміщення та утримуючи його;

2) влаштуватися зі своїми пансіонерами у приміщеннях, що належели якій-небудь колегії. В цьому разі він заключав угоду з асоціацією членів колегії, зобов’язуючись платити колегії певну суму за кожного із своїх вихованців, а керівник колегії залишав за собою право видавати вихованцям посвідчення про їх заняття [32, с. 129].

Звичайно, повний прибуток викладачів містив і засоби з неуніверситетських джерел. Наприклад, викладач міг бути заможним від народження чи стати таким завдяки одруженню, роботі, долі. Більшість здавала студентам житло в своїх будинках. Також, у них була можливість, окрім викладання надавати юридичні чи медичні консультації, які високо оплачувалися [26, с. 106].

У викладачів середньовічних університетів була можливість заощадити на житлі. Так, для економії коштів кілька магістрів об’єднувалися для найму шкільних будівель. Як уже зазначалося, студенти і викладачі могли проживати разом.

Зокрема в англійських університетах студенти зі своїми вчителями часто мешкали разом. Становище не всіх професорів було забезпеченим,

воно залежало передусім від його особистих якостей, від впливу, який він мав на школярів, з якими проживав, від рівня їхньої поваги, довіри і співчуття. Інколи, зважаючи на статки, схолари мешкали в одній кімнаті з викладачем. Якщо кілька учнів погоджувалися жити разом під керівництвом обраного ними магістра, то робили складчину і запасалися харчами, дровами та ін. так, щоб і магістр мав по можливості усе необхідне, не піклуючись про повсякденні потреби, а присвячував більше часу навчанню [9, 35]. Так утворилися невеликі гуртожитки – *конвікти*. Згодом у них з'явився начальник, який наглядав за студентами.

За прикладом організації життя багатьох монастирських шкіл та конвіктів в університетських містах Європи у XIII–XIV ст. завдяки благодійникам засновуються конвікторські гуртожитки для бідних студентів. Їм даруються у власність садиби, будинки. Такі гуртожитки, притулки для бідних, отримують назву *колегій*. Однак із часом у колегіях знаходили собі притулок не тількі бідні, а й заможні, не тільки учні, а й магістри, які хотіли влаштувати собі більш спокійне життя за відносно невеликі кошти [8, с. 24; 32].

Однією з найдавніших і найвідоміших колегій у Європі є Сорбонна, заснована у 1257 р. духовником французького короля Людовика IX Роббером де-Сорбон. Колегія була розрахована на 16 бідних студентів богословського факультету (по 4 від кожної нації), однак які вже читали лекції студентам артистичного факультету, тобто були не тільки студентами, а й викладачами. Колегія була асоціацією, членів якої об'єднувало спільне проживання і певний домашній порядок: спільне харчування, спільна участь у церковних і наукових урочистостях. Засновник колегії у її Статуті наголосив, що мешкати в колегіїї можна було не більше 7 років: за цей час треба досягти «успіхів у проголошенні проповідей, проведенні диспутів і лекцій» [28, с. 364]. Згодом колегія розширюється завдяки новим пожертвам, а також через прийняття платних пансіонерів, які прагнули користуватися її зручностями [115, с. 125–127].

В англійських університетах перші колегії виникають у середині XIII ст., а найбільше поширення отримують у XIV ст. Спочатку, як і в інших європейських країнах, вони організовувалися для бідних школярів переважно духовного звання на весь час їхнього навчання. Часто колегіальні вихованці духовного звання після закінчення навчання і одержання наукового ступеня залишалися без місця служби, оскільки не було бенефіціальних вакансій. Такі вихованці на певний час залишалися у колегії й користувалися усіма правами конвікторів. Поступово майже половина місць у колегіях була віддана у багаторічне, а то й пожиттєве користування цими кліриками, які числилися за університетами. Вони утворили своєрідну аристократію, з якою дуже швидко об'єдналася і наукова. Цим клірикам почали доручати нагляд за певною кількістю молодших конвікторів. Таких дисциплінарних наглядачів називали *тьюторами* [10, с. 153–154]. Вони зобов'язувалися слідкувати за

моральністю молодших конвікторів, готувати їх до академічних лекцій і навіть давали приватні уроки.

Потреба у тьюторах з часом посилюється, оскільки колегіальний персонал збільшився церковними півчими, органістами, кімнатною прислугою, поварами, заготівельниками припасів і ін. Збільшується і кількість своєкоштних пансіонери (alumni), які стають особливим і згодом найчисельнішим класом колегіального населення. Вони платили за проживання, за стіл, за навчання. Потреба в тьюторах потрібна була насамперел для підтримки шкільної дисципліни між цими юнаками, переважно з аристократичних родин, які звикли до зовсім інших умов життя та свобод. Кількість таких пансіонерів збільшилася, коли університетське керівництво поступово заборонило проживання на квартирах і підпорядковувало життя колегій загальним дисциплінарним правилам [10, с. 156–157].

Засновники колегій були настільки щедрими, що забезпечили й більшу кількість магістрів, які викладали, керували колегіями, наглядали за студентами, або ж жили в колегії, займаючись тільки наукою.

Загалом же колегії існували за рахунок арендної плати від маєтків, будинків, десятини, процентів з капіталів, судових і поліцейських штрафів, плати своєкоштних пансіонерів [10, с. 157–158; 32, с. 133].

У німецьких університетах колегії призначалися для магістрів, а бурси – для учнів. Однак межа між ними була нестійкою, оскільки вчителів від учнів важко було відділити. Тому назва «колегія» застосовувалася як загальний термін на позначення гуртожитків учителів і гуртожитків школярів.

Колегії у вузькому розумінні були корпораціями магістрів, які спільно мешкали в одному будинку і підпорядковувалися особливим статутам, що нагадували монастирські статути. Як і в інших країнах, вони передбачали спільне господарство і харчування. Для професорів кожного факультету засновувалися особливі колегії. Колегій для викладачів артистичного факультету в університетах було кілька, і в кожній з них, зазвичай, поселяли одного-двох докторів богослов’я, які наглядали за поведінкою колегіатів, магістрів. Витрати покривалися частково рентами, що передавалися будинку під час заснування або пізніше колишніми його членами, частково внесками платних членів. Частина ренти переказувалася або жертвувалася на користь колегії загалом, частина як спеціальне забезпечення тільки однієї колегіатури, тобто одного членського місця в колегії.

Власники колегіатур зазвичай відрізнялися від своєкоштних членів і за загальними правилами тільки вони мали право керувати колегією. Надання такої колегіатури було однією з форм платні, що водночас означало й покликання до професури. Заміщення вивільнених колегіатур частково належало колегіатам будинку, частково факультетам і націям, частково королю. Так, у Гейдельберзькому університеті існувала колегія

артистів, заснована курфюрстом у 1391 р. Артисти, що проживали в цій колегії, зобов'язувалися виконувати всі викладацькі обов'язки з читання лекцій та участі в диспутах. Крім того, вони могли вивчати теологію. Однак, якщо вони хотіли вивчати медицину чи право, то повинні були залишити колегію. Їх спільне життя регулювалося статутами, поданими курфюрстом і без його згоди не могли змінюватися. Щорічно вони обирали «препозита», обов'язками якого були нагляд і розпорядження майном. Харчі колеги купували почергово, змінюючись кожного тижня [11, с. 119–120; 32, с. 160].

Загалом статути колегій мали однакові вимоги та спеціальні положення. У Лейпцигу діяли велика і мала колегії. Ерфуртські статути 1439 р. визначали, що всі 8 колегіатів університетської колегії повинні бути членами ради факультету; окрім них до складу ради входили ще 6 колегіатів іншої колегії (Porta coeli) та ще шість неколегіатів. Вони обирали декана і членів екзаменаційної комісії. У Грейфсвальді було дві колегії для артистів – одна для шести, інша для чотирьох магістрів, усі вони були членами ради факультету. Оскільки у раді було всього 12 осіб, то тільки двоє з них не були колегіатами. Грейфсвальдські колегії водночас були і бурсами для учнів, бо при них функціонували педагогії або підготовчі школи [26, с. 55–64].

Викладацька діяльність та інші обов'язки вчителів. Університетські статути містять детально прописаний перелік обов'язків учителя. В різних університетах та на факультетах цей перелік варіювався, але, зазвичай, його формулювання були досить чіткими, що врешті-решт дозволило зробити навчання повноцінною професійною діяльністю.

Передусім викладачі читали лекції (*lectio*) і проводили диспути (*disputatio*). Для читання лекцій і проведення диспутів викладач у власній бібліотеці повинен був мати копії найважливіших книг. На підготовку відводився певний час, навіть якщо викладач читав рік у рік той самий курс, оскільки статути забороняли (теоретично) диктувати раніше написаний курс. Ймовірно, кращі викладачі після прочитання курсу, мали можливість, склавши конспект своїх коментарів, передати їх торговцям книгами для поширення серед студентів та копіїстів.

Читання лекцій відбувалося зазвичай з кінця жовтня до початку вересня. Цей час і був навчальним роком. У вересні-жовтні тривали великі вакації. Крім того, занять не було два тижні на Пасху, 11 днів на Святки. Вихідним, зокрема в Парижі, був четвер на тих тижнях, на які не припадали свята [8, с. 28]. У Парижі були літні канікули, які тривали не більше місяця [14, с. 358].

На початку навчального року відбувався розподіл читання книг лекторами протягом року. Зокрема, згідно статутів факультету мистецтв Празького університету у XIV–XV ст. це робили 1 вересня: «…у перший день вересня всі книги Аристотеля разом з геометрією, арифметикою, астрономією повинні бути розподілені згідно з рішенням магістрів або

відповідно бажанню, якщо воно висловлене перед початком року, так щоб усі ординарні лекції закінчувалися як потрібно, і якщо хто-небудь із магістрів у цей день розподілу не буде присутнім чи з’явиться без відповідної форми, він втрачає право обрання ординарної книги за старшинством» [17, с. 398].

На засіданнях магістрів, зокрема у Паризькому університеті 1254 р., наголошувалося (і це записувалося як постанова), що викладачі повинні вкладатися у відведені терміни читання лекцій: ««Стару логіку» Аристотеля … і «Топіку» Боеція (без четвертої книги) треба закінчувати до свята Благовіщення або в останній день, що передує завершенню лекцій. Прісціан великий і малий, «Топіку», «Софістичні спростування», першу і другу «Аналітики» нехай закінчують біля цього часу, «Етика» у чотирьох книгах повинна закінчуватися за 12 тижнів… Три коротких тексти, а саме: Sex principia, Barbarismus, Прісціан, якщо вони читаються усі разом, без будь-яких інших текстів, повинні бути прочитані за шість тижнів…» [24, с. 359].

У всіх університетах у навчанні використовували латину. Латина була мовою вчених усіх західноєвропейських університетів. Звичайно, це не була класична мова Цицерона, Вергілія та інших римських класиків, хоча більшість навчального матеріалу була давньолатинською мовою. Однак з неї була створена нова, жива мова, яка більше підходила середньовічним університетам.

Отже, перший обов’язок регента полягав у тому, що він повинен був «читати», тобто читати свої магістерські лекції за текстами, визначеними програмами. Як уже зазначалося, ці ординарні (звичайні) лекції читалися вранці й тривали півтори-дві години. Регенти повинні були читати їх щоденно. Згідно постанови Паризького університету 1254 р., «Кожний повинен був добросовісно на свій розсуд розподіляти текст по днях, які відводилися на його лекції. Нікому не дозволяється читати більше, ніж дві ординарні лекції, або перетворювати їх на екстраординарні, або давати їх у якісь інші години, або ж іншим способом» [24, с. 360].

На практиці ж кількість днів, призначених для викладання не перевищувала 130–150 днів, оскільки лекції не читалися у недільні дні, церковні свята, у дні урочистих диспутів, екзаменів, літніх (або осінніх) канікул.

Деякі магістри читали лекції в другій половині дня, спеціальні або факультативні «екстраординарні», оглядові лекції. Вони зазвичай читалися екстраординарними регентами або бакалаврами.

Лекції проводилися як читання й коментування текстів, передбачених офіційною програмою. Тексти мали бути у слухачів, хоча б один на трьох. Мета лекцій полягала в допомозі студенту досконало оволодіти «авторитетними» джерелами, які були базовими для кожної дисципліни.

Ординарні та екстраординарні лекції мали свої відмінності Звичайні (ординарні) лекції були детальними й аналітичними, читалися завжди у визначений час, зранку. Їх зміст містив певні етапи:

- початкове прочитання магістром тексту, що вивчався;
- пояснення до нього;
- виділення та розгляд його найважливіших пунктів (підпитань);
- розгляд питань, які могли виникнути у процесі вивчення.

Уміння виділити питання вважалося найважливішим [26, с. 41, 94].

На вечірніх, екстраординарних лекціях уже інші викладачі (ними могли бути і бакалаври) повторювали, роз'яснювали ранкову тему або ж зупинялися на спеціальних питаннях. Оглядові нагадували переказ і доповнювали звичайні, вони були частиною самопідготовки бакалаврів як учнів магістрів. Ці лекції також могли читатися магістрами (як екстраординарні) для поповнення кола матеріалу, що вивчався.

На вищих факультетах лекція була дещо складнішою. В. М. Івановський подає схему лекції, зокрема з права, застовуючи середньовічний латинський дистих: «Praemitto, scindo, summo, casumque figuro, perlego, do causas, connoto, obicio»:

1) пояснення термінів та надання загальної характеристики першоджерела (praemitto);
2) поділ його на частини (scindo);
3) резюмування його змісту (summo);
4) наведення прикладу (з життя чи вигаданого) застосування цієї юридичної норми (casumque figuro);
5) читання тексту (perlego);
6) виклад причини для розуміння його в цьому випадку (do causas);
7) пояснення його побічними і обмежувальними положеннями і загальними міркуваннями (connoto);
8) виклад і обговорення заперечень (obicio) [8, с. 28].

На факультетах обговорювалися правила читання лекцій і приймалися певні вимоги для дотримання усіма. Наприклад, на факультеті мистецтв Паризького університету у 1355 р. розглядалося два методи читання лекцій: перший спосіб полягав у швидкій промові магістрів філософії, так «що розум слухачів може сприйняти їх, однак рука не може їх записати»; під час іншого способу магістри говорили повільно, так що слухачі могли записати ці промови в присутності лекторів. Було прийнято рішення, що всі лектори – магістри і схолари, де б вони не викладали, повинні дотримуватися першого способу читання лекцій [31, с. 377–378].

Переважно після полудня доктори влаштовували диспути, процедура яких вимагала вибір тем, керівництво процесом обговорення, підсумування з викладом власних уявлень з питання, що обговорювалося.

На факультетах проводилися магістерські і бакалаврські диспути, під час яких відбувалася дискусія за передбаченими програмою питаннями. Вони проводилися згідно з усіма правилами Аристотелевої силогістики

через постійні посилання на «авторитетні» тексти. Завдання диспуту – визначити, захистити чи спростувати певне твердження чи прецедент, які сприяли розв’язанню і розвитку проблем, що узгоджувалися з прийнятою доктриною (філософською, юридичною, теологічною і т.д.) і виникали під час вивчення і співставлення текстів. Основна увага приділялася розвитку розумових здібностей під час розв’язання деяких питань.

Звичайні, ординарні диспути проводилися кожного тижня по суботах. У велику залу збиралися всі студенти і магістри факультету. Один з магістрів проголошував вступну промову і наприкінці пропонував тези для дискусії. Магістри почергово спростовували, заперечували ці тези й пропонували контртези. Бакалаври, за допомогою магістрів, розв’язували суперечливі думки новими силогізмами. Цей момент означав «відповідати» (respondere). Загальний висновок, зазвичай, робив магістр. Винятком був останній період навчання бакалаврів, що співпадав з великим постом у весняному семестрі.

У статутах університетів визначався порядок проведення диспутів. Зокрема, детальний порядок диспутів був обговорений і затверджений на засіданні ради Сорбоннської колегії 14 листопада 1344 р. [22, с. 372–373]. У статутах факультету мистецтв Празького університету 1380 р. зазначалося, що керівник диспуту розподіляє не більше трьох софізмів, при цьому повинно бути не більше дев’яти софістів, так що по кожному софізму може виступати троє: один стверджує, другий заперечує, третій співставляє висловлені позиції [17, с. 398].

Практикувалися диспути двох типів: з логіки і математичних предметів або з тем, які бралися з трьох філософій, але насправді, особливо в Оксфорді, домінували диспути з натуральної філософії.

Диспути слугували двом цілям: з одного боку, зважаючи на бідність засобів освіти, на малу кількість книг і нових творів, були незамінними для перевірки і впровадження нових наукових поглядів і ідей, виникнення нових поглядів на різні речі, явища; з іншого боку, середньовічні диспути були своєрідним спортом, оскільки учасники вдавалися до підступних хитрощів, винаходили неочікувані силогізми, щоб тільки розбити, заплутати опонента. Інколи навіть усе завершувалося кулачною бійкою [8, с. 28–29].

Видатний богослов Фома Аквінський (1225(6)–1274) на теологічному факультеті проводив у середньому на тиждень два диспути. На інших факультетах, зокрема, на факультетах права, відбувався переважно один диспут на тиждень. Такий порядок гарантував умови, за яких рутинне викладання не ставало занадто обтяжливим, оскільки бакалаври були зобов’язані відвідувати кожний диспут, жертвуючи лекціями. Залежно від кількості викладачів умови змінювалися, кожен магістр намагався брати участь у диспутах не частіше одного разу на місяць, семестр чи навіть рік (у Болоньї).

Окрім лекцій і диспутів, які були визнані офіційними формами навчання і підготовки, в університетах Європи існували й неофіційні, зокрема, класи для повторення матеріалу, приватне викладання, репетиції, а також заняття в університетах і коледжах періоду пізнього середньовіччя, які ставали дедалі офіційнішими [26, с. 41–42, 94–95].

І в часи середньовіччя традиційні форми роботи здавалися багатьом викладачам непридатними, тому частина бакалаврів, особливо теологів, прагнула отримати свободу для того, щоб навчати більш поглиблено та індивідуально (особливо це стосувалося «Сентенцій» Петра Ломбардського).

Саме цим, зокрема, пояснюється швидке зростання кількості «екстраординарних» або факультативних курсів, які читалися інколи приватно, а інколи й під час канікул ліценціатами чи бакалаврами. Успіх таких курсів пояснювався, зокрема, їх більшою практичною спрямованістю й актуальністю.

Частка такого «неформального» навчання з часом зростала, особливо там, де збиралися найбільш допитливі й вимогливі студенти. Ймовірно, з таким навчанням була пов’язана нова інтелектуальна орієнтація. Ті ж тенденції виявлялися і в розвитку навчання в коледжах, де зароджувалася нова система розподілу учнів по групах з урахуванням віку, який був критерієм під час визначення класу, кожний з яких очолював регент [3].

Наголосимо, що не всі викладачі однаково старанно і сумлінно виконували свої обов’язки, що залежало від особистих рис та характеру кожного викладача. Згадування в університетських статутах і детальне розроблення системи штрафів, особливо в Болоньї, де в обов’язки певних студентів входив контроль за викладачами та виявлення несумлінних вчителів, – засвідчують, що викладачі часто «читали» тільки частину програми, надиктовували матеріал чи присуджували ступені непідготовленим кандидатам, пропускали заняття чи подорожували. Наприклад, у постанові Паризького університету 1254 р. зазначалося, що «…багато магістрів поспішають закінчити свої лекції раніше визначеного терміну і якомога швидше, ніж цього вимагає трудність текстів, і вони і їхні учні мають невеликі успіхи. Через це виникає нова небезпека і непередбачена загроза існуванню нашого факультету» [24, с. 359]. Більш категорично висловилися магістри Празького університету у 1367 р.: «… Особами, що читають лекції, допускається безлад і неподобства і багато помилок, через що студенти мають великі збитки, а факультету і навіть університету загрожує велика ганьба. Бо кожний читав, що йому завгодно і коли завгодно, керуючись власним свавіллям. І багато хто диктував студентам твори невиправлені і нікому невідомі, із купою помилок, хибно приписуючи їх поважним магістрам…» [17, с. 393].

Освітні подорожі заборонити було неможливо, а тому університети прагнули обмежити тривалість відсутності викладачів, наприклад, одним місяцем [3, с. 35].

Отже, методи навчання, які застосовувалися викладачами в усіх університетах були схожими, хоча й визначалися статутами університетів, незважаючи на їх різноманітність. Відмінності виявлялися тільки в дрібницях. В університетах панував дух схоластики, успадкований насамперед від практики основних освітніх центрів XII ст., а саме шкіл логіки й теології у Парижі, права в Болоньї і медицини в Салерно.

Зазначимо, що обов'язки викладачів були не однаковими. У юристів і докторів медицини основним було читання лекцій; магістри мистецтв, що мали справу з молодшими учнями, поєднували лекції з репетиціями. Магістри особливого значення надавали диспутам, а не лекціям, більшу частину яких (а фактично всі) вони доручали читати бакалаврам, зокрема сентенціаріям і біблікусам, завдання яких полягало в тому, щоб, розглянувши два базових тексти («Сентенції» Петра Ломбардського і Священне писання), дати студентам основні знання, необхідні для великих схоластичних дебатів із «спірних питань». Адміністративні обов'язки покладалися на старших за віком або ж найбільш авторитетних викладачів університету.

Адміністративних університетських обов'язків, які виконувалися викладачами було багато: ректора, проктора, таксатора, рецептора, декана; навіть у студентських університетах на зразок Болонського існували посади пріорів – службовців докторських колегій. Термін перебування на посаді зазвичай був нетривалим (максимум рік), але призначення могло поновлюватися, це стосувалося переважно ординарних регентів.

Під час перебування на посаді університетські чиновники повинні були постійно знаходитися при університеті: вести бухгалтерію та архіви, розв'язувати безліч питань повсякденного життя, представляти університет. Зрозуміло, такі посади давали владу й авторитет. Так, у Парижі ректор університету в офіційних процесіях слідував одразу за єпископом. У Болоньї ректор мав право на всіх міських урочистостях виступати поруч з легатом, єпископом, конфалоньєром юстиції та найвищими особами управління міської комуни [18]. За ректорами пожиттєво зберігалися права громадянина Болоньї.

Університетське життя, окрім суто педагогічних обов'язків, передбачало й інші. Це, наприклад, участь у релігійних урочистостях, у роботі екзаменаційних комісій, в асамблеях, радах університету і факультетів і т.п.

Також викладачі різних університетів часто виступали як представники університету в складі делегацій (до короля чи папи), були членами різних комісій, наприклад, під час перевірки підозрілої книги чи відвідування коледжу [26, с. 106–108].

Школа учителя. Основна діяльність викладача середньовічного університету розгорталася в його школі. Це була кімната, в якій стояли крісло викладача, студентські лави, інколи столи, на яких могли лежати книжки, кілька шаф уздовж стін, взимку підлога вкривалася соломою. Ці приміщення регенти наймали за власний рахунок. Тільки в XV ст.

університети стають власниками будівель. В університетах Священної римської імперії і Центральної Європи лекції переважно читалися в коледжах.

Проте школу розуміли з кількох вимірів – людського і педагогічного. Вона, зокрема, на початковому етапі, чимось нагадувала співтовариство магістра та його учнів. Це виявлялося в тому, що після прибуття в університетське місто студент повинен був показатися університетській владі, але реально він вважався членом університету тільки після запису до школи конкретного викладача.

В університетах школярі (студенти) були учнями певного вчителя. Кожен із школярів записувався до одного вчителя, який учив його і був для нього постійним покровителем, піклувався про студента, витягував його з в'язниці (якщо той потрапляв до неї), захищав перед факультетом, представляв до іспитів на вчений ступінь. Учителі повинні були вести списки своїх учнів, що утворювали університетські матрикули [32, с. 118].

В одному з перших документів Паризького університету (1215 р.) зазначалося: «Ніхто в Парижі не може вважатися студентом, якщо він не має певного учителя» [23, с. 354].

Для вибору давалося кілька днів, за Болонськими статутами 1405 р. – 15 днів [13, с. 400–401]. Вибір відбувався за порадою земляків або на підставі найбільшої популярності того чи того викладача. У ці 15 днів студентам дозволялося переходити від одного вчителя до іншого: «Кожен студент може припинити відвідування занять будь-якого із докторів чи репетиторів протягом 15 днів, починаючи зі свята св. Луки. По завершенню 15 днів він не зобов'язаний сплачувати і його не можна змусити платити за заняття, якщо тільки згодом він не буде відвідувати класи цього доктора чи репетитора..» [13, с.400]. Ні доктор, ні репетитор не мали права утримувати студента у себе, якщо він з ними розрахувався.

Середньовічні університети боролися з безконтрольними студентами, що перебігали від одного вчителя до іншого. Створювалися навіть спеціальні комісії. Так, французька нація Паризького університету щороку обирала п'ять магістрів (по одному від кожної провінції), які повинні були відвідувати всі класи для з'ясування, хто утримує ці класи, хто фактично навчає школярів, кому треба платити, а хто даремно витрачає гроші нації [33, с. 371].

Учитель зобов'язаний був вести список матрикульованих ним студентів. У матрикул він записував ім'я студента, його місце походження. Так, за іменами вихідців з колишньої Русі (русинів) – майбутніх українців та білорусів йшли такі записи: Rossicus, Rhutenus, Roxolanus, Le Russia [20, с. 156]. Певною мірою учитель відповідав за їх поведінку, хоча ця юрисдикція, якою володіли спочатку викладачі, з часом надається університетським чиновникам (ректору, канцлеру).

Основна ж відповідальність учителя полягала в гарантії навчальних успіхів своїх учнів. Учитель визначав, коли студент, що протягом кількох років був пасивним слухачем на лекціях і диспутах, стане готовим до

«визначення» чи бакалаврату, та стане активним його помічником. Такі помічники забезпечували відповіді на диспутах, читали деякі з екстраординарних лекцій студентам-новачкам, готуючи їх до наступних лекцій учителя. Вчитель визначав час представлення свого учня як сформованого бакалавра (baccalarius formatlis) для ліцензії (licentia) і докторських іспитів. З іншого боку, майбутній бакалавр, зокрема у Парижі 1280 р., присягався, що буде проходити інцепцію під керівництвом того магістра, який готував його до екзамену, або під керівництвом іншого, але з дозволу першого, «…так, щоб не допустити підступності чи обману стосовно свого керівника» [25, с. 366].

Зрозуміло, що зв’язки між учителем і його студентами були досить міцними, якщо врахувати тривалість навчання. Колишні учні викладача, у разі, якщо він кар’єрно просувався, любили говорити «мій господар» (dominus metis) і були вдячні йому за науку та покровительство. Водночас, іноді студенти були критично налаштовані до свого вчителя, засуджували його важкий характер, дорікали за некомпетентність. Частина студентів залишала школи з надією знайти більш ерудованого вчителя або кращі умови життя.

Однак, вплив вчителя не був тотальним, і студенти ніколи не були ізольованими в своїх школах від зовнішнього світу. Щоразу, коли відбувався диспут, бакалаври факультету опинялися почергово у кожній із шкіл. Іспити відбувалися за присутності журі, в роботі яких брали участь магістри факультету. Отже, учитель не був повністю вільним у своїх рішеннях, особливо після того, як університетські статути визначали зміст програм, розклад занять, методи навчання.

Чисельність студентів у одного професора варіювалася залежно від важливості університету, чисельності персоналу та інших умов. У Парижі, де регентів було завжди багато, в школі XV ст. вірогідно було 10–20 учнів, менше їх було у медиків. Проте кількість учнів збільшувалася. У великих коледжах на одного регента припадало від 20 до 30 учнів. Деякі відомі юристи стверджували, що їх курси збирали десятки, якщо не сотні, слухачів, а в тих університетах, в яких невелика група регентів змогла монополізувати своє становище, вчителі могли розраховувати на велику аудиторію, яка змінювалася у процесі переходу від школи до школи залежно від репутації викладача [3, с. 36].

Стосунки між колегами. Дослідник європейських університетів доби середньовіччя Ж. Верже наголошує, що про стосунки між колегами залишилося більше інформації, ніж про стосунки викладачів і студентів [4].

Усередині університету існували певні об’єднання, до яких входили викладачі. Це насамперед, нації і факультети. Факультети виникли на навчальному грунті стосовно науки, що викладалася. Нації утворилися для взаємної підтримки і допомоги. Поділ на нації стосувався передусім факультету мистецтв. Так, у Паризькому університеті, у ньому всі без винятку – і магістри і школярі – повинні були належати до однієї з націй.

Магістри трьої вищих факультетів не були членами націй. Однак школярі цих факультетів входили до національних корпорацій разом з артистами, тому що зазвичай одночасно із навчанням на старших факультетах викладали на факультеті мистецтв молодшим студентам [8, с. 16–21; 32, с. 22–38].

В університетах існував статусний порядок, який визначав становище кожного члена університету в академічній корпорації. Зокрема, у Віденському під час урочистостей дотримувалися певної ієрархії:

1) ректор;

2) доктори і ліценціати теології і тут же студенти – сини герцогів і графів;

3) доктори і ліценціати юридичниого факультету і за ними школярі із високого не титулованого дворянства;

4) доктори і ліценціати медицини разом зі школярами із дрібного дворянства;

5) магістри, що керували шкільною справою, тобто магістри-регенти, що викладали на факультеті мистецтв і водночас уже були бакалаврами на одному з вищих факультетів;

6) бакалаври трьох вищих факультетів і магістри мистецтв, які не були регентами;

7) бакалаври мистецтв і старші школярі вищих факультетів;

8) інші школярі.

У цьому розпорядку виявлялася та ідея, що всі члени університету є товаришами, місце яких у корпорації визначається ієрархією наук, народженням і громадським становищем, діяльністю на користь школи чи корпорацій, а також віком і кількістю років навчання [32, с. 138].

За статутами Празького університету кінця XIV ст. порядок встановлювалася згідно ієрархії наук, статутсу в університеті і був таким: «Ректор… посідає перше місце, за ним – магістри теології, доктори канонічного права, за ними – доктори цивільного права, магістри медицини, потім декан факультету мистецтв, потім ліценціати теології, канонічного права, цивільного права і медицини, потім бакалаври formati теології [тобто ті, які досягли досконалості у вивченні «Сентенцій» Петра Ломбардського і мали право тлумачити третю книгу «Сентенцій» – *прим. авт.*], … а потім магістри мистецтв за старшинством; потім курсори теології, якщо вони одночасно й магістри мистецтв, йдуть один за одним за старшинством свого магістерства; якщо ж вони не мають магістерського ступеня, то посідають місця між магістрами мистецтв залежно від часу, коли вони отримали ступінь бакалавра» [15, с. 391]. Наголошувалося, що такий ієрархічний порядок повинен був дотримуватися непорушно під час складання списків, у радах, процесіях та інших публічних та приватних подіях університетського життя.

Така ієрархія, найімовірніше, існувала в усіх університетах доби середньовіччя. Звичайно, що це подобалося не всім.

Ж. Верже зауважує, що у документах, які збереглися, є чимало свідчень про напруженість у стосунках між колегами або навіть про зіткнення. Насамперед, відомі випадки конфліктів між колегами, пов'язані з обвинуваченнями у переманюванні учнів і, відповідно, в обкраданні їх, недоотриманні студентських внесків та платні за іспити. Конфліктували між собою і викладачі різних факультетів. У Парижі, наприклад, члени факультету мистецтв скаржилися, що богослови контролюють їх навчання; в інших місцях засуджувалася гордовитість докторів права [4, с. 36].

Деякі статути для миру між колегами висували й певні вимоги до викладачів щодо читання лекцій чи проведення диспутів. Зокрема статути колегій у Лейпцигу передбачали між іншим вимогу до колегіатів не висувати у читаннях чи диспутах такі тези, що суперечили б думці більшості колегіатів. Як бачимо, існувала деяка цензура стосовно своїх членів [32, с. 162].

Виникали конфліктні ситуації і між магістрами через різницю соціального статусу. Найбільш відомим є конфлікт між викладачами-мирянами і монахами, які представляли різні угрупування, як це було у Парижі (зокрема, в 1239–1250 і 1387–1403 рр.), в Оксфорді (1303–1320). Такі конфлікти частково пов'язувалися з питаннями доктрини, проте безпосередні причини крилися у сфері корпоративної ідентичності. Світські викладачі (незалежно від того, були вони магістрами мистецтв чи теології) не заперечували проти того, щоб школи релігійних орденів мали статус університетських шкіл теології за умови підпорядкування правилам університетського співтовариства. Однак такі школи часто відмовлялися, наприклад, брати участь в акціях із захисту університетських свобод, самостійно створювали нові кафедри, не визнавали необхідності попереднього навчання на факультеті мистецтв на тій підставі, що в них була своя мережа підготовчих шкіл. Такі конфлікти вдавалося розв'язувати різними компромісами.

Також виникали конфлікти між магістрами різних національностей, як це було у Празі, де протистояння магістрів чехів і німців закінчилося прийняттям Кутногорського декрету (1409 р.), згідно з яким чеська нація отримала три голоси, а німецька замість трьох (як це було раніше) – один. Тут національні інтереси поєдналися з політичними: під час гострої політичної боротьби короля за повернення імператорської корони німецька нація не підтримала Вацлава IV, наслідком чого й був виданий Вацлавом декрет. У ньому читаємо: «… Ми вважаємо несправедливим і непристойним, щоб іноземці і прибулі користувалися із надлишком вигодами місцевих жителів… А тому … ми рішуче і суворо приписуємо, щоб … чеська «нація» з трьома голосами була негайно допущена до всіх нарад, судів, випробувань, виборів та будь-яких інших дій і рішень в університеті, на зразок того, як французька «нація» має три голоси в Паризькому університеті…» [12, с. 403]. Декрет спричинив вихід (сецесію) німців із Праги й утворення університету в Лейпцигу.

Суто професійні конфлікти набували форми інтелектуальних сутичок. Майже всі факультети теології північної частини Європи в XIV–XV ст. стали свідками сутичок між «традиціоналістами» (томізм – від імені Фоми Аквінського, скотизм – від Дунса Скота) і «модерністами» (номіналізм) з демонстративними звинуваченнями, засудженнями і звільненнями. Для попередження таких сутичок деякі німецькі університети, зокрема Гейдельберга, Фрейбурга, Тюбінгена, упровадили два різних варіанти (via antigua та via moderna) одержання освіти на розсуд самих магістрів і учнів [4, с. 36].

Університети також не залишалися осторонь політичних подій. Особливі загострення відбувалися в Парижі, де прибічники Філіпа IV і римського папи Боніфація VIII, римського папи і Ради в період Великої схизми, арманьяків і бургіньйонів наприкінці Столітньої війни (1337–1453) боролися один з одним, що часто завершувалося вигнанням представників тієї чи тієї сторони. В італійських містах партійна боротьба також відбивалася і на вченій колегії: міська влада прагнула зробити докторство доступним тільки тим городянам, які належали до панівної партії [32, с. 112].

Однак, це не означає, що члени університетів постійно жили в атмосфері таємних інтриг чи сварок. Великі конфлікти переважно відбувалися на факультетах мистецтв і теології Парижа й Оксфорда. На факультетах медицини і права в невеликих університетах, створених наприкінці середньовіччя, конфліктні ситуації не були такими серйозними і швидко залагоджувалися. Окрім того, такі сварки завжди залагоджувалися старими стосунками між магістрами, багаторічними товариськими зв’язками, які зародилися ще в студентські роки, загальним розумінням потреби в охороні незалежності університетського співтовариства, демонстрації солідарності проти зовнішніх загроз. Таке почуття колективізму з часом послабилося передусім через тиск з боку держави. Це означало, що стару солідарність перших магістрів, яка ґрунтувалася на необхідності боротьби за емансипацію шкіл, замінила нова, підгрунтям якої було спілкування і конформізм професійних регентів, пов’язаний із захистом загальних інтересів [26, с. 110–112].

Образ учителя середньовічного університету. Середньовічні викладачі, на жаль, не залишили автобіографічних праць. Ж. Верже на підставі літературних джерел на зразок педагогічних трактатів змальовує ідеальний образ, якому середньовічні вчителі прагнули відповідати, основною ідеєю якого було те, що викладач є носієм влади [4, с. 37]. Ступінь магістра або доктора визначав становище, чесноти і соціальну приналежність власника. Він відкривав доступ до вищого щабля соціальної ієрархії і ставив багатьох членів університету, зокрема, юристів, на рівень, рівнозначний благородним за походженням. Подібно представнику нобілітету, доктор користувався епітетом «відомий»; у місті він був серед «сильних цього світу» (majores). Він мав і більші повноваження і більше прав, ніж звичайний рицар.

Обов’язки магістрів і докторів мали два основних аспекти, передусім – інтелектуальний. Доктор був людиною вченою, пов’язаною з наукою, яка була водночас і досконалою, і завершеною. Його завдання полягало у відповідності тим знанням, яким він володів. Магістри були зобов’язані прославляти свої дисципліни, захищати схоластичне богослов’я від нападів з боку містиків, виправдовувати своє звернення до ліберальних мистецтв, незважаючи на їхнє язичницьке походження.

У багатьох текстах середньовіччя зазначається, що доктор повинен бути старанним у своїй роботі та навчанні. Він повинен пропонувати такі формулювання, які є найближчими до істини. Завдяки цьому він може заслужити не тільки славу й повагу сучасників, захоплення і вдячність учнів, а й гроші, які він від них отримує.

Учитель повинен був мати всі християнські достоїнства, передусім ті, що пов’язувалися з його становищем (неупередженість, доброзичливість до колег і учнів, працелюбність), і, навпаки, уникати тих гріхів, які безпосередньо загрожували його статусу (жадібність, недбалість, марнославство). Серйозність поведінки підносила науку, яку він представляв. В одному з ранніх документів доби середньовіччя, що стосувалися паризьких викладачів – Постанові папського легата Роббера де Курсон (1215 р.) – зазначалося: «…Ніхто не допускається в Парижі до навчання чи виступу з проповіддю, якщо не є людиною достойного життя і достатньо обізнаним у своїй науці» [23, с. 354].

Викладач розумів свою соціальну відповідальність. Доктринальні помилки були небезпечними, в зв’язку з цим викладач під загрозою усунення від роботи повинен був подавати зміст навчання на суд і коригування з боку старших і церкви. Теолог повинен був пам’ятати, що він навчає священників і проповідників, чия позиція може вплинути на віруючих; юрист – виходити з того, що його погляд може вплинути на громадську думку. Вчителі медицини несли ще більшу відповідальність, оскільки контролювали правові аспекти своєї професії і відповідали за всю сферу громадської гігієни.

Конкретно така відповідальність гарантувалася практикою передусім самих університетів: роботою екзаменаційних комісій, різних комітетів, які діяли постійно і тимчасово для оцінки ортодоксальних текстів, що поширювалися продавцями книг, для винесення рішення стосовно звинувачень, що висувалися на адресу того чи того колеги. Багато вироків із доктринальних питань зумовлювалися внутрішньофакультетськими конфліктами, між викладачем (групою викладачів) і більшістю магістрів.

Особливо активно члени університетів стверджували свою соціальну й політичну відповідальність у найбільш неспокійні часи історії. Переважно вони не були схильними до насилля, повстань чи підтримки популярних єресей. Виступаючи носіями знання, яке вважалося стабільним і досконалим, істинність якого була встановлена раз і назавжди ще в момент творіння, вони просто бажали виконати свій обов’язок в умовах

усіх заворушень, прагнучи усунення порушень у цьому ідеальному порядку [4, с. 37–38].

Звичайно, реально таку роль могли виконувати тільки магістри великих університетів на зразок Парижа, Оксфорда чи Праги. Проте навіть в університетах, які виникли пізніше, чи маловідомих, викладачі відчували соціальну відповідальність за таку інтелектуальну підготовку еліт, яка забезпечувала б нормальне функціонування громадянських і церковних установ, зокрема локальної еліти, до якої вони як викладачі відчували свою приналежність. Це не означає, що вчителі постійно прагнули поставити бар'єри будь-яким соціальним процесам під час навчання чи дискримінувати малозабезпечених студентів. Зрозуміло, вони дотримувалися вимог відповідності своєї роботи вимогам існуючого соціального і політичного порядку.

Місце викладачів у середньовічному суспільстві. В офіційних текстах докторів переважно хвалили. З часу виникнення перших університетів римські папи традиційно називали їх «світочами церкви, які світять так само яскраво, як і зірки на небі». У запрошенні магістрів Тулузи магістрам і студентам інших шкіл (1229 р.) є такі рядки: «… кардинал і легат в королівстві Франція, який після Бога і папи є творцем, покровителем і керівником цього важливого починання… оголосив, що всі ті, хто буде навчатися в Тулузі, як магістри, так і їх учні, отримають відпущення гріхів.» [19, с. 354].

Світська влада також не жаліла привілеїв і почестей. Вона була впевнена у корисності університетів і була зацікавлена в їх існуванні, а тому всіляко заохочувала до навчання, вихваляючи умови перебування в місті. Зокрема у Грамоті чеського короля Карла IV (1348 р.) Празькому університету написано: «В цьому університеті нехай працюють, доктори, магістри і учні всіх факультетів. Ми обіцяємо їм прекрасні блага, а тим, кого визнаємо достойними, дамо королівські дари. Доктори, магістри і студенти, звідки б вони не прийшли… будуть перебувати під особливою охороною і захистом нашої величності. Ми даємо всім міцну гарантію в тому, що всі привілеї, пільги і свободи, що даються у Парижі і Болоньї докторам і студентам з волі королівської, будуть доброзичливо надані нами всім і кожному, хто б хотів прийти сюди, і буде всіма непохитно дотримуватися» [7, с. 376–377].

Зовнішні критики університетів, малочисельні і розрізнені, часто були колишніми членами університетських товариств. Деякі гуманісти також інколи були різкими, наприклад, Лоренцо Валла (1407–1457) після невдалого досвіду викладання в університеті Павії, де він став об'єктом нападок з боку колег, які були вороже налаштовані щодо його ідей. І все ж таки університети і магістри до кінця середньовіччя вважалися престижними, особливо з боку соціальних і політичних еліт.

Заохочення і демонстрування великодушності збільшується, коли незалежність університетів обмежується під тиском держави, і влада

вимагає від університетів не тільки виховання компетентних і відданих людей, а й підтримки держави, допомоги їй в політичних акціях.

Студентів високого соціального походження в професійній педагогічній діяльності було небагато. Вони надавали перевагу іншим кар'єрам – цивільній чи духовній, які були більш вигідні і відповідали їх становищу.

Викладачі переважно набиралися зі складу студентів, що представляли нижчі або середні верства суспільства. Для таких людей основою багатства був передусім їх інтелектуальний потенціал, а доступ до регентства безперечно – свідченням їхнього соціального просування. З часом посада регента дедалі частіше переходила до синів і племінників. З XV ст. з'являються сімейні викладачі, миряни. Більшість спеціальних статутів, які стосувалися, наприклад, порядку й тривалості курсу навчання, звільнення від плати і т.п., змушували університети, зокрема, в XV ст., з метою контролю над регентством підтримувати невеликі династії викладачів, які забезпечували кращі результати, більший порядок і прибутки. У 1317 р. видатний болонський юрист Йоханес Андре навіть записав у статутах, що його нащадки будуть вічно користуватися переважним правом отримання платні за посідання кафедр університету [4, с. 39].

Незважаючи на зазначене, викладання в середні віки було досить відкритим для соціального просування. Викладачі знаходилися в нижній частині соціальної ієрархії, що сприяло оновленню цієї соціальної групи. Всупереч піднесеним уявленням викладачі покладалися лише на себе, незважаючи на лицемірні похвали, які розсипалися навколо них, викладачі, як особлива група, посідали досить скромне місце серед соціальних і політичних еліт свого часу. Найкращі й честолюбні у разі, якщо вони дійсно хотіли зробити блискучу кар'єру в церкві чи на службі у принца, були змушені досить швидко йти з університету. Учительські династії також були нетривалими. Вони припиняли своє існування, коли останній нащадок, навіть якщо він пройшов той же курс навчання, що і його попередники, вирішував змінити заняття, обравши шлях, для одержання більш престижної і більш вигідної посади.

Список використаних джерел

1. Верже Ж. История средневекового университета: Прототипы. *Alma mater. Вестник высшей школы*, 1991. № 10. С. 100–108.

2. Верже Ж. Средневековый университет: учителя. *Alma mater. Вестник высшей школы*, 1997. № 2. С. 43–46.

3. Верже Ж. Средневековый университет: учителя. *Alma mater. Вестник высшей школы*, 1997. № 4. С. 33–36.

4. Верже Ж. Средневековый университет: учителя. *Alma mater. Вестник высшей школы*, 1997. № 5. С. 36–40.

5. Документы по истории университетов Европы XII–XV вв.: учеб. пособие /[под ред. А. Е. Москаленко]. Воронежский государственный пединститут, 1973.

6. Заснування Краківського університету (1364 р.). *Радул О. С. Історія вищої школи Європи (V ст. – середина XX ст.).* Кіровоград, 2011. С. 378–382.

7. Заснування Празького університету (Грамота чеського короля Карла IV) (7 квітня 1348 р.). *Радул О. С. Історія вищої школи Європи (V ст. – середина XX ст.).*…С. 374–375.

8. Ивановский В. Н. Народное образование и университеты в средние века. М., 1898.

9. Игнатович В. История английсикх университетов. *Журнал Министерства народного просвещения*. СПб., 1861. Часть CXI, отд. 1. № 7. С. 32–70.

10. Игнатович В. История английсикх университетов. *Журнал Министерства народного просвещения*. СПб., 1861. Часть CXI, отд. 1. № 8. С. 145–183.

11. Игнатович В. Немецкие университеты в развитии их исторической и современной жизни. *Журнал Министерства народного просвещения*. СПб., 1863. Часть CXVIII, отд. 3. № 4. С. 96–130.

12. Кутногорський декрет (18 січня 1409 р.). *Радул О. С. Історія вищої школи Європи (V ст. – середина XX ст.).*…С. 403.

13. Із болонських статутів. *Радул О. С. Історія вищої школи Європи (V ст. – середина XX ст.).*… С. 400–402.

14. Із булли папи Григорія IX Паризькому університету (13 квітня 1231 р.) *Радул О. С. Історія вищої школи Європи (V ст. – середина XX ст.)* … С. 357–358.

15. Із статутів Празького університету (друга половина XIV ст.). *Радул О. С. Історія вищої школи Європи (V ст. – середина XX ст.).*… С. 386–391.

16. Із статутів усіх факультетів Паризького університету (1366–1471 рр.). *Радул О. С. Історія вищої школи Європи (V ст. – середина XX ст.).*… С. 382–386.

17. Із статутів факультету мистецтв Празького університету (1366–1471 рр.). *Радул О. С. Історія вищої школи Європи (V ст. – середина XX ст.).*… С. 391–400.

18. Ісаєвич Я. Д. Юрій Дрогобич. *Жовтень*, 1969. № 8. С. 32–81.

19. Лист магістрів Тулузи магістрам і студентам інших шкіл. *Радул О. С. Історія вищої школи Європи (V ст. – середина XX ст.).*… С. 354–356.

20. Нудьга Г. Перші бакалаври і доктори. *На літературних шляхах*. К., 1990. С. 134–258.

21. От глиняной таблички – к университету: Образовательные системы Востока и Запада в эпоху Древности и средневековья: учеб. пособие / [под ред. Т. Н. Матулис]. М., 1998.

22. Порядок диспутів у Сорбонні (1344 р.). *Радул О. С. Історія вищої школи Європи (V ст. – середина XX ст.)…* С. 372–374.

23. Постанова папського легата Роббера де Курсон про студентів і магістрів паризьких шкіл. *Радул О. С. Історія вищої школи Європи (V ст. – середина XX ст.)…* С.352.

24. Постанова про вивчення «Вільних наук» у Паризькому університеті (1254 р.) *Радул О. С. Історія вищої школи Європи (V ст. – середина XX ст.).* Кіровоград, 2011. С. 359–360.

25. Присяга паризького бакалавра (1280 р.) *Радул О. С. Історія вищої школи Європи (V ст. – середина XX ст.)…* С. 365–367.

26. Радул О. С. Історія вищої школи Європи (V ст. – середина XX ст.). Кіровоград, 2011.

27. Радул О. С. Історія педагогіки України X–XVIII століть: Персоналії. К., 2005.

28. Ранні статути Сорбонни (до 1294 р.) *Радул О. С. Історія вищої школи Європи (V ст. – середина XX ст.)…* С. 362–365.

29. Роуг В. Университет как явление средневековой культуры. *Alma mater. Вестник высшей школы*, 1991. № 8. С. 97–109.

30. Рутенбург В. И. Университеты итальянских комун. *Городская культура. Средневековье и начало нового времени.* Ленинград, 1986. С. 43–51.

31. Статут Паризького університету про методи читання лекцій (1355 р.). *Радул О. С. Історія вищої школи Європи (V ст. – середина XX ст.)…* С. 377–378.

32. Суворов Н. С. Средневековые университеты. М., 1898.

33. Функції Французької нації Паризького університету (1327 р.). *Радул О. С. Історія вищої школи Європи (V ст. – середина XX ст.)…* С. 371–372.

34. A History of the University in Europe /[General Editor Walter Ruegg]. Camridge University Press, 1992. Vol.1.

КОСТЕНКО ЛАРИСА
доктор педагогічних наук, доцент, старший викладач кафедри педагогіки та менеджменту освіти, Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка,
м. Кропивницький
ORCID 000-0003-3740-2495
E-mail: shkoda44@ukr.net

ОКОЛЬНИЧА ТЕТЯНА
доктор педагогічних наук, професор, доцент кафедри педагогіки та менеджменту освіти, Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький
ORCID 0000-0003-2930-7404
E-mail: t.vladimirovna.75@ukr.net

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА РОЗВИТКУ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ XX – ПОЧАТОК XXI СТОЛІТТЯ)

Серед соціальних інститутів виховання й розвитку підростаючих поколінь особлива роль належить позашкільній освіті, яка завжди відігравала важливу роль у системі освіти учнівської молоді і значною мірою сприяла формуванню її ціннісних, моральних та професійних орієнтацій.

Позашкільна освіта в Україні на практиці забезпечується закладами позашкільної освіти, у яких залучення учнів до освітньої діяльності відбувається за вільного вибору ними не лише закладу, а й педагогів, відповідно до своїх уподобань, нахилів та інтересів.

Позашкільна освіта швидко реагує на завдання часу, постійно змінюється і удосконалюється. Сьогодні, через воєнні дії в Україні діти позбавлені спокою, мирного неба над головою. У нових умовах ведення бойових дій діти є найвразливішою групою. Їх захист є пріоритетом. Учні зазвичай доволі гостро сприймають будь-які кризові ситуації, і війна – не виключення. Дітям зараз дуже складно, адже вони розуміють, що відбувається, але ще не мають достатньо життєвого досвіду, щоб ефективно боротися зі своїми емоціями. Тому сьогодні заклади позашкільної освіти забезпечують психологічну підтримку дітей у цей нелегкий для країни час та організовують змістовне дозвілля, відіграють важливу роль у патріотичному вихованні підростаючого покоління.

Значний потенціал для підвищення рівня патріотичного, морального, культурного, духовного, фізичного розвитку дітей та юнацтва має досвід позашкільної освіти попередніх років, що є цінним джерелом для пошуку нових підходів до вдосконалення освітнього процесу в закладах позашкільної освіти. Об’єктивний історико-педагогічний аналіз теорії і практики розвитку позашкільної освіти України, теоретичне узагальнення

цінного досвіду діяльності закладів позашкільної освіти, творче використання педагогічних ідей минулого з урахуванням сучасних вимог і можливостей держави, дають змогу якісно оновити й удосконалити зміст позашкільної освіти України.

Аналіз наукової літератури з питань позашкільної освіти засвідчує наявність широкого спектра досліджень її різних аспектів.

Вагомий внесок у розробку теоретичної бази позашкільної виховної роботи внесли наукові праці О. Биковської, Б. Кобзаря, В. Кременя, О. Плахотнік, Т. Сущенко, Т. Цвірової та інших.

Проблеми організації вільного часу дітей та підлітків, їх дозвілля порушено у дослідженнях М. Арнарського, Л. Балясної, Н. Басова, Р. Науменко, Н. Харінко, Т. Черніговець та ін.

Окремі аспекти історії теорії і практики позашкільної освіти розкриваються у публікаціях Б. Балахтар, В. Береки, Г. Німич, І. Пархоменко, О. Цокур, А. Шепілової та ін.

Однак вивчення наукової літератури дало змогу з’ясувати, що саме теорія і практика розвитку позашкільної освіти в Україні кінця ХХ – початку ХХІ ст. не була раніше предметом спеціального дослідження. Це викликало необхідність аналізу розвитку її змісту в залежності від соціально-економічних умов, визначення основних напрямів, форм та методів.

У публікації розглянуто розвиток позашкільної освіти у період з 1991 р. (здобуття Україною незалежності) до 2014 р. (обумовлено «Державною цільовою соціальною програмою розвитку позашкільної освіти на період до 2014 р.», затвердженою постановою Кабінету Міністрів України № 785 від 27.08.2010 р. та пояснюється прагненням простежити процеси, що відбувалися в системі позашкільної освіти України, спричинені цією програмою.

Провідною у публікації є категорія «*позашкільна освіта*». Незважаючи на те, що педагогічний інтерес до позашкільної освіти фіксуємо від найдавніших часів, становлення її як поняття прослідковується лише з початку ХХ ст.

Ретроспективний аналіз розвитку педагогічної науки показує, що позашкільна освіта – це спеціально організована педагогічна діяльність, яка має яскраво виражену власну специфіку. На всіх етапах історичного розвитку України вона безперервно збагачувалася новим змістом, новими формами.

Сучасне розуміння поняття позашкільної освіти закріплено Законом України «Про позашкільну освіту» (2000), де вказується, що вона є частиною структури освіти і спрямовується на розвиток здібностей, талантів дітей, учнівської та студентської молоді, задоволення їх інтересів, духовних запитів і потреб у професійному визначенні.

Отже, позашкільна освіта є підсистемою освітньої галузі, складовою системи безперервної освіти, є цілеспрямованим процесом і результатом

навчання, виховання, розвитку та соціалізації підростаючого покоління, спрямована на розвиток здібностей та обдарувань вихованців, учнів і слухачів, задоволення їх інтересів, духовних запитів і потреб у професійному визначенні у вільний час в закладах позашкільної освіти й інших соціальних інституціях.

На підставі теоретичного аналізу і практики встановлено, що особливість позашкільної освіти визначається тим, що, будучи складовою системи безперервної освіти, вона може здобуватися громадянами різних вікових категорій і характеризується добровільною участю в освітньому процесі; відсутністю жорстких регламентуючих настанов; вільним вибором занять; диференціацією за інтересами до конкретної галузі науки, культури, техніки та технологій; постановкою перед кожним реально досяжних завдань; різноманітністю видів діяльності та сфер спілкування, що сприяє набуттю досвіду соціальних відносин.

Структурними компонентами системи позашкільної освіти є:

- організаційні (нормативно-правові, організаційно-управлінські, кадрові, фінансові та матеріально-технічні),
- змістові (природа, суспільство, культура, техніка, спорт),
- методичні (мета, зміст, форми, методи),
- процесуальні (навчання, виховання, розвиток, соціалізація),
-функціональні (дозвілля, пізнання, творчість),
- діяльнісні (художньо-естетичний, науково-технічний, еколого-натуралістичний, туристсько-краєзнавчий, військово-патріотичний, гуманітарний та інші напрями),
- інституціональні (заклади позашкільної освіти, сім’я, організації).

Глибоко зрозуміти трансформації позашкільної освіти можливо лише шляхом вивчення її компонентів та умов, в яких вона діє, процесів, що в ній відбуваються, та результатів її діяльності, що й зроблено нами в наступних підрозділах.

Функціонування позашкільної освіти пов’язано з розвитком її теорії та практики. *Розвиток* позашкільної освіти розглядаємо як неперервний процес зміни її стану у контексті суспільних, соціально-політичних, економічних перетворень, що характеризується кількісними і якісними показниками.

Теорію позашкільної освіти розглядаємо як сукупність ідей, поглядів, концепцій про об’єктивну дійсність позашкільної освіти, яка розкриває закономірності діяльності особистості у вільний час, визначає та характеризує сутність, принципи, зміст, форми та методи освітнього процесу в закладах позашкільної освіти та інших соціальних інституціях.

В органічній єдності з теорією перебуває *практика* позашкільної освіти, адже теорія йде від практики, узагальнює її і обґрунтовується нею. Практика організовується, спрямовується й осмислюється теорією та зумовлюється своєю специфікою.

Практику позашкільної освіти розглядаємо як систематичну організацію позашкільної освіти в закладах позашкільної освіти та інших соціальних інституціях. Тобто організація позашкільної освіти визначається роботою закладів позашкільної освіти. У публікації використовуємо поняття *«позашкільний заклад»* (у сучасному формулюванні «заклад позашкільної освіти»).

У досліджуваний період, Законом України «Про позашкільну освіту», Державною національною програмою «Освіта» (Україна XXI століття), Концепцією позашкільної освіти та виховання, нормативними документами Міністерства освіти, Постановами Кабінету Міністрів України, зафіксовувалося поняття «позашкільний заклад».

Відповідно до Закону України «Про позашкільну освіту» (2000) позашкільний заклад – складова системи позашкільної освіти, яка надає знання, формуючи вміння та навички за інтересами, забезпечує потреби особистості у творчій самореалізації та інтелектуальний, духовний і фізичний розвиток, підготовку до активної професійної та громадської діяльності, створює умови для соціального захисту та організації змістовного дозвілля відповідно до здібностей, обдарувань та стану здоров'я вихованців, учнів і слухачів.

У кінці XX ст. стан позашкільної освіти України визначався двома взаємозв'язаними чинниками: перехідним періодом, у якому знаходилося українське суспільство і системною кризою, яка охопила його. І якщо перший чинник спонукав до створення нових форм, методів, то другий, а, насамперед, фінансова скрута, гальмував впровадження нововведень у царині позашкільної освіти.

Україна, як зазначив В. Кремень, успадкувала від попередніх часів досить розвинену та широко розгалужену систему освіти. Водночас, залежність позашкільної освіти України від загальносоюзної давала негативні наслідки. Тривалий час освіта переважно формувала людину-функціонера, у якої рафінований конформізм і повна залежність від зовнішніх обставин були провідними морально-психологічними рисами [136, с.19].

Подальша історія розвитку позашкільної освіти в незалежній Україні пов’язана із ствердженням ідеї, що позакласна робота є однією з найважливіших ланок виховання молодого покоління, юридичним оформленням, визначенням профілів діяльності позашкільних закладів різних типів [138, с. 4; 150, с. 15].

Позашкільна освіта України набула особливої популярності, в державі почала формуватися і втілюватися в життя власна політика в галузі позашкільної освіти, спрямована на досягнення сучасного світового рівня, відродження самобутнього національного характеру.

Позашкільна освіта почала розглядатись як така, що виявляє найближчі, перспективи розвитку особистості в різних соціальних та освітньо-виховних інституціях, де позашкільні заклади мали стати

центрами мотиваційного розвитку особистості, її самореалізації і професійного самовизначення. Постало питання про місце позашкільної освіти в єдиному освітньому просторі, визначення співвідношення її з іншими ланками освіти, перспектив функціонування позашкільних закладів на ринку освітніх послуг. Розвиток в Україні варіативної освіти надав позашкільним закладам особливої актуальності. Вони стають осередками мотиваційного розвитку особистості, її самореалізації та професійного самовизначення.

1991–2014 рр. відзначилися розробкою нових підходів до організації позашкільної освіти дітей. Це зумовлюється низкою факторів.

По-перше, економічна і політична нестабільність соціокультурних систем, посилення негативної дії стихійних різновекторних чинників, залишковий принцип фінансування позашкільних закладів призвели до зниження їх ефективності та занепаду навчально-матеріальної бази, що в результаті суттєво заважало повною мірою використати унікальні можливості системи позашкільної освіти учнівської молоді України.

По-друге, одноманітність організаційних форм, зайве регламентування, формалізм освітнього процесу, недостатнє врахування потреб і різнобічних інтересів молоді, а також ігнорування регіональних можливостей та національних особливостей, етнічної культури негативно впливали на результати діяльності позашкільних закладів, знижували ефективність їхньої роботи. Окрім того, недостатня психолого-педагогічна і методична підготовка певної частини педагогічних представників переважної більшості позашкільних закладів призвели до кризової ситуації в системі позашкільної освіти в Україні.

Істотними якісними змінами в сфері організаційного забезпечення позашкільної освіти протягом означеного періоду стали:

– формування багаторівневої системи позашкільної освіти;

– класифікація гуртків, груп та інших творчих об’єднань позашкільного закладу за трьома рівнями (початковий, основний, вищий);

– розширення мережі позашкільних закладів, створення закладів нового типу, їх профілізація;

– диверсифікація джерел фінансування позашкільної освіти за рахунок додаткових джерел фінансування, не заборонених законодавством;

– розгортання нових напрямів позашкільної освіти;

– модернізація навчально-виховного процесу в позашкільних закладах;

– деідеологізація позашкільної освіти [4; 14; 24; 43; 90; 292].

У системі позашкільної освіти України у 1991–2014 рр. визначення і формування її змісту стало найбільш важливим і складним питанням. У змісті позашкільної освіти цього періоду враховувався досвід попередніх часів та умови організації діяльності позашкільних закладів. Серед цих умов ми вирізняємо наступні:

- добровільність,
- доступність,
- диференційованість та варіативність,
- гнучкість,
- динамічність,
- мобільність,
- систематичність тощо.

Метою позашкільної освіти молоді стає виховання дієвої особистості з розвиненою громадською свідомістю, почуттям національної гордості [5, с. 11; 41].

Аналіз наукових джерел [5; 32; 34; 43; 53; 58; 84; 97; 111; 165; 178; 201; 265; 273; 290] дозволяє виділити систему наукових вимог до формування змісту позашкільної освіти у 1991–2014 рр.

1. Цілеспрямованість. Провідна роль у визначенні змісту позашкільної освіти належить меті і завданням, зокрема тим, які ставить суспільство перед освітою.

Мета позашкільної освіти спрямовується на розвиток здібностей, талантів дітей, учнівської та студентської молоді, задоволення їх інтересів, духовних запитів і потреб у професійному визначенні; в збагаченні та поглибленні набутих знань у позаурочний час згідно з інтересами особистості.

З 2000 р. мета позашкільної освіти включає розвиток креативної особистості в позашкільних закладах. Відповідно меті, визначалися основні завдання: формування креативної особистості, конкурентно-спроможної в майбутньому, здатної до гідної змістової, соціально і особистісно-орієнтованої трудової діяльності, що відповідає реальним можливостям; виховання підприємливості, ініціативи, господарської відповідальності, дисциплінованості, організованості, вміння включатись у суспільно-виробничі відносини; культивування кращих морально-вольових рис української ментальності – працелюбності, самостійності, індивідуальної свободи, тактовності, справедливості, милосердя, доброти тощо [84].

2. Гуманістична спрямованість. Вона сприяє відповідності змісту позашкільної освіти потребам та можливостям особистості; пріоритету загальнолюдських цінностей здоров’я людини, її вільному розвитку.

3. Науковість. Передбачає включення до змісту позашкільної освіти лише тих фактів і теоретичних положень, які є сталими в науці; матеріалу, що відповідає розвитку науки, її можливим досягненням; чіткість висновків з питань розвитку природи і суспільства.

4. Полікультурність. Полягає в поєднанні у позашкільній освіті гуманітарної, природничо-математичної освіти і трудової підготовки, класичної спадщини та сучасних досягнень наукової думки, забезпеченні органічного зв’язку з національною історією, культурою, традиціями.

5. Світський характер. Зміст позашкільної освіти передбачає

можливість розкриття перед учнями реальності об’єктивного світу, його суперечливості. Досягнувши повноліття і ставши дорослим, вихованець сам може зробити власний світоглядний вибір.

6. Інтегративність, що означає орієнтацію позашкільної освіти на інтегральні курси, пошук нових підходів до структурування знань як засобу цілісного розуміння та пізнання світу.

7. Всебічний розвиток особистості. Передбачає поєднання у позашкільній освіті забезпечення емоційного, фізичного та інтелектуального розвитку особистості.

8. Відповідність основних компонентів позашкільної освіти структурі компетентностей особистості. Ці компоненти представлені у вигляді пізнавальної, практичної, творчої і соціальної компетентності.

9. Послідовність, що полягає в плануванні змісту, який розвивається по висхідній лінії, де кожне нове завдання спирається на попереднє і випливає з нього.

10. Відповідність змісту позашкільної освіти віковим можливостям і рівню підготовки учнів.

11. Доступність змісту позашкільної освіти. Визначається структурою навчальних планів і програм, способом викладу наукових знань у навчальних книгах, а також порядком уведення й оптимальною кількістю наукових понять і термінів, які необхідно засвоїти.

Окрім того, зміст позашкільної освіти враховував уподобання, потреби та інтереси учнів, визначався замовленням батьків, що відрізняло позашкільну освіту від основної і професійної [4, с. 55; 90, с. 41].

Зміст позашкільної освіти 1991–2014 рр. структурувався і реалізувався в системі гуртків, навчальних дисциплін, предметів, курсів та був представлений у відповідних навчальних планах, програмах, підручниках, посібниках, методичних матеріалах, дидактичних засобах.

Основним нормативним документом, що визначає структуру змісту та окреслює перелік і обсяг напрямів позашкільної освіти є навчальний план. За навчальним планом позашкільний заклад планує на навчальний рік роботу гуртків, секцій, студій та інших творчих об’єднань відповідно до їх класифікації за рівнями. На основі навчальних планів визначаються дисципліни і складаються навчальні програми [96, с. 55; 104, с. 12].

Наступним документом, що відображає зміст освіти, є навчальна програма, яку ми розглядаємо як навчальне видання, що визначає зміст, обсяг, а також порядок вивчення і викладання певної дисципліни, курсу, роботи гуртка. Зміст програми повинен відповідати спеціалізації гуртка, сучасним вимогам до навчально-виховного процесу та бути уніфікованим, тобто зведеним у певну форму, систему [114; 115; 152]. При цьому кожна програма має забезпечувати: доступність і належну якість здобуття позашкільної освіти; можливість модернізації змісту науково-технічного напряму позашкільної освіти; достатність теоретичних пояснень та емпіричних даних у навчальному матеріалі, конкретність і доцільність

уведення наукових понять, загальноприйнятої термінології та символіки, розкриття наукових положень відповідно до досягнень сучасної науки; відповідність обсягу навчального матеріалу нормам навантаження та кількості навчальних годин; спрямованість навчального матеріалу на розвиток пізнавальних і творчих здібностей учнів, вихованців, слухачів; урахування можливостей і доцільність застосування комп'ютерної техніки, інших засобів навчання, типового обладнання, ілюстративного матеріалу тощо; використання знань, які отримають учні за навчальною програмою загальноосвітніх навчальних закладів з основного та суміжних предметів; використання міжпредметних зв'язків [111, с. 45–46].

У структурі навчальної програми виділялися наступні компоненти: пояснювальна записка, тематичний план, зміст програми, прогнозований результат, бібліографія, орієнтовний перелік обладнання для організації занять. Пояснювальна записка програми розкриває освітню концепцію навчального курсу (гуртка, дисципліни, предмета) його мету і завдання. У ній подається коротка характеристика структури та окремих компонентів програми, особливостей організації та основні норми вивчення програмового матеріалу. Зазначено вікові групи та кількісний склад учнів, на яких розрахована програма. Представлено основні форми та методи проведення занять [32; 40; 44; 111].

Наступним є тематичний план, що подає перелік розділів, тем навчального матеріалу. Визначається орієнтовна загальна кількість навчальних годин із розподілом їх на теоретичні та практичні заняття. Тематичний план представляється у вигляді таблиці. Далі подається зміст програми, який розкриває зміст розділів, тем відповідно до тематичного плану, представлено перелік практичних робіт і форми проведення занять; програмований результат, що розкриває обов'язкові результати навчальної діяльності учнів за умови реалізації програми; бібліографія, яка подає рекомендовану літературу педагогам та учням для використання в навчально-виховному процесі; орієнтовний перелік обладнання, що визначає необхідне матеріально-технічне забезпечення навчально-виховного процесу [54, с. 56–58].

Кожна програма повинна складалась відповідно до рівня класифікації гуртків, секції, студії чи іншого творчого об'єднання – початковий, основний і вищий – та кількості років навчання [66, с. 29; 74, с. 38]. При цьому програмами передбачається наступність у засвоєнні й розвитку знань та вмінь, здобутих учнями (вихованцями, слухачами) на попередніх рівнях навчання, а також взаємозв'язок з предметами шкільного курсу [62, с. 145].

Встановлено, що зміст навчальних планів, програм протягом другого періоду розвитку позашкільної освіти поступово змінювався. Ці зміни були викликані прогресивними тенденціями розвитку системи освіти, в тому числі й позашкільної, новою освітньою парадигмою, пріоритетними навчальними та інформаційними технологіями тощо.

Отже, існувала необхідність постійного оновлення, розробки змісту усіх актуальних напрямів позашкільної освіти. Концептуальною ідеєю розробки змісту освіти з 2000 р. стає формування компетентної особистості, що передбачає набуття пізнавальної, практичної, творчої і соціальної компетентності. Дані компетентності покладено в основу реалізації компетентнісного підходу в позашкільній освіті і вони інтегровані в його зміст, а також є структурними елементами [62; 84; 87].

Узагальнюючи зміст цих компетентностей, зазначимо, що:

– Пізнавальна компетентність – компетентність, що забезпечує оволодіння поняттями, знаннями, розширення наукового світогляду особистості.

– Практична компетентність – компетентність, що забезпечує формування практичних умінь та навичок особистості.

– Творча компетентність – компетентність, що забезпечує розвиток творчої діяльності, майстерності, здібностей, нахилів і уяви особистості.

– Соціальна компетентність – компетентність, що забезпечує загальну культуру особистості, її виховання, здатність до співпраці.

Зміст позашкільної освіти у 1991–2014 рр. базувався на інформаційно-комунікаційних й інтерактивних навчально-виховних технологіях та включав такі основні напрями:

- художньо-естетичний,
- науково-технічний,
- бібліотечно-бібліографічний,
- еколого-натуралістичний,
- туристсько-краєзнавчий,
- гуманітарний,
- фізкультурно-спортивний,
- військово-патріотичний, які мали свою специфіку [62; 84; 87; 115; 122; 128; 138; 143; 149; 161; 210; 213].

Художньо-естетичний напрям позашкільної освіти в 1991–2014 рр. ґрунтувався на взаємозв’язку художньої культури суспільства і внутрішнього духовного світу особистості, що реалізував ідею «людина в культурі − культура в людині» [115, с. 400] та включав різні компоненти, що представлені спеціалізованими профілями навчання: хореографічний; музичний; театральний; художній [62; 84; 87; 115; 122; 128; 138; 231].

Навчаючись за цим напрямом, учні (вихованці, слухачі) мали вивчати основні види мистецтва, зв’язок між ними, їх специфіку, жанри, форми. Значна увага приділялася формуванню понять музичної грамоти, відповідної термінології, категорій естетики, вивченню творів української і світової класики тощо [231].

У процесі навчання учнів музичному мистецтву необхідним було опанування ними понять, знань про гру на різних музичних інструментах, виконання народних і композиторських (класичних та сучасних) пісень, український фольклор [41; 122; 128; 133].

При навчанні театральному мистецтву − поняття, знання про основні жанри драматургії (трагедія, комедія, мелодрама, водевіль, мюзикл, фарс), особливості акторської майстерності, акторського ансамблю [96; 122; 128].

Стосовно художнього мистецтва − знання особливостей мови відображення, зокрема графіки, живопису, скульптури, декоративно-ужиткового мистецтва, архітектури, дизайну, їх стильових та жанрових особливостей, принципів синтезу.

Опановуючи хореографію, діти повинні опанувати поняття, знання про види танцю, зв'язок музики, танцювальної пластики, сценографії тощо [96; 87; 231].

Важливим було практичне введення дітей у світ культури та мистецтва, залучення їх до створення художніх виробів, постановки та виконання різних видів вокальних, музичних, театральних, танцювальних номерів. У цьому напрямі необхідним було дотримання техніки безпеки, танцювальної лексики, танцювального матеріалу, естетики костюмів і реквізиту, артистизму, музичного оформлення [231].

Необхідним постає розвиток в учнів художніх, творчих здібностей, виконавської та акторської майстерності, системного, просторового і логічного мислення, уяви, фантазії. Крім цього увагу необхідно було приділяти збагаченню в учнів досвіду практичної мистецької діяльності, формуванню спеціальних художніх умінь, навичок спілкування з питань мистецтва. Окрема увага повинна була приділятися розвитку в учнів умінь застосовувати отримані знання на практиці, змістовно організовувати дозвілля засобами художньої творчості [46; 62; 84; 87].

Важливим стає забезпечення емоційного, фізичного та інтелектуального розвитку особистості. У позашкільних закладах значна увага зверталась на формування кращих особистісних рис, таких як: відповідальність, чесність, працелюбство, самостійність тощо. Також зверталась увага на формування системи естетичних цінностей, зокрема ціннісного ставлення до себе та інших, традицій українського народу, вміння працювати в колективі [115; 161; 210; 213].

Особлива увага у змісті освіти художньо-естетичного напряму приділялась розвитку художньо-творчого потенціалу особистості; вихованню здатності до художньої самореалізації, потреби в мистецькій самоосвіті, важливим стає розвиток здатності до професійного самовизначення, творчого становлення, формування громадянської поведінки, патріотизму, любові до України [22; 124; 161; 210].

З 2003 р. координацію навчально-виховної, інформаційно-методичної та організаційно-масової діяльності обласних, районних, міських центрів художньо-естетичної та технічної творчості учнівської молоді та проведення всеукраїнських очно-заочних масових заходів став здійснювати Український державний центр позашкільною освітою [122, с. 23].

В Україні у 2014 р. функціонувало 246 центри художньо-естетичної

творчості молоді, на базі яких навчалися близько 14,3% дітей, охоплених позашкільною освітою, та 852 обласних, районних, міських центрів, палаців, будинків художньої творчості дітей, юнацтва та молоді. У них дітей – 33,2% від охоплених позашкільною освітою [138, с. 13]. У 2006 р. показники відповідно були такими: 14,5% і 33,6% [161, с. 39].

У змісті позашкільної освіти *науково-технічного* напряму учні (вихованці, слухачі) в позашкільних закладах повинні були отримувати знання з початкового технічного моделювання, конструювання, електротехніки, технічного дизайну, авіамоделювання, автомоделювання, ракетомоделювання, судномоделювання, картингу, радіоелектроніки, приладобудування, технологій конструювання, винахідництва, комп'ютерної техніки, інформаційних технологій та інших напрямів техніки. Увагу необхідно було приділяти ознайомленню учнів зі світом сучасної техніки, технологічними процесами, формуванню знань технічної термінології. Водночас особливого значення надавалося набуттю учнями знань морально-психологічних якостей, способів організації змістовного дозвілля [143, с. 68; 221].

Необхідно було практично вводити дітей у світ техніки, залучати їх до створення моделей машин, механізмів, іграшок, закріплювати на практиці їхні знання про технологічну діяльність. Значна увага мала приділятися графічній підготовці, набуттю та формуванню вмінь і навичок роботи з різними матеріалами та інструментами, способами поводження з різноманітними засобами праці, досвіду застосовувати отримані знання на практиці, засвоєнню основних прийомів використання технологій у машинобудуванні [150, с. 43–44; 283, с. 167]. Важливим також стає розвиток в учнів уміння змістовно організовувати дозвілля засобами науково-технічної творчості [141, с. 14; 148, с. 39].

У процесі занять із цього напряму необхідним стає проведення дослідів та вирішення творчих завдань, що сприятиме розширенню наукового світогляду учнів [233]. При цьому особлива увага приділялася формуванню стійкого інтересу до науково-технічної творчості, потреби у творчій самореалізації та духовному самовдосконаленні, вихованню культури праці, формуванню мовної культури учнів, комплексу особистісних якостей, потрібних людині як суб'єкту сучасного виробництва і культурного розвитку суспільства, таких як самостійність, наполегливість, працелюбство, доброзичливість, товариськість у ставленні до інших, вміння працювати в колективі тощо [156; 168; 176; 226; 227; 233; 283].

Науково-технічний напрям позашкільної освіти включав різні компоненти, що представлені такими профілями навчання: початково-технічний; спортивно-технічний; предметно-технічний; інформаційно-технічний; художньо-технічний; виробничо-технічний [168; 176; 227; 233].

У тісному зв'язку з науково-технічним напрямом знаходився *бібліотечно-бібліографічний,* який спрямований на поглиблення

пізнавальних інтересів учнів і слухачів, підвищення їх інформаційної культури; набуття навичок та вмінь орієнтуватися в зростаючому потоці інформації [17; 580, с. 222].

Наступним важливим напрямом позашкільної освіти 1991–2014 рр. є *еколого-натуралістичний*. Зміст позашкільної освіти еколого-натуралістичного напряму спрямовувався на оволодіння учнями системи знань з основ природничих наук, зокрема екологічних, біологічних, сільськогосподарських, лісогосподарських, медичних, хімічних. Необхідним постає формування в учнів поняття про цілісну картину світу, закономірності організації життя на Землі, самоорганізацію та саморозвиток природи. Акцентується увага на набуття учнями знань морально-психологічних якостей, способів організації змістовного дозвілля [33; 73; 152].

Зміст еколого-натуралістичного напряму позашкільної освіти мав забезпечувати формування екологічних вмінь і навичок. Серед них розв'язання екологічних проблем, раціональне природокористування, природоохоронна діяльність. При цьому значна увага приділялася розвитку вміння змістовно організовувати дозвілля засобами природознавства [34, с. 53; 181, с. 31; 222].

Зміст цього напряму спрямовувався на формування досвіду взаємовідносин людини з природою, вмінь проведення самостійних наукових досліджень. Особлива увага приділялася розвитку дослідницьких, творчих здібностей, системного, просторового і логічного мислення, творчої уяви, фантазії [222].

Водночас у процесі реалізації еколого-натуралістичного напряму необхідним стає формування стійкого інтересу до екологічної освіти, потреби у творчій самореалізації та духовному самовдосконаленні [35, с. 16; 152, с. 14].

Зміст еколого-натуралістичного напряму позашкільної освіти забезпечував розвиток екологічної і трудової культури, досягнення високого рівня освіченості і вихованості. Виняткове значення приділялося емоційному, фізичному та інтелектуальному розвитку особистості, формуванню її кращих рис (відповідальність, чесність, працелюбство, самостійність тощо), ціннісного ставлення до себе та інших, до традицій українського народу, навколишнього середовища, вміння працювати в колективі. Важливим постає розвиток здатності учнів до професійного самовизначення, творчого становлення, формування громадянської поведінки, патріотизму, любові до України [33; 73; 181; 222].

Обов'язковою складовою змісту позашкільної освіти еколого-натуралістичного спрямування стає оволодіння учнями пізнавальними методами, набуття практичних навичок, розвиток емоційно-спостережливих рис, забезпечення умов самореалізації та самовираження [12, с. 35; 206, с. 53].

Еколого-натуралістичний напрям позашкільної освіти включав різні

компоненти, що представлені такими профілями навчання: екологічний; біологічний; сільськогосподарський; лісогосподарський; медичний; хімічний [34; 193; 205; 232].

Організаційно-методичним осередком цієї роботи стає Національний еколого-натуралістичний центр учнівської молоді, який утверджується як потужний позашкільний мегаполіс європейського масштабу. На 2014 р. у його структурі: 14 відділів та лабораторій, Всеукраїнська заочна біологічна школа, наукове товариство «Ерудит», природничий ліцей, школа декоративно-прикладного мистецтва, аквакомплекс, центр селекції та генетики декоративних птахів, літня школа здоров'я, дендропарк, школа біоетики, екологічна відеотека, науково-практичний центр з проблем особистісно-орієнтованої підготовки педагогів і профільного навчання учнівської молоді, науково-навчально-виробничі комплекси з провідними вищими навчальними закладами України [293, с. 310].

Важливим напрямом позашкільної освіти 1991–2014 рр. є *туристсько-краєзнавчий*, основною метою якого було набуття особистістю компетентностей у процесі туризму, краєзнавства і спорту. Зміст туристсько-краєзнавчого напряму позашкільної освіти спрямовувався на оволодіння поняттями, знаннями з краєзнавства, географії, археології, геології, етнології, народознавства тощо. При цьому необхідним стає оволодіння дітьми знаннями з історії рідного краю, світової цивілізації, географічних, етнографічних, історичних об'єктів, набуття знань морально-психологічних якостей, способів організації змістовного дозвілля [149; 290].

Зміст туристсько-краєзнавчого напряму позашкільної освіти забезпечував формування краєзнавчих умінь та навичок, свідому діяльну участь у краєзнавчій роботі, збереженні та відродженні народних традицій, звичаїв, обрядів, прилучає до здорового способу життя, розвиток вмінь змістовно організовувати дозвілля засобами туризму і краєзнавства [149; 195; 223].

Зміст туристсько-краєзнавчого напряму позашкільної освіти також забезпечував набуття досвіду власної творчої діяльності з краєзнавства, розв'язання творчих завдань, здатності проявляти творчу ініціативу. Крім цього важливим постає формування досвіду взаємовідносин людини з природою, вмінь проведення самостійних наукових досліджень. При цьому необхідним було формування стійкого інтересу до туристсько-краєзнавчої роботи, потреби у творчій самореалізації та духовному самовдосконаленні [187; 192; 223].

Зміст цього напряму позашкільної освіти сприяв розвитку трудової культури, досягненню високого рівня освіченості і вихованості. Важливим був емоційний, фізичний та інтелектуальний розвиток. Значна увага зверталася на формування кращих особистісних рис (відповідальність, чесність, працелюбство, самостійність тощо), ціннісного ставлення до себе та інших, історико-культурної спадщини і навколишнього середовища,

вміння працювати в колективі. Особлива увага в процесі опанування туристсько-краєзнавчого напряму позашкільної освіти приділялася розвитку здатності до професійного самовизначення, творчого становлення, формування громадянської поведінки, патріотизму, любові до України. У гуртківців формувалися почуття колективізму, виховувалися вольові якості: сміливість, спритність, витримка, витривалість, самостійність [36; 127; 187; 203].

Туристсько-краєзнавчий напрям позашкільної освіти включав різні компоненти, що представлені такими профілями навчання: краєзнавчий, туристський та спортивний [127; 173, с. 34].

З 2000 р. серед позашкільних закладів зростає мережа закладів туристсько-краєзнавчого профілю. Український державний центр туризму і краєзнавства, а також обласні центри стають координаторами спортивно-туристської, краєзнавчої [94, с. 41] і, починаючи з 2007 р. – патріотичної роботи [247, с. 193].

У 2014 р. Україні діяло 104 центри туризму і краєзнавства учнівської молоді та станцій юних туристів які стають базовими організаційно-методичними осередками розвитку дитячо-юнацького туризму. Серед них: Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді, 22 обласних, 48 міських, 32 районних [219, с. 49].

Тісно пов'язаний з туристсько-краєзнавчим *фізкультурно-спортивний* напрям позашкільної освіти, який забезпечує розвиток фізичних здібностей учнів і слухачів, необхідні умови для повноцінного оздоровлення, загартування, змістовного відпочинку і дозвілля, занять фізичною культурою і спортом; набуття навичок здорового способу життя, зміцнення особистого здоров’я і формування гігієнічної культури особистості; підготовку до активної професійної та громадської діяльності [107; 114; 151; 172; 173; 179; 192].

Важливим напрямом позашкільної освіти є *гуманітарний.* Зміст гуманітарного напряму забезпечував оволодіння поняттями, знаннями із соціально-гуманітарних наук (історії, права, філософії, громадянської освіти), мови та літератури, соціології, журналістики, психології, економіки тощо. Необхідним постає вивчення основ характеристики явищ і процесів суспільного життя, основ діяльності людини, розвитку соціуму, мовної системи, набуття стилістичних, орфоепічних, правописних знань. Особлива увага приділялась ознайомленню дітей з творами української, світової класики, формуванню морально-психологічних якостей, знання способів організації змістовного дозвілля [122; 138; 147; 154; 159].

Зміст гуманітарного напряму позашкільної освіти забезпечував розвиток умінь і навичок громадської роботи та активності. Важливим було навчити дітей реалізовувати і захищати свої права, орієнтуватися в соціальних відносинах, оцінках суспільних явищ та процесів, установлювати зв’язки між подіями і явищами, формулювати, висловлювати та доводити власну думку, позицію, проводити дискусії,

мати і вміти застосовувати філологічні знання та навички в різних видах мовної діяльності. Значна увага приділялася розвитку вміння змістовно організовувати дозвілля.

Зміст гуманітарного напряму позашкільної освіти забезпечував набуття досвіду власної творчої діяльності у сфері соціально-гуманітарних наук, розв'язання творчих завдань, здатності проявляти творчу ініціативу. Крім цього необхідним був розвиток дослідницьких здібностей, системного, просторового і логічного мислення, уяви, фантазії. Особлива увага приділялася формуванню стійкого інтересу до соціально-гуманітарних наук, потреби у творчій самореалізації та духовному самовдосконаленні [162, с. 18; 164, с. 67].

Зміст гуманітарного напряму позашкільної освіти забезпечував також розвиток правової культури, досягнення високого рівня освіченості і вихованості. Особливу увагу звертали на емоційний, фізичний та інтелектуальний розвиток учнів, формування їх кращих особистісних рис (відповідальність, чесність, працелюбство, самостійність тощо), ціннісне ставлення до себе та інших, вміння працювати в колективі, здатність і прагнення до професійного самовизначення, творчого становлення, формування громадянської поведінки, патріотизму, любові до України [189, с. 49; 201, с. 20].

Гуманітарний напрям позашкільної освіти включав різні компоненти, що представлені відповідними профілями навчання: суспільний, філологічний та соціальний [154, с. 15–16; 203, с. 14].

Розвиток *військово-патріотичного напрямку* розглянемо на прикладі Кіровоградщини.

З 1 вересня 2014 р. управлінням освіти Кіровоградської міської ради почав втілюватися у життя міський проєкт «Майбутній захисник України», метою якого було створення базових закладів, наповнення їх необхідною навчально-матеріальною базою для реалізації ефективного викладання предмету «Захист України» за програмою для юнаків і дівчат та розширення позашкільної роботи в напрямку військово-патріотичного виховання учнівської молоді.

Для ефективного проведення занять та гурткової роботи було створене локальне освітнє середовище, яке об'єднало основні складові проєкту – освітні заклади та військову частину, створена навчальна інтерактивна платформа з можливістю використанням сучасних новітніх технологій.

Заклади були укомплектовані потужною навчально-матеріальною базою – навчальні кабінети окремо для юнаків і дівчат, оснащені мультимедійними засобами, комп'ютерами та планшетами для проведення теоретичних занять, масогабаритні макети зброї, мультимедійні тири-тренажер, тренажер-манекен для відпрацювання питань серцево-легеневої реанімації, тактичний комплекс «Лазертаґ» для практичних занять в

польових умовах, а також військове екіпірування сучасного військовослужбовця та багато іншого необхідного оснащення.

На уроках та гуртках учні працювали з масогабаритними макетами автоматів та штурмових гвинтівок, напрацьовуючи основні навички поводження зі зброєю, відпрацьовуються практичні вправи зі зброєю: способи носіння, приготування до стрільби, прицілювання, правила неповного розбирання та складання автоматів, а також їх чищення, змащення, обслуговування та зберігання.

На тактичному полі та полігоні відпрацьовувалася робота в малих бойових групах – двійках, трійках та робота в складі відділення за різних тактичних обставин.

Значна увага в межах реалізації проєкту приділялася національно-патріотичному вихованню молоді. Проводилися тематичні заходи з учнями проєкту, присвячені визначним подіям історії нашої держави.

Особлива увага приділялася вогневій та домедичній підготовці в умовах бойових дій.

Означені напрями позашкільної освіти ґрунтувалися на таких принципах: демократизації (співпраця) та гуманізації (повага до інтересів і потреб особистості); природовідповідності (урахування вікових особливостей) та культуровідповідності (забезпечення культурної спадкоємності поколінь); єдності навчання, виховання і розвитку особистості; гармонізації суспільних (професійно-педагогічних) і родинних виховних впливів; цілісності, інтегративності позашкільної освіти [246; 249].

Проголошення державного суверенітету України, відмова від централізованої регламентації відкрила широкий простір для творчих пошуків форм та методів організації позашкільної освіти [4, с. 67; 59].

1991–2014 рр. характеризуються оновленням форм організації позашкільної освіти, причиною чого стає зменшення фінансування позашкільних закладів, децентралізація та дезорієнтація системи позашкільної освіти загалом. При їх визначенні враховувались особливості суспільства, завдання які стояли перед позашкільною освітою України. Необхідно також було зберегти і використовувати ті організаційні форми та методи, що історично склалися [4, с. 297; 135, с. 433].

Серед основних засад застосування форм організації позашкільної освіти, можна виділити такі з них, як:

- взаємодія суб’єктів навчально-виховного процесу;
- врахування вікових особливостей дітей;
- прогнозування рівня їх компетентностей;
- створення умов для самоосвіти, розвитку творчого потенціалу;
- забезпечення оптимального темпу і ритму; чергування різних видів діяльності; співробітництво і співтворчість тощо [132; 137; 139; 166].

Виокремлюються наступні основні функції форм організації позашкільної освіти – організаційна, регуляційна й інформативна.

Так, перша функція – організаційна, полягає в тому, що будь-яка форма позашкільної освіти передбачає розв’язання організаторського завдання, оскільки організація справи відображає певну логіку дій, взаємодію учасників.

Друга функція – регуляційна, дозволяє регулювати відносини всіх учасників освітнього процесу [13; 177; 200; 204]. Це зумовлено тим, що різні форми по різному впливають на учнів, а тому передбачається необхідність взаємодії, отримання нових знань, вмінь, навичок, досвіду, культури, відбувається формування компетентностей, норм соціальних відносин.

Третя функція – інформативна, передбачає можливість інформування і охоплення позашкільною освітою значної кількості учнів на добровільній основі [113; 253].

У цей період спостерігався розвиток нетрадиційних *масових* форм організації позашкільної освіти дітей та молоді [13; 33; 62; 156]. Серед таких форм виокремлюємо *аукціони* [16; 66]. Відносно новою формою стають *форуми*, які дозволяли залучити велику кількість учнів до обговорення глобальних проблем [23; 70]. Відповідно до плану масових заходів з учнівською молоддю Міністерства освіти України у грудні 1993 р. був проведено перший Міжнародний форум «До оберегів відродження» [36, с. 61].

У 2000-х рр. ініціюється проведення *учнівських конференцій та акцій* [40; 145; 156]. Поряд із обласними та регіональними конференціями започатковуються всеукраїнські конференції, головним завданням яких є обмін досвідом та демонстрація результатів діяльності. Конференції та акції проводились за різної тематики, серед них: акції «Пізнай свій край – пізнай себе» (м. Київ), «Один день війни у спогадах рідних» (Хмельницька область), «Милосердя» (Волинська область), «Славетні імена України» (Львівська область), «Війна в долях учнів та вчителів Донеччини» (Донецька область); «До народних джерел» (Рівненська область), «Чуття єдиної родини» (Житомирська область) [208–212; 272].

Однією з нетрадиційних, найбільш ефективних *групових* форм організації позашкільної освіти, з метою створення умов самовдосконалення, актуалізації та реалізації творчого потенціалу, оволодіння складними видами діяльності стають *тренінги* [219; 245; 248; 254]. Керівники гуртків у процесі занять проводили з дітьми тренінги, на яких обговорювали актуальні питання стосунків між юнаками та дівчатами, про переваги здорового способу життя, шкідливість наркотиків, тютюнопаління, алкоголю для здоров’я. Кожний педагог, в залежності від віку дітей, знаючи контингент групи, вибирав коло питань, які, на його погляд, потрібно першочергово донести до них [254, с. 55]. Актуальними темами для проведення тренінгів стають: «Арт-терапія», «Покликані вигравати», «Розкриємо здібності», «Правила конструктивного вирішення конфлікту», «Комунікативна компетентність», «Створення позитивної Я-

Концепції», «Подолання критичних життєвих ситуацій» тощо [208–212; 272].

Освітньою системою, яка використовує нові форми організації позашкільної освіти та сприяє цілісному, багаторівневому виявленню та відбору обдарованих дітей, залученню їх до науково-дослідницької, експериментальної, конструкторської, винахідницької, пошукової діяльності, забезпеченню духовного, інтелектуального, творчого розвитку, створенню умов для соціального та професійного самовизначення особистості з орієнтуванням на національні інтереси держави стає *Мала академія наук* [4; 7; 10; 15; 27; 31; 48; 66; 94; 123; 135; 165; 180; 189; 235; 237; 240; 246; 286]. 1 лютого 1994 р. наказом Міністра освіти України було затверджено Положення про Малу академію наук України та її координаційно-методичну раду [4, с. 444; 303, арк. 35].

У системі Малої академії наук щорічно до наукової роботи залучалися близько 100 тис. старшокласників, понад 30% з яких – це учні шкіл сільської місцевості [286, с. 91].

Актуальним стає збільшення кількості напрямів наукових досліджень, враховуючи перспективні та актуальні напрями, інтегровані науки та високі технології. Серед них: нанотехнології та наноінженерія, мехатроніка та робототехніка, штучний інтелект, космічні дослідження, екологічно безпечні технології енергозбереження та альтернативна енергетика, біоінформатика, селекція та генетика, психофізіологія, соціологія та ін. [48; 66; 94; 235; 237; 240; 246; 286].

У більшості територіальних відділень Малої академії наук, для пошуку талановитої молоді, її професійної орієнтації та залучення широкого кола старшокласників до наукової роботи, організовувалася робота 40 секцій наукових відділень: історико-географічного, науково-технічного, обчислювальної техніки та програмування, філології та мистецтвознавства, фізико-математичного та економічного, хіміко-біологічного тощо [66; 94; 123; 189; 235; 237; 240; 246; 286].

У територіальних відділеннях Малої академії наук організовувалася робота наукових секцій: журналістики – у Дніпропетровському, Харківському територіальних відділеннях; соціології – у Дніпропетровському і Київському міському; екологічної хімії – у Дніпропетровському, Запорізькому, Тернопільському та Київському міському; основ дослідницької діяльності – у Івано-Франківському; румунської мови – у Чернівецькому; генетики, селекції, дендрології, ентомології, гідрології – у Запорізькому; сходознавства, теорії перекладу, всесвітньої історії, валеології, мікробіології, молекулярної біології та генетики, алгебри, геометрії, гідроекології – у Київському [4; 7; 10; 15; 27; 31; 48; 66; 94; 123; 135; 165; 180; 189; 235; 237]; менеджменту, образотворчого мистецтва – у Кіровоградському міському територіальному відділенні Малаї академії наук, творчою лабораторією якого є народний хореографічний ансамбль «Пролісок» – володар

численних нагород міжнародних фестивалів і конкурсів. З обдарованими дітьми працює висококваліфікований педагогічний колектив, а саме: народний артист України, професор А. Коротков; народний артист України, професор В. Похиленко; заслужений діяч мистецтв України В. Короткова; заслужений учитель України О. Якимчук, заслужений учитель України О. Свириденко; доктор педагогічних наук, професор В. Вовкотруб; 7 кандидатів педагогічних наук; 1 заслужений працівник культури України; 4 майстри спорту, 17 відмінників освіти України, 92 вчителі вищої та першої кваліфікаційної категорії. Заклад має міцну матеріально-технічну базу, користується заслуженим авторитетом в Україні та за її межами, нагороджений численними дипломами та відзнаками [http://osvita.kr-admin.gov.ua/index.php/osvita-kirovogradshchini/pozashkilna-osvita].

У секціях хіміко-біологічного відділення на 2000 р. навчалися 24% від усіх слухачів Малої академії наук, філологічного – 22%, фізико-математичного – 21%, історико-географічного – 19%. [246, с. 86; 286, с. 19]. На жаль, незважаючи на важливість розвитку науково-технічної творчості, зокрема дослідницько-експериментальної її складової, учні науково-технічного відділення складали лише 3% від загальної кількості учнів Малої академії наук [180, с. 291]. Однак, в подальшому спостерігалася позитивна динаміка чисельності учнів як за науковими відділеннями, так і в Малій академії наук у цілому. Так, за даними регіональних органів управління освітою, у порівнянні з 2005 р. кількість учнів Малої академії наук зросла у 2006 р. на 9,5 %, у 2007 р. – на 19,4 % [286, с. 78].

Допомагали юним науковцям у їх науково-дослідницькому пошуку близько 5 000 педагогічних та науково-педагогічних працівників навчальних закладів та установ, серед яких: 16% – педагоги позашкільних закладів, 55% – вчителі загальноосвітніх навчальних закладів, 29% – викладачі вищих навчальних закладів [165, с. 4].

Загальну координацію діяльності територіальних відділень Малої академії наук України здійснював Національний центр «Мала академія наук України» [237].

Реалізуючи державну політику щодо роботи з обдарованою молоддю, забезпечення доступності, якості та ефективності освіти, збереження кращих традицій позашкільної освіти, Національний центр «Мала академія наук України» спрямовував свою роботу на вдосконалення та подальший розвиток ряду пріоритетних напрямів. Серед *форм* роботи Малої академії наук учнівської молоді, основними стають:

1. Освітні проекти Малої академії наук України.
2. Проведення масових заходів із обдарованою молоддю.
3. Співпраця з навчальними закладами, науковими установами, громадськими організаціями всеукраїнського та міжнародного рівня [235; 237; 240; 246; 286].

Зупинимось на їх характеристиці.

Освітні проекти стають основними формами роботи, спрямованими на розвиток інтелектуальних і творчих здібностей особистості. Одним із таких проектів стає створення у 2007 р. Вищої школи Малої академії наук України, яка передбачала співпрацю з установами Національної академії наук України і провідними вищими навчальними закладами, створення на їх базах навчально-дослідницьких майданчиків для здобуття талановитими учнями поглиблених знань, умінь, навичок у процесі проведення науково-дослідницької діяльності [286, с. 81].

Мета проекту – включення обдарованих дітей з різних регіонів України в потужне інтелектуально-інформаційне поле провідних вищих навчальних закладів та наукових установ; реалізація принципу соціалізації, завдяки якому талановиті учні, в тому числі із сільської місцевості, отримали змогу долучатися до високоякісної освіти.

Зарахування до навчальних груп Вищої школи Малої академії наук здійснювалося на конкурсній основі за результатами дистанційних вступних випробувань та рекомендацій територіальних відділень Малої академії наук [286, с. 82].

Освітній процес відбувався за заочно-дистанційною формою навчання, його учасниками були: педагогічні працівники Малої академії наук, науково-педагогічні працівники провідних вищих навчальних закладів та учні 10–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів – кандидати та дійсні члени Малої академії наук України [31; 48; 66; 94; 123; 165; 237; 246; 286].

Створення оптимальних умов для проведення наукових досліджень в лабораторіях та на кафедрах вищих навчальних закладів, ґрунтовна теоретична підготовка та індивідуальна робота викладачів з талановитими дітьми сприяла становленню юних науковців, надавала їм можливості продовжити навчання та дослідництво вже як студентам цих навчальних закладів.

Для розширення можливостей надання високоякісних освітніх послуг, було започатковано ще один цікавий та перспективний проект – «Віртуальна школа Малої академії наук», завданнями якого стають:

– створення точок присутності МАН у навчальних закладах різних типів незалежно від географічного розташування та можливостей охоплення територіальних відділень;

– формування інтерактивного інтелектуального середовища в мережі Інтернет для задоволення інтелектуальних та інформаційних потреб обдарованої молоді;

– дидактичне забезпечення заочно-дистанційної форми навчання в системі Малої академії наук України [180, с. 36; 286, с. 99].

Спільно з Інститутом телекомунікацій та глобального інформаційного простору НАН України створюється програмно-інформаційний комплекс «Віртуальна школа Малої академії наук» [7, с. 56; 165, с. 12]. Технічне

забезпечення проекту забезпечувалося роботою потужного сервера, наданого Малій академії наук Програмою розвитку ООН в Україні, який надавав можливості здійснення дистанційного навчання, проведення відеолекцій та відеоконференцій. Програмно-інформаційний комплекс мав у своєму активі розширений набір засобів надання дистанційних послуг у мережі Інтернет, що сприяли наданню учням, незалежно від їх місця перебування, можливості доступу до навчальних ресурсів будь-якого викладача чи навчального закладу, забезпечували оперативний обмін навчальною інформацією, підтримували взаємодію з викладачами та науковими керівниками [4; 7; 165].

«Віртуальна школа Малої академії наук» надавала унікальні можливості і дітям з особливими потребами, створювала умови для втілення в життя інклюзивної моделі освіти.

У запровадженні освітніх проектів Науковий центр «Мала академія наук України» спирався на багаторічний досвід роботи в цьому напрямку територіальних відділень Малої академії наук України.

Підвищенню ефективності діяльності територіальних відділень щодо залучення до науково-дослідницької роботи дітей сільської місцевості сприяло запровадження системи лекторіїв та спецкурсів в навчально-виховний процес районних філій та наукових товариств [10; 15; 27; 31; 48; 66; 94; 123].

У вирішенні проблеми охоплення позашкільною освітою сільських дітей цінним є досвід роботи педагогічного колективу Сумського територіального відділення Малої академії наук. Ним запропоновано соціально-освітній проект – пересувний багатопрофільний позашкільний заклад. Організаційно-технологічною особливістю діяльності цього проекту стало врахування освітньо-виховних традицій районів області, що зумовило необхідність спеціальної підготовки педагогів закладу для роботи за короткостроковими комплексними та профільними освітніми програмами; створення відповідної матеріально-технічної бази пересувного позашкільного закладу, а також використання матеріальних можливостей сільських шкіл та об'єктів соціально-культурної сфери районів [209, с. 99].

Важливим напрямом роботи пересувного позашкільного закладу стає інструктивно-методична робота з педагогічними колективами сільських загальноосвітніх шкіл. У ході проведення семінарських годин розглядалися питання організації позакласної роботи, упровадження нових освітніх програм, сучасних технологій та методик навчально-розвиваючої та виховної роботи, обговорювалися пропозиції щодо створення креативного освітнього середовища, спрямованого на надання обдарованим дітям та учнівській молоді можливостей для реалізації їх творчого потенціалу [209, с. 101].

Наступна важлива форма роботи – проведення *масових заходів із обдарованою молоддю* [31; 48; 66; 94; 286]. Результати своїх досліджень

члени Малої академії наук України презентували у ході учнівських наукових конференцій, колоквіумів, семінарів, презентацій. Юні науковці ставали учасниками різноманітних обласних, всеукраїнських, міжнародних інтелектуальних конкурсів, турнірів олімпіад, виявляючи високий рівень підготовки та творчі здібності.

Соціальне замовлення на пошук, розвиток і підтримку обдарованих дослідників відбувається за організаційними формами:

1. Перша – державне фінансування проведення районних, міських, обласних конкурсів, фестивалів, виставок, олімпіад, турнірів з різних напрямів інтелектуальної, художньої, еколого-природничої, науково-технічної творчості учнів [10; 15; 27; 31; 48; 66; 94; 123; 165; 246; 286]. Повсякчасне проведення цих заходів за участю членів Малої академії наук, їх наукових керівників, провідних вчених, державних діячів сприяє створенню суспільної, державної підтримки їх учасників. В Україні є позитивний досвід діяльності місцевих органів влади, органів управління освітою щодо піклування про долю обдарованої учнівської молоді, створення Малих академій учнівської молоді як самостійних позашкільних навчальних закладів (Львівська, Запорізька, Рівненська, Луганська, Тернопільська, Івано-Франківська та інші області), розвиток мережі наукових гуртків і секцій на базі позашкільних закладів різних типів, створення дистанційних шкіл, заочних біологічних шкіл, вищих шкіл, фізико-математичних шкіл, в тому числі на базі Національного еколого-натуралістичного центру, Українського державного центру позашкільної освіти [12; 94; 123; 211; 212].

2. Друга – державне фінансування щорічного Всеукраїнського конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт (районний етап, міський, обласний, Всеукраїнський), за наслідками якого до 400 учасників стають призерами, а понад 100 найкращих дослідників – членів Малої академії наук України отримають державну стипендію до 1 тисячі гривень щомісячно на цілий рік навчання у вищому навчальному закладі. Крім того, матеріальні та інші заохочення отримають кращі педагогічні і наукові керівники учнів, дітиб сироти, діти з малозабезпечених сімей [286, с. 33].

Масштабним заходом освітньо-виховної діяльності Малої академії наук України стає щорічне проведення Всеукраїнського конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів – членів Малої академії наук України, який традиційно відбувається в три етапи: на районному (міському), обласному рівнях та на всеукраїнському рівні – у м. Києві [212, с. 34].

Загальне керівництво проведенням конкурсу-захисту здійснювало Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, загальну координацію – Національний центр «Мала академія наук України» [235; 237; 240].

Конкурс-захист науково-дослідницьких робіт – це: підсумок творчої, пошукової роботи члена Малої академії, а також спільної діяльності юного науковця і його наукового керівника; випробування обдарованих дітей на

відповідальність, організованість, витривалість, дипломатичність тощо; наступний крок юного науковця на шляху самореалізації і самовизначенні у професійному виборі.

Участь у фінальному етапі конкурсу передбачала презентацію наукового доробку учня у колі відомих діячів освіти, науки і культури та отримання нагороди. Конкурс-захист учнівських науково-дослідницьких робіт, як і робота в Малій академії наук, організовувався в межах 40 секцій 6 наукових напрямів [128; 286].

Щорічно для участі у ІІІ етапі Всеукраїнського конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт членів Малої академії наук України подавалося понад 900 заявок від переможців попереднього етапу – учнів 9–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів та учнів професійно-технічних і позашкільних навчальних закладів (відповідного віку) – кандидатів та дійсних членів обласних територіальних відділень Малої академії наук України [286, с. 53].

Журі конкурсу-захисту формувалося з фахівців відповідного профілю з числа наукових та науково-педагогічних працівників Національної академії наук України, Академії педагогічних наук України, вищих та інших навчальних закладів. Кураторами наукових відділень Малої академії наук були академіки НАНУ – члени Президії Малої академії наук України. Переможці ІІІ етапу Всеукраїнського конкурсу-захисту визначалися в особистій першості і нагороджувалися дипломами І, ІІ, ІІІ ступенів окремо за науковими секціями [286, с. 55].

З 2006 р. Указом Президента України започатковане щорічне відзначення 120 переможців Всеукраїнського конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів – членів Малої академії наук щомісячними президентськими стипендіями. Учасники конкурсу-захисту нагороджувалися спеціальними призами відповідних оргкомітетів, журі, благодійних фондів, спонсорів тощо [237].

Аналіз тематики наукових праць юних дослідників, які подавалися на щорічний Всеукраїнський конкурс-захист, свідчить, що вони віддавали перевагу таким питанням: вивченню нових та недосліджених сторінок історії України, української державності, української культури і літератури; розвитку економіки в України, підготовки молоді до життя в ринкових умовах господарювання; розвитку держави і права; комп’ютеризації та використанню обчислюваної техніки; екологічним проблемам та захисту природи і людини; розвитку таких наук як мовознавство, літературознавство, психологія, астрономія, математика, фізика, хімія, медицина тощо. Юні дослідники, як правило, визначали тематику дослідження з проблеми, вивчення якої допоможе їм обрати майбутню професійну діяльність, що має велике соціальне значення [31; 48; 66; 94; 123; 135; 165].

Тисячі обдарованих дітей України брали участь і в інших Всеукраїнських масових заходах, що були організовані позашкільним закладом Мала академія наук, серед них:

– Всеукраїнські літературні читання «Розкрилля душі» проводилися з метою популяризації творчості обдарованої учнів, заохочення до літературної діяльності, підтримки молодих літературних талантів України;

– Всеукраїнський конкурс творчих робіт учнів до 150-річчя від дня народження Івана Франка проводився з метою популяризації спадщини Івана Франка серед учнівської молоді; формування умінь і навичок літературної та науково-критичної роботи; заохочення до творчого осмислення Франкового слова; пошуку молодих літературних талантів;

– Всеукраїнський конкурс-захист цільових розробок на замовлення компанії «Нокіа-Україна» проводився з метою підтримки та розвитку творчих здібностей учнівської молоді, формування інтелектуально розвинутого молодого покоління, створення умов для подальшої наукової роботи обдарованої молоді, унікальної можливості отримати досвід представлення себе та результатів своєї роботи перед керівництвом однієї з найуспішніших компаній світу;

– Всеукраїнський заочний конкурс науково-дослідницьких робіт «Юний науковець» проводився з метою підтримки та розвитку творчих здібностей талановитої учнівської молоді, стимулювання учнів до наукової та дослідницької діяльності в галузі фізики, сприяння залученню обдарованої учнівської молоді до участі в міжнародних конференціях, семінарах;

– Всеукраїнський конкурс науково-творчих робіт до 200-річчя від дня народження М. Гоголя проводився з метою популяризації його спадщини серед учнівської молоді, формування умінь і навичок літературної та науково-дослідницької роботи, підтримки талановитої молоді та творчої праці вчителів;

– Всеукраїнський конкурс винаходів та інновацій «Техніка, технології, довкілля» проводився з метою підтримки інтересу учнівської молоді до проблем збереження навколишнього природного середовища, виявлення кращого досвіду науково-практичної та експериментальної діяльності учнівської молоді, залучення її до винахідницької та дослідницької діяльності, сприяння інтелектуальному розвитку особистості [27; 31; 94; 123; 165; 189; 286].

Відзначимо й щорічну успішну участь членів Малої академії наук у різноманітних міжнародних олімпіадах та фестивалях таких як: Всесвітня олімпіада учнів з інформатики (Мехіко, вересень, 2006), І Міжнародна олімпіада з астрономії та астрофізики (Тайланд, 30 листопада – 9 грудня 2007), ІІ Міжнародний фестиваль юних техніків і винахідників (Тбілісі, 15–17 травня 2008), VII Київський міжнародний математичний фестиваль (травень, 2008) та ін. [246, с. 139].

Мала академія наук у сфері своєї діяльності використовувала й такі форми роботи, як навчальні сесії, індивідуальні консультації, турніри, лекторії, семінари тощо [31; 48; 165; 180; 189].

Детальніше зупинимось на організації та проведенні турнірів – інтелектуальних змаганнях, які поєднують у собі процес навчання (набуття знань), наукову діяльність (роботу) та гру; учні не обмежуються межами вивчення того чи того предмета, можуть заглиблюватись у вивчення досить вузьких питань, що викликають у них інтерес, але в межах поставленої на турнірі проблеми [180, с. 122].

Турнір має наступні характерні ознаки:

– вимагає не тільки демонстрації достатнього рівня знань його учасників, а й творчого, нестандартного їх застосування для вирішення поставлених завдань, володіння навичками ведення дискусії;

– вчить дітей працювати в команді, спрямовувати зусилля на досягнення спільної мети;

– поєднує в собі ґрунтовне вивчення конкретних, заздалегідь обумовлених проблем,

– вимагає швидкого мислення, захищаючи результати власних досліджень та сприймати, аналізувати, аргументовано критикувати результати досліджень суперників [2; 3].

Розв’язання турнірних задач відбувається у чотири етапи:

– підготовчий (зародження ідеї);

– визрівання (нагромадження, концентрація знань, здобуття нових знань);

– осяяння, інсайт (специфічний творчий момент, коли учень свідомо чи несвідомо працюючи над матеріалом, інтуїтивно «схоплює» очікуваний результат);

– перевірка і доопрацювання (для того, щоб переконатися в тому, що результат задовольняє умови поставленої задачі) [180].

У 2014 р. Мала академія наук України об’єднувала 27 регіональних територіальних відділень, які координували роботу районних і міських територіальних відділень та наукових товариств учнів [293, с. 310].

Мала академія наук України на сьогодні стала загальнодержавним науково-освітнім проектом, що ставить за мету створення та впровадження ефективної системи пошуку та відбору, навчання та розвитку, підтримки обдарованих дітей, намагаючись об’єднати для цього дії та ресурси державних і громадських інститутів, громадськості, бізнес структур. У сучасних умовах Мала академія наук України – провідна структура, що опікується здібними, обдарованими і талановитими дітьми, які прагнуть до наукової творчості, та реалізує державну політику щодо роботи з інтелектуально обдарованою молоддю.

Для організації позашкільної освіти у 1991–2014 рр., поряд з новими використовувалися й традиційні форми: вікторини, виставки, творчі звіти, змагання, конкурси, олімпіади, спартакіади, екскурсії, подорожі, походи,

експедиції, польові практики, свята, вечори, фестивалі, карнавали, вогнища, покази досягнень музичного, театрального, естрадного та інших видів мистецтв, зльоти тощо [16; 24; 25; 33; 47; 62; 74; 111; 117; 124; 138; 149; 248; 250; 256; 266; 279].

Аналіз практики позашкільної освіти показав, що поширеною *масовою* формою організації позашкільної освіти залишилися *змагання*, основна мета яких – представлення пізнавальних, творчих, спортивних, туристичних, технічних та інших досягнень, визначення найсильніших учнів і команд. У змаганнях, здебільшого, брали участь кілька колективів, команд, що боролися за досягнення вищих результатів з певного виду діяльності. При цьому використовувалися й індивідуальні змагання та конкурси між учнями. Серед них: змагання юних авіамоделістів, судномоделістів, ракетомоделістів, автомоделістів, юних конструкторів, юних туристів, із спортивного орієнтування, скелелазіння, спелеології, археології тощо [33; 47; 62; 74; 111; 248; 250; 256; 266; 279].

У 1991–2014 рр. ефективно використовуються *олімпіади та спартакіади*. Олімпіади проводились з окремих навчальних предметів та художньої самодіяльності, а спартакіади – з багатьох видів спорту як великі змагання (внутрішкільні, районні, міські, обласні, всеукраїнські, міжнародні) [47; 74; 111; 117; 124; 138; 149; 250].

Ще однією з ефективних форм масової роботи в позашкільній освіті, яка передбачала визначення кращих серед учнів та колективів у тих чи тих видах діяльності, творчості були *конкурси*, які допомагали учням перевірити свої сили, здібності, оцінити свої можливості, тим самим сприяли вибору життєвого шляху, виховували волю, витримку, характер [16; 24; 25; 33; 62; 117; 124; 138; 248; 256; 279]. Серед них виокремлюємо конкурси творчої майстерності «Майстер золоті руки», природоохоронні конкурси «Наш дім – природа», «Мій рідний край – моя Земля», конкурси дитячої творчості, конкурси малюнків, конкурси творчих робіт юних аранжувальників квітів, флористів на теми: «Український віночок», «Квіти рідної землі», «Квіти у вашому домі» тощо [138, с. 13; 266, с. 45].

У позашкільній освіті використовуються такі форми її організації, як *масові свята*, *вечори*, *фестивалі*, *карнавали*, *покази досягнень музичного, театрального, естрадного та інших видів мистецтв*. Залежно від мети ці організаційні форми були розважальними чи навчальними, але неодмінно такими, що забезпечували організацію і проведення культурного і цікавого дозвілля, справляли емоційний вплив на його учасників, пробуджували самодіяльні таланти, розширювали кругозір, сприяли емоційному, фізичному та інтелектуальному розвитку, вмінню приймати рішення, формуванню соціальної компетентності [74; 111; 117; 149; 256; 279].

Порівняно з радянським періодом тематика таких заходів стає найрізноманітнішою − музичною, танцювальною, літературною, творчою, присвяченою певним визначним датам, ювілейним подіям: «День народження», «У колі друзів», «8 Березня», «День Землі», «Славимо

працею рідний народ», «Співоча родина», «Чисті роси», «Різдвяні канікули», «Маски Мельпомени», «Співає юність України», «Веселі старти», «Ріки мого дитинства», «Яблуневе зернятко», «Віночок», «Барвінок», «Чорний лицар», «Хто багато ходить – той довше живе», «Природи вічна краса», «Зелена скарбниця», «Моє майбутнє», «Професійна кар'єра», «Новий рік без самотності», «Святий Миколай − дітям помагай!» тощо. [74, с. 16; 117, с. 19; 279, с. 56].

Важливими масовими формами організації позашкільної освіти, як і в радянський період були *походи, експедиції.* Значно поширюється практика, туристичних походів, що пов'язана з подорожжю, переборенням певних труднощів. Експедиції спрямовувалися на проведення досліджень, вивчення історії і культури певної місцевості, її природних багатств тощо. Серед краєзнавчих, туристичних, екологічних експедицій поширеними стають: «Моя земля – земля моїх батьків», «Краса і біль України», «Реабілітовані історією», «Шляхами рідного краю», «Дім, оселя, Батьківщина», «Заповідними стежками рідного краю», «У глибину віків», «У пошуках минулих сторіч», «Звичаї, ігри та забави мого краю», «Старовинні художні ремесла та одяг мого краю», «Культурна спадщина», «Дивосвіт України» тощо. Зокрема Всеукраїнська експедиція учнівської молоді «Краса і біль України» – це один з масштабних заходів за часів незалежності, що тривала більше 15 років і проводилася з метою збереження та відродження історії, культури, природи України [36; 149; 187]. У 1992 р. «Краса і біль України» започатковувалась як екологічна експедиція [291, с. 11], а з 1993 р. переросла в комплексну туристсько-краєзнавчу експедицію з такими напрямами історико-краєзнавчої тематики: «Свята спадщина», «Скривджена земля» та «З попелу забуття» [149, с. 48]. У 1996–1997 н. р. у цій експедиції взяло участь 14434 158 краєзнавчих пошукових загонів, що об'єднали у своїх лавах 204884 дітей [36, с. 18].

Традиційною масовою формою організації позашкільної освіти залишалися *виставки*, на яких відбувалася публічна демонстрація експонатів, виготовлених учнями, ознайомлення широкого загалу зі змістом позашкільної освіти [74; 111; 117; 124; 266; 279]. У системі позашкільної освіти проводились виставки науково-технічної творчості, декоративно-прикладного мистецтва, краєзнавства, а саме: «Наш пошук і творчість – тобі, Україно», «Природа і фантазія», «Щедрість рідної землі», «Нашу турботу тобі – рідна земля», «Свято врожаю», «Дари осені», «Квіти у побуті», «Рослинні мотиви у декоративно-прикладному мистецтві України» тощо [181, с. 44; 206, с. 45; 219, с. 19; 278, с. 56].

Щодо *групових* форм – незмінними залишалися гуртки, секції, клуби. Головною груповою формою позашкільної освіти в 1991–2014 рр., як і в радянський період залишався *гурток*. Гуртки створювалися у будинках творчості, за місцем проживання, при клубах, станціях технічної творчості, в таборах відпочинку, школах, інтернатах та поділялися за напрямами, що

диференціювалися тематикою роботи та віком учнів [16; 24; 25; 33; 47; 62; 74; 111; 117; 124; 138; 250; 256; 266; 279].

Гуртки давали змогу кожному з його учасників обрати заняття за своїми нахилами й потребами. Найбільш важливою вимогою до гурткової роботи стає її життєздатність [137, с. 74].

Зазначимо, що з 2000 р., після певного зменшення кількісних показників мережі гуртків, спостерігаємо поступове нарощення саме цієї групової форми роботи, що виконувала наступні функції: розширювали та поглиблювали знання учнів з тієї чи тієї сфери науки, техніки, мистецтва (наприклад, гуртки математики, астрономії, комп'ютерної графіки, іноземних мов та ін.); здійснювали професійну підготовку (наприклад, плетіння з лози, вишивання, різьблення по дереву, бісероплетіння, паперопластика, живопис, декоративний розпис, флористика тощо); організовували дозвілля, сприяли створенню психологічної комфортності відпочинку, виконували розважально-комунікативні функції [248; 250; 266; 279]. Гуртки виконували і соціальну функцію. Так створювалися умови до занять в гуртках для дітей з обмеженими можливостями. Наприклад, у Черкаській спеціалізованій школі-інтернат діяв вокальний колектив «Віночок» (керівник – Л. Сівакові), Корсунь-Шевченківській спеціалізованій школі-інтернат для дітей з вадами слуху – танцювальний колектив (керівник – В. Предан) [13, с. 81], Харківському обласному Палацу дитячої та юнацької творчості – гурток «Здорові традиції українського народу» та спільно зі школою-інтернатом №8 для дітей з обмеженими фізичними можливостями – зразковий художній колектив театр ляльок «Жили-були» [116, с. 185].

Із змінами соціально-економічних умов у суспільстві виникла потреба більше уваги приділяти національному вихованню через набуття молодим поколінням соціального досвіду успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжнаціональних взаємин, формування у молоді рис громадянина Української держави незалежно від національної приналежності.

Для реалізації такої потреби у 1991–2014 рр. створювалися гуртки, підгрунтя яких зосереджувалося на надбаннях української та світової науки, на традиціях та звичаях українського народу. Більш масовими стають *гуртки декоративно-прикладного мистецтва*, у процесі роботи яких учні опановували спеціальні трудові вміння та навички щодо різних видів народних промислів, що сприяло розвитку творчої діяльності [61, с. 38; 62, с. 49; 76, с. 80].

У гурткові роботі позашкільних закладів України започатковано лабораторії народних ремесл, в яких організовано роботу гуртків лозоплетіння, вишивки, різьби по дереву, гончарства, відкрито постійно діючі та періодичні виставки дитячих робіт. Наприклад, у Києві на початку 2001 р. було збудовано приміщення школи народних ремесл, яка забезпечує поєднання народної творчості з природою, вчить оберігати і

переносити її красу у побут, у творчу працю і культуру, естетично виховує, пробуджує у дітей інтерес до природознавства і краєзнавства [212, с. 53].

У цей період користуються попитом заняття в *гуртках художньої творчості*, які не лише відкривали шляхи до самореалізації, а й розширювали та поглиблювали знання і вміння, які можна використовувати в багатьох професіях. На заняттях гуртківців цього напряму розвивалися та формувалися специфічні навички, вміння користуватися ручними інструментами, приладдям, у процесі навчання розвивалася здібність сприймати кольорове оточення, що важливо для розвитку емоцій, їх рівня [111; 117; 124; 248; 250; 285].

Тенденція до збільшення контингенту дітей (наприклад, у 2004–2006 рр. набирали 6–8 груп по 10–13 осіб), які бажали навчатися в художніх школах, сприяє виникненню аматорських секцій, гуртків, приватних індивідуальних занять [246, с. 117].

Якісним показником результативності діяльності гуртків художньо-естетичного напряму стають Всеукраїнські масові заходи (фестивалі, конкурси, змагання, зльоти, свята), в яких щорічно брали участь понад 20 тис. вихованців (учнів, слухачів) [246, с. 120]. Так, Українським державним центром позашкільної освіти протягом 2006–2008 рр. проведено 118 традиційних всеукраїнських масових заходів з художньо-естетичного напряму позашкільної освіти [246, с. 123]. Частина заходів носили міжнародний характер, зокрема міжнародний художній конкурс «Таланти ІІІ тисячоліття», міжнародний дитячий молодіжний фестиваль аудіовізуальних мистецтв «Кришталеві джерела», міжнародний фестиваль дитячих колективів народного танцю «Натхнення Хортиці». Учасниками цих заходів були діти Білорусі, Казахстану, Молдови та інших країн [249, с. 138; 260, с. 5; 265, с. 7].

Розвиваються *гуртки науково-технічного напряму*. Наприклад, з 1991 р. в Кіровоградській області активно діє Комунальний заклад «Кіровоградський обласний центр науково-технічної творчості учнівської молоді». В 55 групах гуртків науково-технічної творчості гурткковою роботою охоплено 825 вихованців під керівництвом 30 досвідчених педагогів, серед них 2 працівники нагороджені знаком «Відмінник освіти України», 2 – знаком «Софія Русова».

Мережа гуртків закладу охоплює навчання дітей із сільської місцевості і сприяє збереженню повноцінної ланки позашкільної освіти технічного напряму в області. Навчання й виховання дітей здійснюється шляхом впровадження педагогічних новацій, сучасних технологій, здатних забезпечити повноцінну підготовку до життя. Значна увага приділяється впровадженню розвиваючого навчання, поетапності й перспективності в плеканні здібностей кожного вихованця. Педагогічний колектив закладу у своїй роботі реалізує цілісний підхід до формування особистості, враховує бажання, прагнення, запити дитини.

При закладі з 1995 р. створена й успішно працювала регіональна організація Українського молодіжного об'єднання «Сузір'я», яка щорічно проводила конкурси «Космічні фантазії» та «Мирний космос».

Окрім різноманітного вибору технічних гуртків, заклад є організатором великої кількості обласних заходів. Наприклад у 2010 р. в обласних заходах взяли участь більш ніж 700 вихованців та стали призерами понад 200 учасників. 88 вихованців гуртків взяли участь у всеукраїнських змаганнях, конкурсах та виставках, із них 45 стали призерами і були нагороджені дипломами Українського державного центру позашкільної освіти.

Так, на Всеукраїнських змаганнях з авіамодельного спорту (в класі вільнолітаючі моделі літаків у приміщенні), що відбувалися у червні 2011 р., команда закладу посіла ІІ місце, а збірна команда судномоделістів Кіровоградської області стала переможцем. Вихованці судномодельного гуртка С. Фріч та Р. Кащук стали Чемпіонами України. Вихованці відеогуртка закладу на Міжнародному дитячому, молодіжному фестивалі аудіовізуальних мистецтв «Кришталеві джерела» стали лауреатами за два відеокліпи. Діяльність закладу постійно висвітлюється на його офіційному сайті та сайті управління освіти.

У цей період користується попитом *туристсько-краєзнавча гурткова робота.* Гуртки юних краєзнавців мали на меті виховання в української молоді засобами туристсько-краєзнавчої роботи дбайливого ставлення до природи, духовних надбань українського народу, розширення і поглиблення знань з історії, народознавства, природничих дисциплін. Головне завдання краєзнавчих гуртків – прищеплення молоді любові і поваги до свого минулого, виховання шани до своїх пращурів [181; 187; 223; 246; 250; 254; 256].

Ефективність роботи туристсько-краєзнавчих гуртків зумовлювалася реалізацією в повній мірі функцій ознайомлення підлітків зі специфікою історії та культури регіону (краєзнавчий матеріал розширює і поглиблює знання навчальних дисциплін). Учнівська молодь мала змогу під час туристсько-краєзнавчих подорожей займатися пошуковою та науково-дослідницькою роботою, що розвивало її кругозір, дозволяло побачити і пізнати різні регіони України, інші держави, закріпити вже здобуті знання та навички, розширювало можливості щодо професійної орієнтації [149; 256].

У Центральному таборі туристського активу учнів України – структурного підрозділу Українського державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді традиційно проводилися зльоти юних туристів-краєзнавців – активістів руху учнівської молоді «Моя земля – земля моїх батьків», туристсько-краєзнавчої експедиції «Історія міст і сіл України» та ін., навчально-тренувальні збори гуртківців. Центри туризму і краєзнавства учнівської молоді, станції юних туристів проводили різноманітні оздоровчі заходи на власних туристичних базах [149; 223;

246; 250; 254; 256].

Для кожного регіону актуальними ставали й факти дослідження історії краю. Наприклад, для Кіровоградщини, у 2009 р. віховою стає робота у межах відзначення 706 річчя створення області. У Програмі розвитку краєзнавства у Кіровоградській області на період до 2010 р. зазначалося: «на сучасному етапі історії незалежної України невід'ємною складовою наукових досліджень та громадянського руху є історичне краєзнавство, спрямоване на відродження духовності, історичної пам'яті, формування у громадян і передусім у молоді любові до рідного краю, патріотизму, поваги до людини, відповідальності за збереження історико-культурних надбань».

З використанням досвіду попередніх поколінь у *гуртковій роботі аграрних профілів* запроваджувалися нові комплексні профільні об'єднання (ферми, кооперативи, школи юних фермерів та ін.). На базі Всеукраїнського табору «Юннат» Національного еколого-натуралістичного центру учнівської молоді проводилися збори юних натуралістів – переможців всеукраїнських конкурсів, акцій екологічного спрямування [73, с. 111; 177, с. 541; 180, с. 60].

Для формування пізнавальної активності учнів, оволодіння та засвоєння ними понять, відомостей за напрямами позашкільної освіти застосовувались *методи* організації позашкільної освіти: розповіді, пояснення, бесіди, демонстрації тощо, за допомогою яких здійснювалося введення дітей у світ техніки, культури, природи, науки [102; 111; 122; 138; 139; 148; 166].

Встановлено, що актуальною у цей період була наступна тематика розповідей, пояснень, бесід: «Значення праці в житті людини», «Права і обов'язки кожного», «Захистимо себе», «Права очима дітей», «Правила безпеки руху», «Правила протипожежної безпеки», «Правила особистої гігієни та психогігієни», «Український рушник», «Доля села в долі держави», «Ми родом з дитинства» тощо [102; 111; 122; 138].

Доцільним стає застосування методів, спрямованих на формування практичних вмінь і навичок, серед яких: *вправи, інструктажі, практичні роботи* тощо [111; 122; 138; 139; 148; 166; 168; 185].

У переліку практичних робіт, зокрема в науково-технічному напрямі позашкільної освіти у підготовчо-технічних гуртках позашкільних закладів, доцільним стає виготовлення закладинок (кошеня, цуценя, клоун та ін.), виробів з елементами гофрування (гаманець, сумочка), на основі складеного навпіл аркуша паперу (левеня, жабка, ведмедик, слон), технікою орігамі (літак, стріла, пароплав, човник, дзьоб птаха, лебідь, ґава), складання композицій з виготовлених виробів тощо [139; 148; 166; 190].

В еколого-натуралістичному напрямі позашкільної освіти проводились практичні роботи на теми: «Конвалія», «Первоцвіт», «Пролісок», «Збери букет з осіннього листя», «Від якого дерева листочок»,

«Для чого потрібен цей предмет» тощо [206, с. 67; 208, с. 60; 285, с. 49].

Для здійснення творчої діяльності учнів, застосовувались такі методи, як: *колективні творчі справи, ігри, проблемні ситуації* [185; 285].

Серед тематики колективних творчих справ популярними були: «Їм необхідна допомога», «Перлини природи», «Заповідник», «Рослини під охороною», «Посади калину», «Посади сад» тощо; застосовувались проекти, програми: «Я – громадяни», «Слідами історії», «Центр духовної культури», «Партнерство позашкільних закладів і родини», «Я і моя сім'я», «Історія Україні в біографії моєї родини», «Вивчення особистості», «Моє здоров'я», «Психологічна абетка», «Екологія спілкування», «Шлях до успіху», «Дозвілля особистості», «Людина епохи Відродження», «Основи інформаційної культури» тощо; проводились такі ділові, рольові та пізнавальні ігри, як: «Прикрасимо ялинку нашого району», «День відкритих дверей», «Підведення підсумків за рік», «Підготовка до змагань», «Книги для бібліотеки», «Я в майбутньому», «Професія дизайнера», «Захистимо природу» тощо [185, с. 99– 100; с. 285, с. 66–68].

Для представлення результатів творчої діяльності дітей та підлітків, досягнення поставленої мети використовувались такі методи, як: *самостійна робота, самовиховання, самоконтроль, самоаналіз, самоспостереження, самооцінка, дебати, дискусії, диспути* тощо. Учнів зацікавлювали дебати, дискусії, диспути з різних проблемних питань, що стосувалися життєвих цінностей і планів, становлення особистості. Серед них: «Успіх у житті», «Цінності і переконання», «Соціалізація в сучасному мінливому суспільстві», «Кожен з нас як проектувальник власного життя», «Чи правильним слід вважати висловлювання, що «Дорогу здолає той, хто йде?», «Які життєві навички, що сприяють здоров'ю?», «Пізнання себе і світу» тощо [206, с. 67; 208, с. 60; 285, с. 49].

Отже, у період 1991–2014 рр. колективи позашкільних закладів вели пошуки нових та вдосконалювали вже існуючі форми та методи організації позашкільної освіти; відповідно до соціальних умов і запитів коригували профільність і вікову наповнюваність гуртків та інших творчих об'єднань.

На фоні недостатнього фінансування, загальної дезорієнтації та децентралізації системи позашкільної освіти відбувається нарощення виховного потенціалу та значимості позашкільної освіти через використання поряд із уже традиційними формами нестандартних форм взаємодії з дітьми.

Основні типи ПНЗ та показники їхньої діяльності у 1993 р.

Джерело: Матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління, Київ: Ф. 166. Оп. 18. Зведені звіти позашкільних навчально-виховних закладів на 1 січня 1993 року (Форма І-ПЗ) 1992 рік. Спр. 30. 38 арк.

Тип ПНЗ	всього	Турист.-краєзн. об'єд.		Кадри			Оздоровлення і туризм					Матеріальна база			
		гуртки, секції	в них учасників	Всього	з вищою освітою	к-ть кер. гуртків	профільні табори /оздоровлено дітей	число закладів, що мають бази/ і власні та інші	к-ть дітей оздоровл. на турбаах	К-ть дітей у		музеїв	автобусів	легкових автомобілів	маломірних суден, плавальних засобів
										Походах	екскурсіях				
Комплекси, центри палаци, будинки позашкільної роботи	816	4773	72167	30131	16329	13717	139 /14863	7/456	863	237384	353297	94	41	11	7
Центри, станції, клуби техніків,	322	12	165	8024	4759	3325	46 /2892	3/130	1005	5486	40518	7	24	29	5
Центри, станції, клуби юних натуралістів	234	120	1683	4215	3299	1679	41 /3210	1/70	570	46782	139353	25	12	7	1
Центри, станції, клуби юних туристів-краєзнавців	70	3590	59247	1968	1574	611	54 /8947	23/4002	71830	334222	384143	7	18	10	9
Центри, школи естетичного виховання молоді	12	8	105	289	195	144	-	-	-	2312	410	1	2	4	-
Флотилії	25	1	12	414	198	228	15 /	3/31 8	664	5074	4638	5	2	4	33
Центри патріотичного виховання	6	8	120	58	26	23	-	-	-	940	300	1	-	1	-
Дитячі парки	14	9	144	221	153	111	-	-	-	986	1120	-	1	2	-
Дитячі стадіони	2	-	-	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Дитячо-юнацькі клуби фізпідготовки	110	9	135	1989	1445	1007	13 /1351	-	180	9755	15188	-	5	11	3
Інші позашкільні заклади	27	36	622	515	297	247	5 /788	3/829	18392	1450	105769	-	4	2	-
Всього:	1638	8566	134400	47826	28276	21092	313 /35446	40/5805	93504	644391	1044736	140	109	82	58

Список використаних джерел

1. Абрамова Г. Возрастная психология. М. : Академ. проект. Екатеринбург : Деловая книга, 2000. 624 с.
2. Амонашвили Ш. А. Личностно-гуманная основа педагогического процесса. Минск : Унив. изд-во, 1990. 560 с.
3. Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть : досвід соціально-філософ. Аналізу. К. : ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2005. 498 с.
4. Андрущенко В. П. Роздуми про освіту : статті, нариси, інтерв'ю. К. : Знання України, 2004. 804 с.
5. Антонов В. Н. Педагогические условия деятельности детских оздоровительно-образовательных лагерей в современных условиях : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01. Екатеринбург, 1997. 18 с.
6. Аршавский И. А. Физиологические механизмы и закономерности индивидуального развития. М. : Наука, 1992. 270 с.
7. Бабкова С. В., Обозний В. В. Географічне краєзнавство в Малій Академії наук: навчання і пошукова робота. К., 1998. 102 с.
8. Базалук О. А. Сущность человеческой жизни. К. : Наук. думка, 2002. 272 с.
9. Барбина Е.С. Формирование педагогического мастерства учителя в системе непрерывного педагогического образования. К.: Вища школа, 1997. 153 с.
10. Баришева О. І. Самовизначення та самореалізація як мотив участі старшокласників у гуртковій роботі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07. К., 2001. 20 с.
11. Басилая А. А. Стереотипы досуговой деятельности учащийся молодежи : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. соц. наук : спец. 22.00.06. Екатеринбург, 2000. 16 с.
12. Бауер М. Організація екологічної освіти в регіоні. *Довкілля життя: шляхи оптимізазації.* Чернівці : Митець. 1999. С. 30–46.
13. Безпалько О. В. Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю у територіальній громаді : теоретико-методичні основи : К. : Наук. світ, 2006. 363 с.
14. Безрукова В. С. Педагогический процесс как способ организации воспитательных отношений. Педагогика. Проективная педагогика : учеб. пособ. Екатеринбург, 1996. 129 с.
15. Бек В. О. Аналіз і моделювання організаційних структур управління проектами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. т. наук : спец. 05.13.22. Харків, 2003. 24 с.
16. Берека В. Є. Соціально-педагогічні основи розвитку позашкільної освіти в Україні (1967–2000 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01. К., 2004. 16 с.

17. Беспалько В. П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. М.: Мысль, 1995. 208 с.

18. Бех В. П. Философия социального мира: гносеологический аналіз. Запорожье : Тандем-У, 1999. 284 с.

19. Бех І. Д. Виховання особистості. Кн.1 : Особистісно орієнтований підхід : теоретико-технолог. Засади. К. : Либідь, 2003. 278 с.

20. Бех І. Д. Науковий підхід − запорука виховного успіху педагога. Початкова школа. 1999. № 11. С. 1–5.

21. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання : наук.-метод. посіб. К. : ІЗМН, 1998. 204 с.

22. Биковська О. В. Виховання національної самосвідомості учнів у процесі художньо-прикладної творчості в позашкільних навчальних закладах. *Педагогіка і психологія формування творчої особистості : проблеми і пошуки : зб. наук. пр.* Запоріжжя, 2006. Вип. 38. С. 135–143.

23. Биковська О. В. Виховна діяльність в позашкільних навчальних закладах. *Наук. записки НПУ ім. М. П. Драгоманова : зб. наук. ст.* К. : НПУ, 2003. Вип. LII (52). С. 17–22.

24. Биковська О. В. Деякі аспекти модернізації позашкільної освіти *Педагогіка і психологія формування творчої особистості : проблеми і пошуки : зб. наук. пр*. К. ; Запоріжжя, 2003. Вип. 26. С. 124–127.

25. Биковська О. В. Історико-теоретичні основи позашкільної освіти. *Педагогіка і психологія формування творчої особистості : проблеми і пошуки : зб. наук. пр.* Запоріжжя, 2006. Вип. 42. С. 39–48.

26. Биковська О. В. Позашкільна освіта – це освіта, яка виховує. *Позашкілля*. 2007. № 3. С. 26.

27. Божович Л. И. Проблемы формирования личности. М., 1995. 352 с.

28. Бойко А. М. Оновлена парадигма виховання : шляхи реалізації. К. : ІЗМН, 1996. 232 с.

29. Бондар В. І. Теорія и технологія управління процесом навчання в школі. К. : ФАДА ЛТД, 2000. 191 с.

30. Борисов В. В. Теоретико-методологічні основи формування національної самосвідомості : моногр. К. : АОЗТ «Полиграфическое предприятие АПП». 2003. 518 с.

31. Булгакова Н. Ф. Подготовка школьников к профессиональному самоопределению. М. : Просвещение, 1994. 115 с.

32. Васильченко С. Л. Подготовка руководителей кружков внешкольных учереждений к воспитательной работе с детьми. К. : РУМК, 1990. 51 с.

33. Вербицький В. В. Еколого-натуралістична освіта в Україні : історія, проблеми, перспективи. К. : СМП «Аверс», 2003. 304 с.

34. Вербицький В. В. Системно-цільове управління позашкільною освітою еколого-натуралістичного спрямування в сучасних умовах. *Соціально-педагогічні основи діяльності сучасного позашкільного*

навчального закладу : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 23– 25 жовт. 2002 р. К. : РННЦ «ДІНІТ». 2003. С. 52–57.

35. Вербицький В. В. Розвиток позашкільної еколого-натуралістичної освіти в Україні (1925–2000 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук : спец. 13.00.01. К., 2004. 34 с.

36. Вивчаємо рідний край : прогр. гуртків юних екологів і дослідників природи для позашкільних і загальноосвітніх навчальних закладів / Т. Д. Олексенко, В. Д. Мелаш, О. М. Николенко та ін. Мелітополь-Запоріжжя, 1999. 128 с.

37. Викторова Л. Г. О педагогических системах. Красноярск, 1991. 46 с.

38. Вишневський О. І. Сучасне українське виховання. Львів, 1996. 238 с.

39. Відомості Верховної Ради (ВВР). 1991. № 34. ст. 451.

40. Вікторов В. Г. Управління якістю освіти (соціально-філософ. аналіз : монографія. Дніпропетровськ : Пороги, 2005. 286 с.

41. Владимирова А. Л. Естетичне виховання учнів засобами музичного фольклору в позашкільних навчальних закладах. Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Apdup/2011_2/2-5-35.pdf

42. Владиславский В. В. Все начинается с детства. Минск : Вышэйшая школа, 1991. 192 с.

43. Внешкольные учреждения : Пособие для работников внешкольных учреждений / Л. К. Балясная, Л. И. Филатов, В. С. Муратова; под ред. Л. К. Балясной. М. : Просвещение, 1991. 256 с.

44. Войчук В. О. Формування готовності керівників до програмно-цільового управління розвитком позашкільного навчального закладу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01. К., 2001. 22 с.

45. Воспитать человека / сост. Н. И. Монахов. М. : Молодая гвардия, 1991. 157 с.

46. Ганнусенко Н. І. Виховання школярів у гуртках художнього профілю. *Мистецтво та освіта*. 2008. № 1. С. 56–59.

47. Гетта В. Г. Роль праці у вихованні школярів. К. : Вища шк., 1992. 16 с.

48. Головатий М. Ф. Навчи себе сам : навч.-метод. розробка. Міжрегіональна академія управління персоналом. К. : МАУП, 2002. 120 с.

49. Голубев Н. К. Введение в диагностику воспитания. М. : Педагогика, 1998. 160 с.

50. Гончаренко С. У. ...І насамперед – прикладна наука. Київ–Хмельницький : Вид-во Хмельниц. гуманіт.-пед. ін-т, 2003. 17 с.

51. Гончаренко С. У. Педагогічні дослідження : методологічні поради молодим науковцям. К., 1995. 42 с.

52. Горбулін В. П. Через роки, через відстані... Держава та особистість. К., 2006. 306 с.

53. Горский В. А. Система дополнительного образования детей. Концепция лаборатории проблем дополнительного образования детей ИОСО. *Дополнительное образование*. 1999. № 3–4. С. 6–14.

54. Гузій Н. В. Педагогічний професіоналізм : історико-методологічні та теоретичні аспекти : моногр. К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2004. 243 с.

55. Гупан Н. М. Розвиток історії педагогіки в Україні (історіографічний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук : спец. 13.00.01. К., 2001. 39 с.

56. Гуревич Р. С. Теоретичні та методичні основи організації навчання у професійно-технічних закладах : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.04. К., 1998. 415 с.

57. Гущина Т. Н. Игровые технологии по формированию социальных навыков у подростков : практ. пособие. М.: АРКТИ, 2007. 120 с.

58. Даниленко Л. І. Модернізація змісту, форм і методів управлінської діяльності директора загальноосвітньої школи : моногр. К. : Логос, 1998. 140 с.

59. Декларація про державний суверенітет України. *Літ. Україна*. 1990. 17 липня.

60. Дем’яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні: моногр. К. : ІЗМН, 1998. 328 с.

61. Дем’янчук О. Н. Педагогічні основи формування художньо-естетичних інтересів школярів. К. : ІЗМН, 1997. 64 с.

62. Дем’янюк Т. Д. Нові технології позашкільного виховання. К., 2000. 352 с.

63. Державний стандарт початкової загальної освіти. *Освіта України: нормативно-правові документи : зб. нормат. док*. К. : Міленіум, 2001. С. 163–213.

64. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти. К., 2004.

65. Динаміка поширення тютюнопаління, вживання алкоголю та наркотичних речовин серед учнівської молоді України : 1995, 1999, 2003 роки / О. М. Балакірєва (кер. авт. кол.), О. Р. Артюх, Т. В. Бондар та ін. К. : Держ. ін-т проблем сім’ї та молоді, 2003. 174 с.

66. Діяльність сучасного позашкільного навчального закладу (з досвіду роботи Центру позашкільної роботи Святошинського району м. Києва) : інформ.- метод. посібник / Н. І. Савенко, О. В. Биковська, Г. Г. Ковганич, М. М. Пчела та ін. К. : ЦПР, 2006. 118 с.

67. Дополнительное и неформальное образование в Европе / Под ред. Р. Кларийса. Прага : EASICY, 2005. 256 с.

68. Дополнительное образование детей : учеб. для студ. пед. училищ и колледжей / Е. Б. Евладова, Л. Г. Логинова, Н. М. Михайлова. М. : ВЛАДОС, 2004. 349 с.

69. Дополнительное образование детей : учебн. пособие для студ. высш. учебн. заведений / под ред. О. Е. Лебедева. М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. 256 с.

70. Дьяченко О. М. Пути активизации воображения дошкольников. *Вопросы психологии*. 1991. № 1. С. 44–51.

71. Евладова Е. Б. Дополнительное образование : содержание и перспективы развития. *Педагогика*. 1995. № 5. С. 39–44.

72. Евладова Е. Б. Теоретические основы и практика развития социально- дополнительного образования в общеобразовательных учреждениях : дисс. ... доктора пед. наук : 13.00.01. М., 2004. 383 с.

73. Еколого-натуралістична творчість : наук.-метод. вісн. К. : НЕНЦ, 2001. 296 с.

74. Економічне навчання і виховання дітей і підлітків у позашкільних закладах / Р. А. Гринюкова, Л. В. Громоздова, Ю. В. Єременко, В. В. Олійник та ін. К., 2011. 68 с.

75. Енциклопедія українознавства. Л., 1996. Т. 5. 2000 с.

76. Єдність раціонального та емоційно-почуттєвого в освітньо-виховних системах : наук.-метод. зб. Х., 1996. 380 с.

77. Єльникова Г. В. Наукові основи розвитку управління загальною середньою освітою в регіоні : монографія. К. : ДАККО, 1999. 303 с.

78. Єльникова Г. В. Основи адаптивного управління : курс лекцій. К. : ЦІППО АПН України, 2003. 133 с.

79. Жемера Н. В. Професійне самовизначення особистості. *Соціально-педагогічні основи діяльності сучасного позашкільного навчального закладу : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., (Київ, 23–25 жовт. 2002 р.)*. К. : РННЦ «ДІНІТ». 2003. С. 58–60.

80. Життєва компетентність особистості : від теорії до практики : наук.-метод. посібник / За ред. І. Г. Єрмакова. Запоріжжя : Центріон, 2005. 640 с.

81. Журавлева А. П. Что нам стоит флот построить. М. : Патриот, 1990. 227 с.

82. Журавлева А. П. Начальное техническое моделирование. М. : Просвещение, 1982. 158 с.

83. Закон України «Про освіту». *Освіта України : нормативно-правові документи : зб. нормат. док.* К. : Міленіум, 2001. С. 11–38.

84. Закон України «Про позашкільну освіту». *Освіта України : нормативно-правові документи : зб. нормат. док.* К. : Міленіум, 2001. С. 229–251.

85. Закон України «Про загальну середню освіту». *Освіта України : нормативноправові документи : зб. нормат. док.* К. : Міленіум, 2001. С. 103–127.

86. Закон України «Про вищу освіту». *Відомості Верховної Ради*. 2002. № 20.

87. Законодавство України про освіту: зб. законів. К. : Парламент. вид-во. 2013. 159 с.

88. Збірник нормативно-правових актів у сфері захисту прав дітей. К. : ЮНІСЕФ, 2002. 318 с.

89. Звєрєва І. Д. Діагностика моральної вихованості школярів : метод. посіб. К. : ІСДО, 1995. 156 с.

90. Звєрєва І. Д. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні: теорія і практика : моногр. К.: Правда Ярославичів, 1998. 393 с.

91. Звєрєва І. Д. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні: теорія і практика. К.: Правда Ярославичів, 1998. 394 с.

92. Згуровский М. З. Исследование социальных процессов на основе методологии системного анализа К. : Наук. думка, 1997. 222 с.

93. Зеер Э. Ф. Модернизация профессионального образования : компетентностный поход : учебн. Пособие. М., 2005. 211 с.

94. Зимняя И. А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. М. : Исследоват. центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. 123 с.

95. Зимняя И. А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования. *Высшее образование сегодня*. 2003. № 5. С. 95.

96. Зінов’єв С. М. Формування художньої компетентності підлітків у позашкільних навчальних закладах : теоретичний аспект. *Шлях освіти*. 2011. № 5. С. 54–61.

97. Золотарева А. В. Дополнительное образование детей : Теория и методика социально-педагогической деятельности. Ярославль : Акад. развития, 2004. 304 с.

98. Зязюн І. А. Педагогіка добра: ідеали і реалії: Науково-методичний посібник. К.: МАУП, 2000. 312 с.

99. Зязюн І. Педагогічний професіоналізм у контексті професійної свідомості. *Педагогіка професійної школи*. К.: Наук. світ. 2001. Вип. 1. С. 8–17.

100. Иванов И. П. Энциклопедия коллективных творческих дел. М., 1989. 231 с.

101. Ильина Т. В. Структурно-системный подход к организации обучения. М. : Знание, 1992. 88 с.

102. Ильина Т. В. Мониторинг образовательных результатов в учреждениях дополнительного образования детей. Ярославль, 2000. 63 с.

103. Интеграция общего и дополнительного образования : практ. пособие / Золотарева А. В., Паладьев С. Л. ; под ред. Е. Б. Евладовой. М. : АРКТИ, 2006. 296 с.

104. Іванова Л. А. Педагогічне проектування процесу професійної підготовки педагогів-організаторів у Міжнародному дитячому центрі «Артек» : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04. К., 2005. 26 с.

105. Каленюк І. С. Економічна природа та особливості розвитку освітнього потенціалу України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора екон. наук : спец. 08.01.01. К., 2002. 27 с.

106. Калінеску Т. В. Методологічні основи розвитку сфери діяльності підприємств : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора екон. наук : спец. 08.06.01. Х., 2004. 32 с.

107. Караковский В. А. Воспитание? Воспитание... Воспитание! : теория и практика школьных воспитательных систем. М. : Пед. о-во. России, 2000. 256 с.

108. Карамушка Л. М. Психологія управління : навч. посіб. К. : Міленіум, 2003. 344 с.

109. Карпенко О. Г. Соціальне становлення особистості підлітка в тимчасових об'єднаннях за інтересами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01. К., 1998. 24 с.

110. Картина З. А. Теория и практика повышения квалификации педагогов дополнительного образования : автореф. дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04. М., 2000. 17 с.

111. Катунова М. Р. Формирование образовательной среды клуба-учреждения дополнительного образования детей : дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01. СПб., 1998. 239 с.

112. Киричук О. В. Діагностика рівнів сформованості професійної спрямованості старшокласників. *Навч.-вихов. процес в середній та вищій школі : проблеми, пошуки, перспективи*. Умань, 1992. С. 23−26.

113. Киричук О. В. Принципи розбудови інноваційної педагогічної системи освітнього закладу. *Рідна школа*. 2000. № 10. С. 3–9.

114. Кислинская Т. И. Школа детской радости. *Гуманистические воспитательные системы вчера и сегодня*. М.,1998. С.148–154.

115. Книга керівника позашкільного навчального закладу : довід.-метод. вид. / Упоряд. З. М. Рудакова, Л. М. Павлова. Харків : Торсінг плюс, 2013. 608 с.

116. Кобзарь Б. С. Основы формирования гумманых взаимоотношений учащихся школ – интернатов для детей-сирот и детей оставшихся без опеки родителей, во внеурочной деятельности. К.: Стилос, 2000. 250 с.

117. Коваль М. Б. Внешкольные учреждения в системе общественного воспитания. Оренбург, 1996. 86 с.

118. Коваль М. Б. Педагогика внешкольного образования. Оренбург, 1993. 80 с.

119. Коваль М. Б. Современные подходы к критериям эффективности управления учреждением дополнительного образования : материалы науч.- практ. конф. Ярославль, 1997. 94 с.

120. Коваль М. Б. Становление и развитие системы воспитательной деятельности внешкольных объединений : дисс. ... доктора пед. наук : 13.00.01. М., 1991. 332 с.

121. Ковбас Б. І. Формування ціннісних орієнтацій учнів в умовах тимчасових дитячих та юнацьких об'єднань. *Цінності освіти і виховання*. К.: АПН України. 1997. С. 161–162.

122. Ковбасенко Л. І. Організаційно-педагогічні основи діяльності сучасного позашкільного навчального закладу: методичний посібник. К.: ІЗМН, 2010. Ч. 1. 53 с.

123. Ковбасенко Л. І. Освітня політика держави щодо творчого розвитку талановитої та обдарованої молоді засобами позашкільної освіти. *Теоретико-методичні основи виховання творчої особистості в умовах позашкільних навчальних закладів : зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 30–31 берез. 2006 р.).* Ч. 1. К. : Грамота, 2006. С. 50–58.

124. Колесник Н. Е. Организация художественно-технического творчества учеников во внешкольных учебных заведениях. Режим доступу : http://eprints.zu.edu.ua/1284/1/05knepzo.pdf

125. Конституція України : прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України, 28 червня 1996 р. К., 2004. 87 с.

126. Концепція Державної програми розвитку позашкільної освіти на 2010–2014 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 5 жовт. 2009 р. № 1260-р. Режим доступу : http://www.licasoft.com.ua/component/

127. Концепція краєзнавчої освіти та виховання / Уклад. В. В. Обозний. К. : Наук. світ, 2000. 47 с.

128. Концепція позашкільної освіти та виховання. *Позашкільні заклади України. Книга керівника позашкільного навчального закладу : нормат.-прав. док.* Х. : ПП «Торсінг плюс», 2006. С. 91–99.

129. Костенко Л. Д. Діяльність Малої Академії Наук у 1994–2014 рр. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 5 Педагогічні науки: реалії та перспективи. Випуск № 81. 2021. С. 154–158.

130. Костенко Л. Д. Зміст позашкільної освіти України (1991–2014 рр.). *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. Випуск 2. Умань: Візаві, 2021. С. 41–47.

131. Костенко Л. Д. Науково-методичне забезпечення позашкільної освіти України (1991–2014 рр.). *Наукові записки* / Ред. кол.: В. Ф. Черкасов, В. В. Радул, Н. С. Савченко та ін. Випуск 196. Серія: Педагогічні науки. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2021. С. 119–123.

132. Костенко Л. Д. Порівняльний аналіз зарубіжного та вітчизняного досвіду розвитку позашкільної освіти. *Наукові записки* / Ред. кол.: В. Ф. Черкасов, В. В. Радул, Н. С. Савченко та ін. Випуск 194. Серія: Педагогічні науки. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2021. С. 134–139.

133. Костенко Л. Д. Розвиток позашкільної освіти України у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття: монографія. Харків: Мачулін, 2021. 444 с.

134. Крекотіна Т. М. Організаційні форми виховної роботи в позашкільному навчальному закладі. *Позашкільна освіта Сумщини: регіональний аспект.* Суми : Нота-бене, 2011. С. 5–10.

135. Кремень В. Г. Україна : альтернативи поступу (критика історичного досвіду) / В. Г. Кремень, Д. В. Табачник, В. М. Ткаченко. К.,1996. 793 с.

136. Кремень В. Г. Україна : шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації / В. Г. Кремень, В. М. Ткаченко. К., 1998. 393 с.

137. Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство / За ред. І. Г. Єрмакова. К. : Контекст, 2000. 333 с.

138. Кузик О. Є. Сучасний поступ позашкільної освіти : концепція розвитку позашкілля. Львів, 2014. 34 с.

139. Кутьев В. А. Внеурочная деятельность школьников. М. : Просвещение, 1993. 223 с.

140. Лаврентьєва О. В. Виховання у старших підлітків особистісної творчості у позакласній роботі (гуманістичний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07. К., 2002. 18 с.

141. Лебедєв Д. В. Розвиток у школярів інтересу до транспортної техніки у процесі її макетування і конструювання у позашкільних закладах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02. К., 2006. 24 с.

142. Леднев В. С. Содержание образования. М. : Высш. шк., 1991. 360 с.

143. Липецький О. П. Педагогічні умови формування пізнавальної самостійності підлітків у гуртках науково-технічної творчості позашкільних навчальних закладів. *Наукові записки*. Сер.: Педагогіка. 2011. № 5. С. 66–70.

144. Литовченко О. В. Виховний потенціал позашкільних навчальних закладів: рівні реалізації виховних можливостей. Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Tmpvd/2010_14_1/24.pdf

145. Литовченко О. В. Організаційно-педагогічні умови соціальної адаптації учнів 5–9 класів у позашкільних навчальних закладах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05. К., 2004. 19 с.

146. Лігоцький А. О. Теоретичні основи проектування сучасних освітніх систем. К. : Техніка. 1997. 210 с.

147. Лов’янова І. В. Формування творчої особистості старшокласника в позаурочний час. Режим доступу : http://studentam.net.ua/content/view/7674/

148. Логинова Л. Г. Методология управления качеством дополнительного образования детей. М. : АПКиППРО, 2005. 132 с.

149. Лопатинська В. Зміст і форми формування гуманістичних цінностей підлітків засобами туристсько-краєзнавчої діяльності. *Наукові записки*. Педагогіка : наук. вид. Терноп. держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2012. № 5. С. 44–52.

150. Мадзигон В. Н. Продуктивная педагогика. Политехнические основы соединения обучения с производительным трудом : моногр. К. : Вересень, 2004. 324 с.

151. Майорова О. В. Оптимизация воспитательного процесса в детском оздоровительном центре : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.02. Кострома, 2002. 18 с.

152. Мамешина О. С. Психологічні умови розвитку екологічної свідомості старшокласників у системі позашкільної освіти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07. К., 2004. 24 с.

153. Мари И. О. Жизненные цели личности : понятие, структура, механизмы формирование. К. : Наук. думка, 1991. 121 с.

154. Мартинюк І. В. Національне виховання : теорія і методологія : метод. посіб. К. : ІСДО, 1995. 160 с.

155. Мартова С. Г. Модернізація програмно-технологічного забезпечення освітнього процессу. К. : РВЦ КПДЮ, 2005. 36 с.

156. Мартова С. Г. Програма як модель навчально-виховного процесу в сучасному позашкільному закладі. *Соціально-педагогічні основи діяльності сучасного позашкільного навчального закладу : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., (Київ, 23–25 жовт. 2002 р.)*. К. : РННЦ «ДІНІТ». 2003. С. 80–85.

157. Мартова С. Г. Проектуємо майбутнє вихованців. *Позашкілля*. 2004. № 44. С. 5–6.

158. Марьенко И. С. Основы процесса нравственного воспитания школьников. М. : Просвещение, 1991. 89 с.

159. Матвієнко О. В. Моральне виховання молодших школярів у позаурочній та позашкільній діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01. К., 1999. 19 с.

160. Матюшкин А. М. Концепция творческой одарённости. *Вопросы психологии*. 1989. № 6. С. 29–33.

161. Мачуський В. В., Гаврилюк В. Ю. Формування творчої активності старшокласників у клубах позашкільних навчальних закладів. Біла Церква: КОІПОПК, 2013. 216 с.

162. Мельникова І. М. Історико-педагогічні засади управління соціальним розвитком дітей та молоді в позашкільній роботі. *Теоретико-методичні основи виховання творчої особистості в умовах позашкільних навчальних закладів : зб. матеріалів наук.-практ. конф., (Київ, 30–31 берез. 2006 р.)*. Ч. 2. К. : Грамота, 2006. С. 17−24.

163. Мельничук С. Г. Естетичне та трудове виховання молодших школярів. К. : Рад. шк., 1994. 99 с.

164. Мироненко О. М. Морально-естетична діяльність школярів в умовах позашкільного закладу: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. К., 1994. 192 с.

165. Модернізація освіти в Україні : аналіт. огляд результатів всеукраїнського опитування керівників загальноосвітніх навч. закладів у 2004 р. К. : «К.І.С.», 2004. 32 с.

166. Молодь на порозі самостійного життя / Дмитрук Д. А. (кер. авт. кол.), Яременко О. О., Балакірєва О. М., Бондар Т. В., Дікова-Фаворська Д. М. та ін. К. : Держ. ін-т проблем сім’ї та молоді, 2013. 166 с.

167. Молодь України у дзеркалі соціології. К. : Укр. ін-т соц. дослідж., 2001. 210 с.

168. Моляко В. А. Творческая одаренность и воспитание творческой личности. К.: Знание, 1991. 19 с.

169. Моніторинг якості освіти : світові досягнення та українські перспективи / І. Булах, Л. Гриневич, О. Локшина, О. Ляшенко, О. Овчарук та ін., за заг. ред. О. Локшиної. К. : «К.І.С.», 2004. 124 с.

170. Морозова Н. А. Дополнительное образование как многоуровневая система : развитие и становление : дисс. ... доктора пед. наук : 13.00.01. М., 2003. 332 с.

171. Мудрик А. В. Психология и воспитание. М. : Моск. псих.- соц. ин-т, 2006. 472 с.

172. Навички заради здоров’я. ВООЗ, 2004. 122 с.

173. Навчання здоровому способу життя на засадах розвитку навичок через систему позашкільної освіти : оцінка ситуації / О. М. Балакірєва (кер. авт. кол.), Л. С. Ващенко, О. Т. Сакович та ін. К. : ДІПСМ, 2012. 108 с.

174. Науковий супровід, моніторинг та оцінка ефективності соціальних проектів / [О. О. Яременко, О. Р. Артюх, О. М. Балакірєва та ін]. К. : Держ. центр соц. служб для молоді; Держ. ін-т проблем сім’ї та молоді, 2002. 123 с.

175. Науково-освітній потенціал нації : погляд у XXI століття / Авт. кол. : В. М. Литвин (кер.), В. П. Андрущенко, А. М. Гуржій та ін. Кн. 1 : Пріоритет інтелекту. К. : Навч. книга, 2008. 638 с.

176. Науково-освітній потенціал нації : погляд у XXI століття / Авт. кол. : В. М. Литвин (кер.), В. П. Андрущенко, А. М. Гуржій та ін. Кн. 2 : Освіта і наука : творчий потенціал державо- і культуротворення. К. : Навч. книга, 2008. 672 с.

177. Науково-освітній потенціал нації : погляд у XXI століття / Авт. кол. : В. М. Литвин (кер.), В. П. Андрущенко, А. М. Гуржій та ін. Кн. 3 : Модернізація освіти. К. : Навч. книга, 2008. 943 с.

178. Науменко Р. А. Державна стратегія щодо регулювання позашкільної освіти в Україні. *Теоретико-методичні основи виховання творчої особистості в умовах позашкільних навчальних закладів : зб. матеріалів наук.-практ. конф., (Київ, 30–31 берез. 2006 р.).* Ч. 1. К. : Грамота, 2006. С. 43–50.

179. Національна доктрина розвитку освіти. К., 2002.

180. Нейматов Я. М. Образование в XXI веке : тенденции и прогнозы. М. : Алгоритм, 2002. 480 с.

181. Нетрадиційні форми еколого-натуралістичного навчання та виховання учнівської молоді : метод. рек. / В. В. Вербицький, С. А. Клименко, Л. П. Манорик та ін. К. : ІСДО, 1995. 84 с.

182. Нечаев А. В. На пути к новой педагогике. Томск : Печатная мануфактура, 2001. 167 с.

183. Ничкало Н. Г. На меридіанах дитинства. Деякі питання виховної роботи з дітьми та підлітками в зарубіжних країнах. К.: 2000. 223 с.

184. Ничкало Н. Проблеми підготовки педагогів для сучасної професійної школи у системі неперервної освіти. *Педагогіка професійної школи*. К.: Науковий світ. 2001. Вип. 1. С. 17–31.

185. Никитин Б. П. Ступеньки творчества или развивающие игры. М. : Просвещение, 1990. 160 с.

186. Ніколаєнко С. М. Якість вищої освіти в Україні : погляд у майбутнє. *Вища освіта.* 2006. № 2. С. 3–23.

187. Обозний В. В. Краєзнавча освіта в системі професійної підготовки вчителя : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук : спец. 13.00.04. К., 2004. 40 с.

188. Огнев'юк В. О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку. К. : Знання України, 2003. 450 с.

189. Одаренные дети / Под ред. Г. В. Бурменской и В. М. Слуцкого. М.: Прогресс, 1991. 376 с.

190. Окушко Т. К. Деякі аспекти соціально-педагогічної корекції девіантної поведінки підлітків у позашкільному навчальному закладі. *Теоретико-методичні основи виховання творчої особистості в умовах позашкільних навчальних закладів : зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 30–31 берез. 2006 р.).* Ч. 1. К. : Грамота, 2006. С. 110–120.

191. Олійник В. В. Наукові основи управління підвищенням кваліфікації педагогічних працівників профтехосвіти : моногр. К. : Міленіум, 2013. 594 с.

192. Організація відпочинку та оздоровлення дітей : концепції, технології, досвід / Биковська О. В. (кер. авт. кол.), Вагнер С. І., Горбинко В. М. та ін. К. : Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2011. 208 с.

193. Організація дослідницької роботи: Методичні рекомендації та програми гуртків еколого-натуралістичного профілю в школах і позашкільних закладах. За заг. ред. В. В. Вербицького. К.: ІЗМН, 1996. 112 с.

194. Орієнтовний зміст виховання школярів / За ред. І. С. Мар'єнка. К. : Рад. шк., 1992. 188 с.

195. Освіта України за роки незалежності: стан, факти, події / За заг. ред. В. Г. Кременя. К.: Вища школа, 2001. 159 с.

196. Павленчик В. О. Праця. Методичні рекомендації до програми виховання дітей дошкільного віку «Малятко». К. : Свенас. 1993. 82 с.

197. Педагогічний словник / за ред. акад. М. Д. Ярмаченка. К. : Пед. думка, 2001. 514 с.

198. Педагогічний словник для батьків. К. : ДЦССМ, 2002. 348 с.

199. Педагогічні основи трудового становлення і прфесійного самовизначення учнівської молоді / Андріяшин В. І., Бондар В. І., Гузь Ю. П., Мадзігон В. М., Слюсаренко В. Г.; за ред. Тименка М. П. Бердянськ : Ін-т педагогіки АПН України, 1996. 230 с.

200. Педагогічні технології у неперервній професійній освіті : моногр. / Сисоєва С. О., Алексюк А. М., Воловик П. М. та ін. К. : ВІПОЛ, 2001. 502 с.

201. Перепелиця Н. В. Загальна педтехнологія роботи гуртків та інших творчих об’єднань у позашкільних навчальних закладах : навч.-метод. посіб. Суми, 2004. 90 с.

202. Петрова І. В. Організація культурно-дозвіллєвої діяльності клубів у країнах Західної Європи та США : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.06. К., 2000. 20 с.

203. Петронговський Р. Р. Формування патріотизму старшокласників у позанавчальній виховній діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07. К., 2002. 21 с.

204. Платонов К. К. Структура и развитие личности. М. : Наука, 1996. 255 с.

205. Плахотнік О. В. Екологічне виховання учнів засобами ландшафтознавства. *Нова педагогічна думка.* № 2. 1996. С. 24–28.

206. Плахотнік О. В. Розвиток геоекологічної освіти в Україні: монографія. К.: Правда Ярославичів, 1998. 333 с.

207. Плясецкая И. А. Моделирование нравственно-эстетического воспитания в системе дополнительного образования (на примере Центра детского творчества) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. М., 1998. 174 с.

208. Позашкільна освіта Дніпропетровської області. Дніпропетровськ, 2000. 80 с.

209. Позашкільна освіта і виховання: дидактичні основи методів навчально-виховної роботи. Суми: Університетська книга, 2008. 271 с.

210. Позашкільна освіта і виховання: теоретико-дидактичний аспект. Миколаїв: Вид-во МДУ ім. В. О. Сухомлинського, 2014. 379 с.

211. Позашкільна освіта Луганщини. Луганськ: Знання, 2004. 178 с.

212. Позашкільна освіта столиці. Київ, 2001. 78 с.

213. Положення про позашкільний навчальний заклад. *Освіта України : нормативно-правові документи : зб. нормат. док.* К. : Міленіум, 2001. С. 252–263.

214. Постанова Кабінету Міністрів України «Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття»)», 1993. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF#Text.

215. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної цільової соціальної програми розвитку позашкільної освіти на період до 2014 року», 2010. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/785-2010-%D0%BF#Text.

216. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку типів позашкільних навчальних закладів і Положення про позашкільний навчальний заклад» від 6 травня 2001 р. № 433. *Освіта України: нормативно-правові документи*. К.: Міленіум. 2001. С. 251–263.

217. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про позашкільний навчально-виховний заклад», 1994. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/45-94-%D0%BF#Text.

218. Права дитини : від витоків до сьогодення / Авт.-упоряд. Г. М. Лактіонова (кер.), Л. В. Старикова, О. В. Сухомлинська та ін. К. : Либідь, 2002. 278 с.

219. Практичне впровадження особистісно-орієнтованих технологій у навчально-виховний процес позашкільного навчального закладу (з досвіду роботи педагогів Палацу дітей та юнацтва) : наук.-метод. посіб. / Кузнєцова Н. В., Мусійчук С. І., Очеретна Л. П., Порохняк Д. С. Вінниця, 2007. 80 с.

220. Програма виховання дітей дошкільного віку «Малятко» / відп. ред. З. П. Плохій. К. : НДПІУ, 1991. 198 с.

221. Програми для гуртків технічного напряму позашкільних закладів / За заг. ред. В. М. Кащенко. К.: ІЗМН, 1992. 192 с.

222. Програми для гуртків юних екологів і дослідників природи для позашкільних установ і загальноосвітніх шкіл / Під ред. Л. П. Манорик. К.: Рад. школа, 1991. 142 с.

223. Програми для краєзнавчо-туристичних гуртків позашкільних закладів / За заг. ред. В. В. Вербицького, Г. М. Дащенко. К.: ІЗМН, 1996. 182 с.

224. Програма розвитку позашкільних навчальних закладів на 2002–2008 роки. К., 2002.

225. Програми гуртків природничо-біологічного напрямку. *Позашкілля*. 2007. № 4. 80 с.

226. Програми для гуртків науково-технічної творчості / за заг. ред. Л. М. Павлової. К. : ІЗМН, 1996. 220 с.

227. Програми для позашкільних і загальноосвітніх навчальних закладів : Гуртки науково-технічного напряму / О. В. Биковська, Т. О. Вихренко, Л. М. Гайдай та ін. К. : Грамота, 2005. Вип. 1. 160 с.

228. Програми для середніх загальноосвітніх навчало-виховних закладів : Трудове навчання / Н. І. Боринець, О. П. Гнеденко, Г. А. Кондратюк та ін. К. : «Перун», 1996. 143 с.

229. Програми для середньої загальноосвітньої школи. Природознавство / за ред. акад. С. У. Гончаренка, чл.-кор. В. Р. Ільченко. К. : «Перун», 1996. 230 с.

230. Програми для творчих об’єднань позашкільних і загальноосвітніх навчальних закладів : Соціально-реабілітаційний напрям / Г. Г. Ковганич, Д. В. Спіжева, Т. К. Окушко та ін. Суми : «Антей», 2005. 240 с.

231. Програми для творчих об’єднань позашкільних і загальноосвітніх навчальних закладів : Художньо-естетичний напрям. Хореографія. Театр / А. Г. Божко, М. В. Вєліт, І. В. Валуйко та ін. Суми : «Антей», 2005. 192 с.

232. Програми для творчих об’єднань позашкільних і загальноосвітніх навчальних закладів : Еколого-натуралістичний напрям / В. В. Вербицький, В. Л. Андріанов, Є. О. Бойко та ін. К. : «Богдана», 2004. 192 с.

233. Програми з позашкільної освіти : Наук.-техн. напрям / Антоненко С. А., Антоненко Т. І., Биковська О. В. та ін. К. : Грамота, 2007. Вип. 1. 360 с.

234. Программы для внешкольных учреждений и общеобразовательных школ / Под ред. В. А. Горского, И. В. Кротова. М. : Просвещение, 1991. 350 с.

235. Про додаткові заходи щодо державної підтримки обдарованої молоді / Указ Президента України від 24.04.2000 р. за № 612/2000. *Урядовий кур'єр*. К., 11 травня 2000.

236. Про затвердження переліку типів позашкільних навчальних закладів. Положення про позашкільний навчальний заклад : Постанова Кабінету Міністрів України від 6 трав. 2001 р. № 433. *Освіта України : нормат.-прав. док*. К. : Міленіум, 2001. С. 251–263.

237. Про затвердження Положення про Малу академію наук учнівської молоді : Наказ Міністерства освіти і науки України від 9 лют. 2006 р. № 90. Режим доступу : http://www.mon.gov.ua/

238. Про затвердження Програми розвитку позашкільних навчальних закладів на 2002–2008 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 28 берез. 2002 р. № 378. Режим доступу : http://osvita.ua/legislation/pozashk_osv/3000 9.

239. Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні : Указ Президента України від 4 лип. 2005 р. № 1013/2005. *Уряд. кур'єр*. 2005. 7 лип. № 123. С. 11.

240. Про програму роботи з обдарованою молоддю на 2001–2005 роки : Указ Президента України від 8 лют. 2001 р. № 78/2001. *Збірник документів по організації позашкільної освіти*. К., 2002. С. 95–100.

241. Просандєєва Л. Є. Подолання депривації підлітків у процесі культурно-дозвіллєвої діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07. К., 2001. 18 с.

242. Психічний розвиток дитини в умовах постчорнобильської катастрофи : метод. посіб. / Т. В. Завадська, О. В. Киричук, Ж. А. Ламбуцька, С. О. Тарасюк, С. П. Тищенко ; Ін-т соціології НАН України; Ін-т психології ім. Г. С.Костюка АПН України. К., 1998. 192 с.

243. Психологический словарь / сост. В. В. Давидов, А. В. Запорожец, В. Ф. Ломов. М. : Педагогика, 1991. 448 с.

244. Пустовіт Г. Концептуальні засади модернізації змісту сучасної позашкільної освіти і виховання учнів. *Рідна школа*, 2010. № 10. С. 19–23.

245. Пустовіт Г. П. Концептуальні засади сучасної позашкільної освіти і виховання учнів. *Світ виховання*. 2005. № 1(8). С. 6–12.

246. Пустовіт Г. П. Позашкільна освіта і виховання: теоретико-дидактичний аспект : моногр. Кн. 1. Миколаїв : Вид-во МДУ ім. В. О. Сухомлинського, 2010. 379 с.

247. Пустовіт Г. П. Теоретико-методичні основи екологічної освіти і виховання учнів 1–9 класів у позашкільних навчальних закладах : моногр. К. Луганськ : Альма-матер, 2004. 540 с.

248. Рассказова О. І. Організація творчої діяльності учнів у позашкільному закладі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05. Х., 2003. 20 с.

249. Ращенко А. В. Формування національної самосвідомості учнів у позашкільних навчальних закладах. *Теоретико-методичні основи виховання творчої особистості в умовах позашкільних навчальних закладів : зб. матеріалів наук.-практ. конф., (Київ, 30–31 берез. 2006 р.).* Ч. 1. К. : Грамота, 2006. С. 135–140.

250. Рединa В. А. Організація пошукової діяльності учнів у позашкільних закладах освіти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07. К., 2000. 19 с.

251. Рибалка В. В. Психолого-педагогічні рекомендації керівникам гуртків науково-технічної творчості. К. : ІСДО, 1992. 24 с.

252. Рожков М. Детскому движению − новые подходы. *Воспитание школьников*. 1997. № 1. С. 21−25.

253. Рожков М. И. Теория и методика воспитания. М. : Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2004. 384 с.

254. Розвиток творчої особистості в умовах екологічної кризи / за ред. В. В. Рибалки. К. : Ін-т психології АПН України, 1993. 124 с.

255. Романов В. Є. Вступ до аналізу державної політики : навч. посібн. / В. Є. Романов, О. М. Рудік, Т. М. Брус. К. : Основи, 2001. 238 с.

256. Рябченко-Мельникова И. Н. Система работы внешкольных учреждений по формированию активной жизненной позиции старшеклассников : Автореф. дисс. … канд. пед. наук : спец. 13.00.01. К., 1993. 28 с.

257. Садовский В. Н. Основания общей теории систем. М. : Наука, 1994. 279 с.

258. Сборник программ для технических кружков внешкольных учереждений / Калита В. С., Липецкий А. П., Петропавловский П. А., Солкин С. Н., Чугунок С. Н. К. : Рад. школа, 1991. 56 с.

259. Сватьєв А. В. Соціально-педагогічні умови формування фізичного здоров’я підлітків у позашкільній роботі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07. К., 2001. 20 с.

260. Свирська Т. І. Взяту планку не може бути знижено. *Шкільний світ*. 2006. № 8. С. 4–6.

261. Семенов О. С. Особистісне самовизначення школяра в діяльності комплексного позашкільного навчально-виховного закладу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07. К., 2000. 18 с.

262. Семенюк О. Л. Особливості підготовки дітей до художньої діяльності. *Педагогіка і психологія*. 1995. № 3 (8). С. 76–79.

263. Сеньшов Н. А. Военно-патриотическая подготовка молодежи в системе дополнительного образования : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Сходня, 2004. 131 с.

264. Сидоренко М.М. Організаційно-педагогічні основи функціонування Міжнародного дитячого центру «Артек» : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01. К., 1998. 17 с.

265. Сиротенко А. Й. Громадянське виховання учнівської молоді у позашкільній роботі. *Теоретико-методичні основи виховання творчої особистості в умовах позашкільних навчальних закладів : зб. матеріалів наук.-практ. конф., (Київ, 30–31 берез. 2006 р.).* Ч. 2. К. : Грамота, 2006. С. 4–9.

266. Сиротенко А. Й. Становлення та розвиток системи позашкільної освіти. *Соціально-педагогічні основи діяльності сучасного позашкільного навчального закладу : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., (Київ, 23–25 жовт. 2002 р.).* К., 2003. С. 45.

267. Сиротенко Т. А. Подготовка студентов к руководству кружковой работой учащихся по украинскому декоративно-прикладному искусству (на примере кружков по декоративно-прикладному искусству по специализации «обслуживающий труд»): дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01; 13.00.02 К., 1992. 184 с.

268. Сисоєва С. О. Основи педагогічної творчості : підруч. К.: Міленіум, 2006. 346 с.

269. Системи управління якістю. Настанови щодо поліпшення діяльності : ДСТУ ISO 9004-2001. К. : Держстандарт України, 2001. 44 с.

270. Системи управління якістю. Основні положення та словник : ДСТУ ISO 9000-2001. К. : Держстандарт України, 2001. 28 с.

271. Сінькевич Н. К. Формування морально-ціннісних орієнтацій у дівчат-підлітків в умовах взаємодії школи та позашкільних закладів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.06. К., 2000. 19 с.

272. Сорочан Т. М. Позашкільна освіта Луганщини. Луганськ : Знання, 2006. 148 с.

273. Стан та перспективи розвитку позашкільної освіти в Україні : Круглий стіл у Верховній Раді України. *Директор школи, ліцею, гімназії.* 2007. № 5. С. 9.

274. Стратегія реформування освіти в Україні: рек. з освіт. політики. К. : «К.І.С.», 2003. 296 с.

275. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. К. : АПН, 2003. 68 с.

276. Сухомлинська О. В. Концептуальні засади розвитку історико-педагогічної науки в Україні. *Шлях освіти*. 1999. № 1. С. 41– 45.

277. Сухомлинська О. В. Персоналії в історико-педагогічному дискурсі. *Шлях освіти*. 2001. № 4. С. 10–15.

278. Сущенко Т. И. Воспитание познавательных интересов у подростков во внешкольной работе : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 Днепропетровск, 1968. 219 с.

279. Сущенко Т. И. Основы внешкольной педагогики : пособие для класных руководителей, педагогов внешкольных учреждений. Минск : Беларус. навука, 2000. 221 с.

280. Сущенко Т. И. Педагогический процесс во внешкольных учреждениях. К. : Рад. школа, 1990. 118 с.

281. Сущенко Т. І. Педагогічний процес в позашкільних закладах : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01. К., 1998. 347 с.

282. Сущенко Т. І. Позашкільна педагогіка : навч. посіб. К. : ІСДО, 1996. 144 с.

283. Техническое творчество учащихся / В. Г. Гетта, Д. М. Комский, А. М. Плуток и др. ; под ред. Ю. С. Столярова, В. В. Колотилова. М. : Просвещение, 1991. 223 с.

284. Технологія проведення тренінгів з формування здорового способу життя молоді / укл. Г. М. Бевз, О. П. Плавник. К. : Укр. ін-т соц. дослідж., 2004. Кн. 1. 176 с.

285. Титаренко В. П. Методика викладання декоративно-прикладної творчості. Полтава, 2004. 249 с.

286. Тихенко Л. В., Ніколаєнко С. І. Розвиток творчих здібностей учнівської молоді в освітньо-виховній системі «Мала академія наук України». Суми: ВТД «Університетська книга», 2007. 120 с.

287. Україна XXI століття. Державна національна програма «Освіта». К. : Райдуга. 1994. С. 61.

288. Філатьєва Т. В. Інтеграція освітньої діяльності вищого навчального закладу та позашкільної установи як умова підготовки майбутнього педагога-позашкільника. Режим доступу : http://www.sworld.com.ua/konfer27/420.pdf

289. Цимбалюк О. Пізнавальна активність дошкільників. Матеріали наук.-пркт. семінару. Чернівці: Митець, 1999. С. 18–25.

290. Чанковська А. М. Становлення і розвиток системи позашкільних навчальних закладів України. *Наукові записки*. Вип. 36. Серія «Педагогічні науки». Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. С. 170–179.

291. Черніговець Т. І. Формування дозвіллєвої культури молодших школярів засобами дитячого фольклору (на матеріалі Західного Полісся України) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.06. К., 2002. 20 с.

292. Шаповал Р. В. Поняття, зміст і сутність позашкільної освіти України. Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nashp/2011_2_2/Shapov.pdf

293. Яременко Л. Особливості функціонування та перспективи розвитку позашкільної освіти в сучасному суспільстві. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету*, 2015. Серія: Педагогіка. С. 305–311.

294. Bertalanffy L. von. General System Theory. Foundations, Development, Applications. N. Y. London, 1991. 88 s.

295. Biała Książeczka. Współpraca młodzieży w Europie. Kraków, 2004. 88 s.

296. Izdebska J. Czynniki różnicujące strukturę budżetu czasu uczniów klas IV– VIII. Białystok, 1990. 122 s.

Архівні матеріали

Центральний державний архів вищих органів влади та управління, Київ

297. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 3782. Доповідна записка секції народної освіти Київської міськради «Про асигнування коштів на організацію загальнообов'язкового навчання та позашкільного виховання на селі» розглядається питання залучення дітей колгоспників до сільськогосподарської дослідної станції та організації екскурсійних баз сільських шкіл. 22 арк.

298. Ф. 3. Оп. 12. Спр. 87. Наказ від 7.05.1990 р. № 90 «Про проведення республіканських масових заходів школярів України» і затвердження «Положення про республіканські змагання школярів з технічних видів спорту», «Положення про республіканські змагання школярів з радіоконструювання. 44 арк.

299. Ф. 5. Оп. 13. Спр. 67. Про підсумки республіканського огляду по організації відпочинку дітей і підлітків у 1990 році і завдання по проведенню цієї роботи у 1991 році. 122 арк.

300. Ф. 8. Оп. 12. Спр. 89. Положення від 30.03.1991 р. № 48 «Про активістів позашкільних закладів». 84 арк.

301. Ф. 166. Оп. 17. Спр. 75. Документи засідань колегії Міністерства [рішення, постанови, доповідні записки] 1991 р. 115 арк.

302. Ф. 166. Оп. 17. Спр. 79. Документи засідань колегії Міністерства [рішення, постанови, доповідні записки] 1992 р. 79 арк.

303. Ф. 166. Оп. 17. Спр. 81. Документи, направлені до Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів та інші державні органи з питань народної освіти [інформації, листування. 1993 р. 113 арк.

304. Ф. 166. Оп.17. Спр. 83. Документи, направлені до Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів та інші державні органи з питань народної освіти [інформації, листування] за 1994 рік. 116 арк.

305. Ф. 166. Оп. 17. Спр. 116. Документи засідань колегії Міністерства [рішення, постанови, доповідні записки] 1995 р. 82 арк.

306. Ф.166. Оп.17. Спр.122. Документи засідань колегії Міністерства [рішення, постанови, доповідні записки] 1996 р. 72 арк.

307. Ф. 166. Оп. 17. Спр. 206. Документи засідань колегії Міністерства [рішення, постанови, доповідні записки] 1997 р. 101 арк.

308. Ф. 166. Оп. 17. Спр. 289. Документи засідань колегії Міністерства [рішення, постанови, доповідні записки] 1998 р. 121 арк.

Ф. 166. Оп. 17. Спр. 356. Документи засідань колегії Міністерства [рішення, постанови, доповідні записки] 1999 р. 82 арк.

КАРПИЧ ІРИНА
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, м. Умань
ORCID 0000-0001-5658-0081
E-mail: irina.karpich@ukr.net

ПЕДАГОГІКА ДИТЯЧОГО РУХУ НА СТОРІНКАХ УКРАЇНСЬКИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ (20-ті – ПОЧАТОК 30-х рр. ХХ ст.)

Сучасна соціально-економічна ситуація, яка відбуваються в країні призводять до серйозних змін у суспільних інститутах виховання, що викликало потребу перегляду роботи тих соціальних інститутів, які займаються підготовкою молоді до життя. З огляду на це актуалізується необхідність звернення до історико-педагогічних джерел, оскільки досвід наших попередників є цінним джерелом для розвитку сучасної наукової педагогіки та пошуку ефективних шляхів вдосконалення навчально-виховного процесу. Насамперед, в означеному контексті, заслуговує на увагу таке соціально-педагогічне явище як дитячий рух – інститут соціального виховання підростаючих поколінь, зокрема, виникає необхідність проаналізувати питання педагогіки дитячого руху, а саме змісту, форм, методів роботи в історичному контексті.

Серед дослідників, які вивчали різноаспектні питання сучасного дитячого та молодіжного руху були: В. Барабаш, М. Баяновська, О. Боровець, А. Зайченко, М. Сидоренко, О. Сич, М. Чепіль, Л. Ярова та ін.

Першими дослідниками періодичної преси 20-х–30-х років ХХ століття були співробітники редакцій періодичних видань С. Кільколих, В. Лір, В. Мускін, А. Гурарій, В. Арнаутов, А. Журавський, М. Миронов, М. Крупеніна, Н. Потапов, І. Петровський, Л. Гострий та ін. В своїх працях науковці розглядали періодичні видання як загальнопедагогічні, так і «спеціальну» періодику. Тогочасні праці науковців, аналізуючи пресу в контексті агітатора дитячого руху, підкреслювали надзвичайне значення періодики як могутнього засобу виховання дітей.

В сучасних умовах проблемі періодичних видань присвячені праці І. Зайченка (2002), Е. Панасенко (2001), А. Пугач (2008), Н. Коляди (2010) тощо.

Мета статті – проаналізувати питання педагогіки дитячого руху на сторінках українських періодичних видань у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст.

Поняття «дитячий рух» зародилося у 10-х – 20-х роках ХХ ст. в час зародження педагогіки дитячого руху – самостійної галузі знання, що вивчає сутність, закономірності, специфічні риси процесу виховання та розвитку особистості в дитячій організації. Її об’єктом є дитячий рух як

специфічна форма виховання, предметом – процес виховання та розвитку особистості в дитячій організації [6, с. 62].

Одним із важливих аспектів у діяльності дитячої організації 20-30-х рр. ХХ ст. була проблема педагогіки дитячого руху – самостійної галузі педагогічних знань; наукового знання, об'єктом пізнання якого виступає рух як форма вияву соціальної активності дитинства, специфічний суб'єкт виховання підростаючих поколінь [1; 5].

Огляд історико-педагогічних джерел із проблем дитячого руху 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст.. засвідчує, що організаційне оформлення дитячого руху здійснювалося шляхом пошуку «системи» діяльності дитячої організації – упорядкованої побудови колективної роботи, яка відповідала соціально-політичним завданням дитячої організації цього етапу [6, с. 134].

Як свідчить аналіз тогочасної практики, протягом 1922 р. – середини 1923 р. першою спробою встановити систему змісту і форм дитячій організації було запровадження *«розрядів»*, що передбачало організацію дитячих груп (організації, осередків, тощо) відповідно до реорганізованої скаутської системи, основою якої був *«метод тривалої гри»*.

Тобто для трьох вікових груп дітей було визначено ряд умінь і навичок. Цей метод став основою ступеневої програми випробовувань. Це передбачало підсумок знань і навичок дітей за певний період перебування їх в дитячій організації та створити стимул для їх подальшого зростання [6, с. 137].

Важливість вказаного питання підтверджується тим, що воно стає предметом нормативно-правових документів, які визнавали «нагальну необхідність самоорганізації дітей» та запропоновано використати реорганізовану систему «скаутинг».

Так постало питання пошуку задач, змісту, форм і методів роботи дитячої організації, тобто потрібно було знайти більш досконалі та плідні методи виховання в дитячих групах, використовуючи досвід дитячих груп Заходу [10, с. 25–26].

Однак вже в червні 1923 р. на рівні держави була думку про те, що надмірне копіювання форм і методів роботи дорослих та надмірне захоплення зовнішністю скаутизму відволікають дітей від трудової діяльності й глибокої виховної роботи. Тому, шукаючи більш плідних методів роботи, відкинули *«систему розрядів»* і замінила її на *«систему етапів»* або *«комплекси справ»* (починаючи з другої половини 1923 р.) [7, с. 25].

Діяльність дитячої організації за новою системою передбачала роботу відповідно до суспільно-політичних кампаній та пори року у вигляді *«комплексів справ»* за такими напрямами: суспільно-політична діяльність, інтернаціональна робота, суспільно-корисна діяльність у місті та на селі, культурно-просвітницька робота, боротьба з безпритульністю, робота з

жовтенятами, подолання антисоціальних проявів, фізичне виховання та оздоровлення дітей тощо [6, с. 156].

Одним із джерел, яке знайомило організаторів дитячого руху зі змістом, формами і методами роботи дитячого руху були українські періодичні видання, зокрема методичний журнал «Дитячий рух», педагогічні видання «Радянська освіта», «Шлях освіти» тощо, на сторінках яких жваво обговорювали систему виховання в дитячих групах [5].

На особливу увагу заслуговують праці відомого теоретика дитячого руху в Україні І. Соколянського (1988–1960), який приділяв значну увагу питанням змісту та методики праці в дитячих групах. Педагог вважав, що «методика праці в дитячих групах – основа утворення соцвихівської праці» [6, с. 384–385].

Думки І. Соколянського про зміст та методику роботи дитячого руху були викладені на шпальтах періодичних видань, зокрема, в журналі «Дитячий рух» («До питання про методику праці в комдитгрупах і установах соціального виховання» (1925, № 2), «Про зміст роботи комдиторганізації» (З доповіді т. Соколянського на пленумі методкому ЦБ КДР) (1926, № 5) та ін.); у журналі «Радянська освіта» («Про методику праці в комдитгрупах і установах соціального виховання» (1925, № 12), «Дитячий рух – соціальне виховання» (1925, № 1) та ін.).

У статті «До питання про методику праці в комдитгрупах і установах соціального виховання» (журнал «Дитячий рух», 1925, № 2) автор розмірковував над питаннями: яка має бути методика?, як треба керувати?, якими прийомами можна охопити всі ті галузі, які характеризують дитячий рух? Перш за все, І. Соколянський у статті зупинився на тогочасному методичному стані не тільки в галузі дитячого руху, а й у загальній педагогічній теорії та практиці, для того, щоб нагадати, що Україна мала деякі особливості порівняно з іншими республіками. Вони полягали в тому, що український соцвих твердо стояв на тих позиціях, що дитячий рух як суспільне явище було основою соціально виховання [12, с. 9].

І. Соколянський наголошував на тому, що шляхи нової методики праці в дитячих установах, як і в школі (соцвих), так поза нею (дитрух), мав прокладати дитячий рух, а не школа. Методику праці в соцвиху потрібно було створювати на основі того досвіду, який був у багатій практиці дитячого руху. На думку педагога, проблеми соціального виховання, наукової педагогіки, наукової методики педагогічної праці і дитячого руху органічно пов’язані між собою. Оскільки дитячий рух був спрямовуючим, керуючим чинником у виробленні науково-педагогічної системи соціального виховання. А це примушувало керівників дитячого руху спільними зусиллями взятися за вироблення методики праці в дитячих групах і цим самим вирішити справу методики соцвиху [12, с. 11].

Не меншу цінність для нашого дослідження становить й інша праця І. Соколянського – стаття «Про зміст роботи комдиторганізації» (З доповіді т. Соколянського на пленумі методкому ЦБ КДР) (журнал

«Дитячий рух», 1926, № 5), де педагог відзначив, що з розвитком дитячого руху, коли почали спостерігатися значні труднощі, постало завдання визначення форм та методів роботи в дитячому русі. З приводу цього І. Соколянський у доповіді на нараді ЦБ висловив такі думки: «…зараз діти опинилися в такому стані, що вони не пов'язані ні з якою систематичною роботою. У роботі немає плановості, найважливіші моменти її часто відступають на задній план. У дітей немає зацікавленості роботою, замість цього спостерігається формальне ставлення до зборів та й до всієї організації. Відсутні елементи переживання. Матеріали, що їх накреслено для проробки, за незначними винятками, не можуть зацікавити дітей. А проте дитячих рух мусить бути найорганізованішим ступенем педагогічної роботи, навіть більше за звичайну соцвихівську роботу» [9, с. 29].

На думку І. Соколянського, всі труднощі у роботі дитячого руху викликані невиявленими, невирішеними формами та змістом роботи. Педагог вважав, що вихід із незадовільного стану дитячої організації можливий тільки при правильному розподілі завдань [9, с. 32].

Проте, як показала практика роботи дитячої організації, «система етапів» не принесла очікуваних позитивних результатів. Причинами цього було значне захоплення мітингами і зборами, систему в роботі було замінено кампанійщиною, та й вік дітей не враховувався [8, с. 15].

Згодом питання системи змісту роботи дитячого руху було обговорено на рівні державної влади в березні 1926 р. де було висвітлено подальші кроки роботи, а саме, як досягти чіткої системи в роботі, погодження в питаннях змісту, методики та побудови роботи дитячої організації [6, с. 178; 8, с. 106].

У вересні 1926 р. було прийнято новий метод організації роботи в дитячому загоні – *«метод завдань»* (1926–1927 рр.) («конкретних завдань», «трудових завдань»), який сприяв розвитку самодіяльності дітей. Визначальною рисою цього методу було те, що загін самостійно визначав свою громадсько-корисну діяльність та шукав шляхи її здійснення [6, с. 178; 8, с. 290].

Питання про застосування в дитячому русі *«методу завдань»* постійно висвітлювали періодичні видання. Зокрема, у журналі «Дитячий рух» теоретики та практики дитячого руху друкували статті (А. Гурарій, «Система завдань у роботі піонерської організації» (1927, № 1); Р. Барун, «Про досвід роботи за методою завдань» (1927, № 3), «Досвід переведення нових форм дитячої самодіяльності в піонерорганізації» (1927, № 7–8); Г. Бабенко, «Щодо методи завдань у піонерорганізації» (1927, № 7–8); Г. Неділько, «Про методу завдань» (1927, № 7–8); В. Чашко, «Про систему роботи піонерської організації» (1927, № 5–6) та ін.), які висвітлювали перший досвід роботи дитячої організації за *«методу завдань»*.

Про впровадження системи завдань дитячої організації було присвячено статтю А. Гурарія [2], де автор проаналізував стан дитячої

організації, висвітив недоліки, які спричинили затримку в роботі та накреслив подальші перспективи дитячих груп.

А. Гурарій констатував, що дитяча організація часто брала неправильні установки. Основну увагу було скеровано на допомогу дорослим, але вона не створила того живого зв'язку, який потрібний був організації. Не менш важливим у цій роботі було й те, що при загальному зниженні політичного життя в організації від неї було відірвано живий політичний зміст, було загублено інтерес до роботи, втрачено зв'язок із дитячим оточенням. Однак, незважаючи на вище зазначені причини, вихід із цього стану був знайдений у пожвавленні політичного життя в дитячій організації, звернено увагу на поточні політичні події, на роботу в дитячому середовищі [2, с. 4].

На думку автора, нова кампанія повинна бути такою, яка відображала б сучасне життя, примушувала реагувати на неї та висувала певну конкретну мету. Для дитячої організації ця кампанія повинна була бути основою роботи в дитячому середовищі, мета якої передбачала розв'язання конкретних культурних, побутових потреб дітей, поточні завдання державної влади, як загального, так і конкретного змісту [2, с. 4–5].

Відповідно до цього державна влада поставила завдання перед організацією на найближчий період: посилення роботи в школі, боротьба з хуліганством у дитячому середовищі, допомога закордонній дитячій пресі, допомога дітям гірників, українізація [2, с. 5].

А. Гурарій вважав, що той факт, що ці завдання були єдиними й обов'язковими для всієї організації, зобов'язував ще до двох речей: до певної чітко визначеної послідовності їх та до одночасного виконання. В статті зазначалося, що ці завдання повинні зайняти центральне місце в роботі дитячої організації, тому що саме в *«системі завдань»* повинна була розгорнутися максимально самодіяльність дітей. Маючи зрозумілу мету, діти легко могли знайти низку форм для її досягнення. За радою лишалося вироблення плану, за зборами – обговорення плану, мети, завдань, спроможність форм виконання; за ланками – виконання практичних завдань [2, с. 7].

Автор статті в загальних рисах окреслив план роботи дитячої організації за новою системою і підкреслив те, що робота ще нова, форми не установлені. Тому А. Гурарій радив детальніше враховувати досвід та ширше висвітлювати його в керівних журналах [2, с. 8].

Однак дослідники дитячого руху констатують, що поспішність підібраних методів і форм роботи спричинили різке відставання змісту роботи дитячої організації від зростаючих запитів дітей та не привело до бажаних результатів, які б відповідали інтересам дітей [6, с. 180–181].

Тому в грудні 1928 р. на VI Всеукраїнській нараді з питань дитячого руху було прийнято рішення спрямувати всю роботу дитячої організації відповідно до *«системи роботи дитячої організації»* та накреслено конкретні шляхи її здійснення. Дитяча організація перейшла на *«метод*

проектно-трудових завдань» (1928–1931 рр.), що полягав у здійсненні заходів суспільно-політичного характеру, навколо яких будувалася вся робота загону (участь у кампанії виборів до Рад; розгортання підготовчої роботи до активної участі в посівній кампанії; перевірка виконання завдань, прийнятих під час культпоходу) [6, с. 183].

І знову ж таки ці зміни в методах роботи дитячої організації знайшли своє відображення на сторінках періодики, зокрема, в журналі «Дитячий рух» (І. Соколянський, «Основні принципи системи роботи піонерської організації» (1929, № 1); М. Ліхтеров, «Про систему роботи піонерорганізації» (1929, № 1) та ін.). У названих статтях обговорювалися питання системи роботи дитячої організації по-новому. І. Соколянський підкреслював, що найважливішим недоліком у роботі дитячого руху було те, що називали «системою», не було запропоновано закінченої, чітко визначеної системи, а було подано лише схему цієї системи. Проте, на думку І. Соколянського, і цієї системи було досить для того, щоб вивести практику дитячої роботи на правильний шлях [13, с. 4].

На думку педагога, недолік у діяльності дитячої організації був у ваганні виключно між вузькопрактичними завданнями в роботі, тобто говорили лише про деякі конкретні навички, вміння, знання і часто вважали, що цього досить, щоб виховати в дітей класову спрямованість. Автор статті наголошував, що основну роль у формуванні класової спрямованості має відігравати саме дитяча організація. Саме дитячий рух і характеризувався тим, що його змістом було остаточне класове забарвлення соціальних навичок, остаточне оформлення класової спрямованості особистості [13, с. 4–6].

Проте практика дитячого руху показала, що і *«система роботи дитячої організації»*, і *«метод проектно-трудових завдань»* не виправдали свого призначення. Та у зв’язку з остаточним переходом дитячого руху на «базу» школи (1931–1936) дитячий рух змінює своє основне спрямування: соціалістичне змагання за розбудову країни змінюється на соціалістичне змагання за якість знань та свідому дисципліну, що здійснювалося в різних формах всесоюзного, республіканського та регіонального масштабу: конкурси, змагання, естафети, походи за якість навчання, зльоти ударників навчання, виконання різноманітних угод, соціалістичне змагання (між школами, між піонерськими загонами однієї школи) і т. д. [6, с. 278].

Питання переходу дитячої організації на базу школи широко обговорювалося на шпальтах періодичної преси (С. Кільколих, «Загін і школа» (1931, № 1); М. Миронов, «Комдитрух і педагогічна наука» (1931, № 1); «Постанова ЦК ВКП (б) про початкову й середню школу» (1931, № 18); Р. Барун, «Комдитрух і школа» (1932, № 9–10) та ін.).

У статті «Загін і школа» було висвітлено шлях, який пройшов дитрух до остаточної перебудови дитячого руху за шкільним принципом. С. Кільколих зазначив, що однією з важливих проблем у дитячому русі було питання про роль дітей у школі та організаційні форми дитячих груп

в школах соцвиху. Він повідомляв, що за запровадження загального навчання, за політехнізацію шкіл проблема роботи дітей у школі ще більше загострилася [4].

Згодом з розвитком дитячого руху і зростанням досвіду завдання роботи дітей у школі набирали все конкретнішого вигляду, нерозривно пов'язуючись із загальними завданнями, що їх ставила державна влада [4, с. 19–20].

С. Кільколих підкреслював, що Україна на початку розвитку дитячого руху (1922–1923 рр.) стояла на неправильній позиції відносно організаційних форм роботи дітей у школі. В Україні по школах існували дитячі організації – осередки, потім колективи, загони. Ці загони проводили всю роботу переважно в школі. Їхня робота носила шкільний характер, вони сприймали часто на себе негативні особливості школи – її замкненість, її відрив від громадського життя, середовища. Оцінюючи минулі помилки, автор статті визнав, що вони були наслідком того, що дитячий рух в Україні зародився в дитячих установах (дитячих будинках, школах), а вже потім з 1923 р. поширився на фабрики, заводи [4].

1924 р. був переломним роком у роботі дитячих груп в школі. Державна влада, засуджуючи намагання замкнути дитячий рух у стінах дитустанов, запропонував нову форму роботи піонерів у школі – форпост. 1925 р. друга Всеукраїнська нарада в справах дитячого руху визнала помилковість попередньої позиції України і взялася до виконання ухвали про форпости. Так було досягнуто єдиних організаційних форм роботи в школі [4, с. 20].

Але минуло кілька років і в Україні розпочалися гарячі дебати про ефективність форпосту як організаційної форми дитячого руху. Виявилося, що форпост не задовольняв потреб дітей в школі. Постала потреба наблизити до школи основну одиницю дитячої організації – загін та домогтися, щоб робота в школі стала органічною частиною діяльності загону [4, с. 20].

Після довгого обговорення VI Всеукрнарада гостро поставила питання про запровадження територіально-виробничого принципу комплектування шкіл та про те, щоб роботу в школі проводили загони дітей, які вчилися в цій школі, утворюючи для контактування роботи так звані міжзагонові шкільні комісії. Суть нової форми – міжзагонової комісії полягала саме в тому, щоб робота в школі стала органічною частиною цілої діяльності загонів піонерської організації [4, с. 21].

С. Кільколих зауважив ще й те, що поряд із формою міжзагонових комісій залишилася і форма форпосту. Адже комісії організувалися замість форпостів лише в школах, де вчилося дітей не більше як із трьох загонів, та по школах містечкових, залізничних і школах водного транспорту. У решті шкіл, де навчалося піонерів більше як із трьох загонів, залишалася форма форпостів [4, с. 21].

Остаточний удар форпостові завдав 1930 р., коли всю країну охопила проблема політехнізації. В ухвалі VII Всеукрнаради в справах дитячого руху, що відбулася у квітні 1930 р., відзначалося, що школа повинна стати часткою підприємства – заводу, фабрики, мусила якнайщільніше зв'язатися з усім виробничим, громадським і культурним життям фабрики. Це змусило змінити й взаємини між школою та дитячою організацією. Оскільки стали цілком не потрібні й форпост, і міжзагонова шкільна комісія, то роботу в школі мав проводити дитячий загін [4, с. 22].

С. Кільколих охарактеризував спосіб розв'язання проблеми організаційних форм роботи дитячих груп в школах України протягом 5-6 років. Змістом його пошуків було віднайти найдосконаліші форми роботи дитячих груп в школі, водночас борючись із спробами замкнути дитячий рух у школі [4, с. 22].

Погоджуємося з дослідником дитячого руху Н. Колядою, що однією з характерних особливостей розвитку дитячого руху в період 1926–1931 рр. було пожвавлення методичних розробок теоретико-практичних засад дитячої діяльності, а згодом – створення системи науково-методичного забезпечення дитячого руху, до якої увійшла мережа установ, різних як за підпорядкуванням, так і за завданнями, тобто як суто «дитрухівські», так і загальнонаукові. Мережа «дослідних» установ, які займалися розробкою різноаспектних проблем у галузі педагогіки дитячого руху, доповнювалися установами, діяльність яких спрямовувалася, насамперед, на наукову розробку важливих питань теорії та практики дитячої організації [6, с. 224].

Про завдання Всеукраїнського Кабінету дитячого руху інформувала стаття «Завдання Всеукраїнського Кабінету Дитячого руху», надрукована в журналі «Дитячий рух» (1926, № 7–8). У статті наголошувалося на нагальній необхідності організації Всеукраїнського Кабінету з питань дитячого руху, де б концентрувався, вивчався досвід роботи дитячого руху і де обговорювалися б досягнення та недоліки в роботі. Перед Кабінетом дитячого руху ставилися такі два завдання: облік досвіду роботи й розробка його; допомога вожатим і округам інформаціями, матеріалами про стан Всеукраїнської дитячої організації [3, с. 32].

У статті також зазначалося, що Кабінет дитячого руху повинен мати відділи, які займалися б окремими ділянками його роботи. Головним мав бути відділ системи й змісту роботи, до якого входили б підвідділи: с-г виховання, клубна праця дітей й школа, робота з оздоровлення і т. ін. Крім того, відділи історії дитячого руху, друку, підготовки робітників, керівництва, дали б можливість детально вивчати кожну частину його роботи [3, с. 32].

На думку автора, для того, щоб Кабінет дитячого руху почав працювати в повному темпі, керівникам потрібно надсилати матеріали про стан організації: проявити на місцях більше ініціативної самодіяльності у збиранні матеріалів, які б характеризували роботу дитячої організації,

починаючи з перших осередків і закінчуючи сучасним станом, до цього висвітлювати форми, методи роботи з дітьми, громадсько-корисну роботу і т. ін. У статті зазначалося, що, тільки заручившись активною підтримкою, допомогою з округів, Кабінет дитячого руху зможе розгорнути свою роботу й виконати поставлені перед ним завдання [3, с. 32].

Таким чином, проаналізувавши публікації періодичних виданнях, можна зробити висновок, що в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. на сторінках періодики, проходило жваве обговорення питань методики роботи дитячого руху. Періодика висвітлювала проблеми пошуку плідних методів роботи, які б відповідали соціально-політичним завданням дитячої організації в 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст.

Список використаних джерел

1. Детское движение : словарь-справочник. изд. 2-е, перераб. и доп. М. : Ассоциация исследователей детского движения, 2005. 543 с.
2. Гурарій А. Система завдань у роботі піонерської організації. *Дитячий рух*. 1927. № 1. С. 4–8.
3. Завдання Всеукраїнського Кабінету КДР. *Дитячий рух*. 1926. № 7–8. С. 32.
4. Кільколих С. Загін і школа. *Дитячий рух*. 1931. № 1. С. 19–23.
5. Карпич І. О. Проблеми дитячого руху в педагогічній періодиці України (20 – початок 30-х рр. ХХ ст.) : монографія Умань : Візаві, 2016. 184 с.
6. Коляда Н. М. Розвиток дитячого руху в Україні (початок ХХ століття – середина 30-х років ХХ ст.) : монографія. Умань : ПП Жовтий О. О., 2012. 407 с.
7. Найважливіші дати з історії розвитку комдитруху України за 10 років. *Дитячий рух*. 1932. № 9–10. С 24–27.
8. Піонерія України. 1917–1941 рр. : збірник / уклад. І. С. Вавілов. К. : «Молодь», 1979. 320 с.
9. Про зміст роботи комдиторганізації (З доповіді т. Соколянського на пленумі методкому ЦБ КДР)**.** *Дитячий рух*. 1926. № 5. С. 29–32.
10. Розвиток дитячого руху в Україні: документи та матеріали (початок ХХ століття – середина 30-тих рр. ХХ століття): збірник / уклад. Н. М. Коляда. Умань : ПП Жовтий, 2012. 228 с.
11. Соколянський І. Дитячий рух – соціальне виховання. *Радянська освіта*. 1925. № 1. С. 15–19.
12. Соколянський І. До питання про методику праці в комдитгрупах і установах соціального виховання. *Дитячий рух*. 1925. № 2. С. 9–19.
13. Соколянський І. Основні принципи системи роботи піонерської організації. *Дитячий рух*. 1929. № 1. С. 4–7.
14. Соколянський І. Про методику праці в комдитгрупах й установах соціального виховання. *Радянська освіта*. 1925. № 12. С. 23–35.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ КОМПОНЕНТ ПІДГОТОВКИ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

ПОЛЄХІНА ВІКТОРІЯ
кандидат педагогічних наук, доцент кафедри
соціальної роботи та соціальної педагогіки Уманського державного
педагогічного університету імені Павла Тичини, м. Умань
ORCID: 0000-0001-6561-9259
E-mail: polehina.v@gmail.com

СТУДЕНТСЬКІ РЕГІОНАЛЬНІ ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ ОСВІТЯНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Відповідно до потреб держави у розв'язанні комплексу соціальноекономічних і культурно-просвітницьких завдань постають нові вимоги до освіти майбутніх фахівців. Формування активної громадянської позиції, патріотичної свідомості студентської молоді в умовах вищої школи реалізується в процесі організованої навчально-виховної діяльності шляхом пізнавальної і практичної роботи студентів. Найефективнішим механізмом соціалізації особистості, включення молодих українських громадян у суспільне життя, виступає краєзнавча пошукова робота, адже осмислення минулого впливає на зміст майбутнього.

Метою пропонованої статті є висвітлення результатів краєзнавчопошукової роботи студентської молоді у регіональних дослідженнях освітянської діяльності регіону.

Продемонструємо це на прикладі проведеного нами дослідження на базі Науково-дослідного центру педагогічного краєзнавства подвійного підпорядкування МОН та АПН України, провідними завданнями діяльності якого виступали інтеграція роботи наукових установ та вищих навчальних закладів у галузі педагогічного краєзнавства, дослідження актуальних проблем педагогічного краєзнавства та забезпечення апробації і впровадження у практику теоретико-методологічних засад педагогічнокраєзнавчої діяльності як ефективного засобу професійної підготовки майбутніх учителів.

Також до регіональних досліджень долучився Науково-практичний Центр родинного виховання. Адже гармонійне та здорове суспільство починається зі щасливої та здорової сім'ї. Для підвищення культури родинних стосунків у 2017 на факультеті соціальної та психологічної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини створено – Науково-практичний Центр родинного виховання.

Метою створення і діяльності Центру є консолідація зусиль відповідних структурних підрозділів університету, залучених органів

виконавчої влади та громадських організацій, спрямованих на соціально-педагогічну підтримку сімей, родинного виховання та підготовку молоді до сімейного життя.

Одним із завдань, що покладаються на Центр, є сприяння партнерству соціальних інституцій; проведення соціально-педагогічних, досліджень з вивчення проблем різних категорій сімей; здійснення культурно-просвітницьких заходів з метою відродження та збереження сімейних традицій і цінностей, формування відповідального ставлення до батьківства.

Варто з'ясувати, що надзвичайно важливо зібрати, дослідити й узагальнити історико-краєзнавчу інформацію, представити її в рамках соціально педагогічного дослідження та зробити надбанням сьогодення.

Не викликає сумнівів, що цінність, вагомість кожного народу у світовому розвитку визначає саме індивідуальність його мови, історії, культури, освіти. Індивідуальність починається з дослідження мікроісторії і на ньому ґрунтується. Саме цей фактор підкреслює значущість краєзнавства для відтворення основних ознак держави. Таким є проект по дослідженню історії школи, де навчалися студенти університету.

Розглядаючи питання застосування різноманітних форм та методів краєзнавчо-пошукової роботи, потрібно визначити їхнє місце в краєзнавчому циклі. Під краєзнавчопошуковим циклом розуміють єдність періодів підготовки, проведення та підбиття підсумків пошукової експедиції. Кожний складник краєзнавчопошукового циклу має певне педагогічне навантаження та характеризується специфічними саме для нього формами й методами організації педагогічного процесу. У період підготовки та підбиття підсумків експедиції здебільшого використовуються традиційні форми й методи роботи, які використовуються в умовах вищих навчально-виховних закладів. Провідне місце належить таким із них, як: розповідь, пояснення, бесіда, лекція, робота з літературою [2].

За висловлюванням давньогрецького філософа Платона, посада Вчителя набагато вагоміша за найвищі посади в державі. Тому логічним є те, що у період реалізації краєзнавчо-пошукової роботи студенти, майбутні фахівці неодноразово зверталися до досліджень творчої біографії вчителя.

О.Сухомлинська визначає педагогічну персоналію як творчу біографію та послідовне систематизоване висвітлення сукупності педагогічних поглядів окремого педагога або видатного діяча, мислителя, що працював у галузі освіти та виховання. Життя педагога, його «духовна біографія дає матеріал для реконструкції, зіставлення й висновків історико-педагогічного характеру. У статті «Персоналія в історико-педагогічному дискурсі» вона зазначає, що «педагогічна персоналія – це більше ніж наукова, освітня чи творча біографія, це швидше персоніфікований процес утворення цінностей, культури в рамках гуманітарної традиції, її певна конкретизована модель» [5, с.11].

У складанні життєпису важливо враховувати і психологічні особливості становлення і розвитку особистості як предмета пізнання. Це питання досліджував відомий психолог Б.Ананьєв, який розглядав особистість, перш за все, як представника певної епохи і вважав, що вплив епохи на особистість конституює множину її соціально-психологічних особливостей [1, с.233].

Крім того, він зауважував, що особистість потрібно розглядати лише в контексті певного соціуму, адже кожна людина належить до певних спільнот. Так, поведінка людини як представника певного покоління визначається ще й її соціальним статусом та приналежністю до певної сімейної, етнічної та ін. структур і її положенням у цих структурах [1, с.239].

Історичний час – чинник першорядного значення для індивідуального розвитку людини. Всі біографічні події цього розвитку завжди розташовуються стосовно системи виміру історичного часу – історичних дат [1, с.129].

Відбираючи та вивчаючи джерела для вивчення педагогічної персоналії, значну увагу дослідники звертають таких джерел надає можливість уникнути спрощення у висвітленні проблем педагогічного процесу. Такий аналіз є раціональним й тому, що, обминаючи постаті сучасників видатних педагогів, їх прихильників або навіть противників, можемо втратити багато що і в самому розумінні історико-педагогічних явищ [4, с.665].на праці (спогади) її сучасників, які писали про персоналію чи її діяльність, навіть якщо вони не належать до педагогічної громади. Вивчення

Метою краєзнавчої науково- пошукової роботи «Історія рідної школи» є активізація та розширення напрямів краєзнавчих досліджень, відновлення, збереження та примноження матеріалів про історію школи, підтримка місцевих істориків та краєзнавців, що досліджують історію та розвиток освіти в регіоні.

Основними завданнями проекту було: зібрати і упорядкувати матеріал з історії розвитку навчально-виховного закладу; прослідкувати індивідуальний стиль педагогічної діяльності місцевих вчителів; вивчити особливості майстерності та новаторства педагога в залежності від епохи; у ході наукових досліджень, пошуків, краєзнавчих експедицій зібрати, зафіксувати та належним чином оформити матеріали.

Краєзнавчу науково-пошукову роботу «Історія рідної школи» пропонувалося висвітлювати у книзі за такими напрямками:

1. Історична довідка про населений пункт …(Перша згадка, карта з назвами вулиць та кутків, літопис, релігійні уподобання, видатні люди, орденоносці, майстри, історичні пам’ятки).

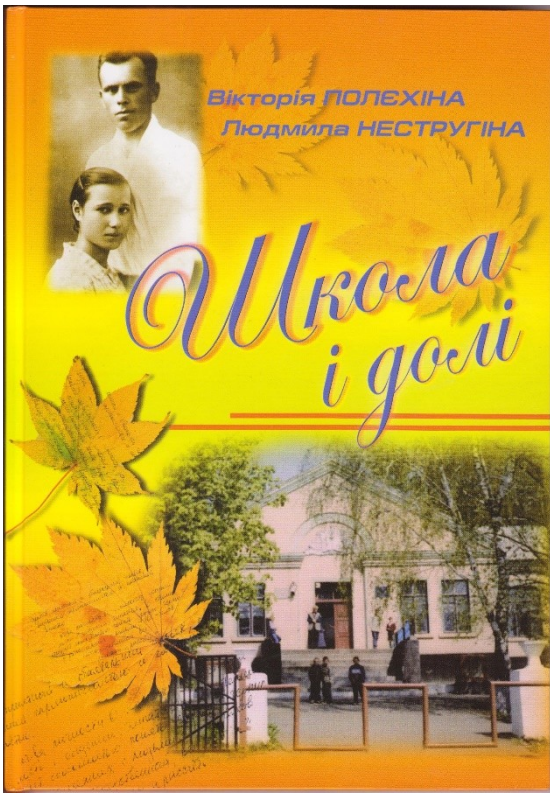
2. Історія школи. (Розділ повинен містити матеріали, де з часу заснування і до сьогодення, на основі підтверджуючих документів, спогадів [зі спогадів Петренка О.М., випускника 1950р.], фотографій,

листів, періодичної преси району, документації школи, предметів педагогічної праці, з'ясовуються шляхи і тенденції розвитку освіти у даній місцевості. Визначена хронологія визначних подій школи, перераховані випускники, які закінчили школу із відзнаками, а також ті, що стали педагогами).

3. Дошкільний заклад. (Минуле та сьогодення дитячого садочка).

4. Школу пам'ятаємо по імені вчителя. (Розділ може містити відомості про вчительські династії, сім'ї, розповіді про вчителів з особливою долею). 5. Доля школи в долях її учнів. (Розповіді про відомих випускників школи, односельчан, яких варто згадати у книзі. По-можливості, перерахувати, хто залишився у селі чи місті працювати у різних галузях народного господарства, органах місцевого самоврядування, торгівлі, медицині і т.д.)

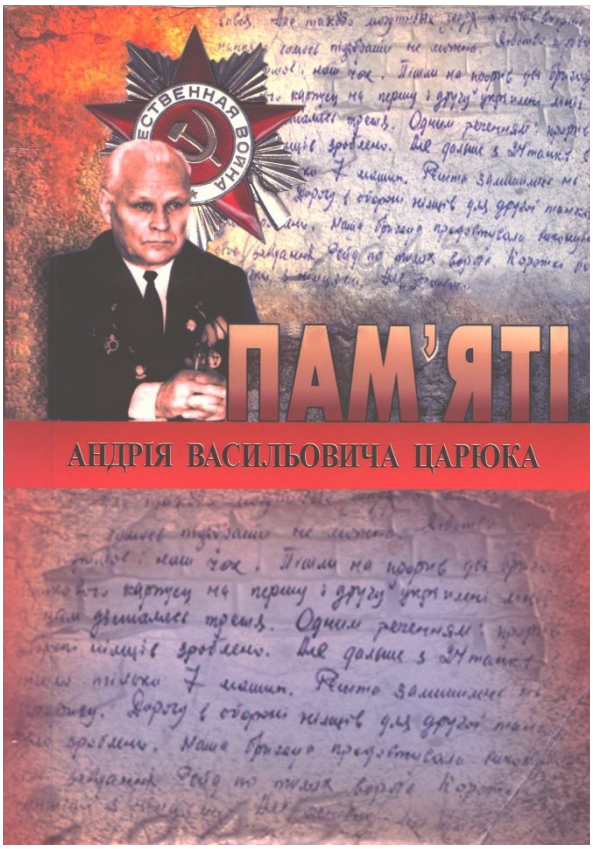
6. Гортаю шкільні фотографії…(Фотографії та віньєтки випускних класів школи розміщені у хронологічній послідовності).

Прикладом завершеного краєзнавчого науково-пошукового дослідження «Історія рідної школи» здійсненого за такими напрямками є **монографія «Школа і долі»** автори В. М. Полєхіна, Л. М. Нестругіна [5].

У книзі висвітлено історію школи села Білашки Тальнівського району Черкаської області. У розділах подано короткі відомості про село, школу, учнів, учителів та випускників від минулого до сьогодення, залюблених у власну історію. Під обкладинкою книги, наче під дахом рідної школи, зібрано випускників різних поколінь – людей цікавих доль. Герой-фронтовик і капітан підводного човна, професор-хірург з талановитими руками і майстер добувати воду, заслужений лікар України і автор винаходів у галузі харчової промисловості і ще багато непересічних особистостей, випускників однієї школи. Різні долі, але всі вони починались за партами в Білашківській школі.

Сподіваємось, що книга викликала інтерес у вчителів та випускників Білашківської школи, а також усіх тих, кого цікавлять дослідження у галузі педагогічного краєзнавства.

Наступним прикладом дослідженням педагогічної персоналії та історії освіти регіону є книга **«Пам'яті Андрія Васильовича Царюка»** [7]. Це видання адресовано усім, хто не байдужий до історії освіти рідного краю, до людей, які залишили в пам’яті цілого покоління глибокий слід, а також тим, хто прагне зберегти і поширити передовий педагогічний досвід. Матеріал, викладений у книзі, послужить прикладом для молодих вчителів відданості справі освіти ветеранів педагогічної праці. Видання, є особливо цікавим у краєзнавчо-педагогічному пошуку, адже біографічний метод дозволяє зрозуміти діяльність і поведінку людей всередині інституційних структур. Тому що, життя педагога, а у нашому випадку освітянського менеджера, його біографія є втіленням історії думки й духу, дає матеріал для реконструкції, зіставлення й висновків історикопедагогічного характеру.

У контексті дослідження історії освіти регіону заслуговує на увагу досвід досліджень однієї із сумних сторінок в історії розвитку педагогічної думки радянського періоду – репресії у освіті. Наша пошукова робота цінна тим, що студенти в рамках польових досліджень спілкуються зі свідками тих років, аби з’ясувати, що ж насправді стало причиною арешту, адже часто у документах справи зустрічаємо неправдиві дані. Дослідження покликане служити відновленню історичної справедливості, ґрунтовному висвітленню трагічних подій в історії України, повернути їй незаслужено забуті імена освітян тих складних часів - вихователів дитячих установ, вчителів, викладачів, вшанувати тих, хто боровся за свободу і незалежність України.

Період масових репресій охоплює 1920-1950-і роки ХХ ст. Які ж такі великі злочини і порушення скоювали наші земляки, що їм доводилось платити роками ув’язнення, переселення з рідної землі, а той ціною власного життя, хто такі вороги народу?

Невідомо, як би розвинулась і чого б досягла педагогічна наука на Черкащині, якби репресії не вирвали з її серця цих талановитих педагогів.

Отримана інформація дозволила зробити висновок про те, що поряд зі знищенням українського села йшла цілеспрямована лінія на винищення української інтелігенції, на якій, власне, колись і трималося село. Кожен з пошуковців відчуває причетність до справи відновлення історичної справедливості, ґрунтовного висвітлення трагічних подій в історії України, повернення незаслужено забутих імен освітян, вшануванню тих, хто боровся за свободу і незалежність нашої держави. Іменний покажчик **«Репресовані освітяни Черкащини»,** був укладений з метою створення порайонних списків, з короткою біографічною довідкою про понад 600 репресованих освітян Черкаської області (основою стало обласне видання документальної пам'ятної книги «Реабілітовані історією») [8].

Повість «**Двічі реабілітований»** є результатом дослідження студентської науково-пошукової групи про репресії серед учителів, історичного висвітлення освітніх процесів, краєзнавчих нарисів, написаних свідком і учасником подій, Відмінником освіти – Мазуриком Миколою Павловичем. [9].

«Я все у пошуках творіння людського щастя і добра, – не втратив юності горіння, хоч взяв у руки костура. Любий тягар на власну спину я брав, уміючи нести, бо знав, що рідну Україну нащадкам треба зберегти!..» – так звертається до студентської молоді у вступній статті Микола Павлович.

Книга призначена для студентів педагогічних закладів вищої освіти, учительства, а також для всіх, хто цікавиться історією національної освіти та педагогічним краєзнавством.

Одним із останніх наших багаторічних напрацювань є публіцистично-наукове видання «**Святиться учителя ім'я»** про подружжя освітян Тальнівщини, які працювали в закладах освіти впродовж останніх десятиліть [10].

Взявшись за написання книги, ми в першу чергу, покладалася на свої знання та досвід роботи. Також збирали та описували матеріал на основі соціальних паспортів ветеранів педагогічної праці, атестаційних матеріалів, публікацій в періодичній пресі регіону, спогадів колег та учнів, музейних експонатів та архівів.

Матеріал книги займає 430 сторінок, у виданні вміщено понад 500 фотографій, описано життєвий шлях більше 150 освітянських подружжів.

За змістом книги, ми бачимо, що у розділах описані короткі довідки про освітні установи Тальнівщини та персоналії цих установ. Зрозуміло, що без ретельного вивчення творчих біографій педагогів регіону неможливо відтворити цілісну картину розвитку педагогічної думки краю. Тому у хронологічному порядку представлені завідувачі Тальнівським районним відділом освіти, вчительські подружжя Тальнівської школи №1, № 2, 3, Тальнівської санаторної школи-інтернат, Тальнівського економіко-математичного ліцею. Окремі розділи про Тальнівську ДЮСШ, районний методичний кабінет, осередок Профспілки Тальнівщини.

У книзі ми описали подружжя усіх 26 сіл Тальнівського району.

На жаль, сумно констатувати той факт, що може таке статися, що в більшості сіл району зникнуть школи. Адже тому, що немає дітей, закрили свої двері школи у селах Гордашівці, Кобриновій Греблі, Лащовій, Заліському, Шаулисі, Романівці.

І може бути таке, що не згадають про Вчителів, які тут працювали. А є такі школи, де впродовж років працювало багато подружніх пар, як ось: у Білашках – 7, у Вишнополі – 13, у Майданці – 12, Зеленькові – 10, Легедзиному – 11, Мошурові – 12. Тальянках – 9.

За висловлюванням давньогрецького філософа Платона, посада Вчителя набагато вагоміша за найвищі посади в державі. Тому логічним є те, що у період реалізації краєзнавчо-пошукової роботи студентська молодь, майбутні вчителі неодноразово зверталися до досліджень творчої біографії вчителя.

Час невблаганний. Він забрав у вічність багатьох тих, хто рука в руку долали тернисту освітянську ниву.

Дозвольте представити у рамках регіонального дослідження яскравих представників педагогічної професії. Адже, ми зібрали під обкладинкою книги, наче під дахом рідної школи, вчителів різних поколінь – людей цікавих доль.

Зінаїда Владиславівна Лозовська – це патріарх освіти Тальнівщини, якій 22 листопада 2019 р. виповнилося 100 років. Вона, в минулому вчитель математики, а тепер майстриня вишивальниця, яка щиро ділилася спогадами про вчителів старшого покоління.

Троє *братів Лагодзів* з села Заліське, Іван- вчитель фізкультури, Василь- хімік, Володимир- історик.

До прикладу, *Родина Павленків* – справжня учительська династія.

Чоловік Сава Олександрович – працював учителем, був директором школи, а потім головою колгоспу у с. Білашки. Завдяки його наполегливості побудували нове приміщення школи. Син Олександр – педагог, упродовж 20 років директор Тальнівської школи-інтернату. Онуки – Олександр і Оксана – теж учителі.

Подружжя Стеценків – викладачі Тальянківського технікуму, він вчитель фізкультури, вона біолог. Згадує Світлана Іванівна – дружина і найближчий друг та соратник,як молодими створили свою учительську пару.

«Він спортсмен, талановитий тренер з боксу, студент столичного вузу , Але не це було головне: я серцем відчула, що добра душа у нього. Добра і... благородна. По-справжньому, благородна. І я зрозуміла, що знайшла свого лицаря, що це і є мій омріяний Айвенго…» [9].

Авторитетне подружжя Куянів, Іван Григорович Куян – носить звання "Заслужений працівник освіти України", Почесний директор Тальнівського будівельно-економічного коледжу, перший серед тальнівців нагороджений орденом нашої незалежної держави «За заслуги» ІІІ ступеня,

Більше сорока років йшла пліч-о- пліч по житті дружина Віра Іванівна, педагог, любляча мати дітей, справжня порадниця, берегиня сімейного затишку. Студенти згадують цю чорнооку красиву жінку, розумного та вимогливого викладача біології.

Подружжя Піховшеків, Володимира Костянтиновича та Валентини Павлівни. Ще навчаючись в інституті, Володимир, майбутній вчитель німецької мови познайомився з студенткою початкової освіти, відмінницею в навчанні Валентиною. Кохання двох молодих людей

привело до створення сім'ї. Народився син Славік, який потім, як всі знаємо, став відомим журналістом.

Подружжя Солошенків – Тарас Васильович та Оксана Володимирівна, обоє вчителі закінчили Уманський педагогічний інститут, Тарас Васильович – природничий факультет, Оксана Володимирівна – факультет початкової світи, мають синів, хлопців -легінів Назара та Захар. Оксана Володимирівна з учительського роду – ДІДУСЬ УСАТЕНКО МИХАЙЛО ФЕДОРОВИЧ – ЗАСЛУЖЕНИЙ УЧИТЕЛЬ УКРАЇНИ, ДИРЕКТОР ШКОЛИ В С.ВИШНОПІЛЬ, БАБУСЯ ТЕЖ БУЛА ВЧИТЕЛЬКОЮ, ДРУГИЙ ДІДУСЬ, ТЕЖ ВЧИТЕЛЬ – КАРПО ЯКОВИЧ ФРАНЧУК БУВ ГЕРОЄМ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ.

Тарас Васильович наймолодший директор найбільшої на Тальнівщині школи, де створив музей хліба з прекрасною назвою «Дивень». Краще Тараса Васильовича ніхто не проведе екскурсії в музеї. Він наголошує: «Цими екскурсіями я прагну, щоб кожен українець схилив голову у пошані до хліба. Бо ж одна з визначальних рис українців – повага до хліба».

У книзі прочитаєте про долі більше ста п’ятдесяти подружжів. У кожного з них було своє життя, але об’єднувало всіх те, що вони Учителі, у їх сім’ях педрада не закінчується ніколи. Усі думки, тривоги, прагнення, пов`язані зі школою.

Останній розділ видання це Фотосвітлини освітянських колективів Тальнівщин, яких більше 50. Видання вийшло завдяки фінансовій підтримці Профспілки освіти Тальнівщини та родини авторів.

Апробацію свого задуму, проводили через оприлюднення окремих його частин і розділів на сторінках районної преси, наукових видань та Всеукраїнського громадсько-політичного тижневика "ОСВІТА".

Варто відмітити, що окремі статті на сторінках тижневика про роль родини, про роль учительської сім'ї у створенні творчої, доброзичливої атмосфери в шкільному колективі, про зразки ставлення дорослого до дитини, про можливі реакції педагога на дії школяра і вибудова на цій основі приязного та шанобливого ставлення між представниками різних поколінь, про вплив взаємин на результати навчання і виховання учнів через приклади діяльності конкретних колег, що живуть і працюють у Тальнівському районі Черкаської області, викликали великий інтерес педагогічної громадськості.

Узагальнюючи результати історико-педагогічних досліджень, зокрема, студентською молоддю освіти регіону, вважаємо за доцільне зазначити, що реконструкція подій, атмосфери минулих епох сучасним дослідником, залишається недосяжною, саме тому у даній проблемі ще багато нез’ясованих аспектів, які потребують подальшого розгляду.

Список використаних джерел

1. Ананьєв Б. Человек как предмет познания. СПб : Питер, 2002. 288 с.
2. Роєнко С. О. Державна політика сприяння розвитку приватної освіти в 50-х роках XIX століття. *Науковий діалог «Схід-Захід»*: матеріали Всеукр. конфер. з міжнародною участю (Кам'янець-Подільський, 10 липня 2013 р.): у 4-х ч. Д. : ТОВ «Інновація», 2013. Ч. 4. С. 186–188.
3. Полєхіна В. М., Нестругіна Л. М. Школа і долі : монографія / заг. ред. Н.С. Побірченко. К. : КВІЦ, 2010. 248 с.
4. Смолінчук Л. До проблеми класифікації джерельної бази дослідження персоналії. *Педагогічний дискурс*. 2013. № 15. С. 664–668.
5. Сухомлинська О. Персоналія в історико-педагогічному дискурсі. *Шлях освіти*. 2001. № 1. С. 10–15.
6. Полєхіна В. М. Ефективність активізації студентської молоді до краєзнавчих досліджень / Збірник студентських наукових праць /за заг. ред. Кравченко О.О. Умань; ВПЦ«Візаві», 2018. 175 с.
7. Пам'яті Андрія Васильовича Царюка Художньо-документальне видання / Укл. Полєхіна В. М., Нестругіна Л. М. Умань : АЛМІ. 2015. 160 с.
8. Репресовані освітяни Черкащини : іменний покажчик / уклад. В. М. Полєхіна. Умань : РВЦ «Софія», 2008. 104 с
9. Мазурик М. П. «Двічі реабілітований» / Уклад В. М. Полєхіна. Умань: ПП Жовтий О.О., 2011. 153 с.
10. Нестругіна Л. М., Полєхіна В. Святиться учителя ім'я. Умань: Візаві, 2020. 431 с.

КРАВЧЕНКО ОКСАНА
доктор педагогічних наук, професор, декан факультету соціальної та психологічної освіти уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, м. Умань
ORCID 0000-0002-9732-6546
E-mail: okskravchenko@ukr.net

«КУЛЬТУРНО-РЕКРЕАЦІЙНО-ТУРИСТИЧНА ЧЕРКАЩИНА: ІНКЛЮЗИВНО-СОЦІАЛЬНА 3 D КАРТА» ПРОЄКТ УДПУ ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ ЗА ПІДТРИМКИ УКРАЇНСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО ФОНДУ

У квітні 2021 р. розпорядженням КМУ № 366-р Схвалено *Національну стратегію із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року*. Метою стратегії є створення безперешкодного середовища для всіх груп населення, забезпечення рівних можливостей кожній людині реалізовувати свої права, отримувати послуги на рівні з іншими шляхом інтегрування фізичної, інформаційної, цифрової, соціальної та громадянської, економічної та освітньої безбар'єрності до всіх сфер державної політики [8].

Прийняття цього документу є важливим фактором подальшого суспільного розвитку у напрямі інклюзивних процесів. Адже за результатами соціологічного дослідження центру «Соціальна дія» українці вважають, що найчастіше їх дискримінують за віком – 40,2% та інвалідністю – 38 % [1]. Саме на мінімізацію таких показників мають бути спрямовані заходи на державному та регіональному рівнях, які б утверджували соціальний статус людей з інвалідністю в суспільстві шляхом повноцінної участі у всіх сферах життєдіяльності, зокрема у сфері дозвілля та відпочинку. У *Конвенції про права осіб з інвалідністю* (2006) вказано, повноцінна участь осіб з інвалідністю в суспільному житті – це цінний нинішній і потенційний внесок у загальний добробут, що дасть можливість досягти значних успіхів у людському, соціальному та економічному розвитку суспільства. У цьому контексті необхідно забезпечити посильну участь у культурному житті, проведенні дозвілля й відпочинку. Особи з інвалідністю мають право на доступ до творів культури в доступних форматах; доступ до таких місць культурних заходів чи послуг, як театри, музеї, кінотеатри, бібліотеки й туристичні послуги, доступ до пам'ятників і об'єктів, що мають національну культурну значущість; можливість розвивати й використовувати свій творчий, художній та інтелектуальний потенціал не тільки для себе, а й для збагачення всього суспільства [2].

У цьому відношенні саме інклюзивний туризм має культурно-пізнавальний (пізнання історії краю, про визначні події, видатних людей; розширення світогляду та набуття нового досвіду) та реабілітаційний (відновлення фізичного та соціального стану) потенціал. Долучення людей

з інвалідністю до туристичних подорожей надає можливість відчувати себе повноцінними і повноправними учасниками суспільного життя.

Унікальну історичну, природозаповідну, культурну спадщину має Черкащина, яка географічно розміщена в центрі держави. Туристичними «магнітами» Черкащини, зокрема є:

Національний дендрологічний парк «Софіївка» Національної академії наук України, який входить у ТОП-7 чудес України та є одним із найкрасивіших парків Європи. А також його оновлена частина Фентезі-парк «Нова Софіївка».

Чернеча (Тарасова) гора – місце поховання українського поета Тараса Шевченка.

Єврейський квартал в м. Умань та могила Раббі Нахмана – місце паломництва брацлавських хасидів.

Один із трьох найбільших світломузичних фонтанів України «Перлина кохання» в м. Умань.

Буцький каньйон – пам’ятка природи місцевого значення.

Державний історико-культурний заповідник «Трипільська культура» та поселення-гігант, площею 450 га.

«Резиденція Богдана Хмельницького» – історико-архітектурний комплекс, побудований на місці гетьманської столиці у 17 столітті.

Іллінська церква – усипальниця Богдана Хмельницького.

Лісове урочище Холодний Яр – центр визвольної боротьби за незалежну Україну.

Мисливський палац графа Шувалова – пам’ятка архітектури початку 20 століття в стилі французького ренесансу.

«Садиба Даховських» – архітектурний ансамбль, який створювали 4 покоління польських поміщиків Даховських (1770-1917 років).

Садиба князів Лопухіних-Демидових – садово-парковий комплекс у стилі романтизму 18-19 століття.

Свято-Троїцький Мотронинський жіночий монастир УПЦ – один із найстаріших монастирів в Україні.

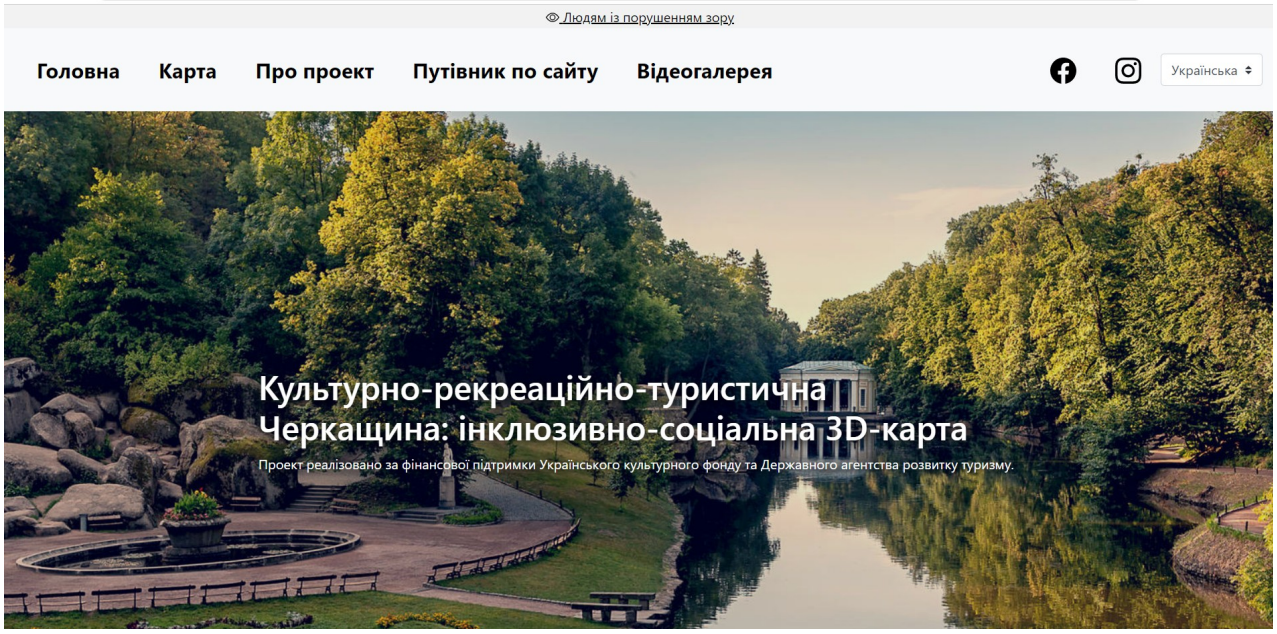
1100-літній дуб Максима Залізняка – одне з найбільших дерев України та Європи.

Разом з тим, маючи такий культурний і туристичний потенціал, Черкаський регіон потребує вирішення основних проблем: незадовільний стан туристичної інфраструктури; неефективне використання сучасних інформаційних технологій для розвитку і промоції регіону, маркетингу; слабка інформаційна підтримка туристичної галузі; недостатня промоція та впізнаваність регіону.

Крім того, карантинні обмеження у 2020-2021 рр в результаті гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, створюють передумови для розвитку цифровізації усіх сфер жттєдіяльності, в тому числі і туризму.

У цьому контексті проєкт «Культурно-рекреаційно-туристична Черкащина: інклюзивно-соціальна 3 D карта» дозволив покращити

загальний імідж регіону завдяки створенню і промоції конкурентноспроможного інклюзивного туристичного продукту, організації низки туристично-привабливих подій та розширення співпраці у напрямку реалізації наявного туристичного потенціалу.

Відтак, проєкт став потужним драйвером збереження та відродження галузі в регіоні, тим самим сприяв виконанню *Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року* [7]. Де йдеться про створення конкурентоспроможного національного туристичного продукту, підвищення якості інфраструктури курортів, удосконалення інформаційної інфраструктури рекреаційних та туристичних послуг, відповідність ціни та якості туристичних продуктів.

Унікальність проєкту полягає в інтегративному підході для одночасного вирішення комплексу актуальних завдань: підвищення туристичної привабливості Черкаського регіону; підтримка туристичної галузі в умовах пандемії шляхом розробки і сторення інноваційних цифрових туристичних послуг; соціокультурна реабілітація людей з інвалідністю; сприяння міжсекторального співробітництва представників влади, бізнесу, наукових установ, громадянського суспільства та безпосередньо людей з інвалідністю; забезпечення безбар'єрного доступу до історико-культурних та природних об'єктів; національно-патріотичне виховання дітей та молоді; розвиток цифровізації та формування ІТ-навичок у всіх категорій населення; досягнення високого рівня толерантності до інакшості у соціумі.

Проєкт дає можливість задовольнити свої культурні потреби особистості та продемонструвати культурне розмаїття регіону. В умовах становлення та розвитку інклюзивного суспільства проєкт сприяє забезпеченню рівних можливостей для людей з інвалідністю щодо туристичної діяльності, тим самим дозволить їм отримати статус активних суб'єктів соціокультурної діяльності.

Водночас в умовах спадної динаміки ринку туристичних послуг, зумовленої пандемією COVID-19, його суб'єкти все більшою мірою застосовують цифрові технології (буквально цифрову битву) зі створення онлайн-послуг та цифрових продуктів. Форсайт цифрових трендів у сфері туризму детермінує пошук і розробку стратегій та можливостей для реалізації потенційних для розвитку як суб'єктів туристичної сфери, так і національної туристичної системи.

Без перебільшення проєкт зі створення культурно-рекреаційно-туристичної інклюзивно-соціальної 3D-карти Черкащини є інноваційним та унікальним – створена авторська цифрова технологія у сфері інклюзивного туризму. Проєкт є трендом в епоху цифровізації, що й відповідає *Цілям сталого розвитку до 2030 року*, що передбачає розвиток нових інформаційних і комунікаційних технологій задля подолання цифрового розриву і має вирішальне значення для забезпечення рівноправного доступу до інформації та знань, а також стимулювання інновацій і підприємництва [10].

Інноваційність полягає у створенні платформи, зокрема адаптованої для людей з інвалідністю, яка допомагає спланувати свій відпочинок онлайн, а також за допомогою цифрових технологій відвідати найвідоміші історико-культурні об'єкти та поринути в історичні пригоди.

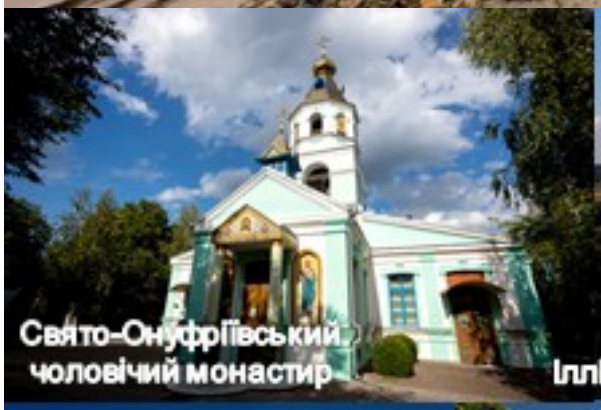
Діджиталізація й технологічні можливості роблять наше соціальне дистанціювання менш зосередженим на чотирьох стінах в умовах ізоляції. Використовуючи карантин та соціальне дистанціювання як можливість (принаймні віртуально) відвідати місця, куди раніше ніяк не виходило з'їздити. Коронавірус та потреба у карантині актуалізували нові формати подорожей, які існували і до цього. Утім, лише зараз ми особливо відчуваємо їхню цінність для нас. Крім цього, подорожувати віртуально значно корисніше для психічного здоров'я, ніж переглядати телебачення та сперечатися через коронавірус у соціальних мережах. Імплементація в практику 3D туристичних маршрутів в Україні розвиває тісний зв'язок соціальних інновацій із суспільством і культурою. Разом з тим, інформаційно-цифрові технології дають можливість подолати ізоляцію, в умовах карантинну необхідну як міру попередження повсюдного поширення інфекції, а з іншого – територіальні, часові, соціальні, психологічні, фінансові та інші бар'єри, чого не можна так легко досягнути у реальному житті поза інтернет ресурсами. Збільшення рівня використання онлайн-ресурсів зокрема відвідування віртуальних екскурсій, свідчать про сформовані цінності саморозвитку та самовдосконалення, успішну адаптацію до нових умов життя, які виникли у зв'язку COVID-19 та прагнення до повноцінної заміни втрачених можливостей за допомогою онлайн середовища. Міжнародний досвід впровадження віртуальних турів переконливо доводить, що даний напрям діяльності створює умови для підвищення конкурентоспроможності туристичної послуги. Такий туристичний продукт, який презентований у вигляді віртуального туру є «інформаційно місткішим», презентабельнішим і привабливішим. На момент перегляду сферична панорама є лише інформаційним продуктом, що виконує пізнавальну функцію, але саме вона може стати поштовхом до купівлі реального туристичного продукту. Під час пандемії значна частина світових закладів культурної спадщини організовувала свою діяльність, використовуючи цифрові технології. Серед закладів, що надавали онлайн-послуги, онлайн-колекція музею Гуггенхайм, онлайн-колекція Нью-Йорського музею сучасного мистецтва MoMa, Амстердамський музей Ван Гога з функцією google street view, а також проєкт Google Art and Culture та інші. Онлайн-колекції, віртуальні тури, стріми, відео-екскурсії, YouTube канали, онлайн-трансляції – все це дало можливість не змінюючи своєї геолокації подорожувати та пізнавати світ. Враховуючи практики та досвід зарубіжних країн, створено інклюзивну 3D-карту, яка включає кілька культурних об'єктів в єдиний туристичний маршрут, що є зручним та практичним у користуванні. Розроблена нами інклюзивна 3D-карта може використовуватися не лише як туристичний маршрут, але й бути дієвим інтерактивним інструментарієм під час освітнього процесу та соціально-психологічної реабілітації, що сприяє задоволенню соціокультурних

потреб більш широкої аудиторії. Онлайн-тур – це продукт, який стане цікавим для різних поколінь.

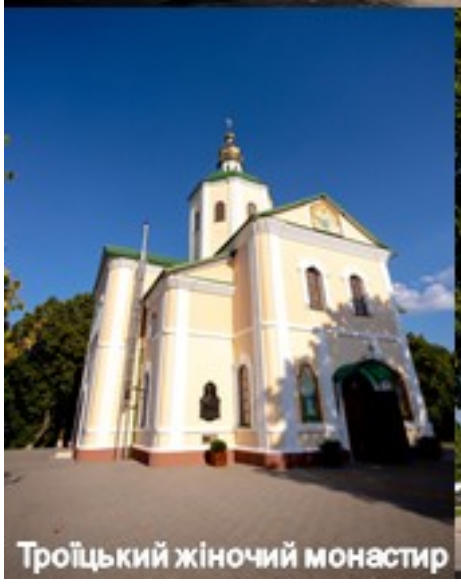
На *локальному рівні* проєкт відповідає основним цілям та пріоритетам, визначеними «Стратегією розвитку Черкаської області на період 2021-2027 роки» [9] та «Програмою розвитку туризму в Черкаській області на 2021-2025 роки» [6] у напрямі створення та популяризації «регіональних магнітів» для туризму, а також розкриття внутрішнього культурного потенціалу регіонів. У порівнянні із вже раніше створеним туристичним маршрутом «Золота підкова Черкащини» (Черкаси-Чигирин-Канів-Корсунь-Умань-Звенигородка-Кам'янка-Тальне) проєкт є сучасним, інклюзивним, поліфункціональним, цифровим і включає чотири ексклюзивних безбар'єрних туристичних маршрути (Тур 1. м. Умань; Тур 2. Монастирище – Жашків – Звенигородка – Тальне; Тур 3. Корсунь-Шевченківський – Канів; Тур 4. Чигирин), які дозволяють розкрити унікальність історико-культурних та природних туристичних об'єктів завдяки 3D технологіям.

Трахтемирів

Свято-Онуфріївський
чоловічий монастир

Іллінська церква

Троїцький жіночий монастир

Спасо-Преображенська
церква

Свято-Вознесенський
храм

Канів

Свято-Онуфріївське джерело
Джерело «Живун»
Дуб з вільхою

Заповідник «Трипільська культура»
Буцький каньйон
Батьківщина Тараса Шевченка

Моніторинг доступності

Спеціально до 30-річчя незалежності нашої держави у селі Мар'янівка на Шполянщині створено арт-комплекс «Географічний центр – серце України». Артоб’єкт виконано, дотримуючись вимог безбар’єрного простору – Черкащина серед перших приєдналася до ініціативи першої леді Олени Зеленської «Без бар’єрів». Цей арт-комплекс включено до 3D турів проєкту, тим позиціонує кращі інклюзивні практики й проєкти Черкащини.

На *всеукраїнському та міжнародному* рівнях все більшої популярності набувають віртуальні екскурсії, зокрема вони доступні в Лувр, театр-музей Делі, музей Гетті і багато інших. В Україні ж онлайн екскурсії доступні в таких музеях як: музей-садиба І. Котляревського в Полтаві, Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття, історико-археологічний музей «Прадавня Аратта – Україна» в с. Трипілля, музей Волинської ікони, церква Святого Духа в Рогатині, музей Гетьманства, музей скла у Львові (самостійний підрозділ історичного музею Львова), музей модерної скульптури Михайла Дзиндри у Львові, Дубенський замок, літературно-меморіальний музей імені Григорія Сковороди, Острозький замок, Національний військово-історичним музеєм України, заповідник «Поле Полтавської битви», музей археології в Батурині, Цитадель Батуринської фортеці, музей С. Бандери у Лондоні, музей-меморіал «Тюрма на Лонцького» у Львові, Дніпропетровський національним історичним музей ім. Д. І. Яворницького, палац Кирила Розумовського у Батурині, будинок-музей Ігоря Стравінського в Устилузі, Музеєм історії та культури євреїв Буковини. На сьогодні 3D-тури – це

актуальний культурний продукт, який дає змогу набагато краще показати культурно-туристичні об’єкти та посилити роль культури у суспільстві, ніж це можна зробити під час перегляду фотографій, відеороликів, читання описів. 3D-тур дозволяє побачити простір навколо себе і розглянути деталі навколишнього світу в найдрібніших подробицях, а також здійснити обертання і переміщення за віртуальним об’єктом. Кожна людина, незалежно від обмежень життєдіяльності, відчуватиме ефект присутності в даному місці й побачить все «на власні очі». Разом з тим такий культурний продукт сприяє залученню туристів у місцеву культуру та їх взаємодію з культурним життям мешканців регіону.

Інклюзивно-соціальна 3D-карта з вміщеними чотирьма туристичними маршрутами та наявним контентом не мають аналогів як щодо можливостей онлайн подорожей регіоном, так й інклюзивним підходом до створення безбар’єрного доступу до історико-культурної спадщини Центральної України.

Для більш ефективного туризму запропонованими маршрутними турами командою проєкту було здійснено моніторинг та оцінку туристичних об’єктів щодо їхньої доступності для осіб з інвалідністю за визначеними критеріями оцінки соціо-природно-ресурсного потенціалу туристичних об’єктів для кожного типу захворювань. Для цього була сформована тестова команда. Згідно календарного плану над реалізацією цієї цілі взяла участь широка група людей. По-перше, це студентська молодь (в тому числі з інвалідністю) – майбутні соціальні працівники та психологи; докторанти та молоді вчені, розробники науково-дослідної теми «Соціально-психологічна реабілітація дітей та молоді з обмеженнями життєдіяльності засобами інклюзивного туризму»; науково-педагогічні працівники; вихованці інклюзивно-ресурсних центрів та їхні батьки; екскурсоводи та співробітники музеїв та заповідників; представники громадських об’єднань людей з інвалідністю (Конфедерація громадських організацій людей з інвалідністю, Уманська ВТПО УТОС, Уманська територіальна організація УТОГ, Громадська організація «Світ компетенцій», Громадська організація «Канівська організація осіб з інвалідністю «Відродження»). Водночас, завдяки підтримці місцевої влади було зроблено розпорядження Черкаської облдержадміністрації щодо здійснення моніторингу доступності туристичних об’єктів громадами та органами місцевого самоврядування області. З огляду на актуальність тематики проєкту відзначаємо зацікавленість та отримання рекомендацій від кожної об’єднаної територіальної громади та районних адміністрацій Черкащини про визначні та маловідомі туристичні об’єкти «малої батьківщини».

На основі рекомендацій створено сайт «Культурно-рекреаційно-туристична Черкащина: інклюзивно-соціальна 3D-карта», який можна відвідати з телефону або комп’ютера [3].

Для змістового наповнення сайту розроблено контент – текстові матеріали (інформація про 30 історико-культурних об’єктів) і фото (485 шт), які трансформовано у 3D-тури. 3D відео кожного маршруту (всього чотири) містять сурдопереклад для людей з вадами слуху, а також адаптовані для людей з вадами зору та перекладені на англійську мову

Сайт розроблений з використання HTML/CSS/JavaScript технологій та Vue.js фрейворка. Для карти та побудови маршрутів було використано javascript бібліотеку Leaflet (open source). Для відтворення фото 360 використано бібліотеку Panolens. Для відтворення відео 360 та сурдо перекладу було розроблено зв’язку на javascript для синхронізації відео 360 та сурдо перекладу, у цій зв’язці використано Youtube і HTML5 video тег.

Адаптовано сайт для людей з інвалідністю до світових стандартів web-доступності WCAG 2.0. Створене програмне забезпечення web-доступності WCAG 2.0 спрямоване на забезпечення більшої доступності веб-контенту для більш широкого кола користувачів з інвалідністю, таких як порушення зору (сліпих та слабозорих), порушення слуху (глухих і слабочуючих), порушення опорно-рухового апарату, порушення мови, порушення ментальної сфери, а також різні комбінації множинних і поєднаних порушень [5].

Завдяки чітко визначеним цілям і завданням, вдало обраним формам, методам і засобам, мотивації та креативності команди вдалося реалізувати мету проєкту: підвищилася туристична привабливість культурного

потенціалу Черкащини за допомогою сучасних ІТ інструментів (інклюзивно-соціальна 3D- карта, 3D-тури, інтерактивний сайт; 3D екскурсії; онлайн уроки; онлайн подорожі; 3D фотографії тощо). Це перший проєкт, який продемонстрував історико-культурну та природозаповідну спадщину (30 об’єктів) Черкащини в інтерактивній формі. Проєкт – це універсальна інформаційна платформа, яку можуть використовувати туристичні агенції, культурні фонди та організації, заклади освіти і заклади культури та ін.

Особливо значущим цей проєкт видався в умовах пандемії як ефективний інструмент долання соціальної ізоляції та долучення до соціокультурної діяльності в умовах карантинних обмежень – це можливість для кожної людини подорожувати, пізнавати Україну, вивчати її історію і культуру за допомогою цифрових технологій, навіть за час локдауну.

Найбільший соціальний ефект проєкту – це включеність людей з інвалідністю до туристичних активностей, створення умов для їхньої соціальної інтеграції, протидія соціальному виключенню та ізоляції, активне долучення до культурно-пізнавальної туристичної діяльності.

Основною категорією є внутрішні туристи, а саме молодь віком від 14 до 35 років (здобувачі освіти закладів загальної середньої освіти, професійно-технічної освіти, фахової передвищої освіти та вищої школи), з якими використовувався інтерактивний вид комунікації (рекламні засоби інтернет-комунікації через створені сторінки проєкту в соцмережах):

- особливим пріоритетом молодіжної політики в Україні є розвиток мережі молодіжних центрів та просторів європейського зразка, які по своїй суті є осередками практичної роботи з молоддю. *Молодіжні центри*

Черкащини виявили неабиякий інтерес до реалізації проєкту і в своїй діяльності використали його продукт, що сприяє розвитку молодих людей, підвищенню рівня мобільності молоді тощо*;*

- разом з тим, пропонований культурно-туристичний продукт рекомендований до впровадження як освітня технологія, тому були залучені *здобувачі закладів загальної середньої освіти*. Завдяки співпраці із Українським державним центром національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді матеріал за кожним з чотирьох маршрутів адаптований для використання під час вивчення шкільних предметів «Історія України», «Географія», «Біологія» тощо, а також для проведення позанавчальних заходів краєзнавчого та національно-патріотичного спрямування. Завдяки офлайн та онлайн заходам вдалося долучити учнівську та студентську молодь:

- *інтерактивні позанавчальні заходи* (https://cutt.ly/nBb6tcA);
- *екскурсійні подорожі з метою моніторингу доступності* (https://cutt.ly/UBb6isc);
- *пізнавальні квести* (https://cutt.ly/aBb6p93);
- *відвідування та робота з сайтом* (https://fspo.udpu.edu.ua/inklyuzyvno-sotsial%ca%b9na-3D-karta/#/);
- *інтерактивний вид комунікації через створені сторінки проєкту в соцмережах* (https://www.facebook.com/inclusivesocial3Dmap; https://www.instagram.com/inclusivesocial3dmap/);

- рекомендований для використання в організації освітнього процесу у *закладах вищої освіти*, зокрема під час роботи зі студентами з інвалідністю, створення умов для їхньої соціалізації та соціальної інтеграції. Успішне використання у роботі Центру соціально-освітньої інтеграції та інклюзивного реабілітаційно-соціального туризму «Без барєрів» Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

- заслуговують на увагу результати впровадження результатів проєкту у межах надання психолого-педагогічних та корекційно-розвиткових послуг *Інклюзивно-ресурсними центрами*, відтак фахівці ІРЦ, діти з особливими потребами та їхні батьки є активними користувачами продуктом проєкту.

Водночас культурно-туристичний продукт рекомендований як *складова соціальних послуг для людей з інвалідністю*, зокрема соціальна послуга соціальної реабілітації відповідно до нового Класифікатора соціальних послуг, затвердженого наказом Міністерства соціальної політики України від 23 червня 2020 р. за № 643/34926. Зокрема, попитом користується серед клієнтів відділення інклюзивного реабілітаційно-соціального туризму Управління праці та соціального захисту населення Уманської міської ради.

У межах діяльності реабілітаційних центрів результати проєкту можуть бути складовою реабілітаційних послуг (послуги, спрямовані на відновлення оптимального фізичного, інтелектуального, психічного і

соціального рівня життєдіяльності особи з метою сприяння її інтеграції в суспільство) та реабілітаційних заходів (комплекс заходів, спрямованих на реабілітацію осіб з інвалідністю) (згідно Закону України «про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні»).

Вагомий внесок у підтримку інклюзивних туристичних і культурних практик докладають *громадські об'єднання*. Позитивно оцінюючи зміст і спрямованість результатів проєкту, громадські організації можуть використовувати їх у своїй діяльності та розвивати цю тематику в подальшому.

У травні 2020 р. схвалено Указом Президента України (№ 195\2020) Національну стратегію розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі. Серед численних існуючих проблем функціонування закладів освіти – це недостатнє використання ресурсів взаємодії та партнерства між учасниками освітнього процесу, закладами освіти і закладами охорони здоров'я, закладами культури, соціальними службами, правоохоронними органами, іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями, а також ресурсів волонтерської допомоги за відповідними напрямами. Серед стратегічних цілей: міжсекторальна взаємодія та залучення соціальних інституцій – заклади охорони здоров'я, органи та установи у сферах молодіжної політики, спорту, соціального захисту, культури, правоохоронні органи, які співпрацюють у процесі створення та забезпечення функціонування здорового, безпечного, розвивального, інклюзивного освітнього середовища. У закладі освіти на основі міждисциплінарної взаємодії та комплексного підходу за участю всіх учасників освітнього процесу формується та підтримується освітнє середовище, що відповідає їх потребам у розвитку, збереженні здоров'я та безпеці. У цьому відношенні проєкт виступає одним з інструментів для психологів, соціальних працівників, соціальних педагогів, вчителів, асистентів вчителів зі створення інклюзивного освітнього середовища [4].

Узагальнюючи результати проєкту встановлено, що його реалізація дає можливість задовольнити культурні потреби людини з інвалідністю та продемонструвати культурне розмаїття регіону. В умовах становлення та розвитку інклюзивного суспільства проєкт сприяє забезпеченню рівних можливостей для людей з інвалідністю щодо туристичної діяльності, тим самим дозволить їм отримати статус активних суб'єктів соціокультурної діяльності.

Серед перспектив – розширення можливостей проєкту як щодо віртуальної реальності, так і доповненої реальності (AR), що дає можливість поєднувати в собі віртуальні елементи з реальним досвідом.

Список використаних джерел:

1. Коваль Л. Права людини: дискримінація і толерантність. Урядовий курєр. 2021. № 76 (6944). С. 1–2.
2. Конвенція про права осіб з інвалідністю (2006). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71 (дата звернення: 17.12.2021).
3. Культурно-рекреаційно-туристична Черкащина: інклюзивно-соціальна 3D-карта. Режим доступу: https://fspo.udpu.edu.ua/inklyuzyvno-sotsial%CA%B9na-3D-karta/#/ (дата звернення: 25.12.2021 р.).
4. Національна стратегія розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі 2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/195/2020#Text
5. Постанова КМУ від 26 травня 2021 р. №537 «Про затвердження Порядку проведення моніторингу та оцінки ступеня безбар'єрності об'єктів фізичного оточення і послуг для осіб з інвалідністю». Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-2021-%D0%BF#Text (дата звернення: 1.10.2021 р.).
6. Програма розвитку туризму в Черкаській області на 2021-2025 роки. Режим доступу: https://www.oblradack.gov.ua/oblasn-programi.
7. Розпорядження Кабінет Міністрів України від 16 березня 2017 р. № 168-р «Про схвалення Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року». Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2017-%D1%80#Text.
8. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2021 р. № 366-р «Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року». Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text (дата звернення: 15.12.2021 р.).
9. Стратегія розвитку Черкаської області на період 2021-2027 роки. Режим доступу: https://strategy2027-ck.gov.ua/
10. Цілі сталого розвитку на 2016-2030 рр. URL: http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholittia/tsili-staloho-rozvytku (дата звернення: 20.03.2020).

КІРДАН ОЛЕНА
доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки та освітнього менеджменту, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань
ORCID 0000-0002-7295-4722
E-mail: kirdan_olena@ukr.net

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У кінці ХХ – на початку ХХІ ст. найбільших змін, розвитку та реформування зазнала система освіти України. Формування української національної ідентичності та національно-культурної ідентичності, підвищення рівня професійної компетентності майбутніх педагогів з питань національно-патріотичного виховання, національної самоідентифікації здобувачів освіти, виховання молодого покоління на основі цінностей україноцентризму, історичної правди та національної гідності є основою для виховання громадянина і патріота.

Нині в науковому дискурсі з'явилося чимало праць, присвячених проблемі національної ідентичності. Зауважимо, що категорії «ідентичність» та «ідентифікація» переважно потрактовано у філософських та психологічних галузях наукового знання. Не ставлячи завдання експлікувати поняття «національна ідентичність», окреслимо основні підходи до його визначення.

З погляду М. Козловець, «ідентичність» – це «не тільки самовіднесення себе до тієї чи іншої спільноти людей, наприклад, нації, а й уява про неї (автостереотипи), її мову, культуру, історію і державність, якщо така є. Ідентичність є продуктом соціальної взаємодії, що виникає як наслідок проекції індивідами на себе очікувань і норм інших. Членами, наприклад, етнічної групи – і тим самим носіями певної етнічної ідентичності – індивідів робить не походження (біологічне чи культурно-історичне), а та роль, яку вони виконують у соціальній взаємодії. Саме синтез лежить в основі ідентичності, яка ґрунтується на послідовній низці подій або, інакше кажучи, на вибудовуванні подій у послідовність, створюючи лінії трансмісії «одного і того ж»» [18, с. 34]. Розмірковуючи над змістовим наповненням поняття «національної ідентичності» учений констатує, що «вона за своєю суттю є багатовимірною, її ніколи не можна звести до якогось єдиного компонента. Крім того, національна ідентичність характеризується специфічним поєднанням об'єктивних і суб'єктивних рис, що вирізняє одну національну спільноту від іншої.

Істотного значення тут набувають відчуття спільної долі, загальні переживання, колективна пам’ять, тобто все те, що сприяє формуванню колективного «Ми» [18, с. 67].

На думку Л. Грінфелд (L. Greenfeld) поняття «національна ідентичність» є «ідентичністю, яка полягає в належності до народу, найважливішою ознакою якого є те, що визначають як «націю»» [26, с. 34–35]. Нам імпонує, що науковиця виокремлює характерні риси національної ідентичності, а саме: «людські переконання (нація існує до тих пір, поки її члени визнають один одного як співвітчизників і прагнуть продовжувати спільне співіснування); спільне історичне минуле, спільні обов’язки й уявлення про спільне майбутнє; спільні дії; постійне проживання в одній країні; «національний характер» та інші характеристики, які формують загальнонародну культуру» [26, с. 34–36].

З погляду О. Гнатюк, поняття «національна ідентичність» має ще історичний аспект. На її переконання, «з одного боку, колективна ідентичність формується завдяки дискурсові в конкретній історичній ситуації і за певних обставин зазнає ґрунтовної трансформації, а з іншого – пишучи історію, ми пояснюємо минуле, щоб краще зрозуміти теперішнє. Тож спостереження за змінами ідентичності дає змогу глибше збагнути не так те, «звідки ми походимо» і «куди прямуємо», за формулою Дж. Фрідмана, як те, «ким ми стаємо»» [5, с. 52].

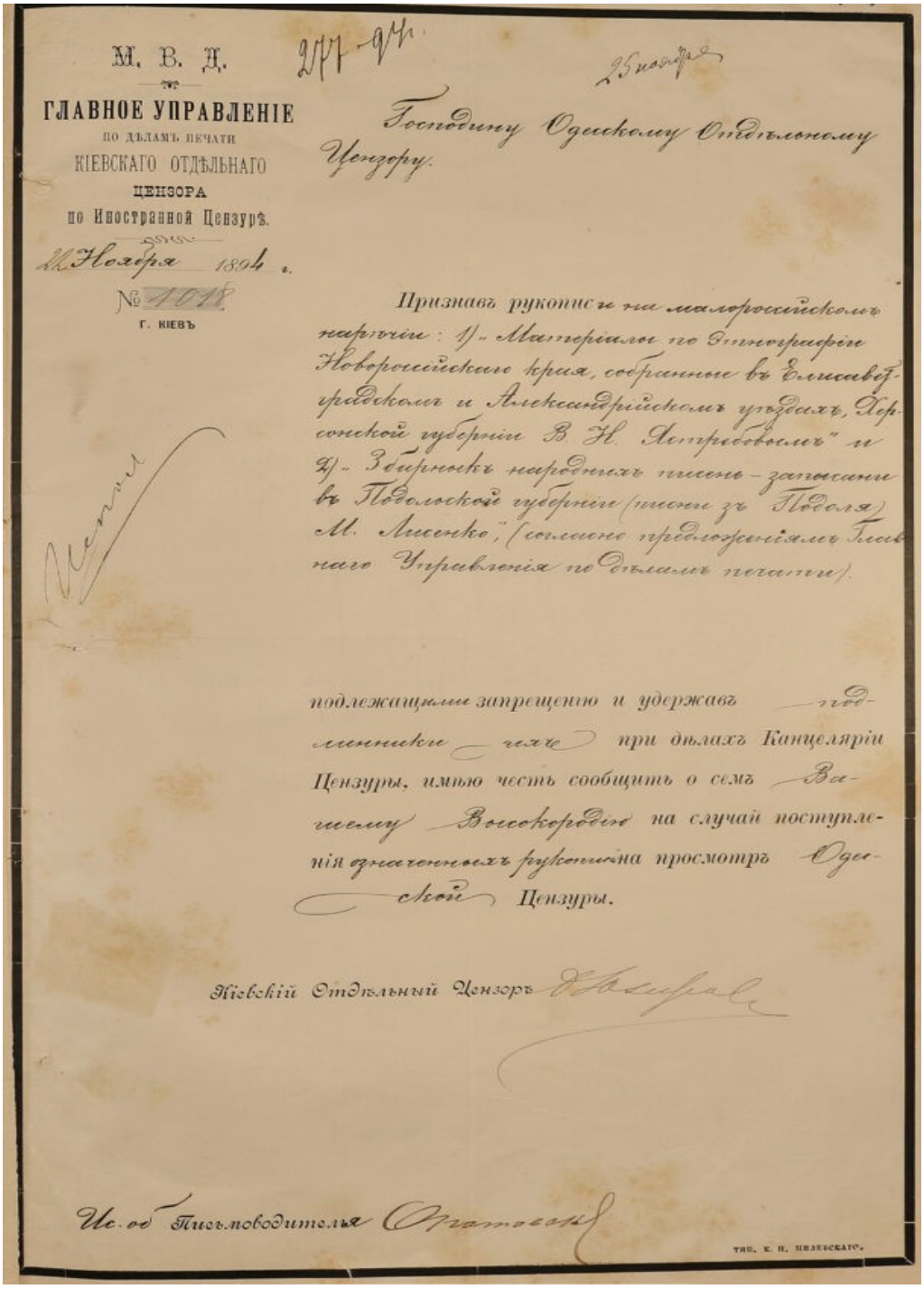
Отже, аналіз поняття «національна ідентичність» надав змогу констатувати, що його визначають як відчуття колективної належності до певної національної спільноти та її культури.

В енциклопедичному довіднику «Етнічність» В. Євтух, експлікуючи поняття «національна культура», виокремлює дії, спрямовані на порушенням творення національної культури, та зараховує до їх складу такі: «пов’язані із запереченням існування загально зрозумілих знакових для нації (нації-держави) конструктів, з пропагуванням введення другої (третьої) державної мови, з агрегуванням (перебільшенням) ролі елементів етнічної культури, з просуванням елементів культури інших націй й вживлення їх як органічних, скажімо, для населення України, спрямовані на порушення процесу творення національної культури, на стимулювання манкуртизації (витравлення у громадян історичної пам’яті, притлумлення відчуття належності до однієї нації, позбавлення бажання бути активними àкторами творення нації)» [10, с. 194].

В архівних фондах наявні численні матеріали [27; 29; 30; 32; 39; 42; 43; 44; 50; 52; 53; 56], які підтверджують дії царату, спрямовані на знецінення української культури та жорстку цензуру української мистецької діяльності (фото 1 – 4).

Повідомлення Київського окремого цензора з іноземної цензури Головного управління у справах друку про заборону видання рукописів «на малоросийском наречии» В.М. Ястребова та М.В.Лисенка. 22 листопада 1894 р.

ДАОО. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 212. Арк. 105.

М. В. Д.

ГЛАВНОЕ УПРАВЛЕНІЕ
ПО ДѢЛАМЪ ПЕЧАТИ
КІЕВСКАГО ОТДѢЛЬНАГО
ЦЕНЗОРА
по Иностранной Цензурѣ.

22 Ноября 1894 г.
№ 1011
Г. КІЕВЪ

277-94

25 ноября

Господину Одесскому Отдѣльному Цензору.

Признавъ рукописи на малороссийскомъ наречіи: 1) „Матеріалы по этнографіи Новороссійскаго края, собранные въ Елисаветградскомъ и Александрійскомъ уѣздахъ, Херсонской губерніи В. Н. Ястребовымъ" и 2) „Сборникъ народныхъ пѣсенъ-запасныхъ въ Подольской губерніи (пѣсни съ Подоля) М. Лисенко", (согласно предложенію Главнаго Управленія по дѣламъ печати)

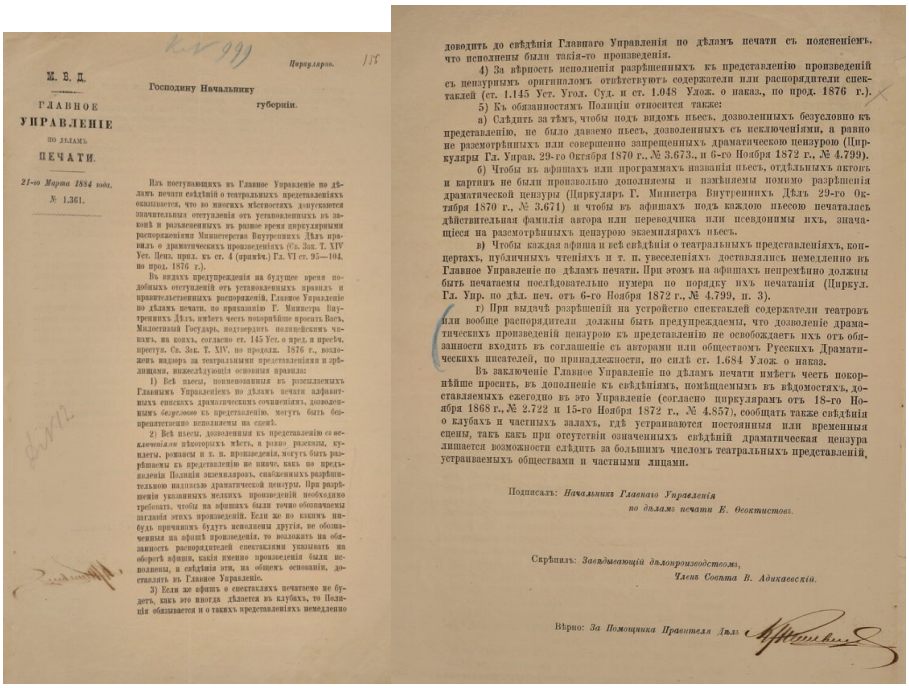
подлежащими запрещенію и удержавъ 1 подлинники 1 при дѣлахъ Канцеляріи Цензуры, имѣю честь сообщить о семъ Вашему Высокородію на случай поступленія означенныхъ рукописей на просмотръ Одесской Цензуры.

Кіевскій Отдѣльный Цензоръ

Ис. об. Письмоводителя

тип. К. П. ЯВЛЕВСКАГО.

Циркуляр Головного управління у справах друку до керівництва губерній про правила дозволу театральних постанов. 21 березня 1884 р.
ДАОО. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1689. Арк. 156-156 зв.

М. В. Д.

ГЛАВНОЕ УПРАВЛЕНІЕ ПО ДѢЛАМЪ ПЕЧАТИ.

21-го Марта 1884 года. № 1.361.

Циркуляръ. 118

Господину Начальнику губерніи.

Изъ поступающихъ въ Главное Управленіе по дѣламъ печати свѣдѣній о театральныхъ представленіяхъ оказывается, что во многихъ мѣстностяхъ допускаются значительныя отступленія отъ установленныхъ въ законѣ и разъясненныхъ въ разное время циркулярными распоряженіями Министерства Внутреннихъ Дѣлъ правилъ о драматическихъ произведеніяхъ (Св. Зак. Т. XIV Уст. Ценз. прил. къ ст. 4 (примѣч.) Гг. VI ст. 95—104. по прод. 1876 г.).

Въ видахъ предупрежденія на будущее время подобныхъ отступленій отъ установленныхъ правилъ и правительственныхъ распоряженій, Главное Управленіе по дѣламъ печати, по приказанію Г. Министра Внутреннихъ Дѣлъ, имѣетъ честь покорнѣйше просить Васъ, Милостивый Государь, подтвердить полицейскимъ чинамъ, на коихъ, согласно ст. 145 Уст. о пред. и пресѣч. преступ. Св. Зак. Т. XIV. по прилож. 1876 г., возложенъ надзоръ за театральными представленіями и лицами, нижеслѣдующія основныя правила:

1) Всѣ пьесы, поименованныя въ разсылаемыхъ Главнымъ Управленіемъ по дѣламъ печати афишныхъ спискахъ драматическихъ сочиненіяхъ, дозволеннымъ безусловно къ представленію, могутъ быть безпрепятственно исполняемы на сценѣ.

2) Всѣ пьесы, дозволенныя къ представленію *съ исключеніемъ* нѣкоторыхъ мѣстъ, а равно рѣчи, куплеты, романсы и т. п. произведенія, могутъ быть разрѣшены къ представленію не иначе, какъ по предъявленіи Полиціи экземпляровъ, снабженныхъ разрѣшительною надписью драматической цензуры. При разрѣшеніи указанныхъ мелкихъ произведеній необходимо требовать, чтобы на афишахъ были точно обозначены названія этихъ произведеній. Если же по какимъ нибудь причинамъ будутъ исполнены другія, не обозначенныя на афишѣ произведенія, то возложить на обязанность распорядителей спектаклями указывать на оборотѣ афиши, какія именно произведенія были исполнены, и свѣдѣнія эти, на общемъ основаніи, доставлять въ Главное Управленіе.

3) Если же афишъ о спектаклѣхъ печатаемо не будетъ, какъ это иногда дѣлается въ клубахъ, то Полиція обязывается и о такихъ представленіяхъ немедленно доводить до свѣдѣнія Главнаго Управленія по дѣламъ печати съ поясненіемъ, что исполнены были такія-то произведенія.

4) За вѣрность исполненія разрѣшенныхъ къ представленію произведеній съ цензурнымъ оригиналомъ отвѣтствуютъ содержатели или распорядители спектаклей (ст. 1.145 Уст. Угол. Суд. и ст. 1.048 Улож. о наказ., по прод. 1876 г.).

5) Къ обязанностямъ Полиціи относится также:

а) Слѣдить за тѣмъ, чтобы подъ видомъ пьесъ, дозволенныхъ безусловно къ представленію, не было даваемо пьесъ, дозволенныхъ съ исключеніями, а равно не разсмотрѣнныхъ или совершенно запрещенныхъ драматическою цензурою (Циркуляры Гл. Управ. 29-го Октября 1870 г., № 3.673., и 6-го Ноября 1872 г., № 4.799).

б) Чтобы въ афишахъ или программахъ названія пьесъ, отдѣльныхъ актовъ и картинъ не были произвольно дополняемы и измѣняемы помимо разрѣшенія драматической цензуры (Циркуляръ Г. Министра Внутреннихъ Дѣлъ 29-го Октября 1870 г., № 3.671) и чтобы въ афишахъ подъ каждою пьесою печатались дѣйствительная фамилія автора или переводчика или псевдонимы ихъ, значащіеся на разсмотрѣнныхъ цензурою экземплярахъ пьесъ.

в) Чтобы каждая афиша и всѣ свѣдѣнія о театральныхъ представленіяхъ, концертахъ, публичныхъ чтеніяхъ и т. п. увеселеніяхъ доставлялись немедленно въ Главное Управленіе по дѣламъ печати. При этомъ на афишахъ непремѣнно должны быть печатаемы послѣдовательно нумера по порядку ихъ печатанія (Циркул. Гл. Упр. по дѣл. печ. отъ 6-го Ноября 1872 г., № 4.799, п. 3).

г) При выдачѣ разрѣшеній на устройство спектаклей содержатели театровъ или вообще распорядители должны быть предупреждаемы, что дозволеніе драматическихъ произведеній цензурою къ представленію не освобождаетъ ихъ отъ обязанности входить въ соглашеніе съ авторами или обществомъ Русскихъ Драматическихъ писателей, по принадлежности, по силѣ ст. 1.684 Улож. о наказ.

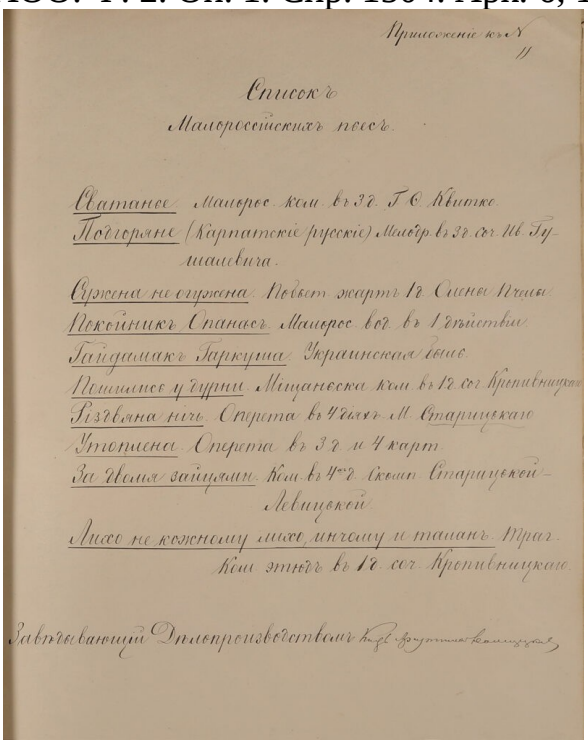
Въ заключеніе Главное Управленіе по дѣламъ печати имѣетъ честь покорнѣйше просить, въ дополненіе къ свѣдѣніямъ, помѣщаемымъ въ вѣдомостяхъ, доставляемыхъ ежегодно въ это Управленіе (согласно циркулярамъ отъ 18-го Ноября 1868 г., № 2.722 и 15-го Ноября 1872 г., № 4.857), сообщать также свѣдѣнія о клубахъ и частныхъ залахъ, гдѣ устраиваются постоянныя или временныя сцены, такъ какъ при отсутствіи означенныхъ свѣдѣній драматическая цензура лишается возможности слѣдить за большимъ числомъ театральныхъ представленій, устраиваемыхъ обществами и частными лицами.

Подписалъ: *Начальникъ Главнаго Управленія по дѣламъ печати* Е. Феоктистовъ.

Скрѣпилъ: *Завѣдывающій дѣлопроизводствомъ, Членъ Совѣта* В. Адикаевскій.

Вѣрно: *За Помощника Правителя Дѣлъ*

Додаток до відношення тимчасового Одеського Генерал-Губернатора Х.Х. Роппа виконуючому обов’язки Одеського Градоначальника про дозвіл колективу артистів під керівництвом Михайла Старицького про вистави «на малоросійській мові», з переліком дозволених п’єс. 26 грудня 1884 р.
ДАОО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1504. Арк. 6, 11.

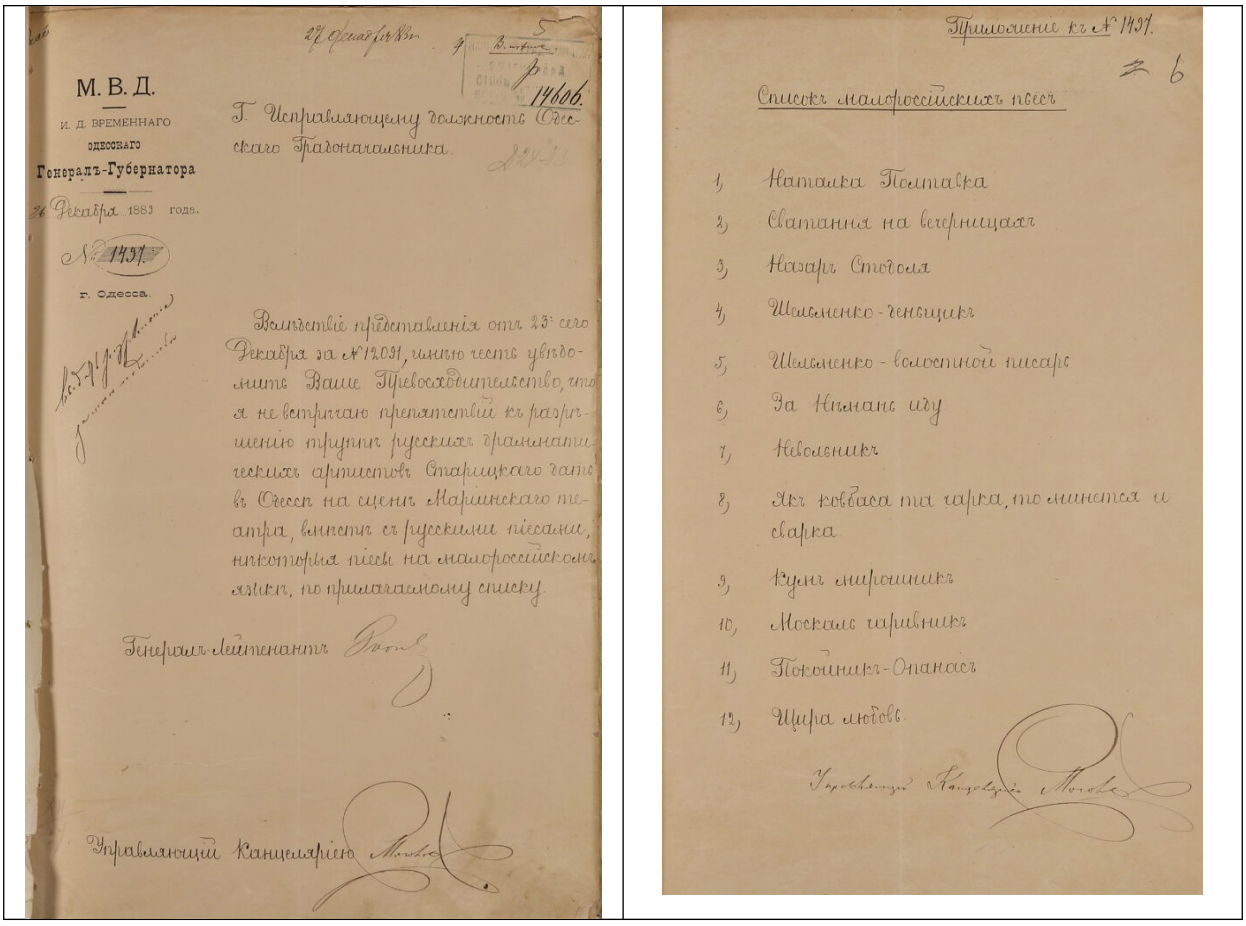
Приложеніе къ №

Списокъ Малороссійскихъ пьесъ.

Сватанье Малорос. ком. въ 3д. Г. Квитко
Подгоряне (Карпатскіе русскіе) Малор. въ 3д. соч. М. Гумилевича.
Оружна не одружна Повѣст. жарт. въ 4д. Олены Пчилки
Покойникъ Спанасъ Малорос. водв. въ 1 дѣйствіи
Гайдамакъ Гаркуша Украинская драма
Пилипко у дурни Мѣщанская ком. въ 1д. соч. Кропивницкаго
Різдвяна ніч Оперета въ 4 дѣлахъ М. Старицкаго
Утопленка Оперета въ 3 д. и 4 карт.
За Дніпромъ зайцями Ком. въ 4 д. соч. Старицкой-Лебицкой
Лисе не кожному лисе личному и таланъ Траг. ком. этюдъ въ 1 д. соч. Кропивницкаго.

Завѣдывающій Дѣлопроизводствомъ Коллежскій секретарь Кашкаровъ

Відношення тимчасового Одеського Генерал-Губернатора Х.Х. Роппа виконуючому обов’язки Одеського градоначальника про дозвіл колективу артистів під керівництвом Михайла Старицького робити вистави «на малоросійській мові» на сцені міського Маріїнського театру 26 грудня 1884 р. ДАОО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1504. Арк. 5.

М. В. Д.
И. Д. ВРЕМЕННАГО
ОДЕССКАГО
Генералъ-Губернатора

27 Декабря 1884 года.
№ 14606.
г. Одесса.

Г. Исправляющему должность Одесскаго Градоначальника.

Вслѣдствіе представленія отъ 23-го сего Декабря за №12091, имѣю честь увѣдомить Ваше Превосходительство, что я не встрѣчаю препятствій къ разрѣшенію труппѣ русскихъ драматическихъ артистовъ Старицкаго имѣющей пріѣхать въ Одессу на сцену Маріинскаго театра, вмѣстѣ съ русскими пѣсами, нѣкоторыя пѣсы на малороссійскомъ языкѣ, по приложенному списку.

Генералъ-Лейтенантъ

Управляющій Канцеляріею

Приложеніе къ № 14606.

Списокъ малороссійскихъ пѣсъ

1, Наталка Полтавка
2, Свитанна на вечорницяхъ
3, Назаръ Стодоля
4, Шельменко-денщикъ
5, Шельменко - волостной писарь
6, За Нѣманъ иду
7, Небольшикъ
8, Якъ ковбаса та чарка, то мирятся и свадка
9, Кумъ мирошникъ
10, Москаль чаривникъ
11, Покойникъ-Опанасъ
12, Щира любовь

Управляющій Канцеляріею

На основі аналізу теорії і практики управління закладами вищої освіти України [16] та архівних документів [29; 30; 32; 39; 42–44; 48; 50–53; 56] констатуємо, що в другій половині XIX – на початку XX століття дії Російської імперії, спрямовані на заборону використання української мови, жорстку цензуру видань та заборону українського книгодрукування і українського театру, переслідування учасників громадсько-політичних об’єднань, українських митців та представників національно свідомої української інтелігенції, заборону на відзначення пам’ятних дат відомих українців та ін. можемо ідентифікувати як, дії, що були спрямовані на руйнування української культури і національної ідентичності, манкуртизацію українського суспільства.

Нині осмислення форм, методів, засобів та технологій формування національної ідентичності спонукає дослідників до наукового пошуку. Питання взаємозв'язку історичної пам'яті та національної ідентичності у контексті досліджень політичного менеджменту окреслено у науковій розвідці Ю. Зерній [12]. Провідною ідеєю статті «Аспекти історії української мови як засіб формування національної ідентичності та історичної пам'яті» науковиці Т. Видайчук є думка про те, що «історія будь-якої мови завжди є етнополітичним питанням, адже мова є основною етнічною ознакою; мова об'єднує народ, відрізняє його від інших народів, навіть близькоспоріднених; спільність мови, культури, національного світогляду, самосвідомості утворюється поступово і разом із мовою є суттєвими ознаками нації» [4].

У попередніх публікаціях ми неодноразово наголошували на потребі формування україноцентрованого виховного середовища сучасного університету [15], патріотизму [14], схарактеризували педагогіку гідності як вектор розвитку сучасної педагогічної науки [17].

У монографічному дослідженні «Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації» М. Козловець проаналізовано сучасні західні та вітчизняні теоретико-методологічні підходи до визначення понять «ідентичність» та «ідентифікація», досліджено структуру, форми і механізми конструювання ідентичності; автор розглядає ідентифікаційні практики України в глобалізаційному та євроінтеграційному просторі, обґрунтовує тезу про визначальну роль української державності та соціокультурних чинників у формуванні національної ідентичності українців; акцентує увагу на актуальній для України проблемі розробки власної національної глобалізаційної стратегії» [18].

У книзі «Шлях становлення української ідентичності» автори Я. Грицак та О. Комаров зазначають, що ідентичність «формується і розвивається впродовж життя – у часі й обставинах… українська ідентичність починає формуватися синхронно зі змінами історичного ландшафту європейських народів, а подекуди й перебуває з ними у взаємозумовленому зв'язку» [6].

Упродовж останніх років посилився науковий інтерес до формування української національної ідентичності. У 2021–2022 рр. відбулася низка науково-комунікаційних заходів різних рівнів, під час яких неодноразово підіймалися питання формування національної ідентичності. Так, 26 серпня 2021 р. на базі Інституту проблем виховання НАПН України відбувся методологічний семінар на тему «Проблема формування національної ідентичності зростаючої особистості в умовах розбудови незалежної України» [11]. У роботі методологічного семінару взяли участь Е. Барієв, І. Бех, М. Журба, П. Кендзьор, В. Кремень, Т. Кремінь, С. Сисоєва, Р. Сойчук, Г. Філіпчук та ін., наукові доповіді яких сприяли глибокому і всебічному розумінню проблеми формування національної ідентичності в умовах незалежної України.

21 липня 2022 р. відбулася онлайн-конференція «Плекаймо українську ідентичність» [20] під час якої виступили І. Бех («Національна спорідненість як поклик буремного сьогодення»), К. Журба («Концептуальні засади формування національно-культурної ідентичності школярів в сучасних умовах»), О. Рейпольська («Інноваційні підходи до розвитку національної ідентичності вихованців у закладах дошкільної освіти») та ін.

У рішенні Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти від 21 червня 2022 р. наголошено, що «вивчення історичного минулого українського народу, передусім його багатовікової боротьби за волю та власну ідентичність, розуміння вражаючих культурних здобутків набуває сьогодні ще більшої актуальності» [22].

Отже, нині спостерігаємо посилення дослідницького інтересу до проблеми формування національної ідентичності. Водночас констатуємо, що нині бракує наукових розвідок щодо практики формування національної ідентичності у історичній ретроспективі. Проведений аналіз надав підстави для актуалізації проблеми формування національної ідентичності у закладах освіти України на початку ХХ століття.

Зауважимо, що окремо взяті події кінця ХІХ – перших двадцяти років ХХ ст. не змогли б дати сучаснику достовірного відображення проблем освіти й виховання в Україні, якби вони розглядалися окремо від політичних, економічних та загальнокультурних подій і процесів, що відбувалися в Російській імперії [2, с. 11].

Суспільно-політичні події початку ХХ ст. вплинули на діяльність закладів вищої освіти. Так, наприклад, в Київському університеті на засіданні правління 28 серпня 1909 р. розглянуто питання «Про відкриття підписки на зведення пам’ятника Т. Шевченку у Києві» [49].

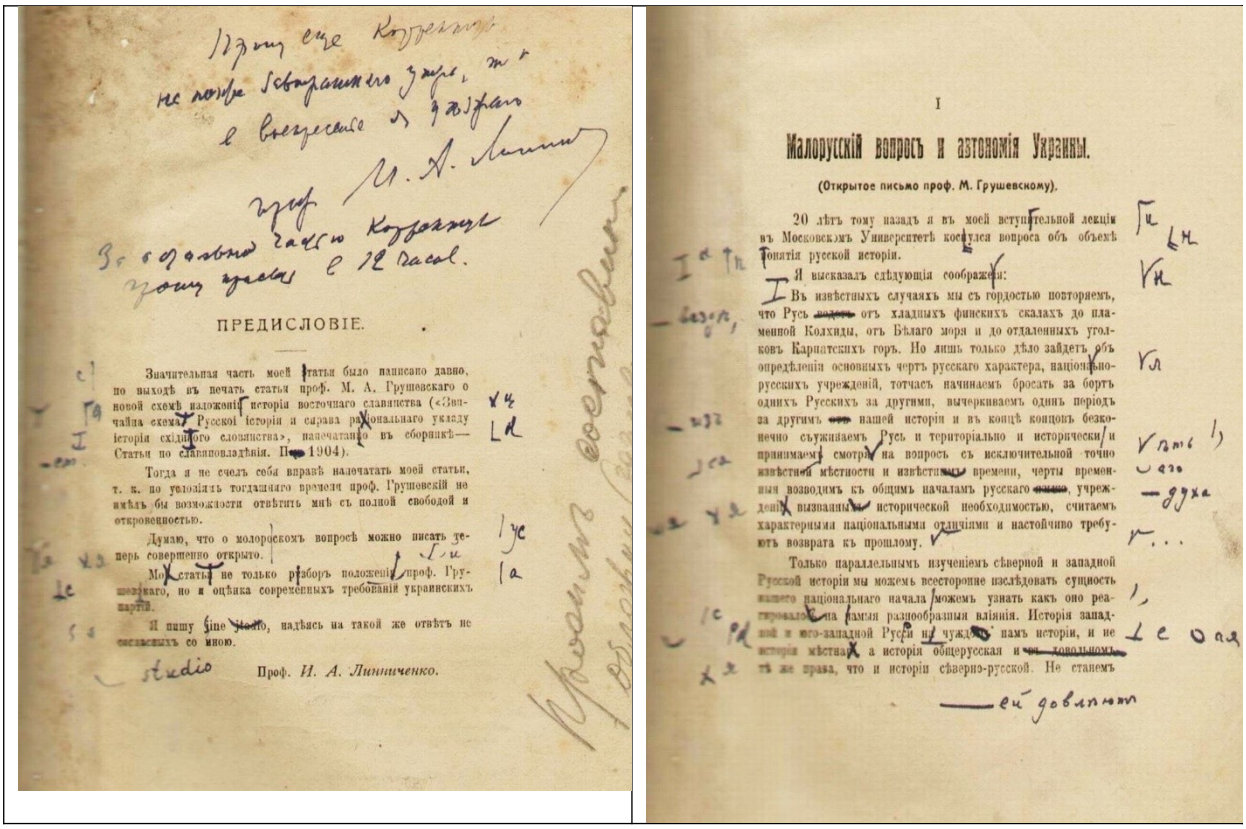
У зв’язку з активізацією суспільно-політичних процесів на початку ХХ ст., посилено нагляд за викладачами та студентами, про що свідчать звіти, листування департаментів поліції та губернських жандармських управлінь про політичні погляди професорського та викладацького складу закладів вищої освіти [34; 42; 43]. Особлива увага контролюючих поліцейських органів була прикута до осіб, що обіймали або обиралися на керівні посади. Так, щодо політичної перевірки директора Київського комерційного інституту М. Довнар-Запольського проведено тривалу переписку з київським губернатором та іншими посадовими особами [44]; у 1906 р. у зв’язку з призначенням на посаду директора Вищих жіночих курсів у м. Одеса, жандармським управлінням надано довідку про політичну неблагонадійність професора Новоросійського університету М. Ланге. За наслідками таких перевірок деяких керівників позбавляли права обіймати керівні посади (заборонено М. Грушевському очолювати кафедру в Київському університеті) [39] тощо.

Репресивні заходи стосувались не лише викладачів, а й студентів закладів вищої освіти. Так, 4 лютого 1902 р. згідно із рішенням правління

В. Винниченка «відраховано зі складу студентів Університету Св. Володимира, без права вступу у вищі навчальні заклади Міністерства Народної Освіти за участь в безпорядках, спрямованих на насильницьке припинення лекцій» [51]. Згодом, 28 лютого 1914 р. постановою Київського губернатора застосовувались репресивні заходи щодо студентів, учасників студентських заворушень, присвячених сторіччю з дня народження Т. Шевченка [48].

В архівних фондах зберігаються маловідомі документи, які засвідчують діяльність професорів університетів, спрямовану на піднесення ролі історико-культурної складової на всіх рівнях освіти та привертають увагу суспільства до потреби формування української національної ідентичності. Свідченням цьому можуть слугувати документи з особового фонду професора Новоросійського університету І. Линниченка, у яких автор наголошує «тільки паралельне вивчення північної і західної російської історії ми можемо різнобічно дослідити сутність нашого національного начала, можемо дізнатися як воно реагувало на різні виклики…» [31, арк. 75].

Гранки статті «Малорусский вопрос и автономия Украины» – відритого листа – відповіді І. Линниченка професору М. Грушевському. Державний архів Одеської області, ф.-153, оп. 1, спр. 41. л. 74, 75

ПРЕДИСЛОВІЕ.

Значительная часть моей статьи было написано давно, по выходѣ въ печать статьи проф. М. А. Грушевскаго о новой схемѣ наложенія исторіи восточнаго славянства («Звичайна схема Русской исторіи и справа раціональнаго укладу исторіи східнього словянства», напечатанно въ сборникѣ— Статьи по славяновѣдѣнію. П. 1904).

Тогда я не счелъ себя вправѣ напечатать моей статьи, т. к. по условіямъ тогдашняго времени проф. Грушевскій не имѣлъ бы возможности отвѣтить мнѣ съ полной свободой и откровенностью.

Думаю, что о малорусскомъ вопросѣ можно писать теперь совершенно открыто.

Моя статья не только разборъ положеній проф. Грушевскаго, но и оцѣнка современныхъ требованій украинскихъ партій.

И пишу sine studio, надѣясь на такой же отвѣтъ не согласныхъ со мною.

Проф. *И. А. Линниченко.*

I

Малорусскій вопросъ и автономія Украины.

(Открытое письмо проф. М. Грушевскому).

20 лѣтъ тому назадъ я въ моей вступительной лекціи въ Московскомъ Университетѣ коснулся вопроса объ объемѣ понятія русской исторіи.

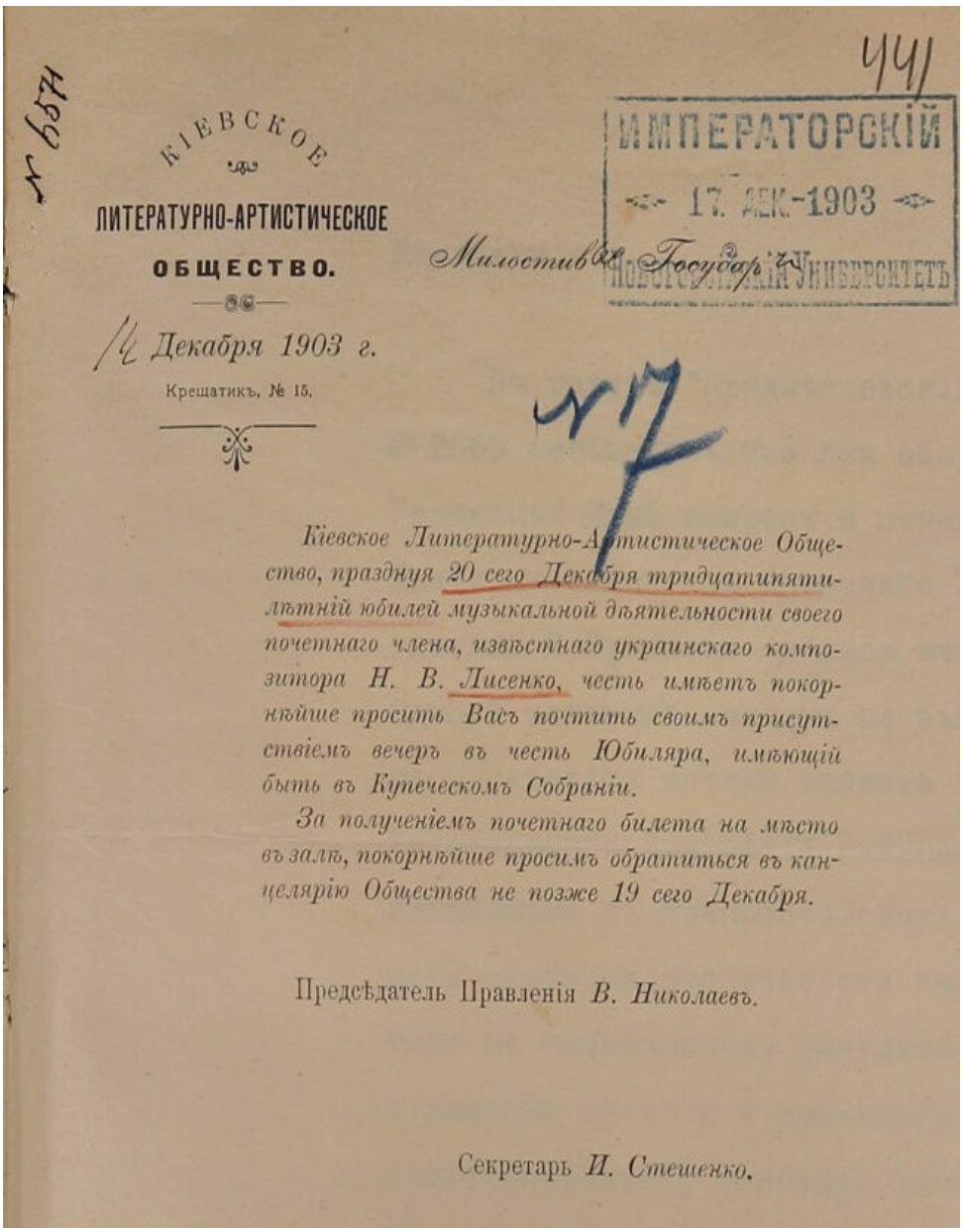
Я высказалъ слѣдующія соображенія:

Въ извѣстныхъ случаяхъ мы съ гордостью повторяемъ, что Русь ~~моремъ~~ отъ хладныхъ финскихъ скалахъ до пламенной Колхиды, отъ Бѣлаго моря и до отдаленныхъ угольковъ Карпатскихъ горъ. Но лишь только дѣло зайдетъ объ опредѣленіи основныхъ чертъ русскаго характера, національно-русскихъ учрежденій, тотчасъ начинаемъ бросать за бортъ однихъ Русскихъ за другими, вычеркиваемъ одинъ періодъ за другимъ ~~изъ~~ нашей исторіи и въ концѣ концовъ безконечно сужаемъ Русь и территоріально и исторически и принимаемъ смотрѣ на вопросъ съ исключительной точки извѣстной мѣстности и извѣстнаго времени, черты временныя возводимъ къ общимъ началамъ русскаго ~~міра~~, учрежденія вызванныя исторической необходимостью, считаемъ характерными національными отличіями и настойчиво требуютъ возврата къ прошлому.

Только параллельнымъ изученіемъ сѣверной и западной Русской исторіи мы можемъ всесторонне изслѣдовать сущность нашего національнаго начала можемъ узнать какъ оно реагировало на самыя разнообразныя вліянія. Исторія западной и юго-западной Руси не чужда намъ исторіи, и не исторія мѣстная, а исторія общерусская и ~~потому~~ довольно ~~не~~ права, что и исторія сѣверно-русской. Не станемъ

На початку XX ст. активізуються процеси відзначення культурних здобутків видатних українців та проводяться заходи на їхню честь. Свідченням цьому слугують матеріали архівних справ (фото 7).

Запрошення на святкування 30-річного ювілею творчої діяльності М.В. Лисенка за підписом голови правління Київського літературно-артистичного товариства В.М. Ніколаєва на адресу Новоросійського університету в Одесі. 14 грудня 1903 р.
ДАОО України. Ф. 45. Оп. 8. Спр. 17. Арк. 441.

441

ИМПЕРАТОРСКІЙ
17. ДЕК. 1903
НОВОРОССІЙСКІЙ УНИВЕРСИТЕТЪ

КІЕВСКОЕ
ЛИТЕРАТУРНО-АРТИСТИЧЕСКОЕ
ОБЩЕСТВО.

14 Декабря 1903 г.

Крещатикъ, № 15.

Милостивый Государь!

Кіевское Литературно-Артистическое Общество, празднуя 20 сего Декабря тридцатипятилѣтній юбилей музыкальной дѣятельности своего почетнаго члена, извѣстнаго украинскаго композитора Н. В. Лисенко, честь имѣетъ покорнѣйше просить Васъ почтить своимъ присутствіемъ вечеръ въ честь Юбиляра, имѣющій быть въ Купеческомъ Собраніи.

За полученіемъ почетнаго билета на мѣсто въ залѣ, покорнѣйше просимъ обратиться въ канцелярію Общества не позже 19 сего Декабря.

Предсѣдатель Правленія *В. Николаевъ.*

Секретарь *И. Стешенко.*

Піднесення української національної ідеї, яке відбулося в 1917–1920 рр., привело у рух усі верстви суспільства, відродило українську державність, національно-культурне життя. Найбільш свідомі представники української громадськості, насамперед інтелігенція, активно включилися в процес творення національної системи освіти.

На наш погляд, період з 1917 до 1920 року став періодом активного формування національної ідентичності у закладах освіти України різних рівнів. Саме у цей час, за словами О. Сухомлинської, в Україні «шкільна політика різних урядів (Центральної Ради, Генерального Секретаріату, Гетьманату, Директорії) була спрямована на розвиток і поширення української мови, культури, національної школи, народних традицій» [19, с. 7].

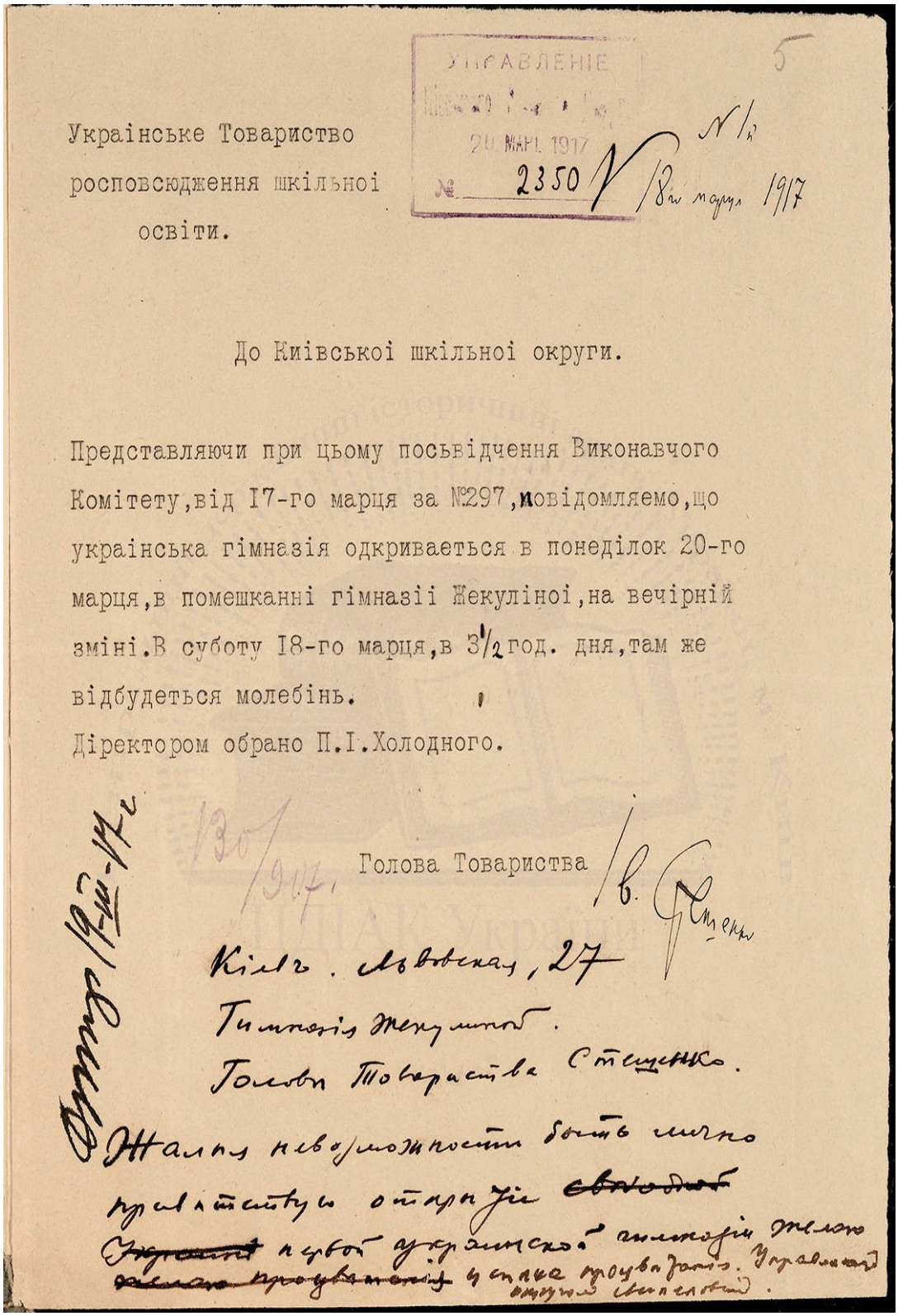
Відповідно з історичною хронологією, прихильниками якої є сучасні історики В. Липинський, Ю. Чирва, виділимо етапи національно-демократичного піднесення: 1-й етап – початок березня 1917 року – 29 квітня 1918 року (влада російського Тимчасового уряду, формування та діяльність УЦР, утворення й існування «першої» УНР); 2-й етап – 29 квітня 1918 року – 14 грудня 1918 року (Українська держава П. Скоропадського); 3-й етап – 14 грудня 1918 року – 14 листопада 1920 року (доба Директорії, відновлення й існування «другої» УНР).

17 березня 1917 року почалося формування першого національного уряду України – Центральної Ради, склад якої був затверджений Українським національним Конгресом, що відбувся у Києві 9 квітня. Паралельно з конгресом, 5-7 квітня в залі Педагогічного музею проходив І Всеукраїнський учительський з’їзд. 9 липня 1917 р. Центральна Рада опублікувала Декларацію, в якій було сформульовано першочергові завдання в галузі освіти. Для контролю за діяльністю закладів народної освіти на місцях Генеральний Секретаріат призначає своїх спеціальних комісарів. Відповідно шкільні округи було реорганізовано в комісаріати [8].

Речником прагнень українського народу до створення національної системи освіти став перший Міністр освіти (Генеральний секретар освіти) – Іван Стешенко. У своєму виступі на другому Всеукраїнському з’їзді він дає вичерпну відповідь щодо плану реорганізації шкіл: «... Ми поки що не дамо нарису нової цілком школи, а пристосуємо стару до нових вимог життя» [9, с. 5].

Отже, за словами І. Стешенка, школа зберігає свою структуру. Це підтверджують архівні матеріали досліджуваного періоду.

Повідомлення Голови Товариства шкільної освіти І. Стешенка попечителю Київського навчального округу М. Василенку про відкриття у Києві Першої української гімназії ім. Т. Шевченка. 18 березня 1917 р., березня 18. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 167, спр. 130, арк. 5.

Українське Товариство
росповсюдження шкільної
освіти.

№ 2350 / 18 марта 1917

До Київської шкільної округи.

Представляючи при цьому посьвідчення Виконавчого Комітету, від 17-го марця за №297, повідомляемо, що українська гімназія одкривается в понеділок 20-го марця, в помешканні гімназіі Жекуліної, на вечірній зміні. В суботу 18-го марця, в 3½ год. дня, там же відбудеться молебінь.
Діректором обрано П.І. Холодного.

Голова Товариства

Київ. Львівська, 27
Гімназія Жекулиної.
Голові Товариства Стешенко.

Жалкую невозможности быть лично присутствующим открытии ~~свободной~~ первой украинской гимназии желаю ~~самого процветания~~ и сама процветать. Управляющий округом Василенко.

Міністерство освіти України працювало над питанням створення проекту єдиної школи і плану управління освітою. Ця робота заклала фундамент розбудови українського шкільництва. Зазначимо, що проект єдиної школи, що був розглянутий на Другому Всеукраїнському учительському з'їзді (1917 р.), перейшов для подальшого опрацювання в окремі Комісії Міністерства освіти, а проект управління освітою ухвалили на спеціальній нараді, скликаній Генеральним Секретаріатом освіти 15–20 грудня 1917 р. Через Гетьманський переворот і падіння Центральної Ради роботу над обома проектами завершено лише за доби Директорії, яка і затвердила ці важливі проекти [13].

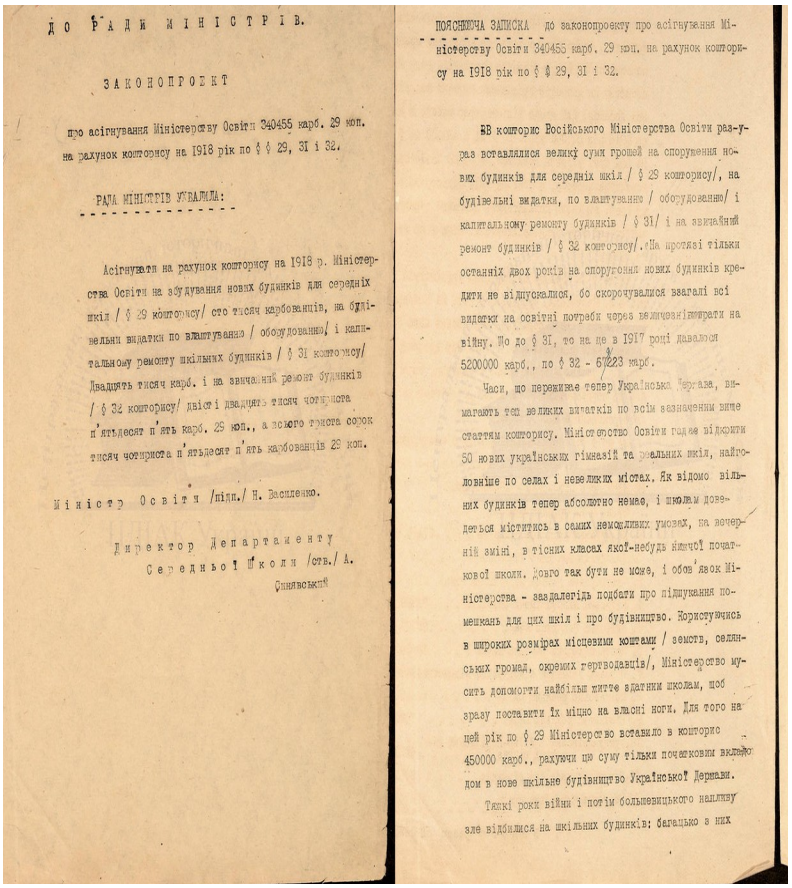
Питання виховання підростаючого покоління набирають великої ваги для становлення національної школи, адже головне її завдання «полягає у вихованні дитини, – зазначає свідок тих подій С. Постернак, – в новій українській школі наука мусить бути лише засобом до виховання. Поруч треба поставити мистецтво, релігію, мораль, фізичні вправи, не надаючи жодному з цих засобів виключної переваги»[21, с. 40–41].

Виховні завдання української національної школи Яків Чепіга сформулював: «Потреба мати такі школи, які виховували б не ремісника, не професійного робітника, а громадянина-творця своєї власної долі, виховувало б людей з сильною волею, свідомих і творчих в громадському колективі, аби доля громади була в залежності од їх власної долі» [25].

Розробляючи педагогічні основи виховної діяльності вчителя, М. Грушевський, вважав, що виховання як суспільне, соціальне явище, як процес формування людини, процес розвитку свідомості, волі, моральних звичок та фізичних сил повинно мати національне коріння, а кожний вчитель-наставник, вихователь повинен спрямовувати всю діяльність на те, щоб діти були добре підготовленими до самостійного життя, мали сильну незалежну волю під контролем розуму [3].

У архівних матеріалах (фото 9) наявні документи, що засвідчують значні асигнування Української держави, закладені в кошторис 1918 р., на ремонт та будівництво шкіл.

Законопроект про асигнування Міністерством освіти Української держави коштів на ремонт та будівництво шкіл.
ЦДІАК України, ф. 707, оп. 313, спр. 2, арк. 1–3.

ДО РАДИ МІНІСТРІВ.

ЗАКОНОПРОЕКТ

про асігнування Міністерству Освіти 340455 карб. 29 коп. на рахунок конторису на 1918 рік по §§ 29, 31 і 32.

РАДА МІНІСТРІВ УХВАЛИЛА:

Асігнувати на рахунок конторису на 1918 р. Міністерства Освіти на збудування нових будинків для середніх шкіл / § 29 конторису/ сто тисяч карбованців, на будівельні видатки по влаштуванню / обзаведенню/ і капітальному ремонту шкільних будинків / § 31 конторису/ Двадцять тисяч карб. і на звичайний ремонт будинків / § 32 конторису/ двісті і двадцять тисяч чотириста п'ятьдесят п'ять карб. 29 коп., а всього триста сорок тисяч чотириста п'ятьдесят п'ять карбованців 29 коп.

Міністр Освіти /підп./ Н. Василенко.

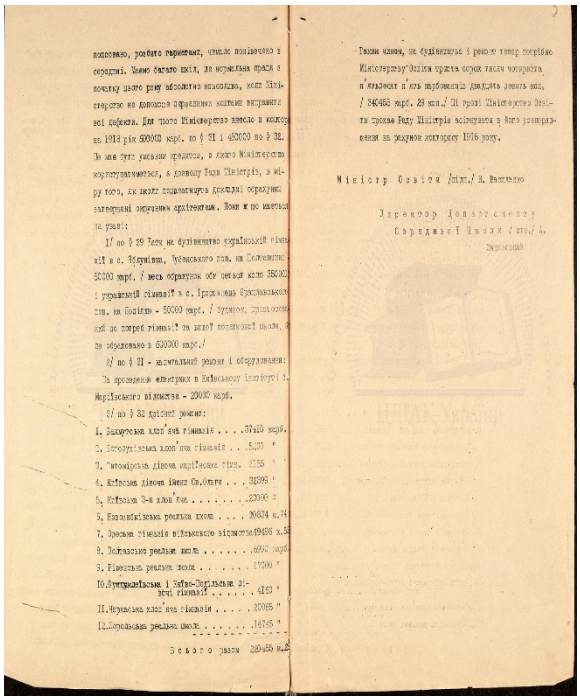
Директор Департаменту
Середньої Школи /стп./ А.
Синявський

ПОЯСНИЧА ЗАПИСКА до законопроекту про асігнування Міністерству Освіти 340455 карб. 29 коп. на рахунок конторису на 1918 рік по §§ 29, 31 і 32.

В конторис Російського Міністерства Освіти раз-у-раз вставлялися великі суми грошей на спорудження нових будинків для середніх шкіл / § 29 конторису/, на будівельні видатки, по влаштуванню / обзаведенню/ і капітальному ремонту будинків / § 31/ і на звичайний ремонт будинків / § 32 конторису/. На протязі тільки останніх двох років на споруження нових будинків кредити не відпускалися, бо скорочувалися взагалі всі видатки на освітні потреби через неприпинні війни. Но до § 31, то на це в 1917 році давалося 5200000 карб., по § 32 - 67223 карб.

Часи, що переживає тепер Українська Держава, вимагають тих великих видатків по всім зазначеним вище статтям конторису. Міністерство Освіти гадає відкрити 50 нових українських гімназій та реальних шкіл, найголовніше по селах і невеликих містах. Як відомо вільних будинків тепер абсолютно немає, і школам доведеться міститись в сьомих неможливих умовах, на вечерній зміні, в тісних класах якої-небудь нікчемної початкової школи. Довго так бути не може, і обов'язок Міністерства - завдалегідь подбати про підшукання помешкань для цих шкіл і про будівництво. Користуючись в широких розмірах місцевими кошти / земств, сільських громад, окремих ґрунтодавців/, Міністерство мусить допомогти найбільш життє здатним школам, щоб зразу поставити їх міцно на власні ноги. Для того на цей рік по § 29 Міністерство вставило в конторис 450000 карб., рахуючи ці суму тільки початковим вкладом в нове шкільне будівництво Української Держави.

Тяжкі роки війни і потім большевицького наїзду зле відбилися на шкільних будинках: багацько з них

Таким чином, на будівництво і ремонт шкіл потрібно Міністерству Освіти сорок тисяч чотириста п'ятьдесят п'ять карбованців двадцять девять коп. / 340455 карб. 29 коп./. З тої суми Міністерство Освіти просить Раду Міністрів асігнувати в цьому році вказаним на рахунок конторису 1918 року.

Міністр Освіти /підп./ Н. Василенко

Директор Департаменту
Середньої Школи /стп./ А.
Синявський

У квітні 1918 р. встановлюється влада гетьмана П. Скоропадського і 30 квітня Міністром народної освіти стає професор М. Василенко, великий патріот і прихильник національної освіти. За гетьманату освітня і культурна діяльність значно активізувалася. Від 1 травня до 4 вересня 1918 р. було відкрито 56 приватних середніх шкіл, 40 українських гімназій і 10 російських шкіл, 50 українських середніх шкіл, 29 приватних шкіл перетворено на державні гімназії та реальні школи. Почали діяти 12 польських і 20 єврейських шкіл. Товариство «Просвіта» відкрило 21 гімназію. Гімназія доповнювалась середньою загальною школою, в якій ліквідовано становість, і дістала змогу вчитися кожна дитина, що мала відповідну підготовку [24, с. 191].

За даними С. Постернака, станом на 1 листопада 1918 р. в Україні налічувалося 1162 початкові школи, з них 1064 утримувались на державні кошти, а 93 – на місцеві. Шкільну освіту здобували 67,7 відсотка дітей шкільного віку [21, с. 60–69].

6 вересня 1918 р. уряд гетьмана П. Скоропадського прийняв закон про відкриття ще 50 державних середніх шкіл за програмою гімназій.

З метою впорядкування навчання восени 1918 р. проведено нараду представників педагогічних рад жіночих гімназій м. Києва, яка постановила, що з початком 1919–1920 навчального року програма жіночої гімназії має відповідати програмі чоловічої гімназії. Для проведення підготовчої роботи нарада створила комісію, яка має розглянути і владнати організаційні питання навчання та виховної роботи [33].

У гімназіях України 1917–1920 рр. вчителі використовували ті самі форми і методи роботи, що і в дожовтневий час. Однак практика показала, що вони не задовольняють запити суспільства. Виникала потреба зміни форм виховної роботи, у бік її пожвавлення, залучення дітей до громадських справ. У новій українській державі значний наголос робиться на національне відродження та національне виховання молоді. Тому в нових проектах, постановах цього періоду йдеться лише про вдосконалення форм та методів організації виховання. Історик педагогіки С. Постернак в монографії «Із історії освітнього руху на Україні» зазначає, що «подано до уваги педагогічних рад проект національного виховання, в якому, опріч української мови і предметів українознавства, рекомендується організовувати серед учнів гуртки, українські бібліотеки, регулярні театральні вистави по школах силами учнів, літературно-вокальні вечірки, лекції, реферати, декламацію, організовувати подорожі-екскурсії для огляду пам’яток української минувшини, всякі спілки, союзи учнів тощо» [21, с. 66].

Акцентуємо, шо у період 1917–1920 рр. формування української національної ідентичності та національне виховання розглядалося як невід’ємна складова діяльності держави. У зверненнях уряду до педагогів їм пропонувалося проводити позашкільні заходи виховного характеру, присвячені життю й творчості діячів української культури. Щоб

полегшити діяльність класних керівників шкіл у цьому напрямі до звернень подавалися покажчики драматичних, вокальних та музичних творів та методичні розробки на допомогу організаторам екскурсій, інших видів позашкільної виховної роботи.

У досліджуваний період вчителі сприяли самоосвіті, самореалізації учнів. Цікавий досвід організації виховної роботи було запропоновано в Глинській мішаній чотирикласній приватній гімназії Полтавської губернії, в якій «учні організували гурток, головним завданням якого визначили самоосвіту. Перші культурні кроки гуртка відбилися на улаштуванні спектаклю, читанні рефератів, підготовці до видання журналу «Перші кроки» [28, арк. 20].

Значні можливості в плані реалізації виховних функцій мала позаурочна та позакласна діяльність. В архівних документах про позакласні заняття учнів Глинської гімназії зазначено: «...щосуботи для учнів улаштовується вечірка. На цих вечірках учні читають кращі літературні твори українських письменників, свої власні, виставляють невеликі сценки, читають реферати, хор виконує вокальні номери». У «Відомостях про стан навчальних закладів Полтавської губернії» стосовно згаданих вечірок зазначається, що вони «...проходять жваво. Учнями вноситься багато ініціативи. Ці вечірки, помимо розвитку й виховного впливу на учнів, з'єднали всіх учнів в одну дружну сім'ю» [28, арк. 31].

Отже, методи й форми організації виховної роботи з учнями в позаурочний час вдосконалювалися та урізноманітнювалися, особливої уваги при цьому надавалося формуванню національній ідентичності та національному вихованню учнів.

Століттями із свідомості народу витравлювалася думка про українство, про наявність своєї мови, культури, історії. Заборонялося навчання рідною мовою, не було шкіл, не було підручників. У період 1917–1920 рр. спостерігається повернення до історичних джерел, культурних традицій та народної педагогіки. Так, директор Житомирської чоловічої гімназії у «Зверненні до Комісаріату у справах київської шкільної округи» від 4 квітня 1918 р. повідомляє: «Педагогічна рада гімназії звертає увагу на необхідність ознайомлення учнів з великим значенням історичних подій в Україні, повідомленням їм про діяльність представників української культури й рідного письменства. Для учнів гімназії, всіх бажаючих було влаштовано свято, присвячене Т. Шевченко. Учні декламували твори поета, гімназійним хором були виконані національний гімн та інші співи. Свято зібрало чималу кількість громадянства» [54].

Демократичні перетворення позначилися і на формах виховної роботи у школі – з'явилася тенденція до проведення масових дійств. Наприклад, 5 лютого 1918 р. українські гімназії вшанували пам'ять Т. Шевченка, про що свідчать архівні документи. Директор Чернігівської першої гімназії повідомляв, що у кафедральному соборі на панахиді по великому

українському письменникові, а другого дня – в залі гімназії відбулося святкування на честь Кобзаря. Програма починалася і закінчувалася гімном «Ще не вмерла Україна», хор і оркестр виконували твори на вірші Т. Шевченка [54]. Такі виховні заходи сприяли моральному, релігійному, національному вихованню учнів, допомагали молоді усвідомити свою приналежність до українського народу, виховували патріотизм.

Процес демократизації сприяв скасуванню станових обмежень, утворенню змішаних чоловічих і жіночих гімназій, отже як нові форми в роботі класних наставників з'являються спільні просвітницькі вечори.

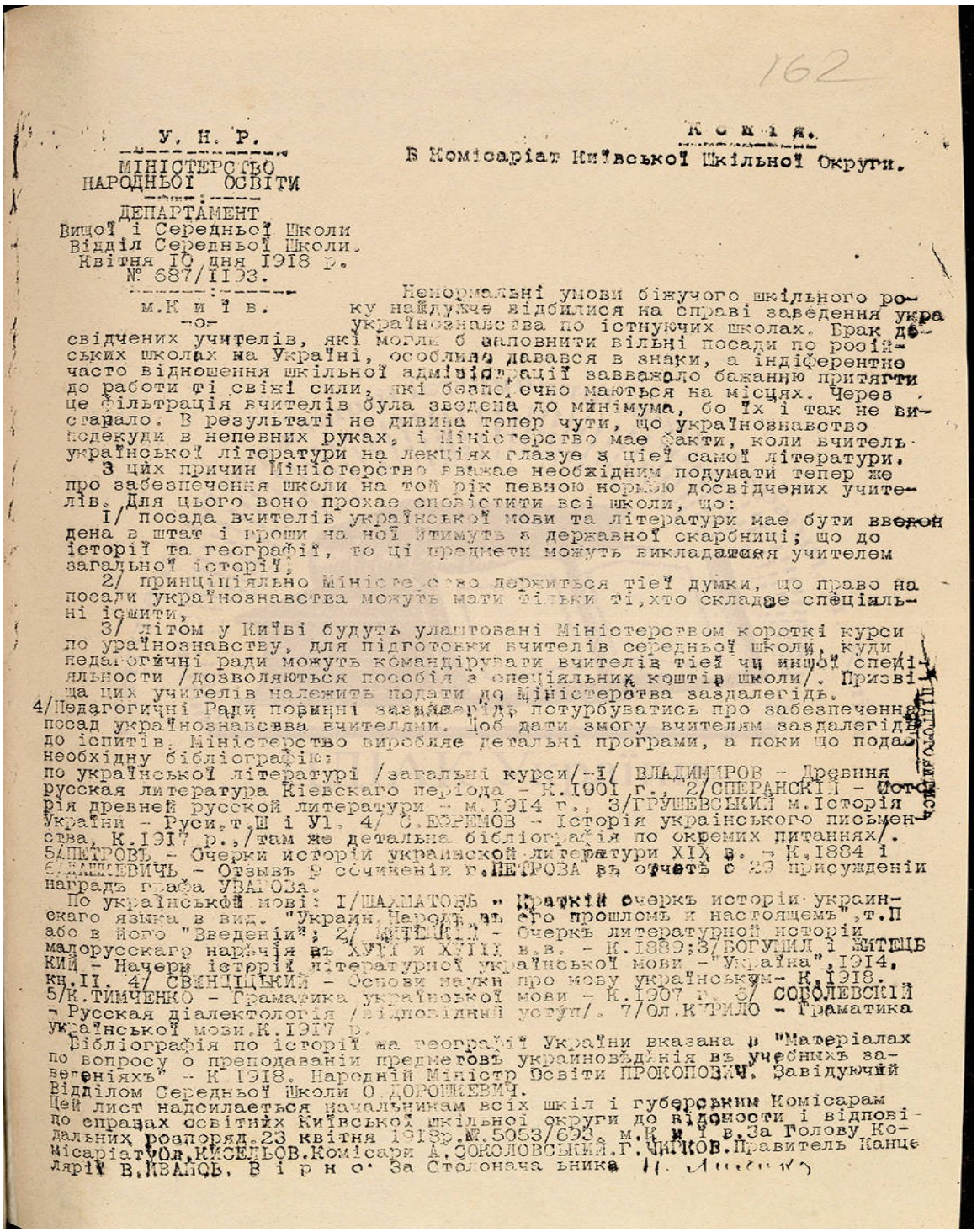
Відроджуючи традиції гімназій, у період 1917–1920 рр. при багатьох гімназіях не лише підтримуються старі, але й відкриваються нові хори з числа гімназистів. До роботи в них залучалися кращі композитори і виконавці. Це сприяє не лише музичному й національному вихованню учнів, розвитку їх здібностей, а насамперед формуванню естетичних, музичних, патріотичних якостей особистості. Все це, безсумнівно, сприяло розвитку здібностей гімназистів, допомагати їм самореалізовуватися в процесі хорової та іншої виконавської діяльності. В архіві К. Стеценка зберігається прохання Хорової ради першої української гімназії імені Т. Шевченка про обрання його почесним членом хору.

Серед українських середніх шкіл на детальне вивчення заслуговує діяльність першої Київської гімназії ім. Шевченка та шостої Полтавської гімназії ім. І. Стешенка. У гімназії ім. Т. Шевченка на дуже високому рівні стояло викладання українознавчих дисциплін і патріотичне виховання молоді. Учні одержували ґрунтовні знання з української історії, літератури, географії тощо. Усе це давалося в живій формі і захоплювало учнів. Школа розвивала також творчі здібності у вихованців, про що, між іншим, свідчили численні малюнки учнів, зібрані ними в кабінетах і лабораторіях, колекції, різні вироби тощо. Високий рівень патріотичного виховання молоді гімназії ім. Шевченка підтверджує те, що серед її учнів широко розгорнувся націоналістичний український рух і утворилася спілка української молоді (СУМ).

Гімназія ім. І. Стешенка містилася у передмісті Полтави, що звалося Павленки. Директором її був Павло Голобородько, що закінчив університет і, крім того, прослухав спеціальні педагогічні курси в Петербурзі. Це був справжній український патріот і освічений педагог. У керованій ним школі на високому рівні здійснювалася навчально-виховна робота, особливо естетичне виховання, чому сприяла обстановка школи: новенькі зручні лавки, образи на стінах, українські килими в залі, керамічні вироби, придбані в Миргородській мистецькій школі, зразкова чистота в класних кімнатах і залі. У гімназії ім. І. Стешенка поряд з іншими предметами викладалася пластика. Школа ім. І. Стешенка повною мірою виконала вимогу Всеукраїнських Учительських з'їздів в Києві щодо міцного зв'язку з населенням, громадськістю. Вона стала справжнім культурним осередком [41, с. 17–18].

Архівні документи досліджуваного періоду ілюструють нормативні засади запровадження українознавчих дисциплін у школах України (фото 10).

Повідомлення міністра освіти Української Народної Республіки В. Прокоповича комісаріатам Київської шкільної освіти про запровадження українознавчих дисциплін в школі. 10 квітня 1918 р. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 86, спр. 1, арк. 162.

162

У. Н. Р.
МІНІСТЕРСТВО НАРОДНЬОЇ ОСВІТИ
ДЕПАРТАМЕНТ
Вищої і Середньої Школи
Відділ Середньої Школи.
Квітня 10 дня 1918 р.
№ 687/II93.

м.К и ї в.
-о-

К о п і я.

В Комісаріат Київської Шкільної Округи.

Ненормальні умови біжучого шкільного року найдужче відбилися на справі заведення українознавства по існуючих школах. Брак досвідчених учителів, які могли б заповнити вільні посади по російських школах на Україні, особливо давався в знаки, а індіферентне часто відношення шкільної адміністрації завважало бажанню притягти до работи ті свіжі сили, які безперечно маються на місцях. Через це фільтрація вчителів була зведена до мінімума, бо їх і так не вистарало. В результаті не дивина тепер чути, що українознавство подекуди в непевних руках, і Міністерство має факти, коли вчитель української літератури на лекціях глазує з цієї самої літератури.

З цих причин Міністерство вважає необхідним подумати тепер же про забезпечення школи на той рік певною нормою досвідчених учителів. Для цього воно прохає сповістити всі школи, що:

I/ посада вчителів української мови та літератури має бути введена в штат і гроші на неї йтимуть з державної скарбниці; що до історії та географії, то ці предмети можуть викладатися учителем загальної історії;

2/ принціпіяльно Міністерство держиться тієї думки, що право на посади українознавства можуть мати тільки ті,хто складає спеціальні іспити,

3/ літом у Києві будуть улаштовані Міністерством короткі курси по українознавству, для підготовки вчителів середньої школи, куди педагогічні ради можуть командірувати вчителів тієї чи иншої спеціяльности /дозволяються пособія з спеціяльних коштів школи/. Призвіща цих учителів належить подати до Міністерства заздалегідь.

4/Педагогічні Ради повинні заздалегідь потурбуватись про забезпечення посад українознавства вчителями. Щоб дати змогу вчителям заздалегідь до іспитів, Міністерство виробляє детальні програми, а поки що подає необхідну бібліографію:

по української літературі /загальні курси/-I/ ВЛАДИМИРОВ - Древняя русская литература Кіевскаго періода - К.1901 г., 2/СПЕРАНСКІЙ - Исторія древней русской литературы - м.1914 г., 3/ГРУШЕВСЬКИЙ м.Історія України - Руси,т.,Ш і У1, 4/ С.ЕФРЕМОВ - Історія українського письменства, К.1917 р.,/там же детальна бібліографія по окремих питаннях/. 5/ПЕТРОВЪ - Очерки исторіи украинской литературы XIX в. - К.1884 і 6/ЖАЩЕВИЧЪ - Отзывъ о сочиненіи г.ПЕТРОВА въ отчетѣ о 29 присужденіи наградъ графа УВАРОВА.

По українській мові: I/ШАХМАТОВЪ - Краткій очеркъ исторіи украинскаго языка в вид. "Украин.Народъ въ его прошломъ и настоящемъ",т.I або в його "Введеніи"; 2/ ЖИТЕЦКІЙ - Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII и XVIII в.в. - К.1889;3/БОГУМИЛ і ЖИТЕЦКІЙ - Начерк історії літературної української мови -"Україна",1914, кн.II, 4/ СВІНЦІЦЬКИЙ - Основи науки про мову українську - К.1918. 5/К.ТИМЧЕНКО - Грамадика української мови - К.1907 р. 6/ СОБОЛЕВСКІЙ - Русская діалектологія /відповідний уступ/. 7/Ол.КРИЛО - Граматика української мови.К.1917 р.

Бібліографія по історії та географії України вказана в "Матеріалах по вопросу о преподаваніи предметовъ украиновѣдѣнія въ учебныхъ заведеніяхъ" - К.1918. Народній Міністр Освіти ПРОКОПОВИЧ. Завідуючий Відділом Середньої Школи О.ДОРОШЕВИЧ.

Цей лист надсилається начальникам всіх шкіл і губернським Комісарам по справах освітніх Київської шкільної округи до відомости і відповідальних розпоряд.23 квітня 1918р.№.5053/698. м.К и ї в.За Голову Комісаріату Ол.КИСЕЛЬОВ.Комісари А.СОКОЛОВСЬКИЙ.Г.ЧИЧКОВ.Правитель Канцелярії В.ИВАНОВ. В і р н о: За Столонача льника

Події років громадянської війни та становлення Української держави безсумнівно позитивно вплинули на загальний стрій шкільної справи. «Добре відомо, яку напружену боротьбу з видимими негативними явищами шкільного життя проводять педагогічні сили, що працюють на Україні, як пильно дбають вони про піднесення на належну височінь попсованого механізму шкільно-виховальної справи, як настирливо шукають тих засобів, які б могли направити на бажаний шлях виховання молоді», – зазначає у звертанні до начальників вищих початкових, середніх шкіл та земських і міських самоврядувань Міністр науки, освіти і мистецтва М. Василенко [40, арк. 118–119].

Під пильним наглядом Міністерства народної освіти перебувала справа виховання підростаючого покоління. Звертається увага на те, що «деякі педагогічні ради і окремі вихователі і навчителі, щиро бажаючи реорганізувати порушені підпори школи, часом для цього звертаються до засобів давнього минулого, які вже засуджені і практикою шкільного життя, й теоретичною думкою кращих педагогічних авторитетів. До таких засобів, наприклад, належить карцер, затримування на деякий час у школі після лекції (так. зв. «без обіду»), позбавлення учня на більш-менш довгий час права сидіти протягом лекцій (без місця), тощо.… МНО вважає своїм обов’язком заявити категорично, що воно визнає, що подібного ряду засоби не сприяють правильності постановки шкільно-виховальної справи, а, навпаки, гальмують її, і тому повинні бути негайно усунуті [40, арк. 118].

У своєму зверненні М. Полонський радить: «В основу виховання учнів слід покласти не образливі для гідності та шкідливі для здоров’я дисциплінарні кари, а пошану і довір’я дитині, вигріті доброзичливістю й любов’ю до неї» [40, арк. 119].

У період з лютого до серпня 1918 р., коли Київ і частина України перебували під більшовицькою владою, відбувалося руйнування досягнутого в попередні роки у створенні національної школи. Насамперед зруйнувалася структура української школи. Шкільництво України перебудовувалося за прийнятим у Росії «Положенням про єдину трудову школу». Противниками українізації фактично ліквідовувалась українська національна школа.

В Україні вводилися в дію основні принципи єдиної трудової школи (за російським зразком), які передбачали, що «виховна школа повинна намагатися викорінити з дитячих душ, наскільки можливо, ті риси егоїзму, які успадковані людиною від минулого і приготувати її до майбутнього, намагатися вже зі шкільної лави створити міцний колектив і розвинути найвищою мірою здатність до загальних переживань і до солідарності»[7, с. 268].

Початий розгром українського шкільництва продовжили денікінці, які не закривали українських шкіл, але кошти виділяли тільки на утримання російських шкіл.

Доба гетьманщини була періодом особливо гострої ворожнечі та боротьби між прихильниками старої, децентралізованої російської школи і офіційною українською, а це шкідливо відбивалося на школі й освіті. Під впливом росіян-централістів, набирала сили політика, за якої нова організація української школи мала б нормально співіснувати із старою російською школою, нарівні з нею, а на ділі Україні загрожувало повне занедбання інтересів національної освіти.

В українському громадянстві після національного визволення, і, не зважаючи на всі перешкоди, справа побудови української школи міцніла і розвивалася, самим фактом свого існування, доводячи правду покладеної в її основу національної ідеї.

Найбільш яскраво визначалося і виявлялося у період визвольних змагань українського народу в 1917 – 1920 рр. зближення національної культури, мови, літератури, духовності, традицій, звичаїв з шкільництвом. Після довгого періоду утисків збереження національних цінностей стало політикою держави, неабиякого значення набула школа, адже «тільки рідна школа може виховати громадянську свідомість, почуття своєї людської гідності...», – стверджувала С. Русова [24].

Націоналізація та українізація школи була наріжним каменем проектів, планів, задумів, що втілювалися в життя. Виховання в національному русі, рідна мова, релігія, культура, державність, любов до своєї землі, відчуття краси свого краю, школа праці, руху, ініціативи, волі і творчості дитини, в якому вона царствує... Вони, діти землі, а не буржуа або пролетаря... Ми мусимо, – зазначав Я. Чепіга, – в нашу школу внести ідеал рівності, братерства і любові [25].

Добровольча армія також вносила зміни в освіту, виробляла нові штати шкіл на захопленій території. Штати ці вводилися в 1919–1920 навчальному році. В архівних документах містяться відомості стосовно організації виховної роботи в цей період в позаурочний час. Для прикладу: в Ічнянській гімназії в 1918/1919 н. р учні ще до Різдва створили літературно-драматичний гурток імені С. Васильченка, провели дві виставки: одну безкоштовно до Дня народження Т. Шевченка, а другу – платну для збору коштів на допомогу безпритульним дітям [41, арк. 3]. Протоколи педагогічних рад, звіти про стан шкіл того часу [28; 54] свідчать, що і тоді в навчальних закладах України велика увага приділялася національному вихованню учнів.

У Центральному державному архіві вищих органів влади нам вдалося знайти раніше не досліджуваний документ – затверджена 27 серпня 1921 року «Інструкція для вихователів єдиної національно-державної загальноосвітньої школи», що встановлювала інститут вихователів, окреслювала зміст їх діяльності.

В «Інструкції для вихователів єдиної національно-державної школи» зумовлюється потреба введення вихователів, адже кожний учитель в школі, особливо предметник, не в змозі проводити достатньо ефективно

роботу з учнями і на допомогу йому повинен приходити вихователь, який має стати об’єднавчим чинником виховних впливів на учня.

Згідно з «Інструкцією» діяльність кожного вихователя поширюється не тільки на його клас, а й на всю школу, бо у позалекційні години він повинен бути з дітьми інших класів [38, арк. 33]. Досить своєрідним є і те, що в Інструкції не встановлюється вимога поєднання роботи вчителя і вихователя.

З огляду на важливість для школи інституту вихователів, а також того, що їх праця вимагала особливого педагогічного досвіду в стосунках з учителями і учнями, педагогічним радам було надано можливість переобирати вихователів щороку, причому вихователі, які добре виконували свої обов’язки залишалися.

В Інструкції чітко визначено виховні та організаційні функції вихователя як стосовно свого класу, так і всієї школи. Серед багатьох хочемо виділити найважливіші, з нашого погляду. Це такі:

1) вихователь повинен добре знати учнів свого класу, їх індивідуальні особливості, характер;

2) вихователь повинен бувати на лекціях вчителів в своєму класі;

3) підтримувати конкретні організаційні форми прояву самодіяльності окремих учнів, груп і цілого класу (ведення класного журналу, діяльність окремих культурно-просвітницьких, спортивних гуртків тощо);

4) підтримувати контакт з батьками учнів;

5) керувати читанням учнів класу, вести картки читачів і картки книг;

6) вести класну документацію, інформувати батьків про успіхи учнів;

7) відвідувати учнів класу перед початком і наприкінці занять;

8) заміщати відсутніх учителів, організовувати дозвілля дітей, які не мають занять;

9) під час перерв організовувати ігри, загальні сніданки, стежити за поведінкою учнів у їдальні;

10) звітувати про свою діяльність на засіданні комітету вихователів, який обговорює справу з педагогічного боку, а в разі потреби, вносити питання на обговорення педагогічної ради;

11) комітет вихователів організовує шкільні свята, вечірки [38, арк. 33–34].

На наш погляд, Інструкція мала прогресивний характер. Це полягає в тому, що виховні функції вихователів сформульовано достатньо чітко: сприяти самореалізації учнів, керувати й контролювати їх моральний, фізичний, духовний розвиток, організовувати дозвілля дітей в позаурочний час, організовувати свята, вечірки тощо.

З 1920–1921 р. починають ліквідовуватися загальноосвітні середні навчальні заклади, крім спеціальних технічних і сільськогосподарських, а замість них створюються професійні школи.

У грудні 1922 р., заслухавши звіт народного комісара освіти, XX Всеросійський з’їзд рад прийняв постанову щодо плану створення

єдиної трудової школи, зокрема, на з'їзді висловлювалися категоричні заперечення щодо існування будь-якої приватної школи і за збереження всієї шкільної системи в руках держави [7, с. 22].

Спочатку, як зазначає Я. Ряппо, на місцях перейменовували колишні гімназії і реальні училища на педагогічні та соціально-економічні школи, проте місця таким навчальним закладам в радянській системі освіти не було [1, с. 357].

Отже, вивчення архівних документів, періодичної та монографічної літератури періоду 1917–1920-х рр. не лише доводить активне формування національної ідентичності у закладах загальної середньої освіти, а й вказує на різноманіття форм і методів організації національно-патріотичного виховання молоді.

Підсумовуючи, наголосимо, що виховна робота, яка в 1917–1920-х рр. проводилась комплексно, була одним із провідних важелів впливу на формування української національної ідентичності та ґрунтувалася на піднесенні ролі історико-культурної складової на всіх рівнях освіти.

Список використаних джерел

1. Антология педагогической мысли Украинской ССР / Сост. Н.П. Калениченко. М.: Педагогика, 1988. 640 с.
2. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905 – 1920 рр.). К., 1996. 359 с.
3. Веремчук А.П. Теоретичні основи виховання у працях М. С. Грушевського. Автореферат дис ... канд.пед.наук. 13.00.01. К.,1999. 19 с.
4. Видайчук Т. Аспекти історії української мови як засіб формування національної ідентичності та історичної пам'яті. Український Педагогічний журнал, 2022 (2), С. 48–63. https://doi.org/10.32405/2411-1317-2022-2-48-63
5. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. К.: Критика, 2005. С. 52
6. Грицак Я., Комаров О. Шлях становлення української ідентичності. 2021. URL: https://uinp.gov.ua/elektronni-vydannya/shlyah-stanovlennya-ukrayinskoyi-identychnost і
7. Директиви ВКП(б) и постановления советского правительства о народном образовании. Сборник документов за 1917 – 1947 г. Сост. Н.И.Болдырев. М. – Л.: Из-во Академии пед. наук РСФСР, 1947. 303 с.
8. Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 років. Ужгород, 1930. 424 с.
9. Другий Всеукраїнський з'їзд (тези докладів, декрети, постанови). К.: Видання Українського Товариства шкільної освіти, 1917. 39 с.

10. Євтух В. Б. Етнічність : енциклопедичний довідник. Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, Центр етноглобалістики. К.: Фенікс, 2012. 396 с.

11. Журба К. О. Проблема формування національної ідентичності зростаючої особистості в умовах розбудови незалежної України. Вісник Національної академії педагогічних наук України, 2021, 3(2), С. 1–4. https://doi.org/10.37472/2707-305X-2021-3-2-17-6

12. Зерній Ю. Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності. Політичний менеджмент. 2008. № 5(32). С. 104–115.

13. К вопросу об организации нашей средней общеобразовательной мужской школы. *Русская школа*. 1899. №3. С. 101.

14. Кірдан О.Л. Патріотизм як вектор розвитку культурно-освітнього середовища університету. *Інформаційні технології в культурі, мистецтві, освіті, науці, економіці та праві : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції.* / М-во освіти і науки України; М-во культури України; Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. Київ : Видавничий центр КНУКіМ, 2018. С. 192–194.

15. Кірдан О.Л., Кірдан О.П. Україноцентроване виховне середовище університету як складник формування професійних компетенцій здобувачів вищої освіти. *Педагогіка співробітництва як складова реалізації освітньої стратегії навчального закладу :* Збірник матеріалів Всеукраїнської інтернет-конференції. Житомир, 2018. С. 182–185.

16. Кірдан О. Л. Управління вищими навчальними закладами України (XIX – початок XX століття) : теорія і практика : монографія. Умань: ФОП Жовтий О. О., 2015. 453 с. URL: https://dspace.udpu.edu.ua/jspui/handle/6789/6767

17. Кірдан О.П. Кірдан О.Л. Педагогіка гідності – педагогіка майбутнього. *Перспективи та інновації науки (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»)* : *журнал*. 2021. № 5(5). С. 386–396. URL: http://perspectives.pp.ua/index.php/pis/issue/view/30/54

18. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: Монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.

19. Нариси історії українського шкільництва (1905 – 1933 рр.): Навчальний посібник / О.В. Сухомлинська та ін.: за ред. О.В.Сухомлинської. К.: Заповіт, 1996. 304 с.

20. Плекаймо українську ідентичність. URL: https://vseosvita.ua/conference/17/cabinet

21. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917 –1919 рр. К.: Друкар, 1920. 130 с.

22. Рішення Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти від 21 червня 2022 р. про історико-культурну складову освітнього процесу. URL: https://naqa.gov.ua/2022/06/%d0%bd%d0%b5%d0%be%d0%b1%d1%85%d1%96%d0%b4%d0%bd%d1%96%d1%81%d1%82%d1%8c-%d0%bf%d0%be

%d1%81%d0%b8%d0%bb%d0%b5%d0%bd%d0%bd%d1%8f-%d1%96%d1%81%d1%82%d0%be%d1%80%d0%b8%d0%ba%d0%be-%d0%ba%d1%83%d0%bb/

23. Русова С. Незалежна школа. *Вільна українська школа*. 1917. Ч.1.

24. Ступарик Б.М. Національна школа: витоки, становлення. Навчально-методичний посібник. К.: ІЗМН, 1998. 336 с.

25. Чепіга Я. До трудової вільної школи. *Вільна українська школа*. 1918–1919. № 8–9. С.84.

26. Greenfeld L. Nationalism: Five Roads of Modernity. Cambridge MA: Harvard University Press, 1992. P. 34–36

Архівні джерела:

27. Афіша (Чернетка) Російського театру в Одесі про постанову опер «Наталка Полтавка» та «Запорожець за Дунаєм» 19 листопада 1881 р. Державний архів Одеської області. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 1858. Арк. 63.

28. Ведомости о состоянии средних учебных заведений Полтавской губернии 12.1918. – 01.1919г.ЦДІА у м. Києві, ф. 707, оп. 313, спр. 15, арк. 1–156.

29. Відношення тимчасового Одеського Генерал-Губернатора Х. Х. Роппа виконуючому обов’язки Одеського Градоначальника про дозвіл на постановку в Одесі «малоросійської опери» «Різдвяна ніч». 24 листопада 1884 р. Державний архів Одеської області. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1504. Арк. 17, 20.

30. Відношення тимчасового Одеського Генерал-Губернатора Х. Х. Роппа виконуючому обов’язки Одеського градоначальника про дозвіл колективу артистів під керівництвом Михайла Старицького робити вистави «на малоросійській мові» на сцені міського Маріїнського театру26 грудня 1884 р. Державний архів Одеської області. Ф. 2. Оп. 1.

31. Гранки статті «Малорусский вопрос и автономия Украины» – відритого листа – відповіді І.А.Линниченка професору М.С.Грушевському (1917). Державний архів Одеської області, ф.153, оп. 1, спр. 41. л. 74, 75.

32. Додаток до відношення тимчасового Одеського Генерал-Губернатора Х.Х. Роппа виконуючому обов’язки Одеського Градоначальника про дозвіл колективу артистів під керівництвом Михайла Старицького про вистави «на малоросійській мові», з переліком дозволених п’єс. 26 грудня 1884 р. Державний архів Одеської області. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1504. Арк. 6, 11.

33. Документи про роботу педагогів, педагогічних рад. ЦДАВОВ у м. Києві, ф.2201, оп.1, спр.363, арк.1.

34. Донесение в Департамент полиции от 7 марта 1909 г. «О распространении листовок коалиционного совета Новороссийского университета». ЦДІА України у м. Києві Ф. 268, оп. 1, спр. 387, арк. 1–2

35. З листування професора Новоросійського університету І. А. Линниченка з професором Львівського університету М. С. Грушевським з питань майбутнього української культури. Державний архів Одеської області, ф. 153, оп 1, спр. 285, арк. 3-4зв.

36. Законопроект про асигнування Міністерством освіти Української держави коштів на ремонт та будівництво шкіл. ЦДІА України у м. Київ і, ф. 707, оп. 313, спр. 2, арк. 1–3.

37. Запрошення на святкування 30-річного ювілею творчої діяльності М.В. Лисенка за підписом голови правління Київського літературно-артистичного товариства В.М. Ніколаєва на адресу Новоросійського університету в Одесі. 14 грудня 1903 р. Державний архів Одеської області. Ф. 45. Оп. 8. Спр. 17. Арк. 441.

38. Інструкція для вихователів єдиної національно-державної школи. Загальноосвітня школа. ЦДАВОВ у м. Києві, ф. 2582, оп. 2, спр. 137, арк.33–34.

39. О запрещении М. Грушевскому руководить кафедрой в Киевском университете. Из обзора розыскной деятельности помощника начальника Черниговского ГЖУ, 1913 г. ЦДІА України у м. Києві Ф. 1439, оп. 1, спр. 1546, арк. 6.

40. О мерах по усилению воспитательной части в средних учебных заведениях. ЦДІА у м. Києві,ф.707, оп.311, спр.1, арк.61–119.

41. Отчет о состоянии украинской гимназии в г. Ичне. ЦДІА у м. Києві, ф. 707, оп. 86, спр. 3, арк.3.

42. Переписка департамента полиции и Харьковского губернского жандармского управления о политических взглядах профессорского и преподавательского состава Харьковских высших учебных заведений. ЦДІА України у м. Києві Ф. 705, оп. 1, спр. 699, арк. 35–43.

43. Переписка с Департаментом полиции, Харьковским ГЖУ о сборе сведений в политической благонадежности профессоров Киевского университета Иконникова В.С., Харьковского университета Сиввы В.И., Нетушила И.В., Палиенко Н.И., Левитском В.Ф., 1915 г. ЦДІА України у м. Києві Ф. 274, оп. 4, спр. 531, арк. 157–172.

44. Переписка с Киевским губернатором и другими учреждениями о политической проверке директора Киевского коммерческого института М.В. Довнар-Запольского, студентов и других лиц ЦДІА України у м. Києві Ф. 274, оп. 4, спр. 583.

45. Повідомлення Голови Товариства шкільної освіти І. Стешенка попечителю Київського навчального округу М. Василенку про відкриття у Києві Першої української гімназії ім. Т. Шевченка. 18 березня 1917 р. ЦДІА України у м. Києві, ф. 707, оп. 167, спр. 130, арк. 5.

46. Повідомлення Київського окремого цензора з іноземної цензури Головного управління у справах друку про заборону видання рукописів «на малоросийском наречии» В.М. Ястребова та М.В. Лисенка. 22 листопада 1894 р. Державний архів Одеської області. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 212. Арк. 105.

47. Повідомлення міністра освіти Української Народної Республіки В. Прокоповича комісаріатам Київської шкільної освіти про запровадження українознавчих дисциплін в школі. 10 квітня 1918 р. ЦДІА України у м. Києві, ф. 707, оп. 86, спр. 1, арк. 162.

48. Постанова Київського губернатора від 28 лютого 1914 р. про застосування репресивних заходів до студентів, учасників студентських заворушень, що відбувались у Києві 25 та 26 лютого у зв’язку із сторіччям

з дня народження Т.Г. Шевченка. Списки учасників виступів студентів. Державний архів м. Києва Ф. 18, оп. 1, спр. 1474, арк. 5–7.

49. Протокол засідання правління Київського університету від 28 серпня 1909 р. Про відкриття підписки на зведення пам’ятника Т.Г. Шевченку в Києві. Державний архів м. Києва Ф. 16, оп. 465, спр. 2323, арк. 1–1зв.

50. Рапорт Одеського поліцмейстера Одеському Градоначальнику С.М. Гудім-Левковичу про дозвіл публікації афіші з репертуаром Російського театру в Одесі «на малоросійській мові» 15 листопада 1881 р. Державний архів Одеської області. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 1858. Арк. 62,титульний.

51. Свідоцтво, видане В. К. Винниченку в тому, що він у 1900 р. вступив до Імператорського Університету Св. Володимира, м. Київ, у 1902 р. був виключений із вказаного учбового закладу, 30.05.1902 р. Державний архів м. Києва Ф. 16, оп. 464 (дод), спр. 68, арк. 2.

52. Святковий репертуар вистав «Товарищества русско-малорусских артистов под управлениям Н.К. Садовского» на сцені російського театру в Одесі, до якого увійшла опера «Наталка Полтавка» 26-28 грудня 1889 р. Державний архів Одеської області. Ф. 16. Оп. 66. Спр. 249. Арк. 125, титульний.

Спр. 1504. Арк. 5.

53. Справа з фонду Одеського градоначальника «Про порядок постанови малоросійських п’єс в театрі» 1884 р. Державний архів Одеської області. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1504 .Арк. титульний.

54. Статистичні відомості про стан середніх шкіл. ЦДАВОВ у м. Києві, ф. 2201, оп. 1, спр. 376, арк.7.

55. Телеграма від директора хору Карагеоргієвича у м. Елисаветграді тимчасовому Одеському Генерал-Губернатору, про дозвіл на виконання під час концертів «малоросійських пісень» за збірками М. В. Лисенка18 березня 1889 р. Державний архів Одеської області. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1995. Арк. 46, титульний.

56. Циркуляр Головного управління у справах друку до керівництва губерній про правила дозволу театральних постанов 21 березня 1884 р. Державний архів Одеської області. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1689. Арк. 156-156 зв.

ЛЕВЧЕНКО НАТАЛІЯ
кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань
ORCID 0000-0002-5479-1907
E-mail: n.levchenkod@gmail.com

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК МОЛОДІЖНОЇ РОБОТИ В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Розвиток молодіжної роботи в сучасному суспільстві супроводжується політичними, соціальними та освітніми чинниками, які виокремлюють конкретні напрями такої роботи. Взагалі молодіжна робота спрямована на молоде покоління, а саме підлітки, молодь, якщо брати до уваги законодавчі акти, а так взагалі для охочих, активних, креативних осіб (діти та дорослі).

За визначенням Організації Об'єднаних Націй (ООН), «підлітки – це особи віком від 10 до 19 років, а молодь – особи віком від 15 до 24 років, що не позбавляє права країн-членів ООН визначати ці категорії по-іншому. Підлітки та молодь разом позначають терміном «молоді люди». Цей термін можуть застосовувати до різних груп віком до 34 років. Опитування молоді із дотриманням положень законодавства України, відповідно до якого молодь – це особи віком від 14 до 34 років [13].

В Україні вперше на державному рівні прийнято нормативний документ Закон України «Про основні засади молодіжної політики» (2021), який регламентує молодіжну роботу як діяльність, спрямовану на залучення дітей та молоді до суспільного життя, яку проводять діти та молодь, разом із дітьми та молоддю або в інтересах дітей та молоді за допомогою інструментів спільного прийняття рішень. У Законі виокремлено розділ «Молодіжна робота», який розкриває зміст та основні завдання молодіжної роботи. Вона орієнтована на потреби молоді, спрямована на набуття молодими особами необхідних компетентностей з урахуванням соціально-економічних умов. Таку роботу організовують на принципах добровільної участі молоді, доступності, орієнтації молодих осіб на інтелектуальний, фізичний, духовний розвиток та забезпечення добробуту [12].

Поняття «молодіжна робота» розглядають як роботу з групою молоді, управління молодіжним клубом, молодіжним центром, установлення контактів з різними групами молоді на вулиці, наставництво, тощо. Однак, молодіжна робота – це партнерство з молоддю [6].

На думку, Н. Дзьоби, Л. Мукосеєвої, Н. Тілікіної, О. Шкарупи молодіжна робота – це «… цілісне соціальне явище, що об'єднує всі суб'єкти соціального виховання і становлення молоді (сім'я, найближче

оточення, заклади освіти, однолітки) з ресурсами традиційного виховання і організованої діяльності фахівців з роботи з молоддю» [7].

Н. Останіна зазначила, що розвиток клубної роботи припадає на 1912 − 1914 рр., в цей час спостерігається діяльність різноманітних дитячих об’єднань, незважаючи на те, що вони мали різні назви, за засадами та організацією діяльності, це були заклади клубного типу. У 1917 − 1919 рр. в Україні активізується методична робота з організації клубної роботи з дітьми та молоддю. У 1920 − 1931 рр. займалися соціальним вихованням учнів 55 типів клубів для учнівської молоді, що були поширені в усіх регіонах України [11].

У 1971 р. в Україні спостерігалась тенденція створення підліткових клубів при житлово-експлутаційних конторах та домоуправліннях. У 2003 р. таких клубів було 1656, а у 2007 р. – 1506 р. У 2017 р. їх залишилось 1000 і близько 100 клубів створено за ініціативи громадських організацій [5].

До основних завдань молодіжної роботи відповідно до Закону відносять: розвиток і задоволення різноманітних потреб та інтересів дітей та молоді, сприяння їх особистісному розвитку та самореалізації; формування в дітей та молоді загальнолюдських, загальнокультурних і загальнонаціональних цінностей, навчально-пізнавальних, громадянських, соціальних, комунікативних, підприємницьких та інших компетентностей; розвиток волонтерства, вуличних культур, неформальних молодіжних об’єднань, програм національних та міжнародних обмінів, молодіжного туризму; упровадження програм професійної орієнтації, популяризації та утвердження здорового і безпечного способу життя, культури здоров’я; організація змістового дозвілля, культурного, емоційного розвитку особистості; організація змістового дозвілля, культурного, емоційного розвитку особистості; забезпечення партнерської підготовки дітей та молоді, які проживають на тимчасово окупованій території України та внутрішньо переміщених осіб; упровадження інклюзивного підходу та забезпечення рівного доступу.

Молодіжний рух – є непростим соціальним явищем і, як мінімум, складається з організованої молоді, яка юридично оформлена у громадські об’єднання, та неформальної самоорганізованої молодіжної ініціативи, „молодіжної субкультури”, які взаємно доповнюються [1]. Дитячий рух – закономірне явище. Свідченням цього є його походження, характер, цілі та роль у житті дитини. Дитячий рух є своєрідним інститутом соціалізації, унікальним феноменом соціально-громадянського виховання підростаючого покоління; формою активного вираження дитинства, що заявляє дорослим про дитячі потреби, проблеми, можливості, особливості, нагадує про себе, захищає свої права. Дитячий громадський рух – це природне, самостійне, поступове входження дітей у світ дорослих завдяки різноманітним сферам дитячої діяльності: освітній, родинній, ігровій [2].

Узагальнивши поняття «дитячий рух», «молодіжний рух», можна зазначити, що цих два явище є між собою схожими, різняться у віковій категорії. Однак, вважаємо, що їх може об'єднувати спільне це молодіжна робота.

Реалізація цих двох явищ не можливо без осіб, які це впроваджують – «організатор дитячого руху», «молодіжний працівник».

Отже, організатор (педагог-організатор) дитячого руху – це педагог-вихователь, професіонал у галузі дитячого руху, учасник та організатор життєдіяльності дитячого колективу. Проте аналіз сучасної практики виявив, що існують проблеми професійної некомпетентності дорослих (соціальних педагогів, організаторів) у питаннях взаємодії з дитячими об'єднаннями; відсутні кадри, здатні підтримати дитячу соціально та особистісно значиму ініціативу й самодіяльність [6].

У Законі України «Про основні засади молодіжної політики» (2021) визначено поняття «молодіжний працівник» – це особа, яка здійснює молодіжну роботу, пройшла спеціалізовану підготовку в порядку, визначеному центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує молодіжну політику, та отримала свідоцтво встановленого зразка. Визначено також мету діяльності молодіжних працівників: реалізація молодіжної політики, організація молодіжної роботи та створення умов для всебічної самореалізації молоді в різних сферах суспільного життя, розкриття її потенціалу, захист інтересів та прав молоді [12].

Здійснивши аналіз наукових, інформаційних, архівних джерел, ми узагальнили результати та виокремили етапи підготовки організаторів дитячого руху та підготовки молодіжних працівників.

Сучасні дослідники (І. Руденко та ін.) виділяють такі етапи розвитку системи підготовки педагогів-організаторів дитячого руху: 10–20-ті роки XX століття (передумови створення системи, перший досвід підготовки добровольців скаутських загонів); 20 – ті роки XX століття (розробка та запровадження форм підготовки керівників піонерської організації); 30–80-ті роки XX століття (позитивні традиції у підготовці організаторів дитячого громадського об'єднання у ВНЗ, училищах, профільних класах загальноосвітньої школи, на базі спеціально створених позашкільних закладів (будинків та палаців піонерів, Всесоюзних таборів і т.д.); 90-ті роки XX століття – початок XXI століття – сучасний етап розвитку теорії і практики дитячого руху [6].

Підготовку молодіжних працівників можна виокремити шість етапів:

- перший етап (1918 – 1944 рр.) – зародження суспільно-орієнтованої підготовки фахівців для роботи з молоддю, коли відбувалося активне формування комуністичної ідеології, розвивалося комуністичне виховання, молодь залучали в партію як єдину офіційно дозволену організацію для неї.

- другий етап (1945 – 1969 рр.) – створення основ професійної підготовки кадрів для роботи з молоддю, відкриття центральної комсомольської школи, яка здійснювала курсову перепідготовку комсомольських працівників середньої та вищої ланки комсомолу.

- третій етап (1969 – 1991 рр.) – розвиток інституту професійної підготовки кадрів для роботи в молодіжних (комсомольській і піонерській) організаціях.

- четвертий етап (1991 – 2003 рр.) – становлення і розвиток системи професійної підготовки фахівців до роботи з молоддю в рамках соціальної роботи і соціальної педагогіки.

- п’ятий період (2003 – 2010 рр.) – становлення спеціальності «Соціальна робота» за напрямом «Соціальне забезпечення» та створення організаційнометодичних умов підготовки соціальних працівників відповідно до рівня європейської освітньої системи зі збереженням структури вітчизняної системи професійної освіти «молодший спеціаліст – бакалавр – спеціаліст – магістр».

- шостий період (2011 р. – тепер) – становлення спеціальності «Соціальна робота» за галуззю знань «Соціальна робота», яка об’єднала соціальну педагогіку, соціальну роботу та соціальне забезпечення в одну галузь. Створення нових сучасних освітньопрофесійних та освітньо-наукових програм підготовки соціальних працівників, соціальних педагогів відповідно до проблематики соціальної роботи, методологічних досліджень соціальної роботи як науки, інноваційної педагогіки та соціальної інноватики; формується інноваційна підготовка соціальних працівників для соціальної та педагогічної сфер, оскільки класифікатор професій подає посаду соціального педагога, а в закладах освіти вона вже введена [3].

У 2014 р. з метою поширення та актуалізації молодіжної роботи в Україні розпочалася реалізація програми «Молодіжний працівник» за підтримки «Програми розвитку ООН України» та у співпраці з Міністерством молоді та спорту України, Державним інститутом сімейної та молодіжної політики та Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), яка базується на принципах неформальної освіти. Програма «Молодіжний працівник» є частиною «Реанімаційного пакету реформ молодіжної політики в Україні» та одним із пріоритетів Державної цільової програми «Молодь України 2016–2020», на реалізацію якою передбачені кошти в державних та місцевих бюджетах [10].

Упровадження програми «Молодіжний працівник» в Україні – це унікальна змога підвищити професійний рівень представників державних службовців та громадських об’єднань, які працюють із молоддю, що сприятиме збільшенню кількості молоді, яка бере участь у формуванні молодіжної політики та посилить на загальнодержавному рівні взаємодію державних і молодіжних громадських інституцій у соціальному становленні молоді [10].

Основними завданнями програми «Молодіжний працівник» є підвищення теоретичних знань та практичних навичок молодіжних лідерів і фахівців молодіжної галузі, формування бази даних фахівців молодіжної сфери та кращих практик реалізації молодіжної політики на локальному і регіональному рівнях, надання консультацій із питань формування місцевої молодіжної політики та ін. [10].

Закон України «Про основні засади молодіжної політики» (2021) визначає, що «молодіжна робота – це діяльність, спрямована на залучення дітей та молоді до суспільного життя, що здійснюється дітьми та молоддю, разом з дітьми та молоддю або в інтересах дітей та молоді за допомогою інструментів спільного прийняття рішень»; «молодіжний центр – установа, підприємство, організація, що здійснює молодіжну роботу»; «молодіжний працівник – особа, яка здійснює молодіжну роботу, пройшла спеціалізовану підготовку в порядку, визначеному центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування, реалізує молодіжну політику та отримала свідоцтво встановленого зразка» [12].

Молодіжний центр – це установа для роботи з молоддю, яка є центром організації молодіжної роботи в регіоні і одним із важливих партнерів у повсякденній життєдіяльності молодої людини.

У Постанові Кабінету міністрів України «Типове положення про молодіжний центр» (2017) зазначено, що «молодіжний центр − установа, що утворюється для вирішення питань соціального становлення розвитку молоді» [14].

«Принципи діяльності молодіжних центрів: доступність, безпека та комфортність клубу; ініціативність діяльності; добровільність участі; недискримінація, толерантність та інклюзивність; компетентність персоналу; безперервність навчання та цільове дозвілля; орієнтація на потреби молоді; формат та варіативність послуг визначаються молоддю відповідно дл їх потреб та інтересів; залучення молоді до реалізації суспільних ініціатив; сталий розвиток» [14].

Відповідно до Типового положення про молодіжний центр виокремлено основні завдання центру: «утвердження громадянської позиції, духовності, моральності, національно-патріотичної свідомості та формування в молоді сімейних, національних і загально-людських цінностей; популяризація стандартів європейської молодіжної політики і роботи з молоддю в Україні, освітньої філософії та підходів відповідно до рекомендацій Ради Європи та Європейського Союзу; створення умов для творчого розвитку особистості, інтелектуального самовдосконалення та лідерських якостей у молоді; популяризація здорового способу життя молоді; сприяння працевлаштуванню молоді та зайнятості у вільний час, молодіжному підприємництву; забезпечення розвитку міжнародного молодіжного співробітництва та міжрегіональної взаємодії молоді в Україні, сприяння волонтерській діяльності та мобільності молоді» [14]. Набувають популярності в Україні такі форми роботи з молоддю, як:

простори, хаби, коворкінги, наметове таборування. Згідно із законом України «Про основні засади молодіжної політики» це «приміщення, будівля або її частина, земельна ділянка, що використовується для здійснення молодіжної роботи» [12].

У посібнику «Молодіжна політика в об'єднаних територіальних громадах» визначено, що простір (хаби, коворкінг) − це місце в уже існуючих закладах, де молодь може вільно проводити час і організовувати сенсорну діяльність [7]. Наметове таборування − це форма молодіжної роботи від спортивних і туристичних до освітніх; оздоровлення та відпочинок дітей та молоді; спортивні навчально-тренувальні збори тощо [7].

Молодіжний центр є важливою складовою молодіжної політики України, яка сприяє соціальному становленню та розвитку молоді. З аналізу різних джерел з'ясовано, що молодіжна робота, діяльність молодіжного центру впродовж 2017–2021 рр. швидко популяризувалась і далі набирає свого позитивного досвіду.

У 2018 році в Уманському державному педагогічному університету імені Павла Тичини створено Молодіжний центр «START». Головною метою діяльності центру є всебічний розвиток і самореалізація молоді в різних сферах суспільного життя, розкриття її потенціалу, захист інтересів та прав; сприяння соціальному становленню й розвитку, професійній орієнтації та організації змістовного дозвілля, підтримка талановитої молоді. Основними завданнями центру є: створення умов для творчого розвитку особистості, інтелектуального самовдосконалення молоді; залучення молоді до участі в наукових, мистецьких, спортивних, інформаційно-просвітницьких заходах; утвердження патріотизму, духовності, моральності та формування загальнолюдських цінностей у молоді; пропаганда та формування здорового способу життя; створення сприятливого середовища для забезпечення зайнятості молоді; взаємодія з молодіжними, дитячими громадськими організаціями; забезпечення розвитку міжнародного молодіжного співробітництва.

Основні напрями діяльності Центру такі:

- навчально-науковий – розвиток самоврядування через неформальну освіту; проведення форумів, наукових конференцій, семінарів-тренінгів, з'їздів, ділових зустрічей, дискусійних клубів щодо різних аспектів розвитку молодіжного руху; підготовка та перепідготовка молодіжних працівників шляхом організації лекторіїв, тренінгів, майстер-класів, розвиток молодіжного підприємництва; упровадження новітніх механізмів молодіжної політики Ради Європи через міжнародне партнерство, стажування, культурно-освітні обміни;

- дозвіллєвий – організація та проведення культурно-масових заходів (концертів, спектаклів, презентацій, фестивалів, бенефісів, літературно-пісенних свят, театрально-концертних вечорів, творчих зустрічей, художніх звітів, змагань з інтелектуальних ігор, вистав, конкурсів,

турнірів, спортивно-розважальних, оздоровчих заходів, вечорів відпочинку, танцювальних вечорів, балів, дискотек тощо); забезпечення спортивного розвитку молоді; сприяння відродженню духовності, зміцненню моральних засад, організації змістовного дозвілля молоді;

- інформаційно-консультаційний – надання правової, інформаційної, методичної та консультативної допомоги молоді; сприяння залученню молоді до участі у міжнародних молодіжних наукових, мистецьких, спортивних, інформаційнопросвітницьких заходах, формування потужного молодіжного медіа-ресурсу – інтерактивного прес-центру із медіаковоркінгом; активна співпраця з громадськими та волонтерськими організаціями міста та розвиток волонтерського руху серед молоді;

- проектний – підтримка проектів органів студентського самоврядування, підприємницьких ініціатив молоді, забезпечення зайнятості молоді у вільний час; сприяння розвитку молодіжних ініціатив у трудовій сфері, перепідготовка та підвищення кваліфікації молоді; активна взаємодія між органами влади та молоддю на місцевому рівні шляхом залучення до створення стратегій програм, заходів та проектів; організація та проведення конкурсів, проектів, програм молодіжних організацій, спрямованих на розв’язання проблем молоді;

- профорієнтаційний – допомога молодим людям у визначенні з майбутнім фахом: профорієнтаційні тренінги, майстеркласи, екскурсії до компаній, знайомство з представниками різних професій;

- менторський – підтримка та супровід цікавих молодіжних проектів, допомога з менеджментом, фандрайзинг, створенням бюджету, комунікація, пошук волонтерів та в ін. [15].

У рамках роботи Молодіжного центру «Start» Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини» проведено відповідно до плану роботи центру такі заходи: тренінги, семінари, тренінги зі створення Startup-проектів, тренінги особистісного зростання та розвитку лідерських якостей; майстер-класи від успішних молодіжних лідерів, молодіжний форум «Громадянська освіта молоді: стан та перспективи розвитку», тренінг «Молодіжна політики та молодіжна робота в Україні», Школа леді та джентльменства для молоді, круглий стіл «Громадянська компетентність молоді», форум «Професійна зайнятість молоді», програма професійного та особистісного розвитку «Молодь. Освіта. Політика», тренінги для дітей та молодих батьків, для внутрішньо переміщених осіб, кінолекторії тощо [16]. На сьогодні у період воєнного стану основним напрямом центру також є волонтерство, що засвідчено у співпраці Молодіжного центру «START» факультету соціальної та психологічної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини та ГО «Черкаська молодіжна рада». Саме Молодіжний центр став точкою видачі адресної гуманітарної допомоги в м. Умані від програми Співдія Хаб.

Отже, аналіз різних інформаційних джерел підтвердив позитивний досвід створення та реалізації діяльності молодіжних клубів, молодіжний центрів, хабів, просторів, спрямована: на підвищення рівня життя та заохочення молоді до участі в прийнятті рішень на всіх рівнях; підтримку молодих підприємців у їхній діяльності; обмін досвідом та розвиток компетентностей; об’єднання молоді над спільними ідеями, проєктами для їх реалізації; підвищення креативності, творчості через популяризацію неформальної освіти.

Молодіжна робота – це робота з молоддю, яка спрямована: на особистісний та професійний розвиток з опануванням відповідних компетентностей; участь молоді в громадському житті (спорт, дозвілля, зайнятість молоді, освіта й професійна підготовка, житлова політика і транспорт, мобільність і обмін, доступ до культури, охорона здоров’я, статеве життя, боротьба з насильством і злочинністю, гендерна рівність, сталий розвиток, антидискримінація, доступ до прав і закону); залучення молоді до планування та прийняття рішень на місцевому, регіональному, національному рівні [4].

Становлення молодіжної роботи прослідковується від простої форми до більш сучасної, удосконаленої роботи з дітьми та молоддю – в гуртках, клубах, таборах, просторах, хабах, центрах.

Список використаних джерел

1. Барабаш В. Інституалізація молодіжного руху України. Політичний менеджмент № 3, 2004. URL : https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/barabash_instytualizatsia.pdf

2. Коляда Н. М. Розвиток дитячого руху в Україні (початок ХХ ст. – середина 30-х років ХХ ст.) : монографія. Умань : ПП Жовтий, 2012. 407 с.

3. Коляда Н., Левченко Н., Ісаченко В. Підготовка фахівців до роботи з молоддю: історичний аспект. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2020, випуск 2(47). С. 61–66

4. Левченко Н. В. «Молодь» та «молодіжна робота»: смислове наповнення понять. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2021, випуск 2(49). С. 85–91

5. Левченко Н. В. Молодіжні клуби: вітчизняний та міжнародний досвід. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи*. Випуск 85. Київ : Видавничий дім «Гельветика», 2022 С. 105–109. URL : http://chasopys.ps.npu.kiev.ua/archive/85/22.pdf

6. Левченко Н. В. Підготовка організаторів дитячого руху в Україні (20–30-ті роки XX століття) : монографія. Умань : ФОП Жовтий, 2016. 362 с. URL : https://dspace.udpu.edu.ua

7. Молодіжна політика в об'єднаних територіальних громадах: посібник. Київ, 2018. 76 с.

8. Молодіжна робота: запитання та відповіді: навчально-методичний посібник для фахівців, які працюють з молоддю. Київ: ДУ «Державний інститут сімейної та молодіжної політики», 2020. 84 с.

9. Молодіжні центри: національні практики створення та організації роботи / за ред. І. В. Пєшої. Київ : ДУ «Державний інститут сімейної та молодіжної політики», 2019. 54 с.

10. Навчальна програма «Молодіжний працівник». URL: https://youth-worker.org.ua/about/

11. Останіна Н. С. Проблеми організації клубної роботи з учнівською молоддю в педагогічній теорії й практиці (1917 − 1931 рр.): автор. дисерт. на здобут. наук. ступ. канд. пед наук. Київ, 2004. URL : evolution.allbest.ru/pedagogics/00301626_0.html

12. Про основні засади молодіжної політики: Закон України від 27.04.2021 р. № 1414-IX. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-20#Text

13. Становище молоді в Україні: аналітичний звіт, складений робочою групою ООН у справах молоді. Київ, 2019. 80 с. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/fi les/2020-06/THE%20STATE%20OF%20YOUTH%20IN%20UKRAINE%20 2019%20%D1%83%D0%BA%D1%80.pdf

14. Типове положення про молодіжний центр: Постанова Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2017 р. № 1014. URL : https://mms.gov.ua/molodizhna-politika/infrastruktura/molodizhni-centri

15. Положення про Молодіжний центр «START» Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. 2018. 6 с.

16. Коляда Н., Левченко Н. Розвиток молодіжної роботи в умовах вищого закладу освіти (з досвіду діяльності молодіжного центру «Start» Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини). *Соціальна робота та соціальна освіта*. Випуск 2, 2019. С. 88–96.

РОЗДІЛ 3

ПЕДАГОГІЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО У ПЕРСОНАЛІЯХ

КОЧУБЕЙ ТЕТЯНА
доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань
ORCID: 0000-0002-9104-8442
E-mail: udpu_tania@ukr.net

ФЕОФАН ПРОКОПОВИЧ (1677/1681–1736) – АВТОР КНИЖНОГО БУКВАРЯ «ПЕРВОЄ УЧЄНІЄ ОТРОКОМ»

У центрі наукових інтересів педагогічної думки першої половини XVIII століття завжди перебувала людина, її навчання і виховання на ідеях добра, людськості, духовності, патріотизму та гуманізму. Тому опертя на досвід минулого, переосмислення його, вивчення і збереження традицій уможливлюють педагогічній думці відроджуватися й оновлюватися у кожну нову епоху.

Закцентуємо увагу на тому, що педагогічній думці початку XVIII століття притаманним було поширення освіти, яке набуло втілення в активній діяльності друкарень, створення колегіумів як загальноосвітніх і всестанових закладів. У змісті курсів, які викладалися в колегіумах домінували проблеми духовності та гуманістичні ідеї самопізнання особистості.

Серед представників цього періоду варто виділити Феофана Прокоповича – високоерудовану особистість, яка прагнула донести своє бачення людини, її навчання та виховання до широкого загалу українського суспільства, а також зробити помітний практичний внесок у розвиток освітнього процесу на засадах всестановості і гуманізму.

Феофан Прокопович був неординарною та високоерудованою особистістю. Підтримуючи ідею поширення освіти серед народу, він не тільки розкрив її сутність у своїх філософсько-педагогічних творах, а й утілив її у створеній ним школі, що ґрунтувалася на засадах всестановості, принципах гуманізації і гуманітаризації.

Вагомою заслугою і внеском у педагогічну думку та розвиток шкільництва в Україні першої половини XVIII ст. є написані Феофаном Прокоповичем шкільні підручники. Вони відіграли значну роль у розвитку освіти на українських землях. Цим він зробив вагомий внесок у розвиток педагогічної думки. Відповідно до принципів гуманістичної педагогіки Феофан Прокопович намагався усунути з процесу навчання авторитаризм, догматизм, заучування біблейських текстів. Він вважав, що освіта набуде ширшого розмаху при умові, якщо вона буде

здійснюватиметься не мовами церкви (латинською, грецькою чи давньослов'янською), а рідною, розмовною мовою народу.

Тому 1721 рік ознаменувався для Феофана Прокоповича заснованою ним школою для дітей «будь якого звання». Протягом тривалого часу вона була однією зі світських шкіл, куди приймали дітей всіх станів.

За рівнем освіти, яку здобували учні, школа була теж однією з найкращих. Саме для цієї школи Феофан Прокопович написав статут – „Регули семинарии преосвященного Феофана архиепископа Великоновгородского и Великолуцкого", який за суворістю внутрішнього розпорядку нагадував статути єзуїтських шкіл західної Європи, що на той час визнавалися найкращими загальноосвітніми закладами.

За змістом навчання школа Феофана Прокоповича була „школою, яка прагнула вирішувати водночас завдання широкої загальної освіти і православного виховання молоді" [1].

На його думку, підгрунтям освіти є виховання, яке слід розпочинати з раннього дитинства. З цього приводу Феофан Прокопович писав: „Від віку дитячого, як від коріння і добро і зло все у життя тече" [2, с. 3]. Адже, добробут і моральність як суспільства в цілому, так і окремої людини, на його переконання, значною мірою залежать від виховання молодого покоління. Відтак, як в народі цінується мораль, добро, то в них закладаються і добрі настановлення дітям.

Серйозні вимоги висловлював Феофан Прокопович до навчальної літератури та книг, призначених для широкого загалу читачів. Ці книги, на його думку, повинні писатися простою і доступною мовою, давати правильні тлумачення предметів та явищ.

Відтак, у 1720 році (за деякими джерелами у 1723 році) Феофаном Прокоповичем вперше видруковане „Первоє учєніє отроком" – буквар в якому тлумачаться заповіді отрокам. Буквар користувався великим попит і за 5 років витримав 12 видань.

Під час великого посту отроки мали читати в церкві цей буквар замість молитов і псалмів. У ньому роз'яснюються прості норми моралі, вказувалося, що корисливість, ледарство, неуцтво є смертельним гріхом, тоді як потяг до знань, працьовитість, сміливість, дотепність названі найбільшими чеснотами.

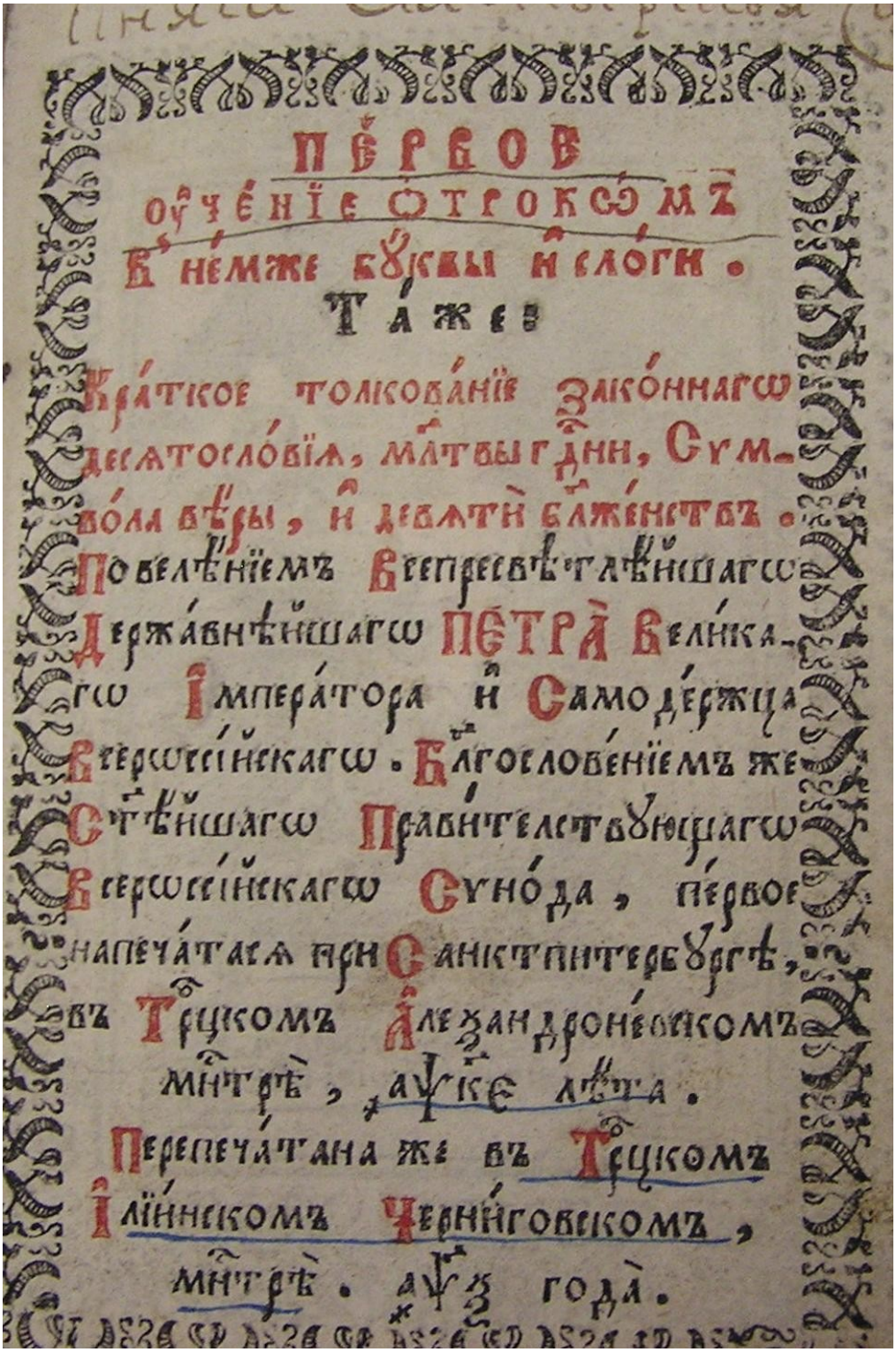
У книжному букварі „Первоє учєніє отроком" та „Юности честное зерцало" Феофаном Прокоповичем представлено настанови на різні суспільно-побутові і моральні теми, утверджується важливість виховання для успішного розвитку особистості.

Подамо фотокопію букваря Феофана Прокоповича „Первоє учєніє отроком", видрукованого у 1760 році.

ФЕОФАН ПРОКОПОВИЧ

ПЕРВОЄ УЧЄНІЄ ОТРОКОМ

(фотокопія)

ПЕРВОЕ
ОУЧЕНІЕ ОТРОКОМЪ
КЪ НЕМЖЕ БУКВЫ И СЛОГИ.
ТАЖЕ
КРАТКОЕ ТОЛКОВАНІЕ ЗАКОННАГѠ
ДЕСЯТОСЛОВІЯ, МАТЕРІЯ ДНИ, СУМ-
ВОЛА ВѢРЫ, И ДЕВЯТЬ БЛАЖЕНСТВЪ.
ПОВЕЛѢНІЕМЪ ВСЕПРЕСВѢТЛѢЙШАГѠ
ДЕРЖАВНѢЙШАГѠ ПЕТРА ВЕЛИКА-
ГѠ ІМПЕРАТОРА И САМОДЕРЖЦА
ВСЕРОССІЙСКАГѠ. БЛАГОСЛОВЕНІЕМЪ ЖЕ
СВѢЙШАГѠ ПРАВИТЕЛСТВУЮЩАГѠ
ВСЕРОССІЙСКАГѠ СУНОДА, ПЕРВОЕ
НАПЕЧАТАСЯ ПРИ САНКТПИТЕРБУРГѢ,
ВЪ ТРЦКОМЪ АЛЕКСАНДРОНЕВСКОМЪ
МНТРѢ, АѰКЕ ЛѢТА.
ПЕРЕПЕЧАТАНА ЖЕ ВЪ ТРЦКОМЪ
ІЛІННСКОМЪ ЧЕРНІГОВСКОМЪ,
МНТРѢ. АѰЗ ГОДА.

ПРЕДИСЛОВІЄ

КО БЛГОЧЕСТИВЫМЪ РОДИ-
ТЕЛЕМЪ, ВОСПИТАТЕЛЕМЪ,
ПРИСТАВНИКШМЪ, ГОСПО-
ДЇАМЪ, И ВСѢМЪ ПРЧЇИМЪ
ИМЛ ОТЕЧЕСКОЕ НАДЪ МАЛЫМИ
ОТРОКАМИ ИМЛЩЫМЪ.

ВСЕГШ ЖИТЇА ЧЕЛОВѢЧЕСКАГШ
НРАВНОЕ СОСТОЯНІЕ, НА ВОСПИ-
ТАНІИ, СЪ ХРТОЛЮБЦЫ,
ОТРОЧЕСКАГШ КОЗРАСТА ВИСИТЪ
ІАКОВЪ КТО ОТРОКЪ ЄСТЬ, ТАКОВЪ
И МЖЪ ВДЕТЪ. ЙЦЕ ОУЧЕНІЙ
ЧЕСТНЫХЪ, И СТРАХА КЖІА (ИЖЕ
ЄСТЬ НАЧАЛО ПРЕМДРОСТИ) ОУЧИМЪ
ЄСТЬ

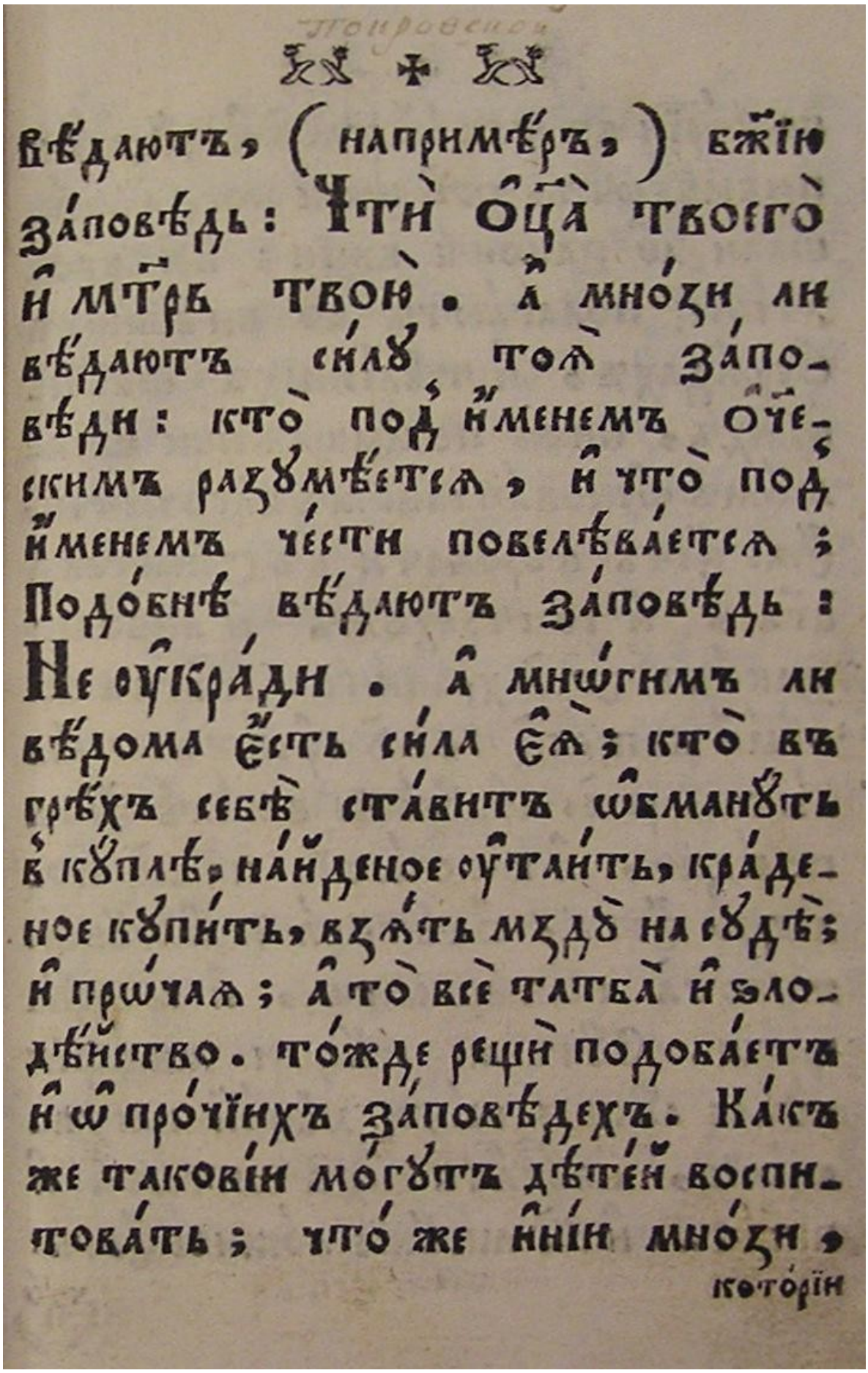
Е́сть во о́трочествѣ, надѣ́ятися подоба́етъ, что̀ и̂ въ совершѣ́нномъ возрастѣ̀ до́бръ бу́детъ: а́ще же о́трочество своѐ въ безстра́шіи и̂ ненака́заніи прохо́дитъ, не вели́кая надѣ́жда, да бы̀ лу́чшее е́гѡ̀ бы́ло и̂ про́чее житіѐ. И̂наконе́ц же ма́ло научи́тельна. И̂ толи́кій и̂ко́нъ оу́тверждаетъ на́мъ сію̀ и̂сти́ну, что̀ нетто́чіи о́бразы е́ѧ̀ на собственныхъ ли́цахъ, но и̂ на всѣ́хъ наро́дахъ ви́дныя. До́брое ли е́сть въ наро́дѣ жи́тельство; Зна́тно, что̀ въ не́мъ е́сть до́брое дѣ́темъ наста́вленіе. А̂ въ кото́ромъ наро́дѣ мно́гія свары, не́нависти, ковáрства, та́тбы, злодѣ́йства и̂ разбо́и, и̂ про́чая злонра́вія, не оу́бо́мнѣ-

ва́йся

ва́нїемъ, что̀ въ не́мъ не́тъ до́-
брагѡ наставле́нїемъ дѣ́темъ. ѿ
во́зраста дѣ́тскагѡ, а́ки ѿ ко́рене,
и̂ до́бро и̂ зло̀ во всѐ житїѐ те́четъ.
Вина́ же сегѡ сїѧ̀ е̂́сть: что̀, по-
не́же грѣхо́вным̀ прароди́телей
поврежде́нїемъ, преклонни е̂́смы
ѿ нача́ла жи́тїѧ̀ къ злу̀: (всѐ по-
мышле́нїе се́рца человѣ́ческагѡ на зло̀
ѿ ю́ности е̂́гѡ, гла́етъ писа́нїе:) то̀
а́ще не полу́читъ человѣ́къ ѿ дѣ́т-
ства воспита́нїѧ до́брагѡ, тру́дно
е̂́мъ злы́мъ не бы́ть, кото́рый и̂
роди́лся зо́лъ. Но и̂ па́че е̂́щѐ зло̀
прирóдное повседне́вным̀ ѡ̃бы-
кновéнїемъ возраста́етъ, и̂ бо́лшую
ѿ часу̀ си́лу прїе́млетъ. Что́ж
ре́чемъ, когда̀ е̂́щѐ и̂ сообще́ство
злы́хъ челове́къ прибу́дитъ, и̂

своѐ зло̀ о҃бразомъ ѵ҃ждагш оу҃-
твердѝтсѧ; Но и҃ невѣ́домыхъ
себѣ̀ бе҃зако́нїй, ѿ злы́хъ собесѣ́д-
никшвъ вѣ́дный о҃́трокъ нау҃-
чи́тсѧ. и҃́бо твѐрдое е҃́сть сло́во
а҃ко: а҃п҃тольское: тамѣ̀ъ о҃́бычан кла́ги,
е҃і бесѣ́ды злы̀. и҃ подо́бное і҃и҃са сі҃ра́-
і҃и҃съ
сі҃ра́: хова: каса́нїем смолѣ̀, ѿчер-
ви́ нѝтсѧ, и҃ ѿбща́нїем го́рдомѵ҃,
то́чнъ е҃мѵ҃ вѵ҃детъ. Каковаѫ̀ъ
добра̀ надѣ́ѧтнѣѧ, гдѣ̀ нѣ́тъ
до́брагш дѣ́темъ воспита́нїѧ;
А҃ воспита́нїе таково́е въ Рωссі́и,
кто̀ невѝдитъ, ка́къ сѵ҃́дно;
мно́зи и҃ бл҃гоѕо́вѣстнїи о҃у҃на́ютъ,
и҃ бг҃обо́мщїимсѧ чл҃вѣ́цы, не вѣ́дамъ
сѝлы и҃ Зако́на бж҃їѧ, мно́гихъ
сно́хъ грѣ́хѡвъ не вѣ́даютъ, и҃
въ бе҃зстра́шїи пребыва́ютъ.

вѣ́даютъ

вѣдаютъ, (напримѣръ,) бжїю
заповѣдь: Чтѝ о҃ц҃а̀ твоего̀
и̑ м҃тр҃ь твою̀. а̂ мно́зи ли
вѣдаютъ сила̀ тоѧ̀ запо-
вѣди: кто̀ под҆ и̑менемъ о҃че-
скимъ разумѣетсѧ, и̑ что̀ под҆
и̑менемъ чести повелѣваетсѧ;
Подо́бнѣ вѣдаютъ заповѣдь:
Не оу҃кради. а̂ мнѡ́гимъ ли
вѣдома е҆́сть сила̀ е҆́ѧ; кто̀ въ
грѣхъ себѣ̀ ста́витъ ѡ҆бма́нѹть
в҃ кѹплѣ, на́йденое оу҃таи́ть, кра́де-
ное кѹпи́ть, вза́ть мзду̀ на сѹдѣ̀;
и̑ прѡ́чаѧ; а̂ то̀ всѐ татьба̀ и̑ злоѹ-
дѣ́йство. то́жде рещѝ подоба́етъ
и̑ ѡ҆ прочи́хъ заповѣдехъ. Ка́къ
же такови́и мо́гѹтъ дѣте́й воспи-
това́ть; что́ же и̑ни́и мно́зи,

которїи

которїи въ такоѝй тмѣ и грѣбости
пребыва́ютъ, что̀ нижѐ когда̀ слы́-
шали ѡ̑ Законѣ бжїи; всѐ бго-
утѣнїе полага́ютъ во внѣшнихъ
о́брѧдахъ, и тлѣ́нныхъ ѡ̑бы́чї-
ѧхъ, нижѐ помышля́ющіе ѡ̑ са-
мо́мъ ѡ̑сновáтелномъ бл҃гочéстїи,
е҃же е҃сть вѣровати въ С҃пи́теля
бг҃а, и со стра́хомъ и любо́вїю
а҃ т҃и Законъ е҃гѡ̀ храни́ти. А҃пл҃ъ же
гла: с҃тый вопрекѝ томѹ̀ ѹ҃чи́тъ: тлѣ-
нное, речѐ, ѡ̑бы́чнїе кмалѣ е҃сть
поле́зно, а̑ бл҃гочéстїе на всѐ по-
ле́зно е҃сть, о́бѣтова́нїе и҃мѣющіе
живота̀ нынѣшнягѡ, и гряд҃ѹ-
щягѡ. Сѣть же нѣцыи мня́щїи
са́мое лѹ́чшее бы́ти дѣте́й наста-
вле́нїе, навы́кнѹти и҃хъ чита́ти и
писа́ти. и сїѐ мнѣнїе ло́жное е҃сть:
что́

что́бо по́льзует҃ъ, оу҃мѣ́ть то́кмо
кни́ги чести҆, когда́ чтꙋ́щій не
разꙋмѣ́етъ что́мыхъ, и҆ли҆ ниже́
тщи́тсѧ разꙋмѣ́ти, и҆ли҆ и҆ не то҆
чтетъ, что҆ поле́зно е҆́сть ко
и҆справле́нїю; Не мно́зи ли ѡ҆бре-
та́ютсѧ книго́чїи, кото́рїи За-
повѣдей бж҃їихъ, и҆ сумво́ла вѣ́ры,
и҆ си́лы моли́твъ не зна́ютъ, и҆
вовсе́ма҆ нераꙋмѣ́ютъ; Ѷ́мъ же
такові́и За книгочте́нїе свое҆ лꙋ́-
чшїи ѡ҆ про́чїихъ; е҆́и҃ мно́гаждꙑ
хꙋ́дшїи и҆ зло́бнѣйшїи бꙑва́ютъ.
Не и҆мꙋ́ще бо стра́ха бж҃їа, За ли-
ше́нїемъ до́брагѡ воспита́нїѧ,
когда́ чита́ть и҆ писа́ть нау́-
лисѧ, глꙋхо́е то́е и҆скꙋ́сство ѡ҆бра-
ща́ютъ себѣ҆ на о҆бꙋ́дїе зло́бы: и҆
пи́шꙋтъ клеветы҃, бе҃ѣ҆ды, со-

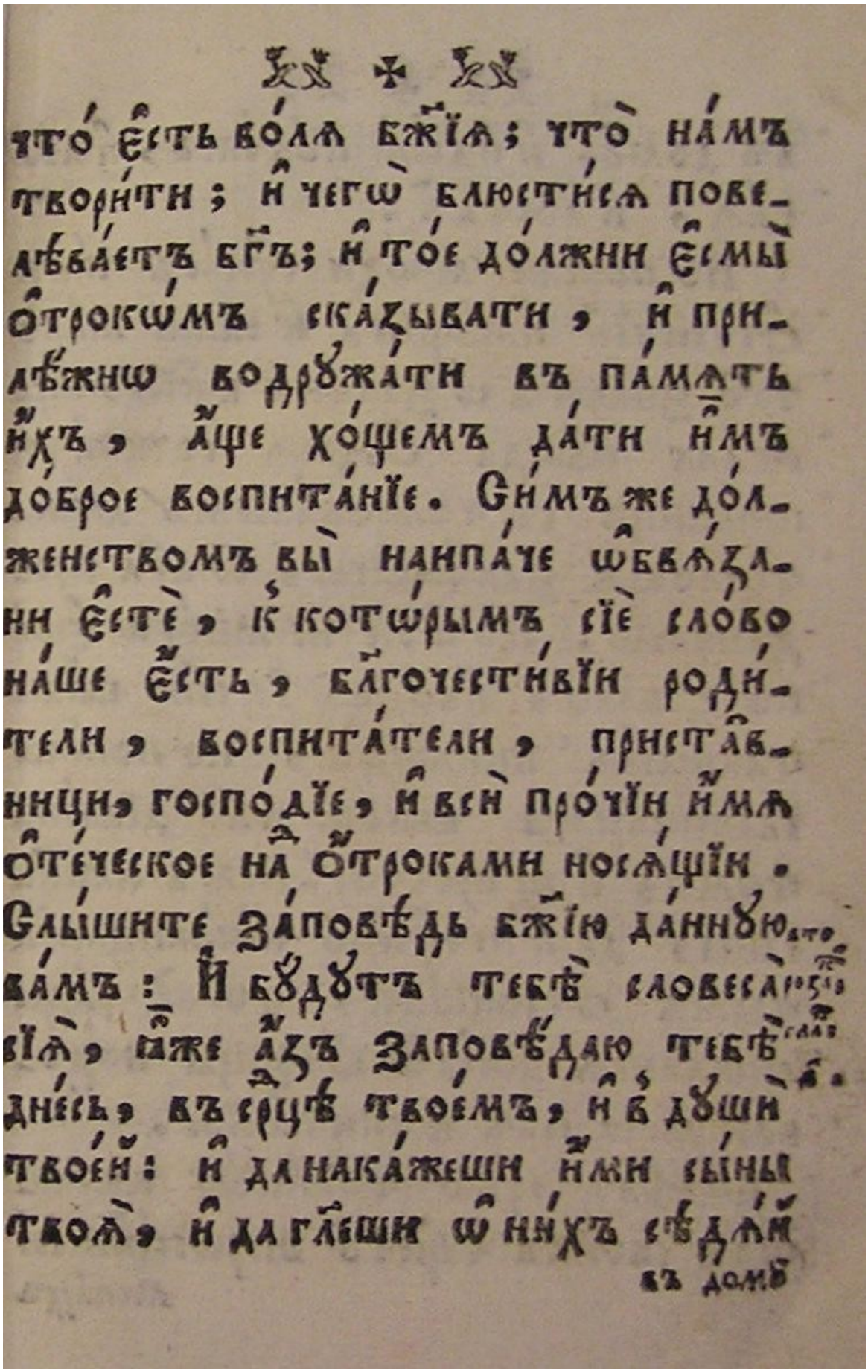
✠ блазни

блазны, хулы, пашквили, портатъ записи, договоры, дхновенницы, притворяютъ оуказы.

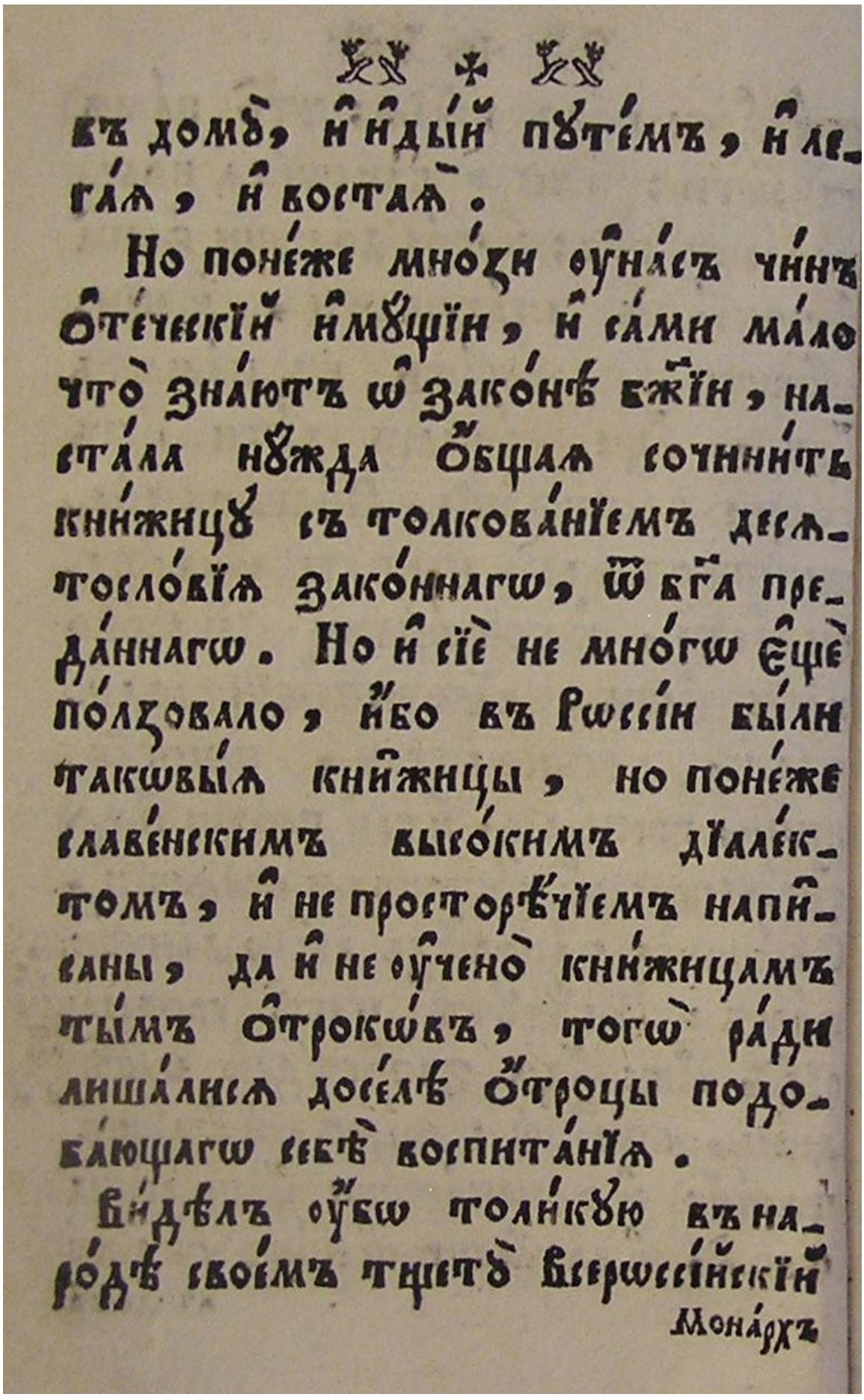
Невцыи же помышляя ѡ себѣ, что понеже читать оумѣютъ, вельми мудри суть. держаютъ вымышлять плевелная оученїя, мнимая имъ богословскаа, и въ народѣ раскол дѣлаютъ. Иктѡ изочтетъ безчисленная таковыихъ книжникѡвъ злодѣйствїя, перомъ ихъ творимая;

К чемъ оубѡ есть доброе ѻтрокѡвъ воспитаніе; вопрошаетъ ѡ семъ оумный ѡтвѣтствуетъ дѣдъ; въ чесомъ исправитъ юнѣйшїй путь свои; иногда сохранити словеса твоа. Писати подобаетъ ѡ священныхъ писаніи, такѡ ѡ словесъ бжїихъ:

что

что́ е́сть во́ля бжїя́; что̀ на́мъ
твори́ти; и́ чегѡ̀ блюсти́ся повелѣ́ваетъ бг̃ъ; и́ что́е до́лжни е́смы
о́трокѡ́мъ ска́зывати, и́ прилѣ́жно водрꙋ́жа́ти въ па́мѧть
и́хъ, а́ще хо́щемъ да́ти и́мъ
до́брое воспита́нїе. Си́мъ же до́л-
женствомъ вы̀ наипа́че ѡ̃бяза́ни е́стѐ, к̀ которы́мъ сїѐ сло́во
на́ше е́сть, бл̀гочестивїи роди́-
тели, воспита́тели, пристаѧ́в-
нцы, госпо́дїе, и́ всѣ̀ про́чїи и́мѧ
о́тє́чество на о́трокахъ носѧ́щїи.
Слы́шите за́повѣдь бжї́ю да́нную ва́мъ: и́ бꙋ́дꙋтъ тебѣ̀ словесы́ сїѧ̀, ѩ̀же а́зъ заповѣ́даю тебѣ̀ дне́сь, въ сердцѣ твое́мъ, и́ въ дꙋ́ши
твое́й: и́ да наказа́еши и́ми сы́ны
твои́мъ, и́ да глаго́леши ѡ̃ них̀ сѣдѧ́й
въ домѣ

въ домѣ, и идый путемъ, и легам, и востам.

Но понеже многи оунасъ чинъ отеческій имѹщій, и сами мало что знаютъ ѡ законѣ бжїи, настала нѹжда общам сочинитъ книжицѹ съ толкованїемъ десятословїм законнагѡ, ѿ бга преданнагѡ. Но и сїе не многѡ ещѐ полѕовало, ибо въ Россїи были такѡвыи книжицы, но понеже славенскимъ высокимъ діалектомъ, и не просторѣчїемъ написаны, да и не оучено книжицамъ тымъ отрокѡвъ, тогѡ ради лишалисм досѣлѣ отроцы подобающагѡ вскѣ воспитанїм.

Видѣвъ оубѡ толикѹю въ народѣ своемъ тщетѹ Вершесінскій

Монархъ

Монархъ, Императоръ и Гдрь нашъ Всемилостивѣйшій, ПЕТРЪ Великій, и якш Отцъ Отечества поколѣвъ врцемъ ѡ таковомъ нещастіи подданыхъ своихъ, началъ прилѣжно разсуждать, какъ бы уставить въ Россіи дѣйствительное и нешбходимое правило Отроческаго воспитанія. И вдохнулъ Ємѹ Бгъ, по Егѡ желанію, таковый премудрый совѣтъ, повелѣть сочинити книжицу съ краснымъ толкомъ Закона Божія, и символа вѣры, и молитвы господней, и девяти блаженствъ: и напечатать оную съ букваремъ, да бы отроцы читать оучащінем по буквахъ и слогахъ во оутвержденіе чтенія своегѡ

своегѡ, не ѱалмѡвъ и мл҃твъ, но
сегѡ толкова́нїемъ оу҃чи́лисѧ. А по
се́мъ оу҃жѐ въ вѣрѣ и зако́нѣ бж҃їи
наста́влени, могли́ бы съ по́лзою
оу҃чи́ть ѱалмы̀ и мл҃твы. И сѐ по-
вел҃ѣнїемъ є҃гѡ І҃мпера́торскагѡ
Вели́чества сочинена̀ и напеча́тана
такова́ѧ кни́жица: на кото́рой
оу҃чи́мїи о҃́троцы мо́гутъ познати
во́лю бж҃їю, и страха гдн҃ѧ ѿмла-
ды́хъ ногтє́й навы́кнутисѧ.

Да вѣдетъ оу҃бѡ и҃звѣстно всѣмъ
ва́мъ, наикото́рыхъ лежи́тъ до́лгъ
до́брагѡ дѣте́й воспита́нїѧ,
что̀ безѡ́вѣтни ста́нете насѣдъ
бж҃їй, а҃ще ѿ сел҃ѣ дѣти ва́ши,
и҃лѝ ва́шемъ попече́нїю вда́н-
нїи лиша́тсѧ до́брагѡ наста́в-
ле́нїѧ. Тогѡ ра́ди до́лжни є҃стѐ
оу҃чи́ти

оу҃чи́ти и҃хъ, и҆лѝ пещи́ся, дабы̀ оу҃чи́ми бы́ли ѿ е҃й кни́жницы, и҃ ча́сто и҃хъ вопроша́тъ: вѣ́даютъ ли, и҃ па́мятуютъ ли, что̀ въ е҃й, и҆лѝ во о҃ной за́повѣди повелѣва́етъ бг҃ъ; и҃ что̀ вѣ́рнемъ во и҃ сповѣ́данїи сїа́го смѣша́ла; и҃ чесо̀ про́симъ оу҃ гда̀ въ мл҃твѣ гдне́й; До́лжни же е҃стѐ и҃ не́стя́зывать ѿ дѣте́й ва́шихъ дѣла̀ семѹ̀ оу҃че́нїю согла́снаго, и҃ смотрѣ́ть, да бы̀ о҃тро́къ та́къ ѡ҃бходи́лся, ка́къ оу҃чи́мъ е҃сть ѿ зако́на бж҃їа. и҃ а҃ще согрѣши́тъ въ че́мъ, ска́зывать е҃мѹ̀, проти́въ кото́рыа заповѣди согрѣши́лъ: и҃ та́ко ѡ҃лича́я е҃го̀, о҃тє́чески нака́зывать. а҃ще та́ко тво-

и҆ти

рѝти постцитѣсѧ, ѝмате на-
дѣѧтиѧ ѿ дѣтѣй вáшихъ,
ѩкѡ ѿ бг҃омѹдрыхъ радости и
весели҃ѧ. И помнѧвъ вы, бл҃го-
слови́тъ вáсъ гдь, и бл҃го-
слове́нїе своѐ приложи́тъ
на вáсъ, на вáсъ и
на сы́ны вáшѧ:
а҃мѝнь.

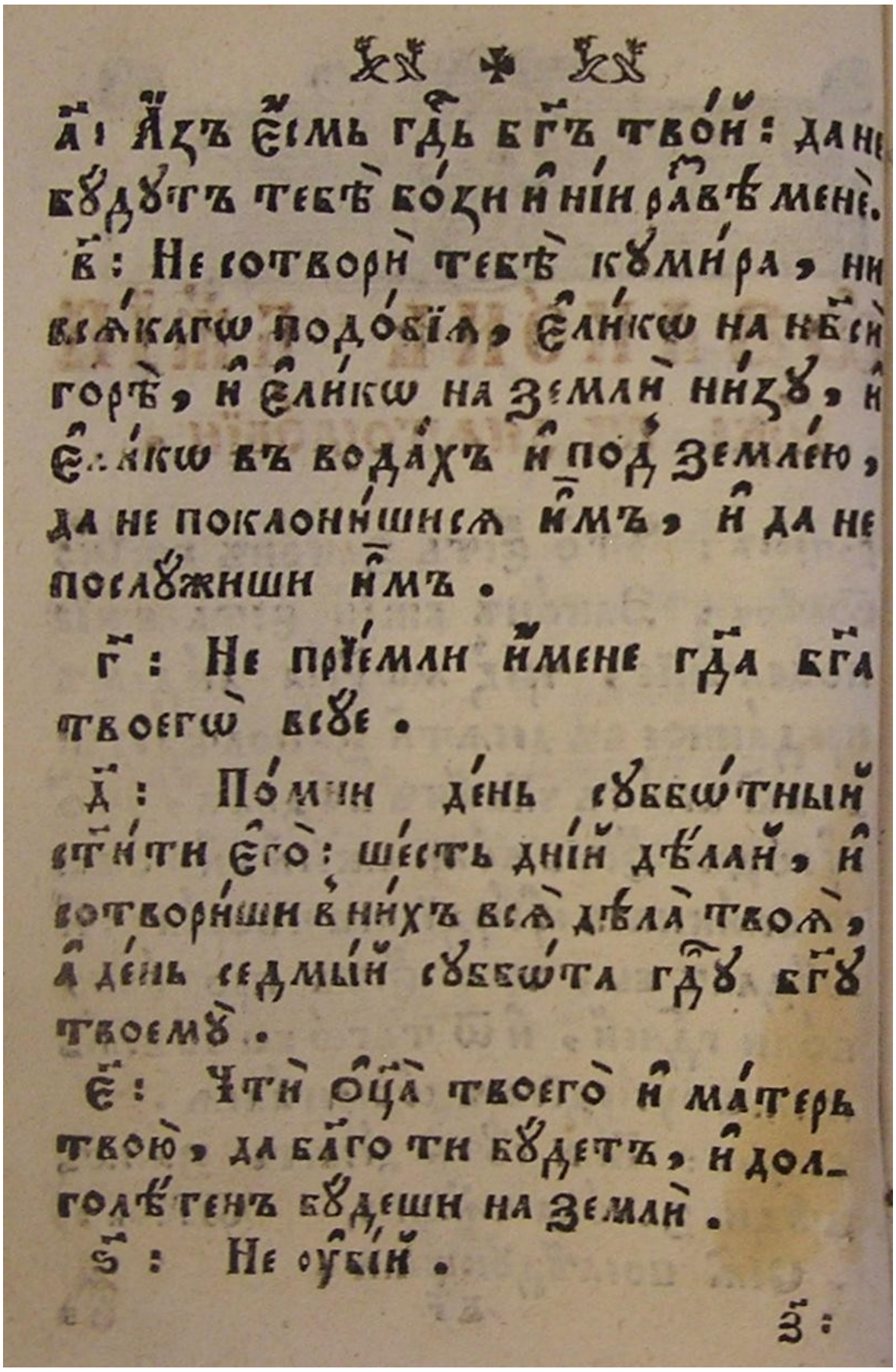

НАЧАЛНОЕ
оученїе человѣкомъ, хотящымъ оучитисѧ книгъ бжтвиннаго писанїа.

Во имѧ Отца, и Сна, и Стагω дха, аминь.

Боже въ помощь мою вонми, и вразуми мѧ во оученїе Твоє.

БИБЛІОТЕКА Академії Наук УРСР

А: Азъ есмь гдь бгъ твои: да не будутъ тебѣ боги ини нин развѣ мене.

Б: Не сотвори тебѣ кумира, ни всякаго подобїа, елико на небеси горѣ, и елико на земли низу, и елико въ водахъ и подъ землею, да не поклонишисѧ имъ, и да не послужиши имъ.

Г: Не прiемли имене гда бга твоего всуе.

Д: Помни день субботный святити его: шесть днiй дѣлай, и сотвориши въ нихъ всѧ дѣла твоѧ, а день седмыи суббота гду бгу твоему.

Е: Чти оца твоего и матерь твою, да благо ти будетъ, и долголѣтенъ будеши на земли.

З: Не убiи.

З:

З: Не прелюбодѣйствуй.
И: Не оукради.
Д: Не послушествуй на друга твоего свидѣтелства ложна.
І: Не пожелай жены искреннягѡ твоегѡ, не пожелай дому ближнягѡ твоегѡ, ни села егѡ, ни раба егѡ, ни рабыни егѡ, ни вола егѡ, ни осла егѡ, ни всегѡ скота егѡ, ни всегѡ, елікѡ ближнягѡ твоегѡ.

Вопросъ: Требуютъ ли заповѣди сїѧ толкованїѧ и ѡбъявленїѧ своегѡ.

Ѿвѣтъ: Требуютъ дла простыхъ и малоразсудныхъ человѣкъ: понеже въ заповѣдехъ сихъ слова краткаѧ, а вещи многїѧ и великїѧ заключаютсѧ.

Вопросъ: Молю, истолкуй мнѣ заповѣди сїѧ: и в первыѧ, что въ

бѹютъ, и къ нарочитомѹ бж
прославлéнїю творѧтъ препѧтѵ
ѿставлѧть дóлжнш: такови
сѹть сѹдѝ граждáнскїи, и торг
кѹпéческїи: Однáкожъ мóщни
йногдáже и дóлжнш кóелико дѣл
въ прáздникъ творúть, двонхъ
рáди сúхъ причúнъ. пéрвам: áщ
бѹдетъ нешбходúмам нѹжда,
пожáръ, нашéствїе непрúятелское,
колѣзнь блúжнягш пóмощи тре
бѹющам, и прóчам. Вторáм: áще
нѣтъ блúзкш цр҃кви, и нѣѿкогш
и въ домѣ слышáть мл҃твъ, чте
нїм, и повчéнїм, а сáмъ невѣжа
крáйнїй, томѣ въ такóмъ слѹ
чаи лѹчше рабóтать, нéжели
на кабакѣ шѹмѣть и безчúн
ствовать.

До зѣ

До здѣ четыри заповѣди ѡ любви къ бгу йдутъ, прочіи шесть ѡ любви ко ближнемѹ.

Толкованіе ѕ̄ заповѣди.

Сіесть Чти ѻц̑а твоего и матерь твою, да бл̑го ти бѹдетъ, и долголѣтенъ бѹдеши на земли.

Вопросъ: Что повелѣваетъ бг̑ъ въ пятой заповѣди своей;

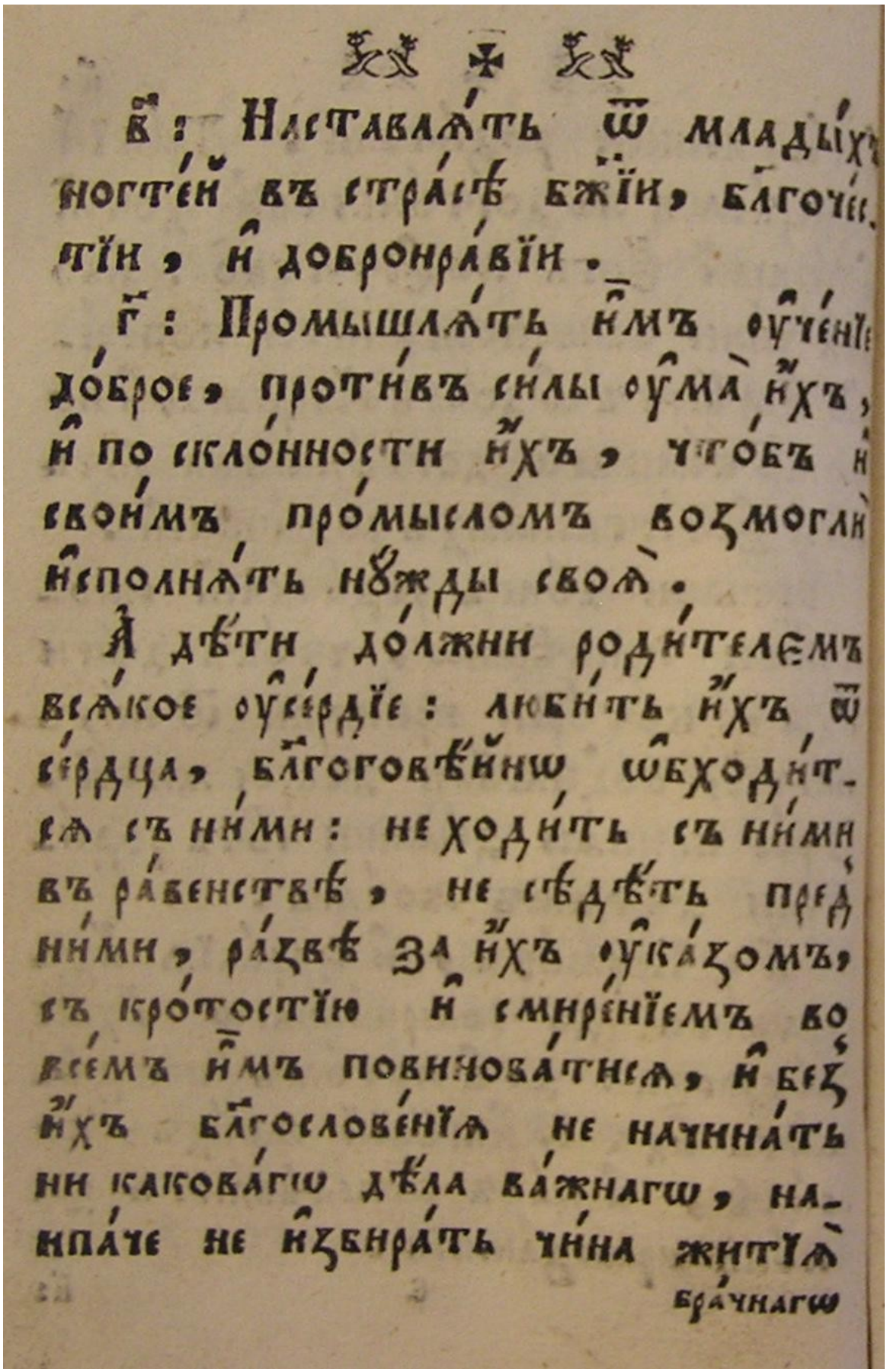
Ѿвѣтъ: Велитъ подобающѹю воздавати честь всѣмъ тѣмъ, которіи намъ ѻц̑ы или матери сѹть. Не ѡ є̑диныхъ бо только родителехъ рѣчь здѣ ес̑тъ, но и ѡпрочіихъ имя и чинъ ѻч̑ескій имѹщихъ над нами.

Вопросъ: Которыя лица такѡвы сѹть; и какаа всякомѹ изъ нихъ подобающаа честь должна

Естественнїи родителн. Третїй нарицаемъ по достоинствѹ, хотѧ и первый есть по естествѣ: ибо два чини вышепомянѹтїи попеченїе имѣютъ ѡ добрѣ общемъ, и по томъ болшаго достоинства сѹть паче естественныхъ родителей.

Есть же долгъ родителей смотрити прилѣжно, чтобъ дѣти ихъ, которїи приняли ѿ нихъ житїе, воспримѣли доброе житїе. Трое наипаче должни сѹть родителн дѣтямъ своимъ.

а: Кормить, и здравїи ихъ хранить до совершеннаго ихже возраста: да и потомъ снабдѣвать ихъ ѿ имѣнїй своихъ, по силѣ, и какъ повелѣваютъ закони граждански.

в: Наставлять ѿ младыхъ ногтей въ страхъ Божїи, благочестїи, и добронравїи.

г: Промышлять имъ оученїе доброе, противъ силы ума ихъ, и по склонности ихъ, чтобъ и своимъ промысломъ возмогли исполнять нужды свои.

А дѣти должни родителемъ всякое оусердїе: любить ихъ ѿ сердца, благоговѣйнѣ ѡбходить ся съ ними: не ходить съ ними въ равенствѣ, не сѣдѣть предъ ними, развѣ за ихъ оуказомъ, въ кротостїю и смиренїемъ во всемъ имъ повиноватися, и безъ ихъ благословенїа не начинать ни каковаго дѣла важнаго, наипаче не избирать чина житїа

брачнаго

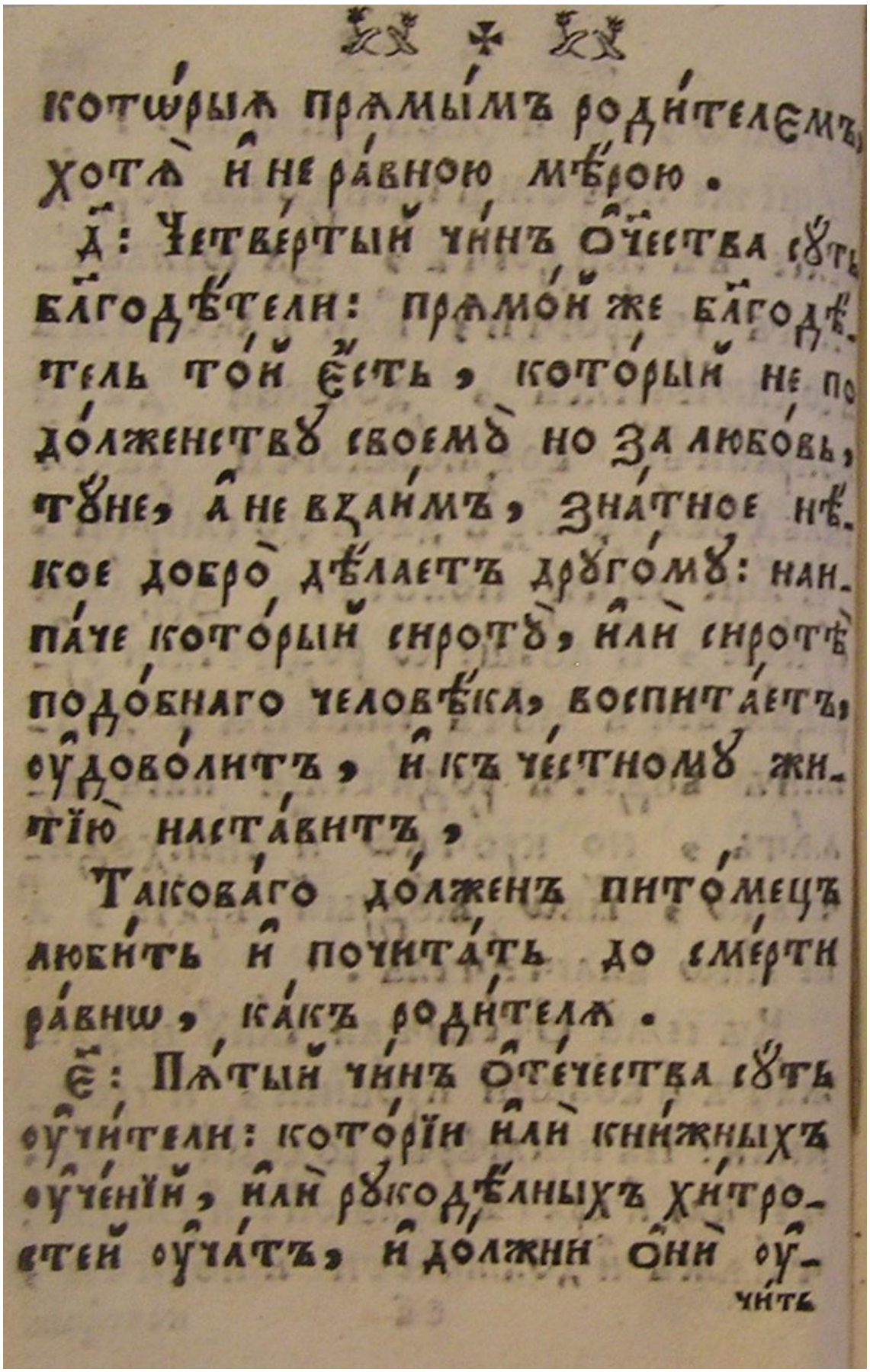
бра́чнаго, и́ли́ мона́шескаго.

А́ще же пото́мъ прі́и́дутъ роди́тєлїе въ скꙋдость, за ѡ̑слабѣ́нїемъ ста́рости, и́ли́ какови́мъ злоключе́нїемъ, до́лжни дѣ́ти покра́йнѣй вокꙋмо́жности свое́й снабдѣ́ва́ть и́хъ да́же до сме́рти.

И а́ще сы́нъ полꙋчи́тъ здра́вое ꙋ́чє́нїе, и́ лꙋ́чше ѿ роди́тєлей ꙋ́разꙋмѣ́єтъ пꙋ́ть спасе́нїѧ, до́лженъ бꙋ́детъ роди́тєлей наста́вля́ть, но кро́тко и́ сни́сходи́тєлно, а́ко мꙋ́дрый бра́чь, а́ не а́ко влады́тель.

Къ семꙋ́ ѻ́тє́чества чи́нꙋ надлежа́тъ и́ бо́лшїи кро́вныи, и́ сро́дники: На приме́ръ: родны́й дѣ́дъ, тє́тка, и́ бра́тъ болшо́й: и́ ѻ́ны́мъ ты́ѧжъ и́ должности и́ по́чести,

которы́ѧ

которым прямым родителем,
хотя и не равною мерою.

Д: Четвертый чин отечества суть
благодетели: прямой же благо-
тель той есть, который не по
должеству своему но за любовь,
тому не, а не вкаим, знатное не-
кое добро делает другому: нап-
паче который сироту, или сироте
подобнаго человека, воспитает,
удоволит, и к честному жи-
тию наставит,

Таковаго должен питомец
любить и почитать до смерти
равно, как родителя.

Е: Пятый чин отечества суть
учители: которыи или книжных
ученый, или разодельных хитро-
стей учат, и должни они у-

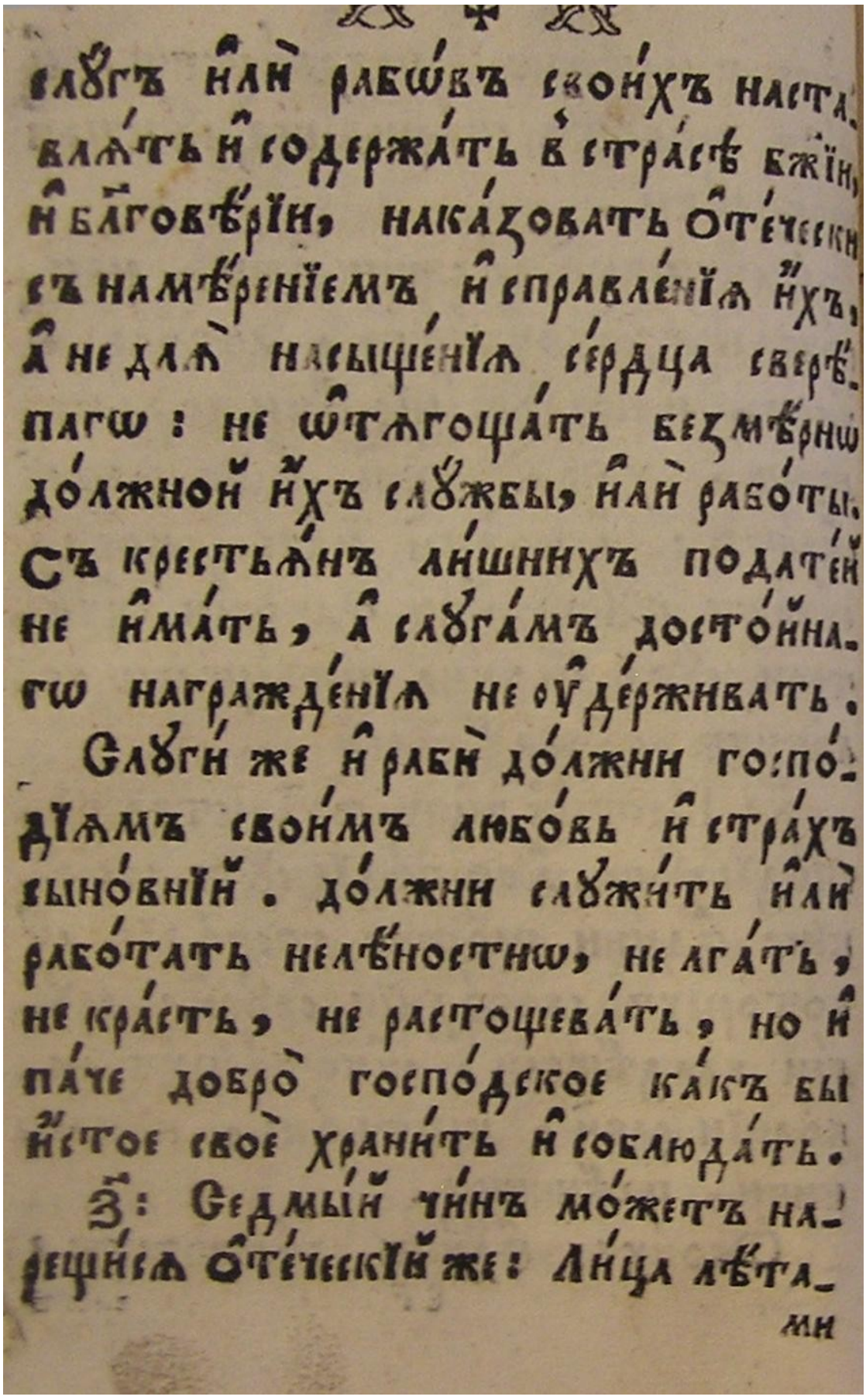
чить

чи́тъ прилѣ́жно, незави́стно, и́ ка́къ мо́гутъ ско́рш, безъ̀ сѹ́тной проволо́ки.

А̀ оу҃чє́никѝ до́лжни и́мъ, наи́па́че когда̀ оу҃ча́тсѧ, любо́вь и́ че́сть, и́ послѹша́нїе а҃ки роди́телємъ, хотѧ̀ о҃нѝ и́ на мзду̀ оу҃ча́тъ: а̀ колмѝ па́че, когда̀ оу҃ча́тъ тѹ́не: и́бо такові́и оу҃чи́тели сѹ́ть ѿ чи́на четвёртагш вели́кихъ бл҃годѣ́телей.

ѕ҃: Шестый чи́нъ о҃тє́чества го́сподїе сѹ́ть, а̀ госпо́дїе сѹ́ть двоя́кїи: є҆ди́нїи про́стш госпо́дїе, оу҃ которы́хъ свобо́днїи слѹ́ги: дрѹ́гїи влады́тєли, оу҃ которы́хъ нево́лнїи рабѝ, крестьѧ́не, кѹ́плени́ки, плѣ́нни́ки.

О҃боі́хъ є҆ди́ны до́лжности:

слугъ или рабовъ своихъ наста-
вля́ть и содержа́ть в страсѣ бжїи,
и благовѣрїи, наказовать о́тєчески
съ намѣренїемъ и́справле́нїя и́хъ,
а не для́ насыще́нїя се́рдца свер-
пагω: не ώтягоща́ть безмѣрнω
до́лжной и́хъ слу́жбы, или рабо́ты.
Съ крестья́нъ ли́шнихъ подате́й
не и́ма́ть, а слугамъ достойна-
гω награжде́нїемъ не оу́держивать.

Слу́ги же и рабы́ до́лжни го:по-
дїямъ свои́мъ любо́вь и стра́хъ
выно́внїй. до́лжни слу́жи́ть или
рабо́тать нелѣ́ностнω, не лга́ть,
не кра́сть, не растоцева́ть, но и
па́че добро́ господ́ское как бы
и́стое свое́ храни́ть и соблюда́ть.

З: Седмы́й чи́нъ мо́жетъ на-
рещи́ся ώтє́чески же: Ли́ца лѣта-

ми

ми гра́ждш старѣ́йшам, но не
ме́ншам и́ досто́инствомъ: и́бо
млады́й цр҃ь напри́мѣръ, не сы́нъ
но о҃цъ е́сть и́ ста́рым подъ-
да́нымъ свои́мъ.

Стара́м ли́ца молоды́хъ съ собо́ю
равностепе́нныхъ да не презира́-
ютъ, а́ молоды́й челов҃ѣкъ ста́-
раго за са́мам лѣ́та е҃гѡ̀ да по-
чита́етъ, предвара́м привѣ́тствї-
емъ, и́ оу҃ступа́м е҃мѹ̀ пе́рвагѡ
мѣ́ста, и́ бл҃гоговѣ́йнѡ посту-
па́м съ ни́мъ.

А́ кто́ же се́й за́повѣди проти́-
вится; не спра́шивай: вѣ́домо бо,
что̀ всѝ не та́къ твора́щїи, и́лѝ
е҃щѐ и́ проти́внѡ о҃писа́нным
здѣ̀ до́лжностямъ, грѣша́тъ
проти́въ сѣ̀ за́повѣди.

Вопро́съ

Вопро́съ : Сумни́тельство е́сть ; что̀ дѣ́лать, когда̀ е́дни́нъ ѡ̃чи́нъ о́тє́ческаго повелѣ́ваетъ нѣ́что, а̂ дрѹго́й то́ежъ запрещаетъ ;

Ѿвѣ́тъ : Ӓще е́дни́нъ и̂з̾ ни́хъ дрѹго́мѹ не подрѹ́ченъ е́сть, не смотрѝ на ли́ца, но на дѣ́ла тебѣ̀ дѡ́лжнаѧ. на прим҃ѣ́ръ : повелѣ́ваетъ нѣ́что дѣ́лать господи́нъ, къ чемѹ̀ ты̀ слѹ́жбою твоє́ю ѡ̃дол-жи́лсѧ є́мѹ̀, а̂ не вели́тъ тогѡ̃ дѣ́лать роди́тель твои́, слѹ́шай господи́на а̂ не роди́теля.

Ӓще же е́дни́нъ и̂з̾ ни́хъ дрѹго́мѹ подрѹ́ченъ е́сть, слѹ́шай бо́л-шаго. на прим҃ѣ́ръ : вели́тъ тебѣ̀ нѣ́что господи́нъ и̂лѝ роди́тель твои́, чего̀ не вели́тъ чи́нъ пра-ви́тельствующій гражда́нскій, сегѡ̃

слѹ́шай

слушай а негосподина, ниже родителѧ: а когда бы и правитель гражданскїй повелѣвалъ то, что цр҃ь запрещаетъ, не слушай правителѧ, но цр҃ѧ.

Толкованїе ѕ҃ѧ заповѣди.

Сiесть: Не оубiй.

Вопросъ: Что повелѣваетъ бг҃ъ въ шестой заповѣди;

Отвѣтъ: Запрещаетъ оубiйство: но подъ краткимъ тѣмъ словомъ многѡ разумѣетсѧ.

Вопросъ: Что многѡ разумѣетсѧ;

Отвѣтъ: Въ первыхъ: всѣ оубiйства способы, то есть, оубiйство оружное, оудавленїе, оутопленїе, отрава, и безчисленнiи инiи способы, которыми человѣкъ человѣка оубиваетъ.

праздноде́лный приходи́ть въ сѣ́дость, понѹжда́ется раздира́ть и кра́сть, и́ли и́ными какими́ не-
пра́ведными о́бразомъ наполня́ть
сѣ́дость свою. А́ще кто̀ ѿ сихъ
неда́гъ не сохрани́тъ себѣ, ни
мо́жетъ храни́ть запове́ди сея̀
о́смыя, и та́кѡ всегда̀ бѹ́детъ
въ тма́нѣи вѣ́чнагѡ ѡ҃ѕлѹжде́нїя.
Второ́е: Зна́й: что̀ сей грѣ́хъ не
ѡ҃ставля́ется, доне́лѣже похи-
ще́ное добро̀ чѹ́ждее не возвра-
ще́нно е́сть господи́нѹ своему̀.
Смотри́ же, коли́кое бѣ́дство
грѣха̀ сегѡ̀: кото́рый напри́мѣръ
ку́пецъ, ѡ҃бма́ною вза́въ ли́шнюю
цѣ́нѹ, похо́щетъ возврати́ть: а̀
пока́мѣстъ не возврати́тъ, не бѹ́-
детъ прощенъ. Та́кѡ и прочїи́,

та́йнѡ

тайнѡ, или явнѡ, или лестнѡ чюждам похищающїи.

Толкованїе ѳ̄ м̄ Заповѣди.

Сiесть: Не послушествуй на друга твоего свидѣтелства ложна.

Вопросъ: Что повелѣваетъ бг̃ъ въ девятой Заповѣди;

Отвѣтъ: Запрещаетъ человѣкѹ произносить ложное свидѣтелство на ближнаго своего, якоже ѥсть глетъ слово Заповѣди сеѧ. Но подобаетъ вѣдати, якими образы бываетъ ложное свидѣтелство: Различнїи бо сѹть, но вся въ двоихъ родахъ заключаются: ѥдни бываютъ насѹдѣ властительскомъ, ѥдни же внѣ сѹда.

Вопросъ: Которам лжесвидѣтелства

ѣтка наслѣдѣ бываютъ;
Ѿкѣтъ: На сѹдѣ бываютъ трѝ
нанпа́че сїѝ:
а̀: Ло́жное доноше́нїе.
б̀: Ло́жное свидѣ́тельство: а̀ сїѐ
бываетъ и̂лѝ сло́вомъ, когда̀ свн.
дѣ́тель невѝ́ннаго человѣ́ка свн.
дѣ́тельствѹетъ бы́ти ви́ннаго: и̂лѝ
молча́нїемъ и̂ притворе́нным̀ не.
вѣ́жествомъ: когда̀ свидѣ́тель
вѣ́дал, что̀ невѝ́ненъ е̃сть то́й,
на кого̀ донесено̀, сказѹетъ, что̀
о̃нъ ѡ̂ то́мъ не вѣ́даетъ.
г̀: Когда̀ сѹдїѝ̀ не разы́скавъ
прилѣ́жно дѣ́ла, нарицаетъ не.
ви́ннаго ви́нным̀: и̂ всѝ́къ
та́кѡ грѣшащїѝ сѹдїѝ̀ разорѧ́
сїю̀ За́повѣдь, разоря́етъ кѹп.
нѡ и̂ дрѹгїѝ̀ дѣ́ѣ, шествю̀:

Не оубїй

Не оу҃бі́й, и҆ сме́ю: Не оу҃кра́ди:

и҃бо такова́м тя́жка и҆ скорбь вели́кую, и҆ оу҃тра́ту непови́нно ѡ҃сужде́нному твори́тъ, хотя́ бы никакова́гѡ е҃мꙋ наказа́нїа не бы́ло, ни тѣле́снаго ни де́нежнаго.

Вопро́съ: Которы́м быва́ютъ лжесвиде́тельства внѣ сꙋда;

Ѿвѣтъ: Мно́гим, и҆ разли́чнымъ: но не́кимъ то́лкѡ напри́мѣръ предлага́емъ.

а҃: Клеветы́ зло́чныя.

б҃: Ла́ни и҆ оу҃корѣ́зны въ лицѣ́ твори́мыя.

г҃: Ѡ҃сужде́нїемъ чꙋжди́хъ грѣхѡ́въ, хотя́ бы и҆стинныя бы́ли.

д҃: Ѡ҃клеве́тїемъ, безъ ва́жной причи́ны, не́кихъ вре́дшихъ и҆лѝ сквер-

достей, въ тѣлѣ или во оумѣ ближнаго.

Ё: Йздѣвки и смѣхи рѹгателными со оумалéнїемъ чести ближнаго.

Ѕ: Толкшванїѧ коварнаѧ чюждыхъ дѣлъ или словъ.

З: Не токмо же словомъ злобы таковыѧ дѣютсѧ, но дѣютсѧ и нѣкїими знаменїи, напримѣръ: когда кто на воспомановенїе чїего имене, главою покивáетъ, и воздóхнетъ прерывáтелнѣ, или иніи какіи не добраго мнѣнїѧ знáки покáжетъ, тотъ и молча шєчюждáетъ ближнаго. и такóе шєчюжденїе жесточáе разумѣетъ славу чюждую, паче словéснаго: понéже подлéтъ вниз многихъ

злыхъ догадшевъ на ѡклеветаемаго.

Й: Въ числѣ семъ єсть и писма подметнаа злословителнаа, и ѻбразы на безчестїе лицъ нѣкїихъ написѳемїи, и инаа каамлико поношенаа Знаменованїа.

Д: Есть же и ковардный способъ клеветанїа: когда кто̀ другаго єдто хвалитъ, или нѣчто средняе ѡнемъ вказуетъ, да такшваа ѡбетомателства приводитъ съ которыхъ гавлетем ѻномѹ бечестїе.

Простш рещи: все что̀ либо глетем или дѣетем, на оукоризнѹ и безчестїе блиижнаго, или на оумаленїе чести и славы его̀, все то̀ есть лжесвидѣтелство на блиижнаго, и запрещаетем ѿ бга в Заповѣди сей.

Двое вѣдати подобаетъ ко
шпасенїю грѣха сегш.

Первое: что злословїе раждает.
ся шзавести, шрости, гордости,
и шлжесловеснагш обычаѧ: и всякъ
кто скаꙁуетъ, что долженъ мол.
чати, или молчитъ, что должен
ствующъ, лжесловесникъ есть,
и заповѣди сей противникъ.
И тогш ради какъ обычаѧ лже.
словеснагш, такъ и другихъ по.
маꙁныхъ страстей, по силѣ
заповѣди сеѧ, шгребатисѧ дол.
женствуемъ.

Второе: что и сей грѣхъ трѹ.
денъ есть ко исправленїю, тогш
ради, что чѹждую славѹ и честь
злословесїемъ повреждѣнную, дол.
женъ, кто повредилъ, исправить,

неповѣдомъ лжѡ свою: что̀ велмѝ трѹднш: а грѣхъ сей̀ ѝнакш не ѡставлаѥтсѧ.

Толкованїе І̀ѧ Заповѣди.

Сіесть: Не пожелай̀ жены̀ ѝскренѧгш твоегѡ̀, не пожелай̀ до́мѹ ближнѧгш твоегѡ̀, ни села̀ ѥгѡ̀, ни раба̀ ѥгѡ̀, ни рабы́ни ѥгѡ̀, ни вола̀ ѥгѡ̀, ни ѡсла̀ ѥгѡ̀, ни всегѡ̀ скота̀ ѥгѡ̀, ни всегѡ̀, ѥли́кш ближнѧгш твоегѡ̀.

Вопро́съ: Что̀ повелѣва́етъ бг̃ъ въ Запове́ди сей̀;

Ѿвѣтъ: Запрещаетъ ѝ желанїе непра́ведное, ѝ вс̀ѣ что̀ въ прежнихъ патѝ Запове́дехъ велѣлъ дѣ́ломъ ѝ сло́вомъ ѝсполня́ть, сею Запове́дїю велитъ тожде ѝ

Кра́ткое толкова́нїе бл҃же́нствъ є҃ѵ҃ли́кихъ.

Вопро́съ: Что҆ ѥ҆сть бл҃же́нства є҃ѵ҃льскаѧ;

Ѿвѣ́тъ: Сѵ́ть пе́рвам словесѣ̀ пе́рвыѧ хр҃то́вы про́повѣди, ко-то́рыми хр҃то́съ гла́вныѧ добро-дѣ́тели оу҆блажа́етъ, ра́ди ѡ҆бѣ-това́ннагѡ и҃мъ да́нїѧ ѿ бг҃а.

Вопро́съ: Котѡ́рам и҃менно ѥ҆сть о҆́нам словесѣ̀;

Ѿвѣ́тъ: Бл҃же́ни ни́щїи дх҃омъ, ꙗ҆́кѡ тѣ́хъ є҃сть цр҃тво нб҃ное.

Бл҃же́ни пла́чѫщїи, ꙗ҆́кѡ тѣ́и оу҆тѣ́шатсѧ.

Бл҃же́ни

Блаженни кротцыи, яко тии наслѣдятъ землю.

Блаженни алчущии, и жаждущии правды, яко тии насытятся.

Блаженни милостивии, яко тии помиловани будутъ.

Блаженни чистии сердцемъ, яко тии бга узрятъ.

Блаженни миротворцы, яко тии сынове божии нарекутся.

Блаженни изгнани правды ради, яко тѣхъ есть цртво небное.

Блаженни есте егда поносятъ вамъ, и изженутъ, и рекутъ всякъ зълъ глаголъ на вы лжуще мене ради.

Вопросъ: Скажи ѡ всѣхъ блаженствахъ, и первѣе ѡ первомъ:

Бл҃жєни нищіи дх҃омъ, ꙗкш тѣхъ є҃сть цр҃тво нб҃ное.

Кто̀ нищій дх҃омъ є҃сть;

Отвѣтъ: Нищій дх҃омъ є҃сть, который пред҆ б҃омъ смирѧетъ себѣ, исповѣдѹѧ, что̀ о҃нъ грѣшенъ є҃сть, въ добрыхъ дѣлѣхъ скѹденъ, и҆ самъ собою̀ к҆ творе́нію до́брыхъ дѣлъ безъ̀ помо́щной бл҃годѣти бж҃іей весма̀ не́мощенъ и҆ неси́ленъ. и҆ сѐ є҃сть и҃стинное хр҃тїа́нское пред҆ б҃омъ смире́ніе.

Вопро́съ: Что̀ тако́вымъ ни́щымъ ѡ҃бѣщава́етъ б҃ъ;

Отвѣтъ: Велико́е да́нїе под҆ и҃менемъ цр҃твїа нб҃наго: ни́щемъ бо желае́мое є҃сть бога́тство. Того̀ ра́ди ни́щихъ дх҃омъ соверше́нно ѡ҃бо-

гатѝти

гатити wбѣщаетъ бгъ, творѧ
ихъ наслѣдники цртвїю своегw.
Вопросъ: вѣмы, что вси члвѣцы
безъ бгодати бжїи немощни, и
нищи сѫть: то вси ли и наслѣд-
ницы сѫть цртвїю небнагw;
Wвѣтъ: Аще и вси члвѣцы нищїи
сѫть, но єдини исповѣдуютъ
пред бгомъ нищету свою, якw
мытарь: а дрꙋзїи не исповѣдуютъ
нищеты своеѧ, но помышлѧютъ
w себѣ, что бзи и стїи сѫть,
якоже фарїсеи. И wни сѫть нищїи
дхомъ, и пред бгомъ смиренни:
а сїи богатѧщїимсѧ и пред бгомъ
горди. и wни токмw наслѣдятъ
цртвїе небное, а сїи не наслѣдятъ:
всѧкъ бо возносѧйсѧ смирится,
а смирѧѧйсѧ вознесется.

Вопро́съ: А ни́щіи тѣлє́сно, кото́рїи не и́мѣютъ довóльства вре́меннаго, сóть ли въ чи́нѣ сегѡ̀ бл҃же́нства;

Отвѣ́тъ: Нищета̀ тѣлє́сная є҆́сть сама̀ собóю сре́дняя ве́щь, нижѐ бг҃оугóдная, нижѐ бг҃опротивная: но нищеты̀ тѣлє́сныя терпѣ́нїе и́ногда̀ бг҃оугóдное є҆́сть, и́ногда́ же бг҃опротивное.

Вопро́съ: Скажѝ, когда̀ бг҃оугóдное, и́ когда̀ бг҃опротивное нищеты̀ терпѣ́нїе;

Отвѣ́тъ: Когда̀ кто̀ по́мощїю бж҃ї́ею ѡ҃лага́етъ самоизво́лно ѡ҃ себѣ̀ вели́каго жите́йскаго попече́нїя, ра́ди оу҃до́бнѣйшаго бг҃оу҃гожде́нїя, бг҃оугóдное терпѣ́нїе є҆́сть. но надлежи́тъ до дрyга́го бл҃же́нства

бл҃же́нства пла́чющихъ.

Когда́ же кто҃ несамонзво́лнш, но по бж҃ію и҆зволе́нію ни҆ще́тствуѧ, терпи́тъ ни҆щетъ҃ съ кро́тостію, и҆ на бг҃а не ро́пщетъ, и҆ сі҃е терпѣ́нїе до́брое е҃сть: но надлежи́тъ до тре́тїѧгш бл҃же́нства кро́тких҃ъ.

Когда́ же па́ки кто҃ терпи́тъ ни҆щетъ҃, гони́мъ ѿ человѣ́къ пра́вды ра́ди: и҆ сі҃е ни҆ще́ты҃ терпѣ́нїе бг҃оу҆го́дное е҃сть, но надлежи́тъ до о҃сма́гш бл҃же́нства и҆згна́нныхъ пра́вды ра́ди.

А҃ когда҃ кто҃ терпи́тъ ни҆щетъ҃, за свою҆ лѣ́ность, и҆ невозде́ржное пїа́нство, сі҃е терпѣ́нїе не то́кмш не е҃сть бг҃оу҆го́дное, но весма҃ бг҃опроти́вное, ꙗ҆кш мно́гихъ зѡ́лъ винов҃ное.

Блаженни плачущїи, яко тіи оутѣшатся.

Вопросъ: Которыхъ плачущихъ оублажаетъ Христосъ;

Отвѣтъ: Тѣхже, которіи нищіи вдухомъ, и исповѣдающе предъ Богомъ грѣхи и немощи свои, сѣтуютъ и плачутся ѡ своемъ ѡкаменствѣ, вомщеся сдѣлавшаго, и ѣми на себѣ гнѣваются за прогнѣваніе благости Божіи. Сіи есть печаль по Бозѣ, и дѣло спасительнаго покаянія, вокрушеніе сердечное.

Вопросъ: Что такѡ плачущымъ ѡбѣщаетъ Богъ;

Отвѣтъ: Великое даніе подъ именемъ оутѣшенія. Плачущіи

во оутѣшенїѧ трѣбуетъ. оутѣ-
шенїѧ же таковымъ сѹгѹбое по-
даетъ егѡ: в сей жизни ѡставленїе
грѣховъ, и радость дховнѹю
еже есть веселитисѧ ѡ гдѣ, ꙗкѡ
щедръ и милостивъ есть, и
прощаетъ кающымсѧ согрѣшенїѧ
ихъ: а въ жизни вѣчной вѣчное
и неизглаголанное ради вѣчныхъ и
неизглаголанныхъ блгъ радованїе.

Вопросъ: Вси ли плачѹщїи и
скорбѧщїи сѹть въ чинѣ блже-
ства сегѡ;

Ѿвѣтъ: Ни, но токмѡ вышепо-
казанныи: ибо плачь и скорбь есть
вещь сама собою срединѧ, но
вина и терпѣнїе скорби есть
или доброе или худое.

Когда кто за волю бжїю

прїемлетъ

пріе́млетъ кр҃тъ хр҃тóвъ, то҆ е҆́сть
раꙁли́чнымъ печа́ли, (котóрымъ
оу҆простыхъ нещáстїемъ нари-
ца́ются) и҆ терпи́тъ о҆́нымъ бе҆ꙁ
ропта́нїя, и҆ не бе҆ꙁмѣ́рно па́кw
w҆чáянный плáчется: дóброе тогw҃
терпѣ́нїе, но надлежи́тъ до тре́-
тїагw бл҃же́нства кро́тких҃ъ.

Когда́ же терпи́тъ кто҃ w҃ челo-
вѣ́къ раꙁли́чнам злострада́нїя
пра́вды ра́ди, и҆ тогw҃ сла́вное
терпѣ́нїе: но надлежи́тъ до о҆́сма-
гw бл҃же́нства и҆ꙁгна́нных҃ъ.

А҆ когда҃ кто҃ скорби́тъ w҃ ме-
ланхóлїи и҆ли҃ оу҆ны́нїя, скорбь
тогw҃ не достохва́лнам.

Когда́ же е҆́щѐ кто҃ скорби́тъ
злóбствомъ, w҃ вражды́, рве́нїя,
За́висти, и҆ли҃ w҃чаѧва́емъ мл҃ти
бж҃їи

бжїи, тогѡ скорбь єсть беззаконнам и пагубнам.

Блаженни кротцыи, ꙗкѡ тіи наслѣдятъ землю.

Вопросъ: Которыхъ кроткихъ нарицаетъ и оублажаетъ хртосъ?

Ѿвѣтъ: Тѣхъ же которіи нищіи сѫть духомъ, помышлмающе и неповѣдающе нищетѫ свою, кротцы и смиренни стомтъ предъ бгомъ, и предъ чловѣки, благополучій своихъ самѣмъ себѣ не приписѫютъ, помышлмающе, что недостойни сѫть: но единымъ щедротамъ бжїимъ ѻнам воздагаютъ. Заблоключенїм, и нещастїм на бга не ропщѫтъ: и тогѡ ради, въ с҃ѫ-

чáемыхъ себѣ скорбѣхъ, не плáчютъ, рúзъ и власóвъ на себѣ не терзáютъ: словéсъ безóбмныхъ, то̀ ѐсть роптúвыхъ и хóлныхъ на бг̀а, и ѡ̑чáмтельныхъ не произнóсятъ: но тúхимъ тóкмо и оу̑мѣренным̀ъ и бл̀гообрáзнымъ плáчемъ гл̀влáютъ печáль свою̀, кóпно же и бл̀годарáтъ гдⷭ̀ь за о̑тéческое ѐгѡ̀ наказáніе.

Тáкожде и съ чл̀вѣки слáдкѡ и снисходúтельнѡ ѡ̑бходúтимъ тщáтсѧ: покарáютсѧ влáстемъ, не презирáютъ рáвныхъ, не гнѡшáютсѧ менúшими ѡ̑ себѣ̀, не чвáнятсѧ, не гордúтсѧ, не возносятсѧ, непроповѣдýютъ ѡ̑ себѣ̀ высѡ́кам и слáвнам: не вохнóсятъ

бровн

бро́ви : чужда́гш добра̀ не за-
ви́дятъ : грѣхо́въ бли́жнягш
не наблюда́ютъ , но ѡ̀ всѣ́хъ по-
мышля́ютъ , что̀ лу́чшїи ѿ ни́хъ
сѹ́ть предъ бг҃омъ . про́сто рещѝ ,
кро́тость и҃стинна̀ е҃сть , предъ
бг҃омъ кѹ́пно и҆ человѣ́ки смирено-
мѹ́дрїе , ѿ̀ разсѹжде́нїя нищеты̀
своея̀ дхо́вныя происходя́щее .
Вопро́съ : Что̀ ѡ̀бѣщава́етъ бг҃ъ
такова́ымъ кро́тким ;
Ѿвѣ́тъ : Вели́кое дарова́нїе подъ
и҃менемъ наслѣ́дїя землѝ , то̀
е҃сть : ꙗ҆кѡ̀ сподо́битъ и҃хъ бг҃ъ
въ жи́зни сей̀ бы́ти чле́ны хр҃то́вы
цр҃кви , а҆ въ жи́зни бу́дущей цр҃тво́е
нбное наслѣ́довати .
Вопро́съ : Сѹ́ть ли кро́тцыи , ко-
тори́и къ чи́нѹ бла́женства сег ѡ̀
об не прич-

не причитаются;

Отвѣтъ: Сѵть. А именно: сѵть нѣцыи ѿ вин҃ъ тѡкмѡ, на врѣмя, ради славы или пользы ѿ человѣкъ притворяющiи себѣ кротость, но сiи сѵть безбожнiи лицемѣри, внѵтрь гордiи и враждебнiи.

Сѵть и ѿ ѥстества кротцыи: но сiя кротость сама собою ѥсть вѣщь средняя, а во властехъ и въ дѣлѣ правительскомъ, или сѵдебномъ бываетъ она и грѣховна, когда попѵскаетъ безчинiя и нестроенiя, и винныхъ въ безстрашiи, а невинныхъ и добрыхъ въ бѣдствѣ ѡставляетъ.

Ещѐ инiи не ѿ нищеты духовныя, и не дѣйствiемъ дха ст҃аго, но ѿ мѵдрости человѣческiя кротцы

бываютъ

бываютъ: Единагш ради съ человѣки
покоѡ, и житїѧ благообразнагш. и сїѧ кротость аще и
достохвална есть, обаче къ
семѹ блаженствѹ не причитаетсѧ,
якш не богословскам, но фїлософскам, и простш человѣческам.
Блажени алчѹщїи, и жаждѹщїи правды, якш тїи
наситѧтсѧ.
Вопросъ: Кам правда есть, которымъ алчѹщихъ и жаждѹщихъ
оублажаетъ хсъ;
Ѿвѣтъ: Есть правда онам, которѹю сотворити в мїръ прїиде
съ небесъ сн̃ъ божїй, и нарицаетсѧ
правда вѣчнам.
Вопросъ: Въ чемъ правда сїѧ

Хр҃то́мъ соверши́лася;

Отве́тъ: Въ ходата́йствѣ Его́, за на́съ къ Бг҃у О҃цу҃, когда́ сме́ртію свое́ю оу҃довлетвори́лъ Хр҃то́съ Бг҃ъ О҃цъ҃ за грѣхи́ ми́ра, и҃ гнѣвъ бж҃ій на ми́лость претвори́лъ, та́къ, что́ всѣ́къ человѣ́къ вѣ́рующій во Хр҃та́ не поги́бнетъ, но и҃мать живо́тъ вѣ́чный. А тѣ́и а҃лчу́тъ и҃ жа́ждутъ пра́вды, которы́и нищі҃и дх҃о́мъ, плачу́щі҃и, и҃ кро́тцыи суще, и҃щу́тъ съ вѣ́рою во Хр҃та́ милосе́рдія себѣ҃ ѿ Бг҃а, ѿста́вле́нія грѣхо́въ, и҃ оу҃ соблеже́нія своего́ къ Бг҃у: про́сятъ же ѿ Бг҃а и҃ плодо́въ пра́вды сея́, то́ е҃сть да́ровъ дх҃а ст҃а́го, къ до́брымъ дѣла́мъ.

Вопро́съ: Что́ а҃лчу́щымъ и҃ жа́ждущымъ

дущимъ правды ѡ҃бѣщаваетъ
хр҃тосъ ;
Ѿвѣтъ : Великое даніе, подъ
именемъ насыщенїа : а даніе
тое троичественное есть.
Первое : ѡ҃ставленіе грѣховъ, и
оу҃сновленіе грѣшника къ бг҃у, и
наслѣдіе цр҃твїа нб҃наго. и сіѐ
есть хр҃тїанское ѡ҃правданіе.
Второе : Поданіе силы дха с҃таго
ко всѣкимъ добродѣтелемъ.
Третіе : Самое въ бг҃дущемъ вѣцѣ
блаженство вѣчное на нб҃сѣхъ.
Вопросъ : Алчущїи и жаждущїи
тѣлесно, не причитаютсѧ ли
къ семѹ҃ блаженствѹ ;
Ѿвѣтъ : Не причитаютсѧ : но
разсѹ҃ждати ѡ҃ сихъ подобаетъ
такъ, какъ разсѹ҃ждено выше
ѡ҃ нищихъ

дѹщымъ прáвды ѡ҃бѣщавáетъ
хр҃тосъ;

Ѿвѣтъ: Вели́кое дáнїе, под
и́менемъ насыщенїѧ: а̂ дáнїе
то́е тро́и҃чественное е҃сть.

Пе́рвое: ѡ҃ставлéнїе грѣхѡ́въ, и̂
оу҃ст҃новлéнїе грѣ́шника къ бг҃ѹ, и̂
наслѣ́дїе цр҃твїѧ нб҃наго. и̂ сїѐ
е҃сть хр҃тїáнское ѡ҃правдáнїе.

Второ́е: Подáнїе сúлы дх҃а ст҃áго
ко всѣ́кимъ добродѣтелемъ.

Трéтїе: Сáмое къ бѹдѹщемъ вѣ́цѣ
блаженство вѣ́чное на нб҃сѣ́хъ.

Вопро́съ: А҃лчѹщїи и̂ жáждущїи
тѣ́лесно, не причитáютсѧ ли
къ семѹ̀ блаженствѹ;

Ѿвѣтъ: Не причитáютсѧ: но
разсѹ́ждáти ѡ҃ сúхъ подобáетъ
тáкъ, какъ разсѹ́ждено̀ вы́ше
ѡ҃ нищихъ

ѡ нищетѣ тѣлесной.

Блаженни милостивїи, яко тіи помиловани бѹдѹтъ.

Вопросъ: Которыхъ и каковыхъ милостивыхъ христосъ оублажаетъ;

Ѿвѣтъ: Истинный милостивый есть, который любитъ бга, любитъ и брата своего, то есть всякаго человѣка, яко по образѹ божїю къ славѣ божїей и къ наслѣдїю жизни вѣчныя созданнаго, и кровїю сна божїа искѹпленнаго, и всякаго добра желаетъ, и потомѹ въ нѹждахъ его по всякой своей возможности помоществѹетъ ємѹ, в бѣдахъ злостпаетъ его, въ недоумѣнїи как вещественныхъ, так и

дх҃о́вныхъ дѣ́лъ наста́вле́тъ, и прегрѣше́нїм ѿ него҆ себѣ҆ сотво-
ре́ннам проща́етъ проса́щемѹ.

И сїм҆ е҃сть верхо́внам любвѣ҆ хр҃тїа́нскїм сила. А҆ще бо та́кѡ люби́ти бли́жнего до́лжни е҃смы҆, то҆ ко́ли҆ па́че до́лжни е҃смы҆ не ѡ҆бі́дѣти бли́жнегѡ, ѡ҆бма́ною, похище́нїемъ, та́тствомъ, бі́йствомъ и҆ прⷭ́чим.

Вопро́съ: Что҆ та́кѡвымъ ми́лостивымъ ѡ҆бѣща́ва́етъ хр҃то́съ?

Ѿвѣ́тъ: Вели́кое да́нїе подъ и҃менемъ поми́лованїм къ ни́мъ бж҃їм. Полага́етъ бо гдⷭ҇ь догово́ръ мѣ́ти свое́ко грѣ́шникѡ́мъ, что҆ а҆ще кото́рый ѿ ни́хъ хо́щетъ покая́нїемъ прїи́ти къ бг҃ѹ, и мѣ́ть е҃гѡ҆ получи́ти, то́й и҆ са́мъ

Протѣнїи семь сѹть нечистїи сердцемъ, анцемѣри, которїи глаголютъ на себѣ притворный видъ стости, славы ради, и корысти ѡ человѣкъ, и съ ближними своими лестно и коварно ѡбходятся.

Вопросъ: Что ѡбѣщаетъ Христосъ такошдымъ чистосердечнымъ?

Ѿвѣтъ: Великое даніе подъ именемъ Зрѣнїя Бга. Зрѣнїе же Бга сѹгубое ѥсть: познаніе спсительныя истины въ сей жизни, которагш чистыхъ сердцемъ нелишитъ Бгъ, и всерадостное съ Бгомъ цртованіе, которагш сподобитъ ихъ Бгъ въ жизны вѣчной.

Вопросъ: Чистїи то ѥсть дѣвственицы, надлежатъ ли къ семѹ блаженству?

Ѿвѣтъ

Отвѣтъ: Аще дѣвство есть по
естествѣ не имѫщее весма огнь
похотнаго, тое не есть добродѣ-
тель, новѣщь среднѧ: аще же есть
дѣвство токмо тѣлесное, тѣлес-
наго токмо смѣшенїѧ неполѫ-
чившее, внѫтрь же сокровенїемъ
блѫдѧщее, и сїе не есть добродѣ-
тель, и дѣвствомъ нарещисѧ не
можетъ. Аще же есть дѣвство
тѣлесное купно и дѫшевное, по
силѣ ѿ бга данной, лѫчшаго ради
бговгожденїѧ хранимое, есть
истиннѧ и великѧ добродѣтель,
и причитаетсѧ к семѫ блженствѫ.
Однакѡ же причитаетсѧ якѡ не
ѻбщѧ всѣмъ, и не всѣмъ дол-
жна, но нѣкїимъ токмо лицамъ
даровѧнна чистота. Ѻбщѧ же

чистота сѣчнам ѥсть нелицемѣрное просто сердѣчїе и въ любви къ бгу, и въ любви къ ближнемъ. и сїе простосердѣчїе какъ дѣвственникомъ такъ и недѣвственникомъ должное ѥсть.

Вопросъ: Асамое чистое безгрѣшїе не ѥсть ли чистота сердѣчнам;

Ѿвѣтъ: Была бы то самам сущам сѣчнам чистота, но въ человѣцѣхъ и праведныхъ не ѡбрѣтаетсм, понеже никтоже безгрѣшенъ ѥсть.

Блажени миротворцы, якш тїи сынове божїи нарекѫтсм.

Вопросъ: Которїи сѫть миротворцы имже христосъ ѹблажаетъ;

Ѿвѣтъ: Тїи, которїи прочѫи братїю свою неблагаѣмъ и враж-

дом

дою между собою раздранною, великим, единим возможно и прилично образом, в мир, согласие и любовь приводят.

И сие есть великое простосердечной любви ко ближним свидетелство. Как бо не любит тот ближних своих, который не токмо сам о себе не печется им, но и о самых их между собою не любви болезнует, и ко взаимной любви привести их тщится.

Вопрос: Что обещает Христос миротворцем;

Ответ: Великое дание под именем наречения сынов божиих. Ибо единосущный сын божий, ходатайством своим сотворил

примиреніе человѣкомъ съ Богомъ и тогѡ ради и вѣрныхъ слугъ своихъ миръ между братіею творящихъ, сими божіими нарицаетъ такѡ нѣкій на себѣ образъ Егѡ носящихъ.

Вопросъ: Всякій ли миротворцы блаженства сегѡ участницы суть?

Отвѣтъ: Не всякій, но токмѡ миръ добрый творящій. Аще бо кто совѣтуетъ миръ закону божію противный, напримѣръ, примиряетъ не согласующихся с собою бунтовщиковъ, измѣнниковъ, разбойниковъ, которыхъ неугласіе отечеству полезное, а согласіе вредное есть, такій миротворецъ окаменъ а не блаженъ есть.

Блаженни изгнани правды ради: яко тѣхъ ѥсть цр҃тво нб҃ное.

Блаженни ѥсте ѥгда поно-сятъ вамъ, и изженѹтъ и рекѹтъ всякъ зълъ глаголъ на вы лжѹще мене ради. Радѹйтеся и веселитеся яко мзда ваша многа на нб҃сѣхъ.

Вопр҃осъ: Которыихъ изгнаныихъ и поносимыихъ оублажаетъ хр҃тосъ;

Отв҃ѣтъ: Чрезъ изгнаныихъ и поносимыихъ разѹмѣетъ гдь великихъ, коелибо зло ѿ человѣкъ

правды ради, то есть за слово
Евангелиа Христова терпящихъ, изгнание, поношение, оузы, темницы, мѣки, и самую смерть. такое
бо правды ради страдание, есть
великое свидѣтелство любве къ
Бгу: какъ бо той не любитъ Бга,
который за правду его и зло.
страдати готовъ есть.

Вопросъ: Что обѣщаваетъ Христосъ
такимъ страдалцемъ?

Отвѣтъ: Великое дание подъ
именемъ многимъ мзды на небесѣхъ,
то есть, всѣхъ оныхъ неизглаголанныхъ благъ, ихъ же оухо
не слыша, и око не видѣ, и на
сердце человѣку невзыдоша.

Вопросъ: Всѣмъ ли злостражду-
щій блаженства сего участ-

никъ є҃сть;

Отвѣтъ: Невемѝкъ, но то́кмѡ
страждꙋ́щїй пра́вды ра́ди. А҆́ще же
кто҆ страждетъ за свое҆ зло-
дѣ́йство, нѣ́тъ є҃мꙋ̀ мзды҆ за
страда́нїе.

Мо́жетъ и҆ то́тъ спасе́нїемъ, но по-
клоне́нїемъ, а҆ не страда́нїемъ свои́мъ.

Вопро́съ: А҆́ще бы кто҆ са́мъ себе҆
мꙋ́чилъ, и҆лиꙉ оу҆би́лъ, и҆лиꙉ дрꙋги́хъ
бы проси́лъ, да бы҆ оу҆би́ли є҃го҆ хр҃та
ра́ди, бꙋ́детъ ли то́тъ въ чи҃нѣ
блаже́нныхъ страда́лцевъ.

Отвѣтъ: Небꙋ́детъ: не тре́бꙋетъ
бо хр҃то́съ, да бы҆ мы҆ и҆ безъ нꙋ́жды
страда́ли є҃гѡ ра́ди, но то́кмѡ да
гото́ви бꙋ́демъ страда́ти, а҆́ще
нꙋ́жда позове́тъ. И҆ мꙋ́чити са-
маго себе҆ волею не є҃сть свидѣ́тел-

ство нашем къ бгу любве: ибо любовь къ бгу покажется в творе-
нїи заповѣди его, мученїе же тогда есть великое любве къ бгу
знаменїе, когда кто свидѣтельствуя правду божїю, мучимь быва-
етъ отъ ненавидящихъ правды божїя.

Вопросъ общїй о блаженствахъ.

Вопросъ: Различнїи ли чини суть вышепомянутыхъ блаженныхъ, инїи нищїи, инїи плачущїи, инїи кротцыи, и прочая:

Отвѣтъ: Не разнїи чини: но всякъ христїанинъ долженъ быти и нищїй духомъ, и плачущїй, и кроткїй, и прочая:

Въ проповѣди же своей о

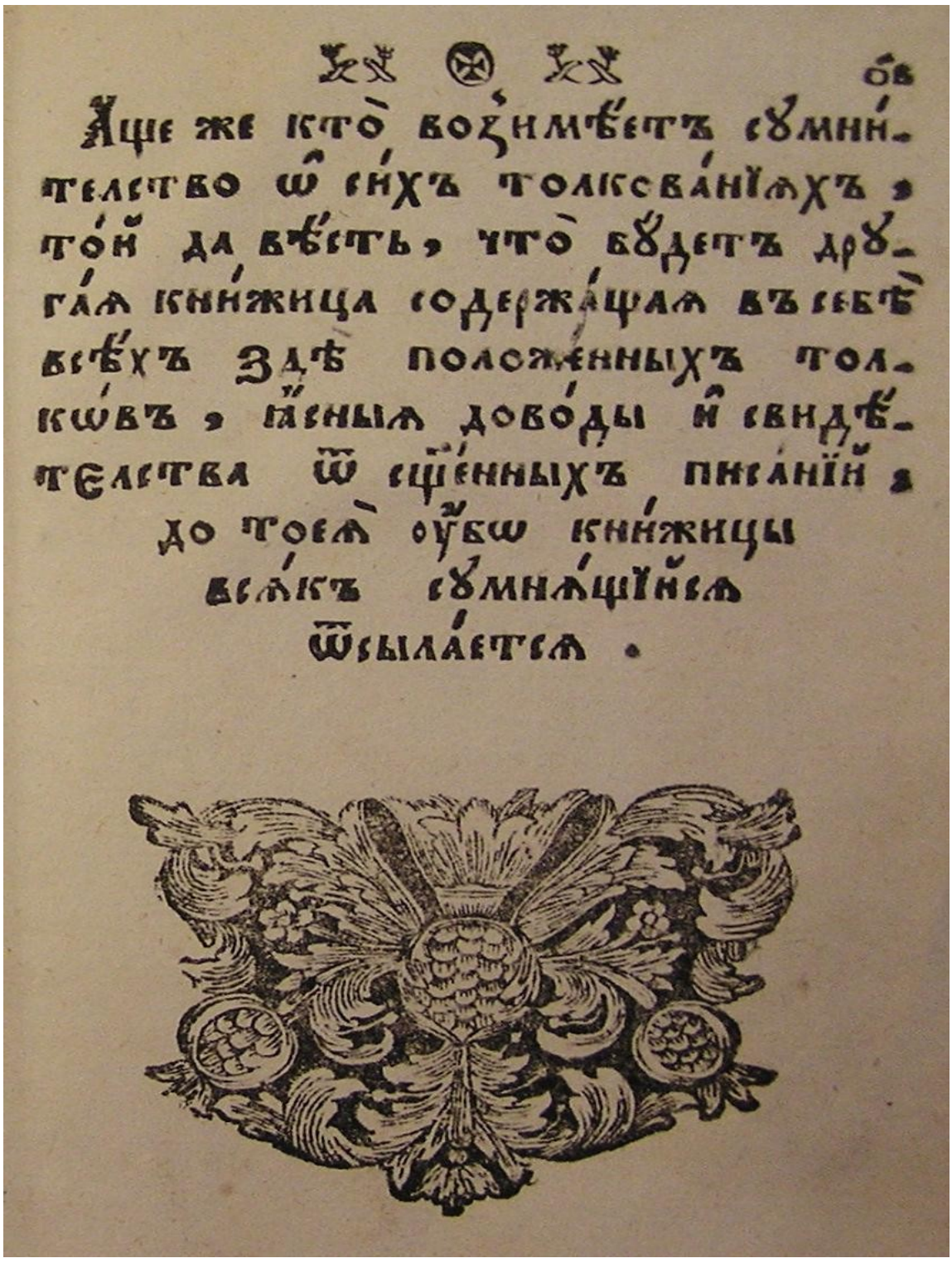
блажен-

блаженствахъ, ѡписуетъ Хртосъ,
дѣйствїемъ ѡбращаемаго грѣшника къ бгу, и плоды ѡбращенїемъ, то есть, главнымъ добродѣтелем. Въ первыхъ бо четырехъ блаженствахъ покажетъ, како грѣшный къ бгу ѡбращаетсѧ, то есть, познаетъ и исповѣдуетъ себѣ грѣшна, скорбитъ же самъ ѡ своемъ ѡкаянствѣ, кротокъ бываетъ, и ищетъ бжїѧ себѣ правды, ѡставленїѧ грѣховъ ѡ Хртѣ имѣ, и такѡ ѡбращаетсѧ и приходитъ къ бгу. Во вторыхъ четырехъ блаженствахъ покажетъ каковымъ произноситъ плоды истиннѡ покаявшїисѧ человѣкъ: якѡ милостивъ есть, и просто-

сердечен҃ъ, и̑ между҆ дрꙋги́ми мно-
творецъ, и̑ гото́въ за пра́вдꙋ
бж҃ію стоя́ти до кро́ве. и̑ та́кш
въ кра́ткой сей̀ хр҃тове́ про́по-
вѣди ѡ̑писꙋе́тсѧ вѣ́сь пꙋ́ть веду-
щїй̀ въ живо́тъ вѣ́чный.

Сїѧ̀ всѧ̀, ѡ̑ Зако́нѣ бж҃їи, ѡ̑
ма́тве҆ гдни, ѡ̑ симво́лѣ вѣ́ры
правосла́вныѧ, и̑ ѡ̑ девѧтѝ бла-
же́нствахъ, написа́шасѧ кра́т-
кимъ толкова́нїемъ бе҆з̀ дово́-
довъ сщ҃е́ннагш писа́нїѧ, ради на-
ста́вле́нїѧ пе́рвагш ма́лымъ ѻ̑тро-
кꙋ́мъ. А̑ цр҃ко́вники, и̑ про́чїи
ѻ̑трокꙋ́въ оу҆чащїи, са́ми до́лжни
сꙋ́ть сїѧ̀ толкова́нїѧ нанзꙋ́ть
и҆зꙋчи́ти, да бы̀ моглѝ лꙋ́чше
оу҆чи́ти ѻ̑трокꙋ́въ, и̑ навꙋчи́въ
и҃хъ, вопроша́ти ѿвѣ́та.

А҆ще

Аще же кто̀ возъимѣетъ сумнѣ-
тельство ѡ̑ сихъ толкованїихъ ,
той да вѣсть , что̀ бѫдетъ дру-
гам книжица содержа́щам въ себѣ̀
всѣхъ здѣ̀ положенныхъ тол-
ковъ , ꙗ̑сными доводы и свидѣ-
тельства ѿ̑ сщ̈енныхъ писанїй ,
до тоѣ̀ оубѡ книжицы
всѣмъ сумнѧщїимсѧ
ѿ̑сылаетсѧ .

Список використаних джерел

1. Кочубей Т. Д. Українська педагогічна думка другої половини XVII – XVIII століття крізь призму вітчизняних досліджень: монографія Умань : ФОП Жовтий О. О., 2012. 516 с.

2. [Прокопович Ф.] Первое учение отроком. В нем же буквы и слоги. Таже краткое толкование законнаго десятословия, молитвы господни, символа веры и девяти блаженств / Феофан Прокопович. Чернигов : Тип. Троицко–Ильинского монастыря, 1760. 8^0, [8], 72 л. : грав.

ПІДВАЛЬНА ЮЛІЯ
кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань
ORCID: 0000-0002-4972-4232
E-mail: pidvalna_u@meta.ua

ОЛЕКСІЙ АНДРІЄВСЬКИЙ: ПЕДАГОГІЧНА ТА НАУКОВО-ПРОСВІТНИЦЬКА СПАДЩИНА (1845-1902 Р.)

Олексій Андрієвський увійшов в історію нашої держави як талановитий педагог, як активний громадський діяч, просвітник, який «чутливо прислухався до биття громадського пульсу» і швидко з усією своєю «любов'ю до дітей і людини взагалі» відгукувався на всілякі зміни.

Олексій Олександрович Андрієвський народився 7 квітня 1845 року в місті Каневі Київської губернії (нині Черкаська область) у сім'ї вчителя повітового дворянського училища, якого глибоко поважали і учні, батьки, і колеги-учителі [7, с. 42]. Свої дитячі роки він провів у рідному місті, що розкинулося на зелених кручах понад Дніпром. Під впливом цього мальовничого краєвиду в серці дитини зародилася любов до рідного краю,

яка пізніше стала однією з основних рис Олексія Андрієвського [5, с. 24–27], яка надихнула його на наполегливу культурно-просвітницьку діяльність.

Особливо великий вплив на формування світоглядних переконань Олексія Андрієвського мало місце його народження – місто Канів. Ім'я Тараса Шевченка, можна сказати, він сприйняв з материнським молоком. Тому з дитинства його життя було пов'язано з ім'ям великого поета. Він добре пам'ятав поховання Тараса Григоровича. Пізніше, приїжджаючи юнаком на канікули до Канева, завжди відвідував могилу Т. Шевченка, читав його твори і багато з них знав напам'ять.

Сім'я Андрієвських була велика: чотири сини і три дочки. Батьки змалку привчали дітей до праці, вчили не боятися труднощів, поважати людей, в складних ситуаціях діяти рішуче, сміливо і швидко [8, с. 963]**.** Не дивлячись на те, що сім'я жила небагато, батьки змогли синам дати хорошу освіту.

Наймолодшим з братів був Олексій. Він також здобув добру освіту. Спочатку навчався у Київській 2-й гімназії, яка на той час уважалася одним з «прелучших» навчальних закладів. Тут він опановував стародавні мови, німецьку та французьку, вчив математику [18, с. 23].

Серед усіх предметів найбільше Олексієві подобалися мови, російська література, історія, географія, письмо.

Олексій Андрієвський вирізнявся серед інших учнів неабиякою старанністю, високою відповідальністю і великою жагою до знань.

Останні роки навчання Олексія в гімназії припали на той час, коли попечителем Київського навчального округу працював видатний педагог-гуманіст М. Пирогов, який відзначався прогресивними поглядами на навчально-виховний процес. Це були часи великого реформування в освіті [18, с. 25].

Скінчивши курс гімназії, талановитий юнак вирішив вступати на історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира. Склавши всі іспити на відмінно, О. Андрієвський того ж року був зарахований до складу студентів слов'яно-російського відділення історико-філологічного факультету [9, с. 674].

О. Андрієвський в університеті навчався старанно, добросовісно, відвідував лекції, вивчав літературу, всесвітню історію та історію України, брав активну участь у студентських диспутах, виголошуючи на них змістові промови. Інтерес до історії України був визначальним у процесі формуванні його світогляду, національно-патріотичних вподобань.

Отже, молодий О. Андрієвський саме в студентські роки найбільше проникся українською ідеєю, що на все життя стало основою його громадської і просвітницької діяльності. В. Короленко у своїх спогадах писав, що О. Андрієвський за своїми переконаннями «був щирий українець, як тоді називали – українофіл» [13, с. 135].

Після закінчення Київського університету св. Володимира Олексій Андрієвський вирішив присвятити себе педагогічній діяльності. З цією

метою у листопаді 1865 р. він вступив на Київські педагогічні курси, які закінчив у 1866 р, отримавши диплом учителя російської мови і літератури, а також призначення на посаду учителя російської мови і літератури в Катеринославську (нині – Дніпропетровськ) 1-у міську класичну гімназію. Перебуваючи в Катеринославі на посаді вчителя, О. Андрієвський брав активну участь житті педагогічної громадськості міста.

Саме під час таких зібрань і народилася думка створити Товариство попечительства про жіночу освіту в Катеринославі. Одним із фундаторів цього Товариства став О. Андрієвський, для якого він особисто і склав статут. У «Журнале Министерства народного просвещения» було видрукувано царський указ про створення цього Товариства та розміщено його текст [10, с. 1].

Катеринославський період життя для Олексія Олександровича мав велике значення в особистому житті: він закохався у сестру свого вихованця Людмилу Дмитрівну Мудру і одружився з нею. Йому тоді було 21 рік. Жили в мирі та злагоді, народили двох дітей – сина і дочку.

1877 р. несподівано від тифу помирає його молода дружина, а потім – і маленька дочка. Убитий горем, Олексій Олександрович залишає Катеринослав і переїздить до Одеси, де жила його сестра Олімпіада, яка допомагала доглядати сина. З цього приводу С. Щербина пише: «З цього часу, починається те скитальство, те блукання по світу, що є такою характерною рисою всього життя. Олексій Олександрович міняє Катеринослав на Одесу, на Миколаїв та Херсон» [18].

А коли його спіткало нове горе – помирає маленький син, Олексій Олександрович вирішує оселитися в Одесі, де влаштовується у 1871 р. вчителем російської мови і літератури у Рішельєвську гімназію [18].

Займаючись педагогічною діяльністю, він поринає в громадське життя міста. В Одесі на той час діяла українська Громада, заснована, ще у 60-х роках [15, с. 247-252]. Тут він близько сходиться з Л. Смоленським, товаришем із університету, долучається до Громади і вони разом надають цьому гуртку більш викінченого характеру, що знаходить вияв у суспільно-політичному усвідомленні необхідності просвітницької діяльності.

Дуже швидко Олексій Олександрович проявив себе на новому місці. Уже в березні 1871 р. він отримує «за усердную службу» подяку попечителя Одеського навчального округу, а в березні 1872 р. «произведен в надворные советники» [18, с. 34]. Влітку 1872 р. Олексій Олександрович побував за розпорядженням Міністерства народної освіти у відрядженні в Москві на виставці досягнень, де вивчав усе, «що стосується початкового навчання» [18, с. 34]. Через рік його було переведено в Одеську 2-гу гімназію на посаду вчителя російської словесності, а паралельно він працював ще і в Одеській жіночій гімназії.

Олексій Андрієвський «швидко виявився як педагог занадто сміливим

і незалежним». На все мав власну думку, але умів її висловлювати толерантно і переконливо. Завжди у доброму гуморі він був доброзичливим до всіх, товариським, за що його любили, товаришували з ним колеги і учні.

На думку одного з його учнів І. Бровермана, О. Андрієвський багато давав своїм вихованцям. Педагогічний талант, високоморальні людські якості допомогли йому завоювати повагу вихованців та викликати інтерес до російської мови і літератури. І. Бровермань писав: «Цей розумний педагог умів так заохотити своїх юних вихованців до відповідальних і старанних занять зі свого предмета, що кожен із нас намагався якнайкраще вивчити домашнє завдання і приготуватися до уроків» [6, с. 1].

У викладання свого предмета Олексій Олександрович «…вносив усю красу свого внутрішнього душевного світу, всі свої глибокі знання, свою любов до дітей і людини взагалі, хто б вона не була еллін чи іудей» [16].

Крім безпосередньої вчительської роботи, О. Андрієвський виконував чимало громадських доручень: був членом «випробувального» комітету при управлінні Одеського навчального округу, з 1873 по 1876 р. виконував обов’язки секретаря педагогічної ради гімназії, був класним наставником з 1873 по 1877 р., членом господарського комітету, членом літературно-артистичного гуртка [18, с. 34].

Як уже зазначалося, Олексій Олександрович завжди мав свою думку і вмів її відстоювати. На педагогічних радах, згадували його колеги, «завжди був запеклим ворогом всілякого формалізму і сухого ставлення до учнів, був найщирішим заступником несправедливо обійдених і переслідуваних» [11, с. 416].

О. Андрієвський займатися приватною педагогічною практикою, а також влаштувався в юнкерську школу, яка належала до військового відомства. Останнє було набагато ліберальніше ніж Міністерство народної світи. В юнкерські училища приймали випускників військових прогімназій або відповідних цивільних навчальних закладів, а також добровольців. Курс юнкерського училища складався з двох класів – молодшого загального і старшого спеціального. В училищі вивчали іноземну та російську мови, риторику, закон Божий, законознавство; обов’язковими були заняття з танців, співу, гімнастики, фехтування, стройової підготовки.

31 травня 1879 р. на квартирі і на дачі, де жив О. Андрієвський було проведено обшук. Хоч нічого не було знайдено, однак його заарештували. У травні без суда і слідства його відправили до Сибіру через Вишневолоцьку пересильну тюрму, де перебував майже цілий рік. Арешт зупинив його викладацьку діяльність, зруйнував плани наукової діяльності, перекреслив все особисте життя, подальші плани щодо громадської діяльності. Як відомо у розповіді Валерії Андрієвської, О. Андрієвського позбавили спілкування з рідними, друзями, колегами, заборонили читати книги, писати листи. Педагогові перебувати в чужому місті, бути в чужому середовищі, жити у не рідних стінах, пристосуватися

до життєвих умов було надто важко. Жахлива звістка про арешт О. Андрієвського швидко розповсюдилася по округах, де він будь-коли працював, всіх колег вона здивувало, але допомогти йому ніхто не міг [4].

У тюрмі О. Андрієвський потрапляє в одну камеру з письменником В. Короленком, який пізніше надрукував спогади про цей період свого життя [13, с. 134-135]. Дякуючи цим спогадам, ми довідуємося відомості про перебування Олексія Олександровича у тюрмі. В. Короленко дуже тепло згадує Олексія Андрієвського, який був, за його словами, «найстаршим і найсоліднішим із нас… Це був справжній педагог, який дуже серйозно ставився до свого учительства і до своєї кар'єри…» [13, с. 134–135]. Андрієвський важко морально і фізично переносив перебування в тюрмі. Часто хворів. Він розумів, що заслання до Сибіру може бути для нього смертельним, а тому вимагав від начальства пересильної Вишневолоцької тюрми «медичного обстеження». Сибір йому було замінено на В'ятку, де він працював цілий рік [18, с. 38].

У 1881 р. О. Андрієвського було звільнено, але повертатися до Одеси заборонялося. Дякуючи турботам старого батька, всієї родини і особливо двоюрідного брата дружини (на той час О. Андрієвський одружився вдруге) генерала Кондзеровського, що був у добрих відносинах з тодішнім Київським генерал–губернатором Дрентельном, Олексію Олександровичу було дозволено жити в Києві

Друзі повідомили йому, що в Києві є вакантна посада редактора неофіційної частини «Киевских Губернских Ведомостей».

Праця протягом 1882–1886 років дала результат – 10 томів під назвою «Исторические материалы из Архива Киевского Губернского Правления».

Крім того, прибувши до Києва, О. Андрієвський вливається в життя Київської Громади: бере участь в колективній роботі у виданні журналу «Киевская старина», де став одним з найактивніших співробітників, друкується в газетах «Труд» (головний редактор О. Русов) та «Заря». Працює над збереженням спадщини Т. Г. Шевченка, поширенням і публікацією його творів, турбується про охорону його могили [14, с. 380–385].

Але найбільшою заслугою О. Андрієвського у 1882 році є створення Київської Комісії народних читань, яка пізніше реорганізувалася в Товариство сприяння початковій освіті.

Олексій Олександрович паралельно влаштовується вчителем російської мови і літератури 2-ї Київської чоловічої гімназії, яку свого часу він закінчив Якщо 1-а Київська гімназія була розрахована на дітей дворян, то в 2-й навчалися переважно діти «різночинців», тобто склад її був доволі строкатий як за соціальним станом, так і за віросповіданням. Почесним попечителем гімназії був відомий український підприємець і меценат Федір Терещенко [12]. Викладачами гімназії у різний час працювали такі видатні особистості, як: В. Науменко, М. Чалий, І. Вернадський, І. Семенко, М. Зеров, П. Лебединцев та ін. Відразу О. Андрієвський

проявив себе, як скрізь і завжди, творчим, ерудованим, талановитим викладачем. Зазначимо, що потреба спілкування вчителів-вихователів з учнями є надзвичайно актуальною для сьогодення, адже виховний простір часто не повністю охоплюється увагою дорослих, стає звичною родинна бездоглядність. У такому контексті підхід О. Андрієвського щодо організації навчально-виховного процесу набуває особливого значення, він і сьогодні вартий відповідної уваги. О. Андрієвський, як досвідчений учитель, бажаючи бачити українців високоосвіченими і культурно розвиненими особистостями, намагався щоразу долати перешкоди які стояли йому на заваді [12].

Одночасно О. Андрієвський викладав російську мову і літературу у Володимирському педагогічному корпусі. Залишилися документи, які свідчать про його викладацьку діяльність у цьому навчальному закладі. Зокрема, в них зазначається, що Олексій Олександрович під час уроків використовував багатий матеріал, уміло його викладав, чим пробуджував в учнів інтерес до занять. Він підготував програму зі свого предмета, згідно з якою курсанти спочатку вивчали граматику, вчилися правильно володіти лексикою, писали твори на різні теми, вчив їх самостійно працювати над навчальним матеріалом, заохочував до читання художньої літератури, навчав висловлювати власну думку.

Як авторитетного і досвідченого педагога у вересні 1883 р. попечитель київського навчального округу вводить О. Андрієвського до складу державної комісії 2-ї Київської гімназії. За самовіддану «відмінно старанну і ревну службу» він був нагороджений 18 березня 1885 р. орденом Святого Станіслава II ступеня. Крім того, неодноразово нагороджувався Почесними грамотами попечителя Київського навчального округу [18, с. 40]. За «педагогічні здібності» у 1885 р. О. Андрієвського було підвищено по службі, а саме: призначено інспектором Златопільської гімназії, яка тоді з прогімназії була перетворена в гімназію. Це була досить висока посада. Інспектор нарівні з директором «мав однакові права стосовно довірених їм навчальних закладів» [18, с. 40].

Згідно зі статутом гімназії інспектор був першим заступником директора, відповідав за навчальну і виховну роботу в навчальному закладі, крім того, мав право викладати окремі навчальні предмети. На час відсутності директора виконував його обов’язки. Але підпорядковувався інспектор не директору, а попечителю навчального округу [18, с. 40]. Інспектор мав право користуватися певними пільгами, зокрема, крім «понадштатне утримання» він одержав «квартиру з опаленням або квартирні гроші на однакових підставах з директором» [18, с. 40].

До О. Андрієвського потягнулися учні, колеги. Він стає для них незаперечним авторитетом. Новий інспектор вирізнявся своєю невсипущою енергією, високою ерудицією, простотою й інтелігентним ставленням до учнів і колег, умінням відстоювати свою думку, сміливістю

стати на захист несправедливо ображеної людини, теплим ставленям до затурканих і неприваблених дітей, сміливим засудженням застарілих авторитетів, перед якими інші педагоги ходили на цирлах. Все це, – писав один з його вихованців, – «привертало до нього серця учнів і вони, любили його, вірили кожному його слову. Вони не могли не вірити йому, бо знали, що Олексій Олександрович не вміє підшукувати відповідно до обставин ту чи іншу форму для вираження своїх почуттів, якщо його вражала якась підлість, гидотна у нашому шкільному житті. Він одразу на місці обрушувався на винного зі всією силою свого обурення, і я не пригадую випадку, щоб прямий і різний тон Олексія Олександровича обурював кого-небудь з учнів, ображав юнацьке самолюбство. Ми прекрасно розуміли, що на гидоту і підлоту О. О. може реагувати тільки всім своїм єством» [18, с. 41].

Багато уваги Олексій Олександрович приділяв змісту життя і діяльності пансіону, де жили діти, відірвані тимчасово від сімейного тепла. Як зазначає К. Якубовський: «Здавалось, доля цих штучно осиротілих дітей його особливо зворушувала, і він старався різноманітнити їхнє життя, наскільки дозволяли сили. Його невтомна енергія якось підтримувала учнів, що упали духом, спонукала знаходити інтерес навіть у казенного двору» [18, с. 41].

Особливої популярності набули серед містян суботні літературно-музичні вечори, які запровадив Олексій Олександрович. На ці вечори збиралися не лише гімназисти, та їхні батьки, а й уся Златопільська інтелігенція. Ось як про це згадує один із очевидців цих заходів: «У дощ, у непролазне болото який-небудь чеховський опущений і обрезклий провінційний інтелігент брів у гімназію, щоб провести вечір серед дітей і дорослих у розумній ідеально-сімейній обстановці, прослухати оповідання із «Записок охотника» та кілька віршів, побачити в особі Олексія Олександровича живу суспільну душу і можливо згадати свою хорошу молодість» [18, с. 40-44]. У Златополі О. Андрієвський працював 5 років.

Тож у серпні 1890 р. Олексій Олександрович повертається до Києва на посаду вчителя російської мови і літератури Київської 1-ї гімназії та Фундуклеївської жіночої гімназії [18]. На той час це були найкращі, найпрестижніші навчальні заклади, куди запрошували на роботу талановитих і неординарних викладачів.

В цих навчальних закладах О. Андрієвський виявив свої здібності талановитого педагога [18]. Його завжди згадували, як улюбленого вчителя, який багато працював, виробляючи у своїх вихованців смак до літературного слова, прагнув, щоб його предмет формував справжніх громадян своєї держави з почуттям власної гідності. Його учень К. Якубовський, згадував: «Як учитель словесності, О. О. часто говорив словами поетів. Так, він завжди пам’ятав, що слова учителя, як і слова поета, – його діла, що школа готує до життя і що вона повинна неухильно прагнути до того, щоб натхненне слово поета не уподібнювалося до голосу

волаючого в пустелі. Він з невмолимою суворістю ставився до такого викладання словесності, яке цілком перетворюється на сліпий культ мертвої букви і самодостатньої фрази» [20].

Загалом, О. Андрієвський часто друкував статті з аналізом творів різних поетів і письменників – Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, В. Жуковського, О. Жемчужнікова, Я. Полонського та ін. під рубрикою.

Особливе місце у просвітницькій діяльності О. Андрієвського належало постаті Т. Шевченка. Це з його ініціативи в Одесі, Києві та інших містах щорічно відбувалися роковини на честь Т. Г. Шевченка. Він вважав, що справжнім пам'ятником великому поету «була б насамперед школа імені Шевченка» [3, с. 7–8].

Постать Т. Шевченка, як уже зазначалося, займала особливе місце в його житті. Характерним з цього приводу є його лист до В. Гнилосирова, доглядача могили поета в Каневі: «Дорогий земляче Василь Степанович! – Писав він у 1893 році, – сфотографуй і вишли, будь ласка, мені фотографію незабутнього для мене міста Канева, мою найкращу та найріднішу Батьківщину, а також сфотографуй пам'ятник видатному українському письменнику, поету, художнику, громадському діячеві Тарасові Григоровичу Шевченку, талановитому, незабутньому для всієї української інтелігенції» [3, с. 7–8].

Пам'яті Шевченка він присвячував щороку в дні Шевченкових роковин статті не тільки в Київських та Одеських, але й в столичних виданнях, де висвітлював значення Шевченка. Він був ініціатором увінчення пам'яті рідного поета різними засобами [14, с. 380–385].

У 1896 р. в житті О. Андрієвського сталися важливі події: він одружується з Клавдією Михайлівною Полонською, теж педагогом. Вона була йому вірним другом і доброю помічницею. А невдовзі його було запрошено на відповідальну посаду інспектора народних шкіл у Верхньодніпровському повіті Катеринославської губернії.

Після півріччної активної роботи на посаді інспектора народних училищ О. Андрієвський зрозумів, що за станом здоров'я треба шукати більш спокійну роботу. Постійні відрядження його стомлювали.

Переїхавши у 1896 р. до Одеси, О. Андрієвський і тут поринає у вир активного громадського життя. Його з радістю зустріли в Одеській громаді. Таких працівників як він завжди потребувало товариство. З його ініціативи організували Слов'янське товариство, під егідою якого видавалися популярні книжечки російською мовою, але про Україну, а деякі – навіть українською мовою [18, с. 40-47]. Це товариство організовувало народні читання. Одним із кращих лекторів був О. Андрієвський, який читав лекції для робітників. Його лекції, згадував К. Якубович, завоювали виняткову популярність і завжди притягували величезну кількість слухачів, число яких інколи доходило до тисячі [20, с. 20].

З повідомленнями просвітницького характеру О. Андрієвський

виступав і в Одеському літературно-артистичному товаристві, членом якого він був.

Одеське літературно-артистичне товариство було створене 5 вересня 1897 р. і розташувалося у будинку Маразлі на Приморському бульварі. Товариство мало декілька секцій: літературну, музичну та художню. У цьому товаристві проводилися творчі вечори, обговорення на політичні, економічні, педагогічні, історичні теми, у яких брали участь педагоги, історики, журналісти, художники, живописці, музиканти.

О. Андрієвському було запропоновано посаду директора Одеського сирітського будинку, який на той час був серйозною установою, до складу якої, крім інтернату входило ще два навчальні заклади: міське 6-класне училище та ремісниче училище. Контингент учнів складав 230 осіб. О. Андрієвський вважав, що в тому закладі йому буде цікаво працювати. Але ці його надії були марними. Прибувши до місця призначення, О. Андрієвський побачив безрадісну картину. Його зустрів сирітський будинок вибитими вікнами, поламаними дверима із зірваними замками, які позривали і продали самі ж вихованці. Останні – «здичавілі й зіпсовані діти, підлітки і юнаки, що тинялися без діла, крали направо і наліво» [18, с. 40–47].

Педагогічний колектив також являв собою байдужу масу, з «допотопними педагогічними засобами впливу». Скрізь панувала «атмосфера брехні, інтриг і крадіжок, повного морального розпаду» [18, с. 45-46]. Газета «Одесский листок» (№177, 1896 р.) називає тогочасний сирітський будинок «Одеським Сахаліном». Не дивлячись на складнощі, О. Андрієвський завзято береться до роботи. У першому ж листі до дружини він пише: «Приїхавши сюди, я не читаю газет, я не маю передиху, а головне – горю…» [11, с. 425].

Попечительська рада надала О. Андрієвському широкі повноваження, побачивши його бажання і вміння привести сирітський будинок до ладу. Шукаючи допомоги, директор запросив на роботу колишніх вихованців, які не знайшли собі пристосування. Запрошені дівчата стали працювати вихователькими. В одному з листів, він пише: «Із сиріт, виходять чудові наглядачі і вчителі для 1-го класу – і дешево і сердито» [11, с. 425].

Поступово Андрієвський починає завойовувати авторитет серед вихованців, можна сказати, його енергія перемогла. Він упорядковує майстерні, налагоджує навчальний процес, організовує екскурсії, проводить літературно-музичні вечори, створює учнівський хор і оркестр, що виступав з успіхом в інших закладах. Особливою популярними серед вихованців були літературні ранки та дитячі спектаклі. Для цього він пристосовував байки І. Крилова, «зв’язав кілька байок в одне ціле і показав таким чином чотири вистави»: 1) «Волк дедушки Крылова», 2) «В саду у дедушки Крылова»; 3) «Лиса дедушки Крылова»; 4) «Зверье дедушки Крылова». На думку О. Андрієвського, «для таких вистав дуже легко виготовити маски і костюми домашнім способом» [1, с. 64].

Крок за кроком О. Андрієвський застосовував свій педагогічний і організаторський талант, свої методи та засоби виховання. Поступово під впливом живого слова, наполегливої праці, мистецтва спілкування, фізкультури та свідомої трудової дисципліни, сироти помалу набули нормального вигляду, зникло «вовче обличчя в класах училися, працювали в майстернях, в саду, робили гімнастику тощо. Тепер вихованці сирітського будинку не товаришували з професійними злодіями, а готувалися – хто до роботи на підприємствах, а дехто до вищої школи» [18, с. 45–47].

У сирітському домі зникли крадіжки, ушляхетнювалися розум і високі почуття серед вихованців. За шість років роботи О. Андрієвського на посаді директора Одеський сирітський будинок перетворився на зразковий навчально-виховний заклад.

За роки роботи в Одесі О. Андрієвський побачив усі позитивні і негативні сторони діяльності закладів для дітей-сиріт. Він розумів, що життя вимагає їхнього реформування. З цією метою у 1901 р. він підготував ґрунтовну доповідь «О переобразовании городского сиротского дома», окремі положення якого і сьогодні можуть становити інтерес, наприклад погляд на створення будинків для дітей-сиріт сімейного типу [2, с. 1–20]. Разом з тим, не дивлячись на енергію і великий досвід, напружена робота в сирітському будинку стала для нього понад сили. Тим більше, що навесні 1902 року гостро виявилися ознаки його легеневої хвороби. Хвороба швидко робила своє діло в підточеному надсильною працею організмі. Його привезли до Києва на лікування. С. Єгунова-Щербина пише: «Це був останній етап його блукацького життя» [2, с. 1–20].

За період перебування на посаді директора Одеського сирітського будинку О. Андрієвський намагався вдосконалити та підвищити рівень освіти і навчання. Ще однією проблемою у сирітському будинку були гігієнічні вимоги. Варто зазначити, що він вимагав дотримання чистоти та гігієнічного порядку, боровся за здоровий спосіб життя кожного з дітей у сирітському будинку. Неодноразово запрошував у сирітський будинок практикуючих медичних працівників для проведення лекцій бесід з дітьми сиротами. Незважаючи на великі труднощі, з якими зустрічався під час директорства у сирітському будинку, він у Міністерстві народної освіти просив, щоб відкрили посаду вчителя-лікаря для постійного перебування з дітьми.

Удосконалення системи освіти, зазначав учений, є актуальною проблемою, розв’язання якої сприятиме нормальному розвитку суспільства. Правильно відмітив О. Андрієвський, що після навчання у сирітському будинку, якою б не була здобута освіта, діти мають бути пристосовані до самостійного подальшого життя у різних сферах життєдіяльності.

Отже, Олексій Олександрович Андрієвський – надзвичайно активний діяч просвітницького руху. Куди б не закидала його доля, він завжди

знаходив справу, що давала йому можливість нести світло знань народу. Його безпосередня участь у різних науково-просвітницьких товариствах, громадських організаціях відзначалася конкретними справами спрямованими на розвиток України.

Олексій Андрієвський помер 9-го липня 1902 р. і поховали його на Байковому кладовищі. Отже, Олексій Олександрович Андрієвський як талановитий педагог виявив свої неабиякі здібності і як учитель, і як організатор, і як адміністратор. Йому були притаманні висока ерудиція, педагогічний хист, високі моральні якості, прагнення навчити учнів самостійно здобувати знання, пробудити інтерес до навчання.

Памятникъ на могилѣ А. А. АНДРІЕВСКАГО

Список використаних джерел

1. Андриевский А. А. Басни Крылова на сцене детского театра. Одесса : Акц. южнорус. о-во печ. дела, 1899. 64 с.
2. Андриевский А. А. Открытие в Киеве Управы благочиния и первые проявления ее деятельности (1786). *Кієвская старина*. 1893. Т. 42, № 9. С. 418–425.
3. Андриевский А. А. Поминки Т. Г. Шевченко. *Южное Обозрение*. 1901. 25-го и 26-го февраля. 8 с.
4. Андриевский А. А. Шевченко и Мицкевич. *Одесские новости*. 1901. 26 февраля (№ 5224). С. 1–8.
5. Андрієвський О. О.: (його життя та діяльність). *Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській академії наук*. Секція соціально історична. Одеса. 1929. Ч. 4–5. 156 с.
6. Бровермань И. Г. На свежую могилу. *Одесские новости*. 1902. № 5686. С. 1.
7. Венгеров С. А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней) : [в 6 т.] / С. А. Венгеров. СПб. : Семеновская типо-лит. (И. Ефрона). Т. 1: Выпуски 1–21. А. Семеновская типо-лит. (И. Ефрона), 1889. 992 с.
8. Вирениус А. Распределение времени для учащихся детей. *Вестник воспитания*. 1894. № 3. С. 150–185; № 4. С. 104–152.
9. Владимирский-Буданов М. Ф. История Императорского Университета св. Владимира.Т. 1. Университет Св. Владимира в царствование Императора Николая Павловича. К.: Тип. Имп. ун-та св. Владимира,1884. 674 с.
10. Высочайшее повеление Об учреждении общества попечительства о женском образовании в г. Екатеринослав. *Журнал Министерства народного просвещения*. 870. Ч. CLII. С. 1–8.
11. Каманин И. Алексей Александрович Андриевский : некролог. *Киевская старина*. 1902. № 9. С. 411–432.
12. Каманин И. Библіографія :исторические материалы изъ архива киевского губернського правления / сост. Ал. Андриевскимъ. Вып. 8. *Киевская старина*. 1885. № 5. С. 137–140.
13. Короленко В. Г. История моего современника. М. : Госуд. изд-во «Художественная литература», 1938. 621 с.
14. Підвальна Ю. В. Олексій Андрієвський – дослідник та літературний критик творчості Тараса Шевченка і Г. Квітки. *Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Буго-Дніпровського межиріччя* : зб. наук. праць / відп. ред. В. І. Морочко, А. Г. Морозов. Умань : ПП Жовтий, 2012. С. 380–385.
15. Підвальна Ю. В. Олексій Андрієвський – дослідник та популяризатор творчості Тараса Шевченка. *Тенденції розвитку вищої освіти в Україні*: європейський вектор : мат. міжн. науково-практ. конф.

(Ялта 10–12 березня 2011 р.). Ялта : РВНЗ КГУ, 2011. Ч. 2. С. 247–252.

16. Підвальна Ю. В. Принцип індивідуального підходу дітей сиріт за допомогою соціальної роботи у педагогічній спадщині О. Андрієвського. *Актуальні проблеми підготовки соціальних педагогів* : мат. науково-метод. семін. (Умань, 24 квітня 2013 р.) [ред. кол. : Побірченко Н. С. (гол. ред.) [та ін.]. Умань : ПП Жовтий, 2013. С. 123–125.

17. Підвальна Ю. В. Становлення особистості О. Андрієвського як педагога і громадського діяча. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи* : зб. наук. праць Уманського держ. пед. ун-ту ім. Павла Тичини / [ред. кол. : Побірченко Н. С. (гол.ред.) [та ін.]. Умань : ПП Жовтий, 2010. Вип. 33. Ч. 2. С. 243–250.

18. Підвальна Ю. В. Просвітницька діяльність та педагогічні погляди Олексія Олександровича Андрієвського (1845–1902) : монографія. Умань : ФОП Жовтий, 2015. 205 с.

19. Тумасов Н. С. История Киевской 2-й гимназии. *Киевская старина*. 1902. № 1. С. 35–62; № 2. С. 188–214; № 3. С. 391–416; № 4. С. 136–158; № 5. С. 243–268; № 7. С. 165–192.

20. Якубович К. Памяти А. А. – 1845–1902. К. : Киевскоє общество содействия начальному образованию, 1909. 25 с.

МАТРОС ОЛЬГА
кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри
соціальної педагогіки та соціальної роботи,
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини, м. Умань
ORCID 0000-0001-6541-1941
E-mail: oljmatros@gmail.com

ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ЛУЧИЦЬКОГО ЗАДЛЯ РОЗВИТКУ ОСВІТИ НА ЧЕРКАЩИНІ (1845-1918)

Іван Васильович Лучицький (1845-1918)
Інтернет джерело: https://www.google.com/search

У другій половині XIX ст. розвиток української культури відбувався в умовах імперського колонізаторського режиму, що панував того часу. Найтяжче доводилося народній освіті. Хоча преса 60-х рр. XIX ст. відзначала особливе тяжіння до грамоти, яке з'явилося в народі, але імперські правителі зовсім недбали проте, щоб навчити бодай читати й писати кожну українську дитину. Початкових та середніх шкіл не вистачало навіть для тих, кому навчатися дозволяло матеріальне становище. Число початкових шкіл в Україні під владою Росії зросло протягом другої половини XIX ст., із 13 тисяч до 17 тисяч, однак і після цього понад дві третини дітей не переступили поріг школи. Було запроваджено ганебний Валуєвський циркуляр (1863) та Емський указ (1876), які чітко

визначили головний напрямок освітньої політики російського царизму в Україні: не допустити українську мову в школу. Запроваджувалося навчання в усіх закладах освіти лише російською мовою. Така політика уряду призвела до масової неписьменності українського населення [5, с. 228–230].

Але, незважаючи на жорстку політику царського уряду, в Україні відбулися певні зміни, насамперед, скасовано кріпосне право, після чого було здійснено ряд реформ – адміністративного управління, судочинства, військової, фінансової системи, в освітній сфері та цензурній справі. Запроваджувалася єдина система уніфікованої початкової освіти. Надавалося право засновувати початкові школи громадським, державним установам та приватним особам. Контроль за навчальним процесом здійснювався повітовими та губернськими шкільними радами. На сторінках періодичної преси представники інтелігенції все більше уваги приділяли питанням реформування шкільної освіти та зміни методів навчання, скасування військової муштри учнів.

Мета статті полягає в теоретичному обґрунтуванні педагогічної діяльності Івана Лучицького на Черкащині для відтворення та розвитку стану освітньої думки на українських землях.

З недоліками шкільної освіти І. Лучицький зіткнувся, ще навчаючись у Кам’янець-Подільській гімназії в 1857 р., куди вступив одразу до третього класу після отриманого домашнього виховання. Тоді були сурові часи: військові вправи, муштра, щоденні тілесні покарання учнів – ось що зустрів хлопчик у гімназії. Інспектором гімназії був В. Шульгін, який змучував учнів безкінечним стоянням у церкві, зубрінням.

Дореволюційна система середніх шкіл була представлена гімназіями. У 1864 р. в Росії був затверджений «Статут гімназій і прогімназій», за яким гімназії поділялися на «класичні» та «реальні». Класичні гімназії – це ті гімназії, в яких ґрунтовно вивчали «класичні мови» (латинську і давньогрецьку), бо давали гуманітарну освіту. Програма класичної гімназії включала такі предмети, як закон Божий, російську мову із церковнослов’янською і словесність, логіку, латинську мову, давньогрецьку мову, математику – арифметику, алгебру, геометрію і тригонометрію, фізику, історію, географію, математичну географію, французьку мову,німецьку мову, спів, гімнастику, а за особливу плату можна було вивчати креслення, малювання, музику і танці. Курс навчання у гімназії був розрахований на 8 років, але діяли також «нульові» – підготовчі класи. Атестат класичної гімназії автоматично дозволяв претендувати на зарахування до університетів без іспитів.

У реальних гімназіях збільшувався обсяг викладання математики і природознавства завдяки зменшенню навантаження на гуманітарні предмети. Випускники ж реальних гімназій могли продовжити освіту у вищих технічних навчальних закладах. Але з 1871 р. залишилися тільки класичні гімназії, а реальні отримали статус училищ.

На той час Перша Київська гімназія теж переживала перехідний стан. З одного боку, у ній продовжували діяти ті ж зовнішні та внутрішні умови, а з іншого з'явилося багато нового, як у зовнішньому становищі, у якому потрібно було вести навчально-виховну справу, так і у внутрішньому житті закладу. Починаючи з кінця 1857 р.,у житті гімназії настає вирішальний поворот до нового. Директором був призначений професор Київського університету Св. Володимира А. Деллен, людина нових поглядів і переконань, гуманний і культурний. Він був призначений на посаду директора 29 грудня 1857 р. і вже з початку 1858 р. виявив увагу до людської гідності, як у ставленні до педагогічної ради, так і стосовно до окремих викладачів [6, с. 1–2]. Тому з 1858 р. почалися певні зрушення та зміни в освіті, як в Київській, так і Кам'янець-Подільській гімназіях – приїхали нові вчителі з новими педагогічними та культурно-освітніми поглядами. Ще через рік гімназисти побачили нового попечителя округу – М. Пирогова, який зайшов у клас в обдертому сюртуку, сів на лавку біля І. Лучицького та почав просто й лагідно розмовляти з учнями, ставити запитання. Після такого ставлення хлопчики навипередки відповідали на поставленні питання М. Пирогова, а після закінчення уроку, оточивши, ловили його лагідні слова та радісний погляд. Враження було величезне, радісне, про яке І. Лучицький завжди згадував із хвилюванням: «Для мене в цей день стало зрозуміло, яким повинен бути педагог». І. Лучицький розповідав: «Це враження, бесіди з новим, молодим вчителем – все це зміцнювало у мені те, про що я вперше дізнався від батька, ідею правди і справедливості, ідею любові до ближнього» [7, с. 43]. Згодом після такого враження від М. Пирогова І. Лучицький згадував, що це була повна протилежність попереднім учителям. Взагалі змінилося і уявлення про попечителя (найвище керівництво). У дореформені часи в І. Лучицького та інших учнів це було уявлення як про директора, який заходив в клас двічі на рік, з палицею в руках, кричав, називав учнів дурнями – наводячи жах на дітей, йшов, але саме зустріч з М. Пироговим змусила хлопчиків змінити свої уявлення.

І. Лучицький висловлював власні погляди на освіту в гімназіях, зокрема, вбачав недоліки у випробуваннях. Працюючи вчителем у прогімназії, вчений висловив думку про плани випробування вихованців Києво-Подільської прогімназії, запропоновані інспектором цієї ж гімназії. У архівних джерелах зазначається: «При вирішенні одного із двох питань про розміщення випробувань, отримавши рівність голосів (хоч згідно з параграфом 41 статуту про гімназії, голос інспектора дає перевагу у випадку рівної кількості голосів), пропозиція інспектора розміщення іспитів не може мати переваги і тому не може бути прийнята на таких підставах: у числі голосів, поданих за складений інспектором розклад екзаменів, поданий голос від вихователя, який за статутом не є членом педагогічної ради, щодо екзаменів немає сили. У параграфі 68 статуту членами педагогічної ради названі (крім голови) лише один учитель

предметів і мов; вихователь, не будучи викладачем, не є і не названий членом педагогічної ради. Але згідно з параграфом 78 статуту, на розсуд голови, вихователь може бути запрошений на раду та може мати право голосу нарівні з іншими членами педагогічної ради. Але таке право голосу він має при вирішенні лише тих питань, які стосуються прямих його обов'язків» [4, с. 108].

Сам професор був одним із засновників Товариства грамотності в Києві, завжди проявляв невтомну енергію, ініціативу, ентузіазм у справі з організації найкращого навчання та освіти, планування лекцій і театральних вистав за доступними цінами. Причина необхідності у створенні таких закладів полягала в тому, що вони давали народу б можливість проводити вільний час від роботи з користю або отримуючи задоволення, що вже давно визнано передовою частиною російського суспільства. Різні урядові, громадські та приватні заклади й окремі приватні особи спільними зусиллями стали засновувати заклади під назвою «Народний дім», у яких концентрувалися різні просвітницькі заклади для народу, а саме: класи для дорослих, недільні школи, безкоштовні бібліотеки, народні музеї, картинні галереї, народний театр і т. ін. У місті Тамбові, наприклад, подібний Народний дім був створений і утримувався на кошти гофмейстера Наришкіна; у Полтаві завершувалося будівництво так званого «Гоголівського дому», кошти для якого були надані місцевим попечительством, міськими та земськими установами, приватними особами; у Харкові Товариство поширення грамотності в народі нещодавно затвердило кошторис і проект Народного дому; у Кишиневі такий дім лише споруджувався [4, с. 108–109]. Так, на кошти І. Лучицького від прочитаних ним лекцій, Київським товариством грамотності була заснована народна безкоштовна бібліотека-читальня для всіх жителів міста Києва та планувалося зібрати, по можливості, всі матеріали з народної освіти взагалі та з народної освіти Південно-Західного краю. Плати за користування книгами та періодичними виданнями не брали, а ті, хто бажав взяти книги додому, повинні були надати поручительство від особи, яка займала видне громадське становище або була відома адміністрації

бібліотеки. Також при Товаристві була організована особлива бібліотечна комісія, яка, крім формуванням бібліотеки, займалася пошуком коштів на розповсюдження книг серед народу та збором інформації про школи, які найбільше потребують бібліотеки. Активну народно-педагогічну роботу вела у Товаристві дружина І. Лучицького, М. Требінська, яка порушила питання про необхідність організації при Київському товаристві грамотності особливого бюро, яке збирало б свідчення про вчителів, що шукають роботу, а також про вакантні вчительські посади [4, с. 109].

Марія Вікторівна Лучицька – дружина Івана Лучицького
Інтернет джерело: https://www.google.com/search?q

А в 1897 р. М. Лучицька стала попечителькою відкритої у жовтні 2-ї недільної жіночої школи у Павловському провулку. Загалом у цьому році було відкрито три недільні школи в м. Києві: дві чоловічі на Маріїнсько-Благовіщинській вулиці та в передмісті міста Звіринці, і одна жіноча в Павловському провулку. Всі три недільні школи були засновані у денних притулках для робітничого класу на таких умовах: 1) завідувачами школи ставали священики, затверджені Київським Відділом Училищної Єпархіальної Ради; 2) учні призначалися Радою Товариства після згоди священика, що завідував школою, і докладав про це відділу Єпархіальної Ради; 3) програми школи повинні відповідати церковно-приходським; 4) попечительство школою може бути надане особам, які рекомендовані Товариством; 5) нагляд над школами повинен здійснюватися на загальних основах, як і в церковно-приходських школах; 6) у ролі законовчителя у недільні школи запрошуються виключно викладачі духовно-навчальних закладів [4, с. 109], а сама Марія Вікторівна ввійшла до складу Шкільної Комісії, яка мала на меті розробляти як теоретичні, так і всі практичні питання, пов’язані зі шкільною справою.

У цей час І. Лучицький у Київському товаристві грамотності входив до складу Редакційної комісії, яка повинна була видавати книги для народу на кошти дійсного члена Товариства С. Кульженка. Однією з найважливіших турбот Комісії було поповнення свого складу новими членами, цього вимагала вироблена програма тем для народних видань з різних галузей знань і необхідність розгляду рукописів, що надходили. Для більш успішного виконання своїх завдань комісія розділилася на секції: 1) літературну; 2) історико-географічну; 3) суспільно-юридичну; 4) природничо-географічну; 5) сільськогосподарську; 6) медичну; 7) редакційну. Секції працювали під загальним керівництвом комісії. Основна робота секцій полягала у розгляді рукописів, що надійшли, та виробленні програми тем для народних видань. Обов’язок редакційної секції полягав у остаточному виправлені рукописів, що надійшли [там само, с. 110].

Професор І. Лучицький у 70-х рр. XIX ст. входив до складу Київської Старої Громади, яку очолив В. Антонович, входили такі відомі діячі, як М. Драгоманов, П. Житецький, М. Зібер, О. Кістяківський, О. Кониський

та ін. Це були напівлегальні гуртки, які займалися культурно-просвітницькою діяльністю, а саме: здійснювали культурницьку роботу серед селян та робітників, професори викладали у недільних школах, збирали та упорядковували народний фольклорний матеріал, робили етнографічні записи і видавали науково-популярні книги для народу. У 1873 р. діячі Старої Громади відкрили Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства, який мав коротку, але славну історію і брав участь в «Київських часописах», висвітлюючи в них, наскільки це було можливо, українське економічне та культурне життя. У його діяльності І. Лучицький після приїзду з Казані теж узяв участь. Але цензура Російської імперії дуже уважно стежила за публікаціями і накладала «veto» на кожний прояв діяльності української інтелігенції, у чому вбачали сепаратизм. Тому діяльність Київського відділу Географічного Товариства взято було під нагляд за сепаратизм у науці, а потім і зовсім був закритий [1, с. 103].

Свою педагогічну діяльність учений розпочав у середній школі, дуже рано став професором рідного Київського університету, де читав лекції до 1901 р.; деякий час (1879–1889 рр.) викладав на Вищих жіночих курсах, які були закриті в 1889 р. Після їх відновлення вчений (1904–1905 рр.) повертався до читання лекцій. У 1905 р. І. Лучицький розпочав політичну діяльність, яка привела його у члени ІІІ Державної думи і змусила переселитися до Петербурга. Але і тут він поступово втягнувся в педагогічну діяльність, став професором на Вищих жіночих курсах, у Психоневрологічному інституті та на курсах П. Лесгафта, а згодом приват-доцентом університету. Таким чином, головними місцями його наукової та педагогічної діяльності були кабінет і університетські аудиторії, архіви і бібліотеки. Як публічний лектор, автор ряду статей у журналах і редактор російських перекладів декількох іноземних праць, він сприяв і розповсюдженню історичних знань у більш широких колах громадськості. У вищого навчального керівництва І. Лучицький був під підозрою, як людина із «сумнівною благонадійністю», бо на той час не сторонився громадської діяльності, а в ній проявляв свободу думки [2, с. 155]. Така плідна педагогічна та наукова праця вченого у різних закладах освіти, зокрема у закладах вищої освіти, давала йому можливість дізнатися про всі тонкощі та недоліки освітньої системи не лише в Києві, а й у Петербурзі та зробити власні висновки щодо загальнопедагогічних поглядів та запропонувати шляхи покращення якості університетської освіти.

Цікавим фактом тому є те, що у 90-х рр. XIX ст. до І. Лучицького надійшов лист від М. Любимова з Департаменту Міністерства народної освіти з проханням надіслати свої зауваження на «Правила, вимоги і програму випробувань» в університетах такого змісту: «У зв’язку з появою нового видання «Правил, вимог і програм випробувань у комісіях» для осіб, які пройшли університетський курс, Міністр доручив редагувати проект цього нового видання із внесенням до нього змін і доповнень, які з

урахуванням досвіду і думок голови, членів колишніх комісій і загальнокомпетентних осіб, було б корисно в них зробити. У виконанні покладеного на мене доручення, маю честь донести до Вас додані сторінки, взяті із примірника частини «Правил і програм», з великим проханням внести в текст ті зміни, які Ви вважаєте корисними в них зробити. Якщо Вам було би зручно добавити які-небудь пояснення і зауваження, крім надісланої частини, і по інших частинах «Правил і програм», то вказівки Ваші будуть прийняті в Міністерстві з удячністю та увагою. Бажано отримати Вашу відповідь упродовж місяця з дня доставки Вам цього листа. Прошу надсилати лист на ім'я Миколи Олексійовича Любимова в Департамент Міністерства народної освіти» [4, с. 111].

При обговорені доповіді у 1901 р. про допущення екстернів до університетських випробувань, І. Лучицький наголошував на тому, що варто допускати на них, а також і в університет на слухання лекцій, хоча б на ті факультети, де це можливо через не чисельність студентів, наприклад, на історико-філологічний факультет, жінок, які закінчили курс середньої школи. Але голова засідання пояснював, що винесене І. Лучицьким питання виходить за межі не тільки запропонованих Міністерством запитань, але і самого університетського Статуту, тому не може обговорюватися Радою [4, с. 112]. Яскраво виражені погляди І. Лучицького на освіту народу виражені у складанні програми «Союзу визволення», членом якого він був у 1905 р. та брав участь у земських і міських з'їздах.

Головні цілі роботи Союзу вбачали в корінному перетворенні державного устрою Росії на началах політичної свободи і демократизму. Причиною таких змін називали глибоку зовнішню та внутрішню кризу, яку переживала Росія, і простий народ повинен взяти вирішення цієї кризи у свої руки разом з іншими суспільними групами, які виступили проти існуючого режиму. Для вирішення проголошених Союзом начал необхідна свобода друкованого слова. Під свободою друку малась на увазі повна відміна цензури, натомість право видавати і розповсюджувати друкований матеріал, як періодичний, так і неперіодичний, будь-якими мовами, без дозволів, застав або інших обмежень. Також «союзівці» вимагали свободу усного слова, публічних зборів і союзів. Всі громадяни, на їхню думку, повинні мати право виголошувати промови, читати лекції, влаштовувати збори, як у закритих приміщеннях, так і під відкритим небом. «Союзівці» визнавали народностей, які входили до складу Росії, право на культурне самовизначення. Використання в початкових школах і всіх місцевих закладах народної мови повинно бути визнано необхідним для всіх народностей Російської держави. Політична ж реформа, на думку «Союзівців», необхідна задля здійснення глибоких культурних, правових і економічних перетворень. На їхню думку, перше місце повинно належати шкільній реформі, яка полягала б у організації в країні всезагального початкового навчання світського характеру, яке згодом повинно стати

обов’язковим. У середній школі та у вищих навчальних закладах також повинна відбутися реформа. «Союзівці» вимагали автономії для університетів та інших навчальних закладів, передачі початкової і середньої школи під керівництво місцевого самоуправління. Програми початкової, середньої і вищої школи повинні бути узгоджені одна з одною, щоб була забезпечена можливість послідовного навчання всіх трьох освітніх ступенів. Навчання в громадських і державних школах усіх типів повинно бути безкоштовним [4, с. 112].

Положення програми «Союзу визволення» були вироблені після всіх висловлювань її членів, їхніх поглядів і думок про зміни у системі державного устрою. Так, як І. Лучицький був членом Союзу та в подальшому боровся за національні зміни в Україні, тому він зробив свій внесок у вироблення програми «Союзу визволення», зокрема її освітніх положень.

Професор І. Лучицький належав до тієї частини професорів, яких називали передовою, прогресивною, ліберальною, а потім стали називати лівою. У 1905 р. демаркаційну лінію між правими і лівими професорами утворила причетність до Академічного союзу діячів вищої школи, що виник у період першої російської революції. Учений брав активну участь.

І. Лучицький був не лише кабінетним ученим, а й міським гласним у Києві та земським і почесним мировим суддею в Полтавській губернії. Особливою заслугою на початку ХХ ст. для вченого було те, що він взяв участь у заснуванні Конституційно-демократичної партії, був членом її Центрального комітету та працював у Товаристві автономістів-федералістів [3, с. 172]. Всі члени партії кадетів підтримували національно-культурні вимоги українства, насамперед, наполегливо домагалися скасування заборони української мови, боролися за право вільно користуватися нею. Тому неодноразово І. Лучицький виступав з вимогою запровадження в освітніх закладах, а особливо в початкових школах, української мови викладання, адже таке навчання сприяє розвитку учнівського мислення та розширенню їхнього світогляду. Будучи членом ІІІ Державної думи від Києва І. Лучицький ставав на захист української мови, наголошуючи на дидактичній потребі вивчення української мови як рідної:«…Частина населення може навчатися на місцевій мові лише у тому випадку, якщо буде цього населення більшість у цій місцевості, а там, де такого населення менша кількість, то там воно позбавлене можливості отримати освіту власною мовою. А це, повторюю знову, суперечить основному педагогічному принципу…» [8, с. 464].

Також педагог у складі ще 36 депутатів у 1908 р. уклали законопроект про викладання української мови у початкових школах місцевостей з малоросійським населенням та про її вивчення як окремого предмета, представивши його в Державну думу з такими положеннями: «1. У місцевостях з малоросійським населенням з 1908/1909 навчального р. в початкові школі вводиться навчання населення рідною мовою. 2. Російська

мова, як мова державна, складає обов’язковий предмет навчання в цій школі. 3. У початкових школах малоросійського району перевага надається керівництву, яке пристосоване до понять і умов життя та побуту місцевого населення. 4. Всі закони, що суперечать цим положенням відміняються» [там само, с. 431].

Тому педагог обстоював ідею національного змісту освіти та процесу навчання, обов’язковою умовою якого мала стати організація україномовного навчання: «Для хлопчика, який знає російську мову і який буде навчатися в російській школі, кожне слово, яке він прочитає, буде зрозумілим, але для малороса, так як і для білоруса, щоб вивчити абетку за допомогою малюнків, ви показуєте картинку і говорите: це буква «т» – «топор», але це слово для школяра невідоме, адже він знає «сокиру» – між цими словами велика різниця. Слово «деньги» – це буква «д», а малоросійською мовою – це слово «гроші», «лягушка», а це не лягушка, а «жаба». Є цілий ряд таких слів, які зовсім не схожі. І це факти, які я беру із заміток, зроблених сільськими вчителями. … Малоросійський школяр завчає велику кількість нових слів, які повинен засвоїти. Це процес для дитини дуже важкий». Педагог засуджував російську шкільну політику щодо українських дітей, наголошуючи: «Ви ставите дітей у таке становище, при якому важко досягнути поставленої вами мети, того, щоб вони мали свідоме уявлення про те, чого навчаються, щоб у кожного була ясна думка, щоб він міг зрозумілими словами висловлювати все, що його вчили; все це ви відбираєте і тим же ускладнюєте розумовий розвиток дитини. Ви віддаляєте закінчення школи. Чи знаєте ви, які робляться доповіді? В доповідях йдеться про те, що справи в освіти погані, що погані знання, що, закінчивши школу, діти забувають ту кількість слів, яку вони отримали, навчаючись у школі». І. Лучицький гостро вболівав за освіченість простого українського народу, а особливо сільського, тому зазначав: «…З якою любов’ю в Малоросії йшли в школи, щоб навчатися; із відомого Румянцевського опису видно, що не було села, де не було б школи. І ось наприкінці XIX ст. відбулися суттєві зміни: вводиться нова шкільна система, де навчання проводиться російською мовою. Результат очевидний» [там само, с. 467–468]. Метою вченого було збудувати доступну для всіх верств національну освіту, яка б ґрунтувалася на україномовному навчанні, враховувала традиції, народну педагогіку та історію, вважаючи, що «право на школу є, це право належить і українському народу, яке виправдовується всією його історією…» [там само, с. 469].

Постійно учений дбав і про розвиток шкіл та освіти для сільського населення. Як уже зазначалося, І. Лучицький із своєю матір’ю А. Лучицькою, у 1897 р. придбали на хуторі Каврай землю, яку пожертвували для побудови земської школи. Всі витрати на будівництво школи вони взяли на себе. Але І. Лучицький побажав: «…Земля жертвується лише для земської школи доти,поки вона існує. Якщо вона з якихось причин

перестане існувати або буде змінено її статус, то ця земля обов'язково повертається до власниці – А. Лучицької. У випадку неможливості з певних причин заснувати земську школу в х. Каврай, і я, і мати бажали б з допомогою земства заснувати на тій же землі сільську школу садівництва і городництва» [4, с. 114].

Великого значення педагог надавав питанням жіночої освіти. Зазвичай вважалося, що жінці освіта непотрібна, а коло її інтересів обмежувалося сім'єю і побутом. На його думку, жінка перебуває в особливо принизливому становищі, тому наголошував на обов'язковості навчання жінок як запоруки їхньої самостійності та самодостатності. Будучи прихильником жіночої освіти, І. Лучицький брався читати лекції та вести практичні заняття на Вищих жіночих курсах, як у Києві, так і в Петербурзі. А коли урядом у Києві були закриті Вищі жіночі курси, у 1902 р. педагогу вдалося добитися дозволу на їх відкриття [7, с. 59]. Неодноразово вчений домагався надання жінкам права навчання у вищих навчальних закладах, зокрема і в Київському університеті Св. Володимира. Це був час, коли у тогочасної жіночої молоді була велика необхідність у вищій освіті, тому швидко заповнювалися аудиторії відкритих курсів.

Також ученому надсилали прохання висловити загальнопедагогічні погляди. Так, відомі діячі М. Кожевніков, С. Поляков, І. Успенський та Б. Хавский наголошували на важливості шкільного навчання, як у Росії, так і в інших державах, адже вони потребують правильної підготовки громадських діячів. Для повного вирішення шкільного питання на думку цього товариства, потрібно узагальнити думку громадськості в одне ціле для видання збірника під назвою: «Відношення школи до життя на думку і згадку видатних російських учених, письменників, художників, артистів та інших громадських діячів». З одного боку, для вироблення усебічного погляду на школу російського суспільства, а з іншого боку – це можливість до повної розробки шкільного питання на основі життєвого досвіду та фактичного матеріалу. Тому ці діячі у 1892 р. надіслали до І. Лучицького листа із закликом до співпраці у збірнику із внесенням власних заміток, своїх думок і згадок про шкільні роки для розміщення у виданні. Прохали надіслати декілька автобіографічних сторінок, присвячених минулому зі шкільної лави, що би з'ясовувало характер і ступінь впливу цього часу на подальшу діяльність ученого. Разом з відгуками інших авторів, це дасть можливість успішно виконати завдання, висунуті нагальною потребою російського суспільства і його виховання. Далі у листі була запропонована І. Лучицькому програма питань: А. Життя до школи. Що було взято Вами під впливом сім'ї і взагалі того середовища, яке оточувало Вас до вступу до школи? Б. Життя у школі. Який мали вплив викладачі і професори на Ваш розумовий і моральний розвиток? Загальний вплив шкільної обстановки на Ваш розвиток і відмінність у цьому смислі шкіл, у яких Вам доводилося бути. В. Вплив зовнішнього життя на школу. Чи продовжувався вплив сім'ї під час

Вашого перебування в школі і який він був? Чи проникали громадські течії у школу і як вони відображалися на ній? Г. Життя після виходу із школи. Чи продовжувався Ваш зв'язок з різними сторонами шкільного життя, а саме: товаришування з учителями, шкільні інтереси. Який був зв'язок? Але коло питань не обмежувалося, і автор міг самостійно доповнювати питання на свій розсуд [4, с. 115–116].

Перебуваючи в закордонному відрядженні у Франції та Німеччині у 1872–1874 рр., молодий дослідник увійшов в інтелектуальне життя Парижа, а також збирав матеріал для статті про університетську освіту у Франції та Німеччині [4, с. 116]. І. Лучицький повідомляв, що у Франції студент, записавшись у семінарію, залишається в ній на три роки, із яких на першому році заняття обмежується слуханням лекцій із питання, яке повинне розглядатися протягом усього трирічного курсу, тобто це лекції, які складаються з розгляду всіх джерел. Другий рік присвячений аналізу літератури, причому власні висновки звіряютьсяіз джерелами. На третьому році проходять заняття в дусі семінарії Г. Вуттке. На думку І. Лучицького, така зміна є досить доцільною, і в цьому міг переконатися кожен, хто відвідував семінари німецьких та французьких професорів. Відмінність французьких семінарій від німецьких – у знаннях і вмінні працювати із джерелами. І. Лучицький вважав, що така європейська система освіти має серйозне значення для українських університетів [там само, с. 116]. Тому педагог ставив питання про перебудову системи виховання і навчання відповідно до західноєвропейських ідей, що ґрунтувалися на принципах природовідповідності та народності з максимальним використанням розвивальних і виховних можливостей навчально-виховного процесу.

Підсумовуючи аналіз загальнопедагогічних поглядів ученого у боротьбі за вітчизняну педагогічну освіту та вдосконалення освітньої справи, можемо виділити основні тези:

- введення обов'язкового початкового навчання з викладанням української мови;
- необхідність освіти для жінок як повноправних і повноцінних учасників суспільного життя;
- використання у практиці вітчизняної школи зарубіжного освітнього досвіду з метою запозичення кращих освітніх надбань передових країн світу;
- необхідність реорганізації освітніх закладів, у результаті якої школа має стати державно-громадською установою, здатною формувати і зберігати національну культуру, ґрунтуватися на народній основі, з викладанням українською мовою, з урахуванням традицій, історії, зі змістовим наповненням і формами роботи, що відповідають потребам народу.

Отже, погляди І. Лучицького щодо питань освіти не втратили значення і для сучасного навчання й виховання, а їх аналіз є надзвичайно важливим для відтворення стану просвітницької та освітньої думки на

українських землях того часу. Це сприяє з'ясуванню розвитку ідей про національну школу та розкриває подальше розгортання просвітницького руху в Україні. Тому порушені І. Лучицьким педагогічні проблеми запровадження зарубіжного досвіду та передових поглядів відомих педагогів мають посісти належне місце у вітчизняній педагогічній думці.

Список використаних джерел

1. Грушевський О. Пам'яті професора І. В. Лучицького. *Наше минуле*. 1918. № 3. С. 100 –105.
2. Кареев М. И. Памяти ушедших. И. В. Лучицкий. *Голос минувшего.* 1920. № 1. С. 154–158.
3. Кареев М. И. Памяти двух историков (В. И. Герье и И. В. Лучицкий). *Анналы*. 1922. № 1. С. 155–174.
4. Матрос О.О. Педагогічна та просвітницька діяльність Івана Васильовича Лучицького (1845–1918) : монографія. Умань : «ВІЗАВІ», 2016. 200 с.
5. Сарбей В. Г. Національне відродження України. К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 336 с.
6. Столетие Киевской Первой гимназии. (1809–1811–1911 гг.) // Воспоминания о Киевской 1-ой гимназии А. И. Рубца, Н. А. Бунге и Н. П. Забугина. – Киев, 1911. – Т. 3 : Обзор истории гимназии. Ч. II : Киевская Первая гимназия в 1854–1880 гг. – С. 1–607.
7. Тарле Е. В. И.В. Лучицкий. К пятидесятилетию его научно-литературной деятельности 1863–1913. *Голос минувшего*. 1914. № 1. С. 42–61.
8. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914) : збірник документів і матеріалів / відп. ред. Г. Боряк; упоряд. Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найденко, В. Шандра; НАН України, Ін-т історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України. К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. LXII; 810 с.: іл.

МОРГАЙ ЛІЛІЯ
доктор філософії, доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань
ORCID 0000-0002-6550-1389
E-mail: morgai.liliya@gmail.com

ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ НИКИФОРА ГРИГОРІЇВА (1883–1953 рр.)

До когорти відомих українських педагогів кінця XIX першій половині XX ст. належить український педагог, учитель початкових шкіл, історик, учений, журналіст, публіцист, громадський та політичний діяч, доктор соціології та уродженець Черкаської області – Никифір Якович Григоріїв (1883-1953 рр.) [4].

Никифор Якович Григоріїв (псевдонім Г. Наш, Григоріїв-Наш, Григорій Наш) народився 9 лютого 1883 р. в с. Бурти Черкаського повіту на Київщині у бідній родині сільського вчителя Якова Карповича Григоріїва та дяківни Теодори (Федори) Тетеренчук він був тринадцятою дитиною [2].

Завдячуючи батькові педагога – Якову, Никифір полюбив педагогічну діяльність, та присвятив її все своє життя. Важливим для формування світогляду педагога стали підручники з історії, в яких висвітлювались такі постаті, як: Б. Хмельницький, Наполеон та інші. Саме підручники, зацікавленість до історії та історичних постатей сформували подальші вподобання та життєві орієнтири Н. Григоріїва [4].

У 1894 р. Н. Григоріїв закінчив школу у м. Буртах і вступив до сільськогосподарської школи в м. Городищі, що на Черкащині [3, с. 200]. На формування його світоглядних поглядів уплинули як соціальні, так і національні фактори. Навчання для педагога було не легке, проблема була в побутові. Сплачувати за своє проживання майбутній педагог не міг. Батько висилав кошти по можливості, також допомагала старша сестра Харитя. Жити доводилося дуже скромно в найбідніших селянських хатах, коштів не вистачало на їжу, не кажучи вже про одяг [1, с. 26].

На формування Н. Григоріїва вплинула поїздка до Києва у 1895 р. Саме тоді з візитом у столиці перебував імператор Микола II, Н. Григоріїв випадково побачив його. Це візуальне знайомство розвіяло напівказкові уявлення хлопця, який ще довго дивувався, що цар «такий самий, як і інші люди» [5]. Більше враження на нього справив театр М. Садовського,

чудова гра М. Кропивницького у виставі «Дай серцю волю, то заведе у неволю» [7, с. 39].

Суттєво вплинула на формування світогляду Н. Григоріїва книга Є. Чекаленка «Розмови про сільське хазяйство. Чорний пар та плодозміни», яка вийшла друком у м. Одесі 1897 р. Вона була написана українською мовою. Книгу читали в усіх сільськогосподарських школах. Учні були вражені, що «перший раз прочитали книжку про науку (не якісь там оповідання, анекдоти, а справжня наука) «нашою простою мовою» [5, с. 5].

Перше свідоме політичне розуміння соціального та національного питання Н. Григоріїв отримав від однокласника Тараса Куделенка, сина українського політичного в'язня, висланого до Сибіру. Саме від однокласника хлопець уперше довідався про поділ суспільства на класи – працюючих і буржуазію, про класову боротьбу, соціалістів, їх поділ на марксистів і народників [1, с. 30]. Також від Тараса Никифір уперше дізнався про зруйновану Січ, «Кобзар» Тараса Шевченка, теорію походження людини Ч. Дарвіна. Як зазначав Н. Григоріїв, усе це страшно зацікавило та водночас налякало. Але найбільше вразили хлопця вірші Кобзаря про кріпаків, революцію, Московщину [4].

Суттєво вплинула на формування світогляду Н. Григоріїва книга Є. Чекаленка «Розмови про сільське хазяйство. Чорний пар та плодозміни», яка вийшла друком у м. Одесі 1897 р. Вона була написана українською мовою. Книгу читали в усіх сільськогосподарських школах. Учні були вражені, що «перший раз прочитали книжку про науку (не якісь там оповідання, анекдоти, а справжня наука) «нашою простою мовою» [5, с. 5]. Отже, ця мова годиться не лише для буденних «мужицьких справ», а й для вчених, вселюдських. Із захватом учні також читали українську віршовану поему О. Новицького, де розповідалося про бідування кріпаків та розкішне життя за кордоном [1, с. 29].

По закінченню городищенської школи в 1900 р. Никифір Григоріїв потрапив до маєтку підполковника у відставці М. Попова у селі Козаровичах Київського повіту для роботи на посаді конторщика та помічника управителя [1, с. 41]. Тут Никифір починає розуміти соціальний зв'язок із сільським населенням та розуміє, що немає нахилу до визиску за походженням і становищем людей, таких як і сам [6, с. 258]. Своє перебування у маєтку Н. Григоріїв описує так: «Вештаючись весь час між робітниками і робітницями, я цілком переймався їхніми інтересами, і для мене це було цілком натурально. На посаді конторника він пропрацював один рік, його було звільнено. Згодом Н. Григоріїв пише це так «...За невміння буи „добрим господарем" для пані, що означає за невміння лаятися з робітниками і т.п.» [4].

Тоді у лютому 1902 року Н. Григоріїв приїхав до Києва в пошуках роботи. Живучи у свого товариша Федора Литвина, він познайомився із секретарем Київського сільськогосподарського товариства, економістом, демократом-народником Тихоном Івановичем Осадчим [8]. Саме він відіграв велику роль у формуванні політичних поглядів Н. Григоріїва.

Завдячуючи спілкуванню з Т. Осадчим Н. Григоріїв став переконаним матеріалістом, почав вивчати суспільствознавчі дисципліни, почав цікавитися політикою. Тихон Осадчий сприяв виробленню основного життєвий і суспільно-етичного принципу Н. Григорієва: національно свідома освічена людина зобов'язана присвятити життя служінню своєму народові, який в той час ототожнювався із селянством [4]. «Мені Т. Осадчий насамперед дав біографію Томаса Мора, а після того цілу низку інших книжок, серед яких найбільше зацікавила праця Вольтмана «Система моральної свідомості». Не все я там розумів, але хотілося все зрозуміти, і я старанно її перечитував. Тай мову руську я ще погано знав», – згадував Никифір Якович [4].

Саме Т. Осадчий став учителем для Никифора, спілкуючись з ним, Н. Григоріїв отримував інтелектуальне збагачення майбутнього. Т. Осадчий заклав основу позитивіського світогляду та кругозір майбутнього педагога [7, . 42].

У 1902 – 1903 рр. він спробував власні сили на літературній ниві. Його перше оповідання, подане до газети «Киевлянин», не опублікували. Тоді Н. Григоріїв написав драму українською мовою, яку після півріччного розгляду цензура дозволила друкувати. Редакція «Киевской старины» передавала твір на рецензію С. Єфремову, який розкритикував його але визнав письменницький хист Н. Григоріїва і порадив йому вдосконалювати майстерність [7, с. 39].

Н. Григоріїв навчався старанно, мав гарні оцінки з гуманітарних наук, особливо до вподоби йому була мова, історія та географія. Роки навчання в буртянській церковнопарафіяльній школі справили великий вплив на формування його національної свідомості та громадянської позиції. Саме тоді він дізнався про зруйновану Січ, закріпачених селян, про найбільшого українського поета Тараса Шевченка та усвідомив, що він українець, а не просто «мужицький син» [4].

Н. Григоріїв ще змалку збагнув, що приналежність до вищої соціальної верстви визначається не стільким матеріальними статками, скільки рівнем освіти.

Завдяки своєму батькові Н. Григоріїв змалку збагнув, що приналежність до вищої соціальної верстви має визначатися не лише рівнем заможності, а й рівнем освіти. Опанувавши грамоту, він не задовольнявся навчальною програмою буртянської церковно-парафіяльної школи, а займався самоосвітою. Він вивчав мови (зокрема самотужки опанував польську та латинську мови), читав історичну і художню літературу. Завдячуючи книгам він дізнався про історію України, яка приховувалася імператорською цензурою. Відкриттям, яке залишило глибокий слід в свідомості Н. Григоріїва, стало усвідомлення того, що Україна, за яку колись воювали козаки, – не міфічна вигадка із творів Г. Сенкевича та М. Гоголя, а його батьківщина [8].

З 1902 по 1904 рр. Н. Григоріїв був членом партії соціалістів-революціонерів, учасники якої вдстоювали інтереси українського

селянства, боролися за поширення освіти серед народу. Пріоритетним завданням вони вважали працю вчителів на селі, адже серед містян рівень освіти був значно вищим. Частина членів партії вважала, що роботу на селі потрібно проводити тим людям, які мають вищу освіту. На їх переконання лише високий рівень освіченості допоможе нівелювати вплив поміщиків та священиків на селянство [4]. Н. Григоріїв вважав, що здобути авторитет серед селянства можна і без диплому, адже людину цінують за її знання та моральні якості. Невдовзі Н. Григоріїв склав іспити на вчителя повітової школи. «Ми хотіли довести, що і без диплома, і без високої школи людина, яка має здібності, може й освіту собі здобути кращу, ніж у школі, де все по-кацапському, і далі зробити більше», – згадував Н. Григоріїв. Пізніше в автобіографії педагог шкодує про це рішення. Вища освіта давала не лише диплом, а й систематичність знань [4].

З 1904 р. Н. Григоріїв починає працювати у вищій початковій школі в невеличному повітовому містечку Сквирі, що на Київщині [4].

Наприкінці 1904 р. у Бердичеві він активно включається у «Київське Товариство грамотності» – це було єдине легальне товариство, де можна було вести українську пропаганду [1, с. 124]. До Товариства приєдналася місцева інтелігенція [4].

9 лютого 1906 р. Н. Григоріїва на інше місце працевлаштування, а саме у м. Літин, що на Поділлі [4].

У 1907 р. «за неспокійну і підозрілу поведінку» Н. Григоріїв був переведений у двокласну школу до м. Кам’янця-Подільського. Будучи в Кам’янці, педагог не залишає своєї справи і продовжує таємно читати українською мовою публічні лекції на соціально-політичні, історичні, літературні та національні теми в Пушкінському Народному домі та інших культурно-освітніх установах [4].

У 1909 – 1910 роках Н. Григоріїв пише свою відому роботу «Мораль (Природа, зміст, історія та її норми)», а через два роки ця праця виходить у «Благодійному товаристві дешевих і корисних книжок» у Петрограді . До того ж тоді це була перша подібна книга українською мовою [4].

Основними чинниками, які сформували педагогічний світогляд майбутнього професора, є родинні, виховання під впливом люблячого батька та мачухи, що доглядали за Н. Григоріївим з дитячих літ і дали перші вказівки розуміння навколишнього світу. Педагог завдячував старшим сестрам, що не лише доглядали за ним у дитячі роки, а й допомагали всіляко у здобутті освіти. Вагомого значення у формуванні світогляду мали вчителі, шкільні товариші, книги, та найбільшу вдячність Н. Григоріїв висловлює своїй дружинні Ганні, яка протягом тридцятилітнього шляху пройшла з ним усі утиски та труднощі [4].

Все це стало основою для формування міцних патріотичних переконань громадянина Никифора Григоріїва, який усе життя працював заради розвитку українського народу, а також сприяло формуванню в майбутнього педагога таких важливих моральних чеснот, як честь, почуття

обов’язку, активність, цілеспрямованість, гуманізм, справедливість та ідейна переконаність [4].

У 1910 р. в Кам’янці Н. Григоріїв очолює місцевий нелегальний гурток Товариства українських поступовців (ТУП). Саме Товариство було створене в 1908 р. групою членів Української демократично-радикальної партії. У 1917 р. ТУП було спочатку перейменоване в Союз українських автономістів-федералістів, а пізніше – в Українську партію соціалістів-федералістів [4].

У 1915 р. педагог стає одним із керівників Товариства українських поступовців, делегатом кількох з’їздів ТУПа в Києві. У Кам’янці до складу ТУП входили В. Приходько (голова), В. Сочинський, Л. Яворницький, Ф. Когут, І. Бачинський (розстріляний більшовиками), – хоча й не симпатизували центральним державам, але явно бажали розгрому Росії, гадаючи, що тільки з-під її руїн можливе визволення поневолених нею народів [4].

Не обійшв увагою Н. Григоріїв революцію 1917 – 1921 рр., про яку педагог багато написав, зокрема праці «Якої республіки треба бідним людям» (1917 р.); «Хто ми і що нам робити» (1917 р.); «Фатальна помилка революції» (1921 р.); «Революція і після неї» (1923 р.); «Українська боротьба за державу в роках 1917–1921 рр. Чому українці не вдержали своєї держави» (1934 р.) [4].

25 липня 1917 р. Н. Григоріїв стає членом Малої Ради, також у цей час він входить до Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Досить виважену позицію педагог займав у питанні про створення Генерального Секретаріату – уряду України [7].

Перебуваючи на державних посадах і беручи активну участь у діяльності Української партії соціалістів-революціонерів, педагог пише ряд праць з історії Української революції. Після революційних подій були написані такі праці, як: «Якої республіки треба бідним людям?» (1917 р.); «Хто ми і що нам треба?» (1917 р.); «Українська боротьба за державу в роки 1917 – 20. Чому українці не вдержали своєї держави?» (1934 р.), «Фатальна помилка революції» (1921 р.); «Спогади «Руїнника» про те, як ми руйнували тюрму народів, а будували свою хату» (1934 р.). Ці роботи були написані свідком та учасником тих подій, талановитим політологом, професором соціології – Н. Я. Григоріївом [4].

Також, даний період характенизується написанням праць Н. Григоріїва, зокрема 1918 р. Н. Григоріїв підготував ще одну працю «Історія України в народних думах та піснях». Структурно вона містить передумову, вісім розділів, що охоплюють історичний період, починаючи з часів доісторичної та княжої доби та закінчуючи періодом чумацтва. Обсяг раці становив 176 сторінок, воня являлась своєрідною хрестоматію з історії України, де історію складає сам народ. Педагог у доробку використав значну кількість фольклорного матеріалу. Описи історичних подій Н. Григоріїв доповнював уривками з народних дум і пісень, як на підтвердження своєї думки, а інколи використовував як історичне джерело,

що робило матеріал змістовним і насиченим. Всеосяжно у праці описана душа українського народу [4].

Метою праці є висвітлення історії України для кращого сприйняття матеріалу учнями, за допомогою народних дум та пісень [4].

У 1919 р. Н. Григоріїв пише науково-педагогічну працю під назвою «Поділля: географічно-історичний нарис», метою якої був комплексний аналіз опису Подільського краю. Книга невелика за обсягом (85 сторінок), була написана ще до Першої світової війни. Автор описує простір, поверхню, природу, ґрунт, ріки, зайнятість населення, історію Поділля, фабрично-заводьку промисловість, дає історичний огляд Поділлю та визначних місць регіону [4].

У 1919 р. у Києві виходить перший підручник Н. Григоріїва «Історія українського народу. Підручник для початкових шкіл та перших класів гімназії», який на думку О. Сухомлинської: став «неординарним явищем в історії української школи». Підручник вийшов під псевдонімом «Григоріїв Наш». Книга мала досить великий обсяг (337 сторінок) і призначалася для вищих початкових шкіл та перших класів гімназії. У підручнику простежується чітка, хронологічно зважена структура. Автор поділив історичний процес в Україні на 12 періодів і виклав у 167 коротких параграфах [4].

Через рік (1920 р.) в Кам’янець-Подільському Н. Григоріїв опублікував наступний свій підручник «Всесвітня історія. Ч. 1. Стародавній світ». Автор зазначає: «Бажаючи якнайшвидше задовольнити пекучу потребу нашої школи в підручниках зі всесвітньої історії, взявся я за складання цього підручника. Однак працювати довелося в надзвичайно тяжких умовах під час примусової подорожі в вагонах залізниці. Матеріалу дуже бракувало, тому довелося більше як слід, покладатися на власну пам’ять та педагогічний досвід. Освітлення як окремих подій та явищ і всього ходу історії, зроблені мною цілком об’єктивно на підставі останніх здобутків історичної науки» Укладаючи працю, педагог за мету поставив висвітлення історії Стародавнього світу [4].

У підручнику викладено матеріал подібно до підручника «Історія українського народу. Підручник для початкових шкіл та перших класів гімназії» (1919 р). Автор розпочинає виклад матеріалу від опису країн стародавнього світу, де дає широку характеристику культурі, побуту, звичаям, освіті та причинам занепаду. Праця нараховує 145 сторінок [4].

З 1920 р. Н. Григоріїв перебував в еміграції в Чехословаччині, а у 1921 р. переїхав у Чехію. Там педагог продовжує писати свої праці виключно про український народ, багато з яких друкувалися як окремі книги та брошури значними накладами на політичні та соціологічні теми [4].

Зокрема, серед політичних праць, написаних педагогом, – «Фатальна помилка революції» (1921 р.), «Народна влада на Україні» (1920 р.) «Громадське господарство» (1923 р.), «Визволення всіх трудящих» (1923 р.), «Етика і соціалізм» (1923 р.), Коротка історія земель Чехословацької республіки (1923 р.), «Партія всіх працюючих» (1923 р.),

«Революція і після неї» (1923 р.), «Способи заведення соціалістичного ладу» (1923 р), «Соціалізм, хамство і правовий лад» (1923 р.) та інші. Всі вони видрукувані у Празі [4].

У листопаді 1920 р. Никифір Якович Григоріїв разом із дружиною Ганною Петрівною та дев'ятирічним сином Мирославом назавжди покинули українську землю і переїхали до Польщі. Спочатку місцем прожиття родини стало місто Тарнів, а пізніше – місто Ченстохова. Саме про еміграцію в Чехстові Н. Григоріїв згадує у статті «Стан української еміграції у Польщі 1921 р.», яка була опублікована в часописі «Громадський Вісник». У ній педагог характеризує особливості польської нації, висвітлює ставлення поляків до українського народу, особливо до емігрантів: «Еміграція в Ченстохові була надзвичайно важкою, відсутність одягу і харчів доповнювали катастрофічну душевну пригніченість. Відомості з Великої України про людське життя створювало в душі кожного емігранта ціле пекло страждань [4].

Проживши в Польщі рік, Н. Григоріїв переконується в «безперспективності польсько-українських відносин» і вирішує у 1921 році переїхати до Чехословацької соціалістичної республіки (ЧСР) – головного осередку Української партії соціалістів-революціонерів (додаток Е), з якою пов'язав свою подальшу політичну діяльність [4].

Н. Григоріїв одним із перших увійшов до створеної М. Шаповалом у жовтні 1920 року Празької групи УПСР, яка почала підготовку до боротьби з радянським урядом України. Згодом саме ЧСР стала найбільшим скупченням еміграційної української інтелігенції. Саме тут Н. Григоріїв розпочинає свою активну діяльність, спрямовану на національно-політичне, соціально-економічне та культурне визволення України. Велика заслуга в організації за кордоном і продовженні боротьби за українське визволення належить саме Микиті Юхимовичу Шаповалу і Никифору Яковичу Григоріїву [4].

Перебуваючи з 1921 р. у Чехословаччині, Н. Григоріїв стає одним із засновників та керівників низки громадських, наукових і освітньо-культурницьких фундацій української еміграції, зокрема Українського громадського комітету, Українського соціологічного інституту, Української господарської академії, Українського робітничого університету [4].

Суттєвим напрямом політичної діяльності Н. Григоріїва за кордоном було створення єдиного національного фронту в еміграції. Він був одним із розробників цієї концепції, сформулювавши основні засади об'єднання українських національно-демократичних сил за кордоном у 1921 р. [4].

Першою громадсько-допомоговою організацією українських емігрантів став Український громадський комітет у Празі (УГК), заснований 7 липня 1921 р. за ініціативою М. Шаповала та Н. Григоріїва [4].

Силами Українського Громадського Комітету створюється Українська Господарська Академія (УГА) у Подєбрадах (травень 1922 р.), яка розпочала роботу навесні 1922 р. УГА була приватною високошкільною

організацією політехнічного типу, як за своїми завданнями і складом була українською вищою [4].

Завдяки УГК створюється Український Високий Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова в Празі. Відкриття інституту відбулося 7 липня 1923 р. Інститут був створений за ініціативи М. Шаповала і підтримки Н. Григоріїва, С. Ріпецького та С. Русової. Метою Інституту було піднесення культури та освіти українського народу [4].

В Інституті Н. Григоріїв працював над одним із найскладніших питань – матеріальним забезпеченням студентської молоді – на чолі «Студентської комісії УГК з допомоги студентам» і створеному в жовтні 1921 р. замість неї «Чесько-українському комітеті допомоги українським та білоруським студентам у ЧСР», що займався майже всіма справами студентства. Н. Григоріїв став заступником голови Чесько-українського комітету, ввійшов до її «ділової комісії», на яку покладалася вся поточна робота [4]. Делегація УГК в ЧУК під його проводом домоглася надання допомоги не тільки студентам, а й аспірантам, слухачам матуральних курсів, учням середніх і спеціальних шкіл, причому, не лише у вигляді стипендій, але і підручниками, приладдям, одягом, ліками. Загалом за час існування ЧУК було надано матеріальну допомогу 1992 українським студентам, завдяки чому 1128 з них здобули вищу освіту у ЧС [7, с. 123].

Під керівництвом Н. Григоріїва 10 лютого 1922 року був заснований часопис «Нова Україна», який став одним із провідних українських періодичних видань Чехословаччини серед періодичних видань, а також одним із головних часописів усієї української політичної еміграції в Європі 1920-х рр. Також Н. Григоріїв працював у часописі – «Слово» [4].

Н. Григоріїв багато зробив для популяризації знань з історії України. Так, український щомісячник у Празі «Нова Україна», який у 1925–1926 рр. редагував саме Н. Григоріїв обстоював ідею національно-державної незалежності України, про що свідчили тільки праці Н. Григоріїва «Підстави української національно-державної політики» (1923), «Українська боротьба за державу в роках 1917–1920. Чому українці не вдержали своєї держави?» (1934) [4].

14 лютого 1922 р. було засновано видавниче товариство, яке теж мало назву «Нова Україна», як і часопис, який воно видавало. Частина учасників управління часопису і видавництва від початку лише формально брала участь у ній, що ускладнювало її роботу [4].

Сам Н. Григоріїв зробив вагомий внесок у видання «Нової України». Як голова видавництва у його обов’язки входило вирішенням фінансово-господарських та адміністративних проблем: діставав допомогу від чехословацького уряду та чеських громадських оганізацій, співпрацював в інтересах видавництва із різними особами та установами, відповідав за видачу та виплату гонорарів авторам, контролював інші організаційні справи, без яких робота видавничого підприємства неможлива. Педагог як засновник і голова товариства постійно діяв в інтересах молоді. У 1925 р.

за ініціативи педагога було дозволено продавати журнал студентам за третину від його вартості [4].

Вагоме значення відіграв Н. Григоріїв і у створенні Українського соціологічного інституту (Український інститут громадознавства), який був заснований у Празі 1 листопада 1924 р. Педагог очолював відділ народознавства, кабінет села, керував політичним семінаром, який користувався великою популярністю [4].

Усе своє життя Н. Григоріїв завжди усвідомлював, що наука повинна бути тісно пов'язана з повсякденним життям. Він завжди прагнув до втілення своїх теоретичних висновків і наукових ідей. У центрі його наукових досліджень була держава, суспільство. Його постійно турбували події, що відбувалися в Україні. Невтомний борець шукав шляхів повернення Україні самостійності, незалежності. Для цього необхідно було здійснити соціологічний аналіз суспільства, дати оцінку його складових, сил, зв'язків, функцій. Саме над цими проблемами Н. Григоріїв працював у Соціологічному інституті [4].

У грудні 1929 року в житті Н. Григоріїва сталася приємна подія. Йому було присуджено ступінь доктора соціології [4].

З 1938 р. Никифір Григоріїв перебував у США. Невідомо з яких причин і як Н. Григоріїв покинув Чехословаччину і переїхав до Сполучених Штатів Америки сам, без родини [4].

Переїхавши до США, Н. Григоріїв починає працювати в Українському робітничому союзі. У 1940 році Н. Григоріїв отримав візу для перевезення родини. У 1948 році родина Н. Григоріїва переїхала до Америки. У США Н. Григоріїв займає посаду керівника українського відділу «Голосу Америки» [4].

Працюючи на радіостанції, Н. Григоріїв одержав більшу можливість для відстоювання інтересів українського народу перед урядом США. Через ефіри «Голосу Америки» він готував ґрунт для майбутньої незалежності України навіть попри перешкоди режиму Сталіна [4].

Перебуваючи далеко від Батьківщини, педагог не забуває свій рідний край, свою землю, де народився, і у США очолює пресове бюро української культури. У своїх спогадах Н. Григоріїв згадував: «На державному святі в Канаді виступали з танцями й співами на своїй рідній мові різні народності: англійці, шотландці, українці, шведи, німці, поляки. Найбільше з усіх мали успіх українці, особливо подобалися численній публіці танці учнів школи В. Авраменка. Згодом у Чикаго був улаштований конкурс хорового співу, в котрім Український національний хор під керуванням Ю. Бенецького одержав першу нагороду. Всього хорів було 16, які мали по 60–100 голосів. Український хор мав назву Укркультура» [4].

Помер Никифір Якович Григоріїв у 1953 році у США.

Отже, постать Никифора Яковича Григоріїва належить до плеяди просвітників XX століття змушених емігрувати за кордон, щоб там, далеко за межами Батьківщини, дбати про долю українського народу. Саме

еміграційний період життя Н. Григоріїва був найпродуктивнішим. Він був позначений надзвичайно активною роботою у політичній, науковій та культурно-освітній сферах. Н. Григоріїв був активним діячем Українського громадського комітету в Празі (заступник голови). Став одним із засновників і професором Української господарської академії в Подєбрадах, Українського високого університету імені М. Драгоманова, професором Робітничого інституту, директором і професором Українського соціологічного інституту. Брав участь у фундації Українського видавничого фонду [4].

Перебуваючи в еміграції в Чехословаччині, а згодом і в США, Н. Григоріїв не залишався осторонь розвитку української наукової думки. Не менш активною була видавнича діяльність вченого. З-під його пера вийшов ряд наукових праць та публіцистичних статей, що стосувалися актуальних проблем українознавства. Окрім того, талановитим був Н. Григоріїв і в редакторській роботі. За його редагування вийшли номера часопису «Нової України» та різноманітних видавничих статей. У сфері громадської діяльності Никифір Якович не залишався осторонь життя української еміграції, долучаючись до членства в низці наукових та громадських інституцій. Тривалий час очолював українську службу «Голосу Америки» [4].

Список використаних джерел

1. Бевз Т. Н. Я. Григоріїв – політик і вчений: монографія. Київ: ІММБ, 2003. 284 с.

2. Гр. Наш. Про навчання дітей рідній історії. Світло. 1911. Ч. 7. С. 36–41.

3. Енциклопедія історії України / ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2004. Т. 2: Г–Д. 688 с.

4. Моргай Л. А. Григоріїв Никифор Якович (1883-1953 рр.): нариси з педагогічної та науково-просвітницької діяльності: монографія / Л. А. Моргай. Умань : «Сочінський М.М.», 2020. – 228 с.

5. Моргай Л. А. Педагогічна та науково-просвітницька діяльність Никифора Яковича Григоріїва (1883–1953 рр.). Історико-педагогічний альманах. 2018. Вип. 2. С. 4–13.

6. Моргай Л. А. Формування світоглядних переконань і життєвих цінностей Никифора Яковича Григоріїва. Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. Умань, 2017. Вип. 56. С. 253–261.

7. Сухобокова О.О. Громадсько-політична та культурно-просвітницька діяльність Н.Я.Григорієва (1883 – 1953 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2008. 258 с.

8. Сухобокова О. Інтеграція української діаспори у політичне життя Канади. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія. Київ, 2011. Вип. 105. С. 52–56.

АЛБУЛ ІРИНА
кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань
ORCID: 0000-0001-7056-3157
E-mail: albul1977@gmail.com

ПОСТАТЬ ВОЛОДИМИРА НАУМЕНКА (1852–1919) У ЗБЕРЕЖЕННІ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Володимир Павлович Науменко (1852–1919)

Сьогодні світ спостерігає за антигуманними злодіяннями рашистської імперії, що століттями вибудовувала потужну машину пропаганди. Російський історично-культурний розвиток є невіддільним складником імперської політики, що просто-таки не може втриматися від зазіхань на історичну спадщину інших народів. Посягання росіян на здобутки інших держав торкнулися фактично всіх сфер життя: історії державності, національних символів, відомих на весь світ письменників і художників, винаходів, техніки та товарів, національної кухні.

Більше 100 років тому, ще на зламі XIX – XX століть, перед українцями також стояло питання про те, чи існуватиме їхня батьківщина

як окремий національний організм, чи буде повністю поглинута зажерливим північним сусідом, адже йшлося фактично про *припинення національного існування українців.* Саме в цьому полягала мета Російської імперії і саме цим визначався головний зміст «спільної історії двох народів». У такому контексті варто згадати яскравих представників української інтелігенції другої половини XIX – початку XX століття, подвижницька діяльність яких була спрямована, на розвиток українського суспільства, на піднесення культурного і освітнього рівня населення, яке проживало на етнічних українських землях.

Серед тих, хто працював на терені розвитку національної педагогічної думки, рідномовної освіти та підносив українську педагогіку як невід'ємну складову національної культури гідне місце займав і Володимир Павлович Науменко (1852 – 1919) – вчитель і методист, редактор і видавець, учений і політик, просвітитель і активний громадський діяч.

В.Науменко залишив значну педагогічну спадщину – підручники, посібники, програми, публікації в періодичній пресі, методичні розробки, цінні рукописи, епістолярію. Праці просвітителя мають не лише педагогічну, але й загальноісторичну цінність, оскільки відображають актуальні проблеми розвитку української державності, культурного, політичного і духовного розвитку українського народу в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.

Активна громадянська позиція В.Науменка найяскравіше виявилася за часів його редагування та видавництва часописів «Київська старовина», «Україна». Протягом цього часу матеріали «Київської старовини» стали більше відповідати культурно-національній програмі Громади, публікації – наближеними до проблем сучасності та набули виразної українофільської спрямованості. Серед напрямків діяльності В.Науменка у «Київській старовині», «Україні» та інших періодичних виданнях можна виділити такі: боротьба за ослаблення цензурного тиску; друкування публікацій педагогічно-просвітницького характеру, висвітлення на сторінках часописів розроблюваних теоретичних основ українського шкільництва; виступи на захист української мови як окремої і цілком самостійної; друкування творів українського письменства і поетів як підтвердження значення української мови та її придатності для творчості; друкування статей про українських діячів в галузі культури як доказ творчого потенціалу українського народу.

Видавнича діяльність В.Науменка була тісно пов'язана з науково-дослідною. Результати своїх наукових пошуків він висвітлював на сторінках «Київської старовини» та «України». Предметом наукових досліджень В.Науменка виступала творча спадщина таких видатних українських діячів, як М.Максимович, М.Гоголь, І.Котляревський, Г.Квітка-Основ'яненко, Л.Глібов та ін.; дослідження українських творів XVII – XVIII ст., зокрема, релігійної тематики; вивчення історії Київського університету Св. Володимира та Київського учбового округу.

Значну увагу дослідник приділив популяризації творів Т.Шевченка на сторінках «Київської старовини», науковій розробці творів «Кобзаря».

Науково-дослідна діяльність В.Науменка виявлялась також у пошуку та збиранні пам’ятних документів, цінних рукописів та рідкісних стародруків. На основі власної унікальної колекції писемних пам’яток, учений, за дорученням Української Академії наук, в індивідуальному порядку досліджував історію українського літературно-наукового руху XIX ст.

Дбаючи про збереження національних цінностей, В.Науменко став фактично основоположником архівної та бібліотечної справи в Україні.

В.Науменко був останнім власником могили Кобзаря на Чернечій горі. Виконуючи це почесне доручення Київської громади, він розгорнув широку діяльність зі збереження і охорони могили, будівництва музею поета та приміщення для відвідувачів могили.

В.Науменко велику частину свого творчого потенціалу присвятив науковим дослідженням: збирав, аналізував і всіляко популяризував матеріали з історії національного розвитку України. Предметом наукових пошуків для ученого були спадщина видатних діячів української культури, пам’ятки мистецтва, історичні події і явища у культурному житті України.

Науково-дослідна діяльність просвітителя була спрямована на пошук і збереження давніх рукописів, стародруків, письмових свідчень своїх сучасників, які дослідник розглядав як національні цінності.

В.Науменко зберіг для нащадків величезний архів Михайла Максимовича. Як уже зазначалося, спілкування з першим ректором Київського університету стало своєрідним стимулом для В.Науменка до науково-пошукової діяльності. Творчий доробок цього діяча В.Науменко популяризував на сторінках періодичних видань [11; 26].

До свого наставника Володимир Павлович ставився з глибокою повагою. Уже в зрілому віці, працюючи редактором «Київської

старовини», В.Науменко присвятив М.Максимовичу низку статей, в яких подавав відомості з життя та діяльності Михайла Олександровича.

У статті «Нотатки для майбутнього біографа М.О.Максимовича» (1896 р.) В.Науменко закликав дослідників збирати архівні матеріали, епістолярну спадщину, біографічні матеріали М.Максимовича з метою написання повної біографії ученого широкого діапазону, що є національним надбанням в історії розвитку наукового потенціалу України [23; 24].

За матеріалами листів М. Максимовича В.Науменко у статті «Сумна сторінка з життя М.О.Максимовича» розкриває читачам ту сумну сторінку з життя цього вченого, коли він змушений був за станом здоров'я залишити Київський університет і відійти від активної педагогічної й громадської діяльності [25, с.273].

Цілий ряд статей В.Науменко присвячує аналізу епістолярної спадщини видатного вченого [22; 40; 41; 42; 43]. Ці статті представляють «...інтерес не лише як матеріал для біографії і характеристики обох видатних діячів на нашій рідній ниві, – пише В.Науменко у статті «Переписка М.О.Максимовича с П.Г.Лебединцевим (1864-1873)», – але і як матеріал, що торкається дуже часто наукових і суспільних питань з життя нашої батьківщини» [40, с.378].

В.Науменко вважав, що цікаві зразки прихильності предків до літературного слова були виявленням складових національної ідентичності; поступом на шляху до національної самосвідомості [6]. У процесі написання літературних творів «...інтелігенція розвивала і вдосконалювала українську мову – засіб, що надзвичайно ефективно культивував почуття всеукраїнського братства. Тому, – як робить висновок історик О.Субтельний, – література займає особливе місце в ранній історії будівництва української нації» [50, с.203].

Як один із зразків давньої української літератури В.Науменко виділяє рукописні зошити-альбоми з переписаними літературними творами. У цих альбомах можна було зустріти і записи українських творів, незважаючи на те, що «...російська книга, а разом з нею і літературна російська мова все більше і більше проникають у малоруське середовище». Для дослідника такі знахідки були великою радістю, оскільки вони стверджували, що «...не можуть зникнути повністю і ті природні симпатії до свого рідного, які є проявом, можливо, неусвідомленим, любові до своєї народної пісні, до свого рідного вірша» [31, с.10].

Досліджуючи такий альбом писаря Золотоніської канцелярії Андрія Іщенка, аналіз якого він зробив у статті «Рукописний альбом Андрія Іщенка 1780-82 г.» (1889 р.), В.Науменко, зазначає, що «...і тепер далеко не у всякої культурної людини ви знайдете достатній запас друкованих книг, але в той же час ні у кого майже не знайдете і рукописних копій з них» [6, с.488].

Одним з предметів наукових досліджень для В.Науменка була так звана «шкільна поезія», «духовні вірші» XVII – XVIII ст., приурочені до релігійних свят [4; 10; 15; 21; 32; 33; 38]. Володимир Павлович звертає увагу на те, що хоча українські різдвяні і великодні вірші відносяться до відділу духовних віршів, проте вони мають свою самостійну і своєрідну історію. Саме тому, як вважає дослідник, ці твори «…повинні бути розглянуті ... зовсім окремо, як такі, що з'явились зовсім за інших умов і за іншими мотивами порівняно з духовними віршами» [4, с.271].

У своїй статті «До літератури різдвяних та великодніх віршів» (1888 р.) В.Науменко виділяє два види творів, які можна віднести до літератури «духовних віршів». До першого виду він відносить твори, які виникли в середовищі самого народу під впливом християнства, що проникало в життя людей; до другого – твори книжників, які народ теж впустив у свій побут нарівні зі своїми власними, оскільки вони були близькими народу по тону і духу. Дослідник зазначає, що такі твори є «… проявами народної творчості у всіх трьох російських народностей». Проте, «малороси дають їх порівняно менше, – оскільки, як пояснює автор, – враження козацької епохи були настільки сильні, що значною мірою відсували на другий план усі інші мотиви та сюжети...» [4,с. 272].

Від зазначених видів духовних віршів В.Науменко відрізняє ті віршовані твори, які з'явились в Україні в XVII – XVIII століттях, за ознаками їх походження, складу і типу. У цій літературі теж виділялось дві течії. Твори першої з них дослідник характеризує суворістю і витриманістю схоластичної форми. «Це твори книжників, які повністю занурилися у шкільну науку», одночасно втративши зв'язок з народною пісенною творчістю і народним настроєм. Проте, як стверджує В.Науменко, були і такі, які наближались до тону народного, «...але не до того, яким народ більшою мірою співає і розповідає про сюжети важливі, а того доброзичливо-гумористичного, який у ряді випадків проявляється у народу з усією силою» [4, с.273]. Такого типу твори, за В.Науменком, складають особливу групу в літературі XVII – XVIII ст., «...групу, представники якої можуть бути названі національною школою у південно-руській літературі минулого століття» [4, с.273].

Досліджуючи такі літературні пам'ятки, як різдвяні та великодні вірші, В.Науменко вдавався до глибокого аналізу не лише самого твору, а й особистості автора, його настрою. Результат такого аналізу частково міститься у його статті «Великодній вірш», де автор пише: «...настрій поета у момент такої творчості саме благочестивий, але що вся, так би мовити, природа поета, гумористична за своїм типом, ускладнена своєрідним вихованням і шкільним навчанням» [15, с.116].

В.Науменко бережливо і дуже уважно ставився до будь-яких архівних матеріалів, постійно розшукував і збирав, детально їх аналізував. Одним з результатів таких пошуків був твір, про який він пише у статті «Різдвяний вірш». Автор повідомляє, що ця пам'ятка «знайдена нами у старому

паперовому непотребі, випадково придбаному у Полтавській губернії» [21, с.9]. Цю статтю, як і решту подібних матеріалів, В.Науменко розмістив на сторінках часопису «Київська старовина».

У цьому журналі В.Науменко часто друкував розвідки з історії освіти, зокрема, з історії Київського університету Св. Володимира та Київського учбового округу [3; 7; 8; 9; 20].

Першою такою розвідкою була стаття В.Науменка «Пісня, присвячена відкриттю в Києві університета Святого Володимира», де автор знайомить читачів з урочистим віршем, присвяченим видатній події. Цю цінну архівну пам'ятку В.Науменко знайшов серед паперів першого ректора університету Михайла Максимовича. Досліджуваний твір В.Науменко називає «...пам'яткою місцевої, спотвореної схоластичною наукою думки..., єдиною пам'яткою святкування тієї події, після якої повинно було початися нове життя...» [3, с.484].

Окремий напрямок науково-пошукової діяльності В.Науменка стосувався літературної творчості, особливо літератури українською мовою. Німецький філософ Гердер на початку XIX століття відзначав цінність батьківської мови для розвитку нації, оскільки саме у мові втілене все надбання національної думки, її традиції, історія, релігія. Позбавити народ мови – значить позбавити його єдиного вічного добра [50, с.207]. А наприкінці цього ж століття В.Науменко зазначав: «…хто знає, чи не краще буде для всебічного розвитку усіх душевних сил нації, якщо надана буде можливість кожній з них виробити самостійно свою самобутню культурну мову? Можливо, у цьому останньому випадку і сила народного генія, і сила поетичного відчуття, і навіть самі етичні начала в людстві отримають більшу інтенсивність у своєму вдосконаленні?» [27, с.137].

В.Науменко був сучасником і однодумцем М.Грушевського, який неодноразово підкреслював велич і самобутність української мови і літератури. «Маємо, панове депутати, досить маємо (літератури українською мовою – І.А.), і не з учорашнього дня. Триста літ з верхом минуло від того часу, як наші предки, як наш нарід пропадає в темноті, без школи, без книги, заходили ся просвічати його мовою рідною, зрозумілою, народньою… Почали тою мовою складати вірші церковні, побожні і світські, комедії театральні і всякі книжки» [1, с.18-19]. Якість і різноманітність літератури, що створювалась українською мовою були своєрідним показником життєвої сили української мови. Культивувати і підносити українську мову намагалися окремі представники української інтелігенції всупереч усім існуючим перешкодам. «Така вже доля української літератури, – писав В.Науменко, – що як тільки заговорити про який-небудь твір, доводиться перш за все торкатися сюжету, тобто тієї області, з якої взятий зміст. Кажу «така доля» тому, що жодна література не піддається в цьому відношенні такій прискіпливій критиці, як малоруська» [59, с.1].

Володимиру Науменку вдалося зібрати рукописи Івана Котляревського, Григорія Квітки-Основ'яненка, Віктора Забіли, Євгена Гребінки, Петра Гулака-Артемовського, Степана Руданського, Леоніда Глібова, матеріали для видання рукописів Тараса Шевченка. Дослідник зберіг перший випуск альбому «Живописна Україна» (СПб, 1844) та рукопис «Біографії Т.Г.Шевченка» Олександра Кониського [51, с.267].

Надаючи великого значення літературній творчості І.Котляревського як своєрідному феномену в історії української літератури, В.Науменко ще у 1888 році у часописі «Київська старовина» надрукував статтю «До п'ятидесятиріччя від дня смерті Івана Петровича Котляревського» [5]. У цій праці дослідник поставив собі за мету розглянути такі питання:

1) якою мірою і в якому значенні І.Котляревський може бути названий зачинателем нової української словесності?

2) свідомо чи несвідомо проявив він свій літературний хист українською мовою? [5, с.379].

Крім того, автор хотів на основі «ґрунтовного біографічного огляду усіх відгуків про Котляревського» прослідкувати «послідовну зміну найголовніших поглядів» про його творчість [5, с.379]. Крок за кроком, дотримуючись аргументованих доказів і суворої логіки, В.Науменко довів, що

1. «…І.Котляревський перш за все може бути названий зачинателем не нової української, а лише друкованої словесності»;

2. Він повністю «...свідомо тягнувся до відтворення рідною мовою рідного оточення» [5, с.383, с.385].

У спектрі роздумів дослідника такий висновок не зменшує ролі і значення творів І.Котляревського для розвитку української літератури, адже у своїй рукописній статті «Огляд української літератури за 1882 г.», яка датована кількома роками раніше, він зазначав, що «…народ друкованому вірить як богословній істині» (підкреслено В.Науменком – І.А.) [59, с.1].

У статті «До п'ятидесятиріччя від дня смерті Івана Петровича Котляревського» (1888 р.) В.Науменко виступає на захист І.Котляревського, якого часто піддавали критиці (зокрема П.Куліш) з приводу комічності його твору «Енеїда», що виставляло, ніби-то українців у смішному вигляді. «У нашого поета-українця, – писав автор, – не було односторонньої пристрасті ні до вищої, ні до нижчої верстви народу, так само точно, як і у нашої народної поезії, яка потішалась однаково над простолюддям і над панством…» [5, с.387].

Цикл літературно-критичних статей В.Науменко присвячує і такій значній постаті в українській літературі, як Г.Квітка-Основ'яненко. У 1893 р. серпневий номер «Київської старовини» був присвячений 50-й річниці з дня смерті цього видатного українського письменника. «Та видна роль, – писав В.Науменко у статті «Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко: Біографічний нарис», – яку грав Г.Квітка в якості малоруського

письменника з одного боку, і те важливе суспільне значення, яке випало на його долю, як культурного представника слобідського українського життя – з іншого, зобов’язують наш журнал, який займається всебічною розробкою питань, пов’язаних з історією малоросійського краю, не лише приділити місце на своїх сторінках цьому поважному імені, але навіть весь цей номер присвятити його пам’яті» [17, с.155]. У цьому ж дослідженні автор розглядає деякі суспільно-політичні та соціально-педагогічні умови формування особистості Григорія Квітки.

У статті «Квітка, як малоросійський письменник перед судом критики» (1893 р.) В.Науменко характеризує постать письменника у контексті літературних процесів тогочасної України. «У цій статті, – пояснює автор, – ми маємо намір дещо детальніше зупинитись на питанні про роль Г.Квітки, як письменника малоруського і подивитися, як цінували і цінують його діяльність нащадки...» [18, с.245].

Підкреслюючи внесок Г.Квітки у розвиток української літератури, В.Науменко аналізує досить складні умови цього процесу і тим наголошує на великому значенні діяльності Григорія Федоровича на ниві українського письменства [18, с.247].

У статті автор віддає належне Г.Квітці як малоруському письменнику з огляду на всі перешкоди на шляху його творів до широкого загалу читачів. «Відомо всякому, як нешвидко і тепер поширюються нові книги по малоросійським селам, а за чверть століття це відбувалось ще повільніше», – так пише В.Науменко про одну з перешкод [18, с.258].

Але Г.Квітка-Основ’яненко визнання здобув. Ще у 1834 році український професор Московського університету Йосип Бодянський назвав «Малоросійські оповідання Грицька Основ’яненка» початком української прози [50, с.209]. А через 50 років після смерті Григорія Федоровича, В.Науменко робить такий висновок: «Беззаперечно, з своїми малоруськими повістями і комедіями він повинен бути визнаний письменником самобутнім, таким, що стоїть на чолі нового народницького періоду в українській літературі» [18, с.268].

У рукописній праці «Гр.Хв. Квітка-Основ’яненко і його думки про українську мову в письменстві» В.Науменко на основі аналізу епістолярної спадщини письменника шукає відповідь на питання «Як і через що сталося, що Квітка на 55-му році свого життя порішив стати на захист українського слова не тільки словами, а і самим фактом писання на цій мові…» [53, с.1]. З листів письменника виразно проступає його національна самодостатність та здорова амбіційність, справедливе обурення за те, що «..з нас кепкують і говорять, та й пишуть, буцім-то з наших ніхто не втне, щоб було, як вони кажуть, і розумне, і полєзне, і що, стало бить, по нашому, опріч лайки та глузування над дурнем, більш нічого не можемо й написати» [53, с.2].

Вибрані В.Науменком рядки з листів Г.Квітки-Основ’яненка тонко і влучно характеризують ставлення першого українського прозаїка до рідної мови. «Мова, – писав він в одному з листів , – що має свою граматику, свої

правила, свої звороти у мовленні, не схожа на іншу… А її поезія? Хай спробують передати всю силу, всю велич, тендітність іншою! Отож-бо!… Який би не був переклад з нашої на російську, не зберегти в перекладі всієї її досконалості» [53, с.2]. Наводячи цитати Г.Квітки-Основ'яненка, Володимир Павлович робить і супутні пояснення, примітки, зауваження. А в кінці роботи зазначав: «Вищенаведені цитати з листів Квітки-Основ'яненка, крім того, що доповнюють світле обличчя нашого письменника не тільки з художнього, але й з ідейного боку, мають ще і те значення, що торкаються того болючого питання про ставлення російської інтелігенції до українства, яке з давніх-давен вносило розбрат і роздратування в сім'ю двох братніх народів, а в сучасний момент веде за собою і дуже сумні політичні події» [53, с.2].

Висновки В.Науменка про спадщину Г.Квітки-Основ'яненка і сьогодні є актуальними. А його слова про те, що «…думки Квітки про українську літературну мову … і тепер не загубили своєї вартості, бо вони і в сучасний момент можуть бути одповіддю тим людям, що докоряють українцям за їх переконання в необхідності розвитку самостійної української літератури та наукової мови» мають сенс і у сьогоденному літературознавстві і мовознавстві [53, с.2].

У науковій спадщині В.Науменка є чимало матеріалів, присвячених Леоніду Івановичу Глібову. Значення його творчості, за В.Науменком, визначається, насамперед, часом його діяльності. Про це він писав у некролозі: «Адже час з 1847 по 1857 рік був самим безплідним в малоросійській словесності, так як майже єдиним був тоді Л.Глібов зі своїми байками» [19, с.485].

Дослідник вважав, що твори українського байкаря мали і мають велике значення у просвітницькій роботі серед простого населення завдяки своїй «цікавій фабулі і простій алегорії», яка розкривається просто, люди розуміють зміст твору , що «складає основну цінність байки». Автор переконаний, що читання байок Глібова і дітьми селян, і дітьми представників культурних класів «…просто необхідне з огляду … потреби розвитку відчуття мови майбутнім культурним діячам України, яка на даний момент потребує їх» [59, с.9-10].

Громадська, видавнича, наукова діяльність В.Науменка була досить тісно пов'язана з ім'ям Тараса Григоровича Шевченка. На сторінках історичного часопису «Київська старовина», за часів редагування його В.Науменком, друкувалися твори Т.Шевченка, а також різноманітні матеріали, які сучасна дослідниця З.Тарахан-Береза назвала «...тогочасною енциклопедією шевченкознавства» [51, с.267].

Зважаючи на унікальність значення поезії Тараса Шевченка в історії української літератури, В.Науменко вважав за необхідне «...виконати обов'язок і щодо пам'яті такого видатного поета, як Т.Шевченко...» [12, с. 314].

Намагаючись привернути увагу до творчості Т.Шевченка з метою «...серйозної розробки усіх матеріалів, необхідних для оцінки і розуміння

його», В.Науменко на сторінках «Київської старовини» прагне оприлюднити існуючі матеріали, якими «...зможе розпоряджатися майбутній діяч на цій ниві» [86, с.319]. Проте, він мав на увазі «...не випадкові факти і не ... суб'єктивні враження, а ...ретельно зібрані і критично проаналізовані матеріали» [12, с.314].

Дослідник сам розпочав діяльність у вказаному напрямі, друкуючи статті про Т.Шевченка. Серед них: «Відомості про невідомі ніби-то твори Т.Г.Шевченка» (1899 р.) [28], «Лист Т.Г.Шевченка до В.І.Григоровича» (1899 р.) [30], «Про вірш "Слов'янам", приписаному Т.Г.Шевченку» (1899 р.) [29], «Лист Ів.С.Тургенєва до О.Д.Оболонського щодо викупу родичів Т.Г.Шевченка з кріпацької залежності» (1892 р.) [13], «Спогади про Т.Г.Шевченка К.Піунової (Шмидгоф)» (1892 р.) [14], «До питання про наукове видання «Кобзаря»" Т.Г.Шевченка» (1892 р.) [12] та ін.

У публікації, присвяченій науковому виданню «Кобзаря», Володимир Павлович підняв дуже важливу проблему якісної підготовки текстів Т.Шевченка. Тим більше, що жодне з попередніх видань не відповідало науковим вимогам, «...не кажучи вже про відсутність коментарів до «Кобзаря», – підкреслював В.Науменко [12, с.315]. У цій статті автор висловив пропозиції, яких варто дотримуватись у науковому виданні «Кобзаря». Він вважав, що тексти творів повинні бути критично перевірені і досліджені за багатьма варіантами рукописів та друкованих видань різних років; особливу увагу варто звертати на звіряння текстів з усіма існуючими рукописами-автографами [12, с.314-316]. Цінними у цій роботі могли бути і ті рукописи, які переписувалися сучасниками поета з рукописів-оригіналів, або ж писалися під диктовку самого Т.Шевченка [12, с. 317].

В.Науменко вважав за необхідне зробити до кожного твору супутні бібліографічні та історико-літературні довідки і коментарі. Автор закликав прогресивну громадськість до збору всіх матеріалів, які можуть сприяти високоякісному виданню Шевченкового «Кобзаря».

На сторінках журналу В.Науменко розміщував фрагменти епістолярної спадщини Т.Шевченка: «Лист Т.Г.Шевченка до В.І.Григоровича» (1901 р.), «Листи М.М.Лазаревського до Т.Г.Шевченка (1857-1859) (1901 р.)» [34; 35], «Три листа Т.Г.Шевченка до А.І.Лизогуба» (1903 р.) [37], «Лист В.Г.Шевченка до Т.Г.Шевченка» (1904 р.) [39].

Одним з найсвятіших своїх обов'язків В.Науменко вважав опіку могилою великого українського поета Тараса Шевченка поблизу Канева. Саме Володимиру Павловичу Громада доручила бути останнім власником земельного наділу з могилою поета.

Київська громада доклала багато зусиль, щоб приватизувати ту частину землі в Каневі, де знаходилась могила Т.Шевченко. Громадівці розуміли, що збереження місця останнього упокоєння поета як національної святині важливе для українського народу. Цілий ряд архівних документів, які зберігаються в Інституті рукописів Національної

бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (фонд №2) підтверджують велику діяльність громадівців по збереженню могили Т.Шевченка [49, с.219-220].

Київські громадівці К.Гамалія, П.Мосаковський і В.Науменко по черзі були власниками земельного наділу з могилою поета. «В світовій історії це явище унікальне, – зазначає Н.Побірченко, – створення національного заповідника, літературно-меморіального комплексу на місці поховання національного генія. І початок цій роботі, саме її ідею подала Київська громада. Не саму лише ідею, а й практичне її втілення в життя. Опікувалися вони святинею від моменту перезахоронення поета в Каневі і до останніх днів існування Громади. Земельна ділянка Київської міської управи передавалася з рук у руки протягом кількох поколінь громадівців» [49, с.220]. З 1902 р. її власником був В.Науменко [51, с.217].

Кожного літа В.Науменко жив у с. Прохорівка поблизу Канева. Тут він часто ходив на могилу Т.Шевченка, зустрічався з громадівцем В.Гнилосировим, канівським учителем, який за дорученням Громади виконував обов’язки наглядача могили.

Володимир Павлович багато уваги приділяв впорядкуванню території могили поета. Під його керівництвом будувалися приміщення для відвідувачів, була зроблена нова огорожа [44, с.18]. На громадські пожертви він планував придбати ще частину землі біля могили, «...щоб на ній можна було розбити парк...»[44, с.19]. Також мріяв В.Науменко про будівництво міцних кам’яних сходів, про влаштування хорошого підйому від берега Дніпра, про зрошення всієї гори проведеною з Дніпра водою [44, с.19].

В.Науменко виступив в «Київській старовині» зі статтею «Упорядкування могили Т.Г.Шевченка» (1906 р.), в якій закликав громадськість підтримати його ініціативу.

Українська громадськість з готовністю відгукнулася, почали надходити добровільні пожертви, що дало можливість розпочати роботи. «З осені 1905 року, – писав В.Науменко, – почались роботи з лісонасадження... Весною нинішнього року проведена посадка більше 8 тисяч рослин, розбитих за планом і посаджених у канавах, які приготувалися за нівеліром» [44, с.19]. Про нововведення на могилі звітує В.Науменко і в статті «До упорядкування могили Т.Шевченка» (1907 р.) [45].

У збереженні пам’яті про видатного українського поета, письменника, художника, просвітителя Тараса Шевченка В.Науменко не обмежувався лише турботою про могилу Кобзаря. Ще за 10 років до 100-ліття від дня народження Т.Шевченка Володимир Павлович розпочав клопотання про спорудження пам’ятника Шевченкові в Києві. З ініціативи В.Науменка та за його переконливими наполяганнями Золотоніська земська управа (В.Науменко був гласним Золотоніської земської управи – І.А.) звернулась до земського зібрання із закликом виділити кошти для спорудження пам’ятника і відкриття підписки на цей збір. Із Золотоноші ця ідея була донесена до Полтави, вона охопила губернію, а згодом і всю Україну.

Поширилася навіть на Росію. Однак, з об'єктивних причин, пам'ятника тоді не спорудили, незважаючи на спроби ентузіастів. Список людей, які жертвували кошти на будівництво пам'ятника, зафіксований у «Книжці для збору пожертвувань на спорудження пам'ятника Т.Шевченка», яку вів В.Науменко [56].

Просвітитель зберіг великий архів довголітнього хранителя Шевченкової могили Василя Гнилосирова: щоденник Василя Степановича, численні матеріали, що стосувалися Канівської Святині, зокрема, оригінали перших трьох Книг відвідувачів із Тарасової світлиці та інші документи, пов'язані з поетовою усипальницею [51, с.267].

У 1910 році Володимир Павлович виступив ініціатором створення «Товариства з благоустрою та охорони могили поета Т.Шевченка» [60, 90]. Засновниками товариства виступили громадівці В.Науменко, І.Левицький та К.Михальчук. У статуті товариства, поданому на реєстрацію, заплановано серед інших заходів влаштувати поблизу могили поета музей і приміщення для відвідувачів. Такого дозволу отримано не було. В офіційній відмові зазначалося, що влаштування на Чернечій горі музею та приміщення для відвідувачів є для засновників «...одним з досить зручних засобів ...об'єднати діячів ...українофільської партії, надавши їм можливість збиратись в усамітненому місці, малодоступному для адміністративного нагляду» [60, с.94]. З огляду на це було визнано, що «...діяльність товариства могла б загрожувати суспільній безпеці і спокою» [60, с.94].

Питання, пов'язані з ім'ям Т.Шевченка та його творчістю поряд з іншими розцінювалися громадівцями як культурні, але урядовці розглядали їх як політичні, а ім'я Шевченка – як політичне гасло українофілів, як пропаганду українського сепаратизму [60, с.94].

Варто зазначити, що діяльність В.Науменка зі збереження та охорони могили Т.Шевченка, з популяризації його спадщини, а головне – з наукової розробки «Кобзаря» лягла в основу сучасного шевченкознавства.

Надаючи великого значення писемним пам'яткам, В.Науменко зібрав надзвичайно багату бібліотеку, в якій була представлена вітчизняна і зарубіжна література, збірники та альманахи, наукові видання з різних галузей знань. У бібліотеці В.Науменка були книги старослов'янською, латинською, грецькою, українською, російською, німецькою, французькою, чеською мовами.

Свою колекцію Володимир Науменко описав у «Каталозі книг бібліотеки» [54] та «Каталозі рукописів і стародруків» [55]. У цьому зібранні виділяються такі унікальні писемні пам'ятки як Патерик Печерський, твори Іннокентія Гізеля, Михайла Ломоносова, давньогрецьких та давньоримських філософів.

Підхід В.Науменка до обліку та систематизації власного бібліотечного фонду характеризується ретельністю та науковістю. Ставлення ученого до архівної справи відображено у його працях: До питання про децентралізацію наших історичних архівів. Доля Рум'янівського опису

Малоросії (1892 р.) [16], Лист про поповнення музею українських старожитностей (1908 р.) [58] та ін. Саме тому дослідниця літопису Тарасової гори З.Тарахан-Береза називає В.Науменка «...основоположником архівної та бібліотечної справи» [51, с.267].

По закінченню доби гетьманату В.Науменко зосередився на роботі в Українській Академії наук. Володимир Павлович був одним з тих учених, які в індивідуальному порядку розробляли певні наукові теми. Такі працівники звалися «наукові співробітники з окремим дорученням». В.Науменку було доручено досліджувати історію українського літературно-наукового руху XIX ст. на основі власного архівного матеріалу.

У планах наукової діяльності В.Науменка окреме місце займали дослідження рукописів невідомих українських письменників, розробка зібраного ним фольклористичного матеріалу. Результатом такої роботи стала праця В.Науменка «Нові матеріали для історії початків української літератури XIX століття» [47]. Зважаючи на унікальність зібраної В.Науменком колекції рукописів і стародруків передбачалась активна участь ученого в археографічній роботі Академії наук [52, с.82]. Однак, несподіваний арешт В.Науменка членами Всеукраїнської Надзвичайної комісії та розстріл українського вченого поклали край цим намірам.

Після загибелі В.Науменка вийшли друком окремі статті, що були так чи інакше пов'язані з його науковою роботою. Так, у 1928 р. було опубліковано працю В.Науменка «Уривок із поеми невідомого автора про Кочубея» [48]; у 1929 р. вийшла друком рецензія відомого українського філолога К.Михальчука на монографію вченого «Огляд фонетичних особливостей малоросійської мови» [2].

Діяльність та спадщина В.Науменка була гідно оцінена Українською Академією наук. Зважаючи на значення архівного зібрання вченого, у 20-ті роки Академією було спеціально доручено співробітнику П.Домуцькому описати рукописний архів Володимира Павловича. Розпочалася наполеглива робота. Однак розгром академічної гуманітарної науки на початку 30-х років та суспільна криза призвели до трактування постаті В.Науменка як буржуазного націоналіста, а ім’я українського вченого було внесено до «чорного» списку [52, с.83]. Згадувати про В.Науменка, його творчість, спадщину ученого було заборонено і навіть небезпечно.

Але сьогодні, у вільній та незалежній Україні, яка героїчно протистоїть рашистстькому агресору у його ворожих зазіханнях на українську територію, українську державність, українську історію та культуру, варто вкотре згадати тих діячів освіти і культури, які боронили українську ідентичність ще у минулих століттях, тим самим довівши зв'язок поколінь у збереженні нашої держави.

Список використаних джерел

1. Грушевський М. Про українську мову і українську школу / передмова Я.Гояна. К.: Веселка, 1991. 46с.
2. Михальчук К. Зауваження до праці В.Науменка «Огляд фонетичних особливостей малоросійської мови» (Київ, 1889).ВУАН. Збірник Іст.-філол. відділу. №64: Праці діалектологічної комісії.Кн. 2. К., 1929. С.43–74.
3. Науменко В. Пісня до відкриття в Києві Університету Святого Володимира, июля 15 дня 1834 года. Київська старовина. 1885. Т.12. №7. С.483–490.
4. Науменко В. До літератури різдвяних та великодніх віршів. Київська старовина. 1888. Т.20. №1/3. С.271–282.
5. Науменко В. До п'ятидесятиріччя з дня смерті Івана Петровича Котляревського. Київська старовина. 1888. Т.23. №11. Отд.1. С.374–394.
6. Науменко В. Рукописний альбом Андрія Іщенка, 1780-1782 рр. Київська старовина. 1889. Т.24. №2. С.488–495.
7. Науменко В. Декілька даних про стан Київського учбового округу в 1835 году. Київська старовина. 1890. Т.28. №1. С.127–130
8. Науменко В. Рапорт про стан Університету св. Володимира в 1835 году. Київська старовина. 1890. №2. С. 349–355.
9. Науменко В. Проект церемоніалу, передбаченого при заснуванні будівлі Університету св. Володимира в жовтні 1835 року. Київська старовина. 1890. Т.30. №8. С.323–324.
10. Науменко В. Вірші до Різдва Христового. Київська старовина. 1891. Т.35. №12. – С.477.
11. Науменко В. Два рукописні вірші М.О.Максимовича. Київська старовина. 1891. Т.35. № 12. С.480–482.
12. Науменко В. До питання про наукове видання “Кобзаря” Т.Г.Шевченка. Київська старовина. 1892. Т.36. №2. – С.314–319.
13. Науменко В. Лист І.С.Тургенєва до О.Д.Оболонського щодо викупу родичів Т.Шевченка з кріпацької залежності; лист Т.Г.Шевченка до О.Д.Оболонського. Київська старовина. 1892. Т.36. №2. С.319–321.
14. Науменко В. Спогади про Т.Г.Шевченка К.Піунової (Шмидгоф). Київська старовина. 1892. Т.36. №2. С.321–323.
15. Науменко В. Великодній вірш. Київська старовина. 1892. Т.37. №4. С.116–119.
16. Науменко В. До питання про децентралізацію наших історичних архівів. Доля Рум’янівського опису Малоросії. Київська старовина. 1892. №12. С.453 – 458.
17. Науменко В. Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко: Бібліографічний нарис. Київська старовина. 1893. Т.42. №8. С.155–189.
18. Науменко В. Квітка, як малоросійський письменник, перед судом критики. Київська старовина. 1893. Т.42. №8. С.245–268.
19. Науменко В. Леонід Іванович Глібов: Некролог. Київська старовина. 1893. Т.43. №12. С.483–487.

20. Науменко В. Довідка про практичні заняття студентів з предмету російської словесності у перші роки життя Унівесритету св. Володимира. Київська старовина. 1894. Т.45. №4. С.169–174.
21. Науменко В. Різдвяний вірш. Київська старовина. 1896. Т.52. №1. Отд.2. С.9-11.
22. Науменко В. Листи М.О.Максимовича до С.П.Шевирьова. Київська старовина. 1896. Т.54. №9. Отд.1. С.275–294.
23. Науменко В. Нотатки для майбутнього біографа М.О.Максимовича. Київська старовина. 1896. Т.55. №10. Від. 2. С. 15–17.
24. Науменко В. Нотатки для майбутнього біографа М.О.Максимовича. Київська старовина. 1896. Т.55. №11 Від.2. С.48–50.
25. Науменко В. Сумна сторінка з життя М.О.Максимовича. Київська старовина. 1898. Т.63. №11. Від.1. С.273–307.
26. Науменко В. Невидані малоруські вірші М.О.Максимовича. Київська старовина. 1898. Т.63. №11. Від.2. С.33–44.
27. Науменко В. Книжкова мова у малоросів та русинів. Київська старовина. 1899. Т.64. №1. Від.1. С.134–142.
28. Науменко В. Відомості про невідомі ніби-то твори Т.Г.Шевченка. Київська старовина. 1899. Т.64. №3. Від.2. С.133–135.
29. Науменко В. Про вірш «Слов'янам», приписаному Т.Г.Шевченку. Київська старовина. 1899. Т.66. №7. Від.2. С.1–3.
30. Науменко В. Лист Т.Г.Шевченка до В.І.Григоровича. Київська старовина. 1899. Т.67. №10. Від.2. С.9–11.
31. Науменко В. Зошити-альбоми початку XIX століття. Київська старовина. 1900. Т.71. №10. Від.2. С.10–14.
32. Науменко В. Великодній вірш за старим записом. Київська старовина. 1900. Т.71. №10. Від.2. С.14–20.
33. Науменко В. Ще один старий список Великоднього вірша. Київська старовина. 1900. Т.71. №11. Від.2. С.76–77.
34. Науменко В. Листи М.М.Лазаревського до Т.Г.Шевченка (1857-1859). Київська старовина. 1901. Т.72. №2. Від.1. С.283–300.
35. Науменко В. Листи М.М.Лазаревського до Т.Г.Шевченка (1857-1859). Київська старовина. 1901. Т.72. №3. Від.2. С.157.
36. Науменко В. О.О.Навроцький: Поминка. Київська старовина. 1902. Т.79. №10. Від.1. С.157–169.
37. Науменко В. Три листи Т.Г Шевченка до А.І.Лизогуба. Київська старовина. 1903. Т.80. №2. Від.2. С.63–68.
38. Науменко В. Колядки. Київська старовина. 1904. Т.84. №1. Від.2. С.9–11.
39. Науменко В. Лист В.Г.Шевченка до Т.Г.Шевченка. Київська старовина. 1904. Т.84. №2. Від.2. С.61–63.
40. Науменко В. Переписка М.О.Максимовича з П.Г.Лебединцевим (1864-1873. Київська старовина. 1904. Т.86. №9. Від.1. С. 378–413.
41. Науменко В. Переписка М.О.Максимовича з П.Г.Лебединцевим (1864-1873). Київська старовина. 1904. Т.87. №10. Від.1. С.125–147.
42. Науменко В. Переписка М.О.Максимовича з П.Г.Лебединцевим (1864-1873). Київська старовина. 1904. Т.86. №11. Від.1. С.260–295.

43. Науменко В. Переписка М.О.Максимовича з П.Г.Лебединцевим (1864-1873). Київська старовина. 1904. Т.86. №12. Від.1. – С.454–505.

44. Науменко В. Упорядкування могили Т.Г.Шевченка. Київська старовина. 1906. Т.94. №9. Від.2. С.17–20.

45. Науменко В. До упорядкування могили Т.Шевченка. Україна. 1907. Т.III. Кн.3. Част.2. С.42–43.

46. Науменко В. Націоналізація школи в Україні. Киевская мысль. 1917. 23 березня. №81.

47. Науменко В. Нові матеріали для історії початків української літератури XIX століття. К.: 1918. 81с.

48. Науменко В. Уривок із поеми невідомого автора про Кочубея (1828 року). За сто літ. 1928. Кн.2. С.1–9.

49. Побірченко Н.С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині XIX – на початку XX століття: У 2 кн. Кн.1.: Київська громада. К.: Науковий світ, 2000. 307с.

50. Субтельний Орест. Україна: історія / Пер. з англ. Ю.І.Шевчука; 2-е вид. К.: Либідь, 1992. 512с.

51. Тарахан-Береза З.П. Святиня: Науково-історичний літопис Тарасової гори. К.: вид-во “Родовід”, 1998. 543с.

52. Усенко І. “Співробітник з окремим дорученням”. Вісник НАН України. 1994. №5. С.79–83.

53. Науменко В.П. Гр. Хв. Квітка – Основ’яненко і його думки про українську мову в письменстві. ІР НБУ ім.В.І.Вернадського. Ф.208. №1. 10 арк.

54. Науменко В.П. Каталог книг бібліотеки (1909-1912). ІР НБУ ім.В.І.Вернадського. Ф.208. №36.

55. Науменко В.П. Каталог рукописів і стародруків власного зібрання. ІР НБУ ім.В.І.Вернадського. Ф.208. №2.

56. 2Науменко В.П. Книжка для збору пожертвувань на спорудження пам'ятника Т.Г.Шевченку в Києві. ІР НБУ ім.В.І.Вернадського. Ф.208. №27. 99 арк.

57. Науменко В.П. Лист до В.Л.Модзалевського. ІР НБУ ім.В.І.Вернадського. Ф.III. №33909. 2 арк.

58. Науменко В.П. Лист про поповнення музею українських старожитностей (1908). ІР НБУ ім.В.І.Вернадського. Ф.114. №146. 2 арк.

59. Науменко В.П. Огляд української літератури за 1882 г. ІР НБУ ім.В.І.Вернадського. Ф.І. №672/1309. 18 арк.

60. Київська приватна гімназія В.П.Науменка (1905). ЦДІАУК. Ф.707. Оп.317. Спр.405. Арк.1-103.

ФІЛОНЕНКО ОКСАНА
доктор педагогічних наук,
професор, доцент кафедри педагогіки та менеджменту освіти
Центральноукраїнського державного педагогічного університету
імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький
ORCID**:** 0000-0003-4453-9887
E-mail: oksana.filonenko02@gmail.com

ПЕДАГОГІЧНІ ПЕРСОНАЛІЇ ЄЛИСАВЕТГРАДЩИНИ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ В ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

У підходах до оцінки розвитку української науки виняткове значення становить ураховування регіонального компоненту, адже кожний регіон України має неповторний автопортрет, історико-культурні традиції, специфічне культурне середовище та культурно-освітній простір. Кіровоградщина (Єлисаветградщина) відома самобутніми та оригінальними культурними й освітянськими традиціями, плідними педагогічними ідеями, своєрідними новаторськими методами і формами їх практичного здійснення.

Підтвердженням цього є оригінальне розв’язання педагогічних проблем та вагомий внесок педагогічних діячів у розвиток освітніх процесів регіону в в першій третині ХХ ст. – Н. Бракер, П. Рябкова, В. Харцієва та ін.; перші кроки педагогічної діяльності А. Макаренка на теренах краю.

Історіографічний аналіз вказує на існування незначної кількості праць істориків, краєзнавців, педагогів, присвячених вивченню різних аспектів спадщини педагогів-просвітителів означеного періоду. Значна їх частина потребує доповнення та уточнення фактів і явищ з огляду на сучасний розвиток історико-педагогічної думки. Недостатньо вивченими залишились питання громадсько-просвітницької діяльності педагогічних персоналій Єлисаветградщини першої третини ХХ століття. Нечисленні історіографічні дослідження містять фрагментарний або поверховий аналіз лише деяких аспектів їхньої педагогічної діяльності. Через відсутність комплексного узагальнюючого матеріалу з громадсько-просвітницької та педагогічної діяльності персоналій Єлисаветградщини означеного періоду першочергового значення набувають архівні матеріали та праці самих учених.

Початок 90-х рр. ХХ ст. позначено відновленням інтересу науковців до постатей, які зробили вагомий вклад у розвиток освітніх процесів регіону на початку ХХ ст. Здійснивши історико-педагогічний аналіз наукових праць, присвячених діяльності освітніх діячів Єлисаветградщини першої третини ХХ ст. нами з’ясовано, що аналітичні дослідження по суті зосереджені на вивчені двох визначних постатей досліджуваного періоду –

Василя Івановича Харцієва (1966–1937) та Павла Захаровича Рябкова (1848–1926). Важливі аспекти їх педагогічно-просвітницької діяльності піднімаються у багатьох різнопрофільних працях.

В. Харцієв – талановитий просвітитель, учений, педагог, організатор шкільної справи. Педагогічні погляди В. Харцієва були прогресивними та відбивали основні тенденції розвитку педагогічної думки кінця XIX – початку XX ст. Він зробив помітний внесок у філологію та педагогіку, був кращим знавцем творчості видатного вітчизняного філолога О. Потебні, улюбленим його учнем. Брав найдіяльнішу участь у розробці посмертних праць О. Потебні та видав III том його «Записок». Другий том «Записок по русской грамматике», «Записки по теории словесности» змогли бути видані тільки завдяки зусиллям В. Харцієва [20].

Ще за життя В. Харцієва його діяльність зазнала як схвалення так і жорсткої критики. У періодичних виданнях з'являлися публікації, в яких аналізувалися його здобутки, високо оцінювались його досягнення. У цьому контексті відзначимо ювілейну статтю П. Молоків-Журського «Професор В. І. Харцієв» (1927) [72]. У публікації «Проти націоналістичних викривлень» (1933) [86] І. Непийвода піддавав критиці ідеї В. Харцієва, говорив про їх утопічність та не доцільність.

Серед джерел радянського періоду відзначимо статейну публікацію В. Чернецького «Видатний мовознавець і педагог В. І. Харцієв» (1968) [130].

Дослідженню різних аспектів творчої спадщини В. Харцієва, зокрема педагогічної, просвітницької, літературної присвячені окремі публікації сучасних дослідників – В. Чернецького «Український педагог В. І. Харцієв (нові сторінки біографії)» (1993) [131], В. Постолатія «Підготовці вчителів у краї – 120 літ» (2001) [106], «Творець нової школи в Єлисаветграді» (2005) [108], «Педагогічна освіта на Кіровоградщині (1865–1965 рр.)» (2006) [105], Н. Калініченко «Василь Харцієв: підготовка педагогічних кадрів» (2014) [31], О. Філоненко «Дослідження педагогічної спадщини В. І. Харцієв у вітчизняній історіографії» (2016) [123]. Діяльність В. Харцієва як керівника Єлисаветградського громадського комерційного училища розглянуто у дослідженнях І. Добрянського та В. Постолатія «Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти України (кінець XIX – початок XX ст.)» (1998) [18], О. Гур'янової «Організація навчально-виховного процесу в комерційних училищах України (1894–1920 рр.)» (2007) [15], «Школа радості – переклик поколінь» (2007) [16], О. Філоненко «Педагогічне новаторство В. І. Харцієва в Єлисаветградському громадському комерційному училищі» (2014) [128] та ін. Педагогічні погляди В. Харцієва стали предметом аналізу в дисертації А. Кави «Педагогічна діяльність і спадщина В. І. Харцієва (1866–1937 рр.)» (2014) [30].

Про особистість, життєвий та творчий шлях В. Харцієва вже існує достатня історіографія, але коротко зазначимо, що він навчався в Катеринославській гімназії та Харківському університеті на історико-філологічному факультеті, був викладачем російської мови в Харківському реальному училищі, дійсним членом Харківського товариства грамотності та педагогічного відділу історико-філологічного товариства, у виданні якого «Труди» надрукував низку педагогічних статей.

У 1904 р. В. Харцієв почав викладати мову та словесність у Катеринославському комерційному училищі А. Синявського. Пізніше його було призначено виконуючим обов'язки інспектора училища. Але 1905 р. унеможливив його подальше кар'єрне сходження у Катеринославі. Інспектором училища він так і не став. У серпні 1909 р. 43-річний В. Харцієв став директором Єлисаветградського громадського комерційного училища, в якому реорганізував навчально-виховний процес на засадах педагогічного досвіду А. Синявського та концепції західної «нової школи».

Принагідно зазначимо, що дослідження педагогічної спадщини В. Харцієва особливо значуще в контексті вивчення діяльності навчально-виховних закладів новаторського спрямування, які з'являлися й функціонували в імперську добу на теренах України.

На початку XX ст. через об'єктивні причини державні навчально-виховні заклади мали обмежені можливості для здійснення нововведень. Значно більший інноваційний потенціал мали навчально-виховні заклади, засновники яких намагалися побудувати педагогічний процес на гуманістичних засадах, підвищити його ефективність через привнесення змін у зміст, методи і форми навчання й виховання. Деякі училища цією свободою скористалися для створення власних педагогічних систем, авторських шкіл, тобто таких навчально-виховних закладів, які побудовані на оригінальних (авторських) ідеях та технологіях і мають в наявні результати, котрі визначають реальність та ефективність його функціонування.

Саме таким було Єлисаветградське громадське комерційне училище, засноване у 1908 р. В. Харцієвим, яке стало одним із найкращих комерційних закладів Російської імперії.

Для повноти картини ми користувалися архівними джерелами, у яких подано автентичний матеріал щодо стану підготовки у комерційних закладах різних регіонів України.

Згідно з «Положенням про комерційні навчальні заклади 1894–1907», комерційні училища – це середні навчальні заклади з загальним і спеціальним комерційними курсами навчання [144, арк. 14].

Фінансова незалежність середніх комерційних училищ від держави забезпечувала їм певну самостійність у вирішенні питань управління навчальним процесом. Педагогічні напрацювання, що були зроблені у цей

період, значно вплинули на розвиток інноваційних освітніх процесів в Україні у майбутньому.

Очоливши Єлисаветградське громадське училище, В. Харцієв перетворює його на зразковий навчальний заклад, втілює ідеї відомих педагогів Західної Європи, стає ініціатором низки новаторських починань в училищі, здобуває авторитет як серед батьків учнів, учителів, так і серед громадськості міста. У 1909 р. він як директор училища виступає на загальних зборах батьків з програмою перетворення училища у «зразкову школу». Це була програма цілком конкретних і виважених намірів. В. Харціеву вдалося втілити в життя нові педагогічні ідеї.

В основу своєї роботи педагогічний колектив училища поклав не стільки питання про те, «як учителю вчити, вихователю – виховувати, скільки питання про те, як учню вчитися, вихованцю – виховуватися» [128, с. 217]. Учень розглядався не як пасивний об'єкт навчання й виховання, а як дієва сторона цього процесу. З метою унаочнення навчання в училищі інтенсивно закуповувалися посібники, прилади, картини.

Вихованці комерційного училища любили свій навчальний заклад, вважали його «за внутрішнім устроєм – щасливим винятком, ... піонером у сфері оновлення школи», «першою сходинкою до школи майбутнього», – зауважує В. Чернецький [131, с. 7].

Усвідомлюючи важливість практичної роботи, В. Харцієв організував в училищі практичні заняття з природознавства, хімії, фізики, товарознавства. В училищі проводилася значна природознавча робота з дітьми, провадилися весняні й осінні прогулянки за містом, екскурсії на заводи центральної й південної України, – зазначає В. Постолатій [108]. В умовах провінційного міста було сформовано традицію масштабних творчих заходів виховного характеру.

В училищі було здійснено спробу відмови від бальної системи оцінювання знань учнів та заміни її характеристиками. Ці характеристики учнів складалися на класних комісіях на підставі спостережень за дітьми викладачами, класним керівником, лікарем і представником від ради батьків. Ця новація мала на меті систему покарань замінити системою дослідження причин неуспішності й усунення цих причин, у міру можливостей, сім'єю та школою. Тобто, шкільне змагання балів, нагород педагогічний колектив намагався замінити конкуренцією роботи, навчальної діяльності.

В. Харцієв уважав, що широка різноманітна позаурочна робота з учнями – «кращий засіб боротьби з дурним позашкільним впливом», – пише В. Чернецький [130, с. 31]. Для учнів організовувалися вечори, де їм було надано значну свободу в улаштуванні розумного дозвілля під наглядом педагогів. Були утворені клуби «верхнього і середнього коридорів». Тут учні самі складали програми літературно-музичних вечорів, самі забезпечували фінансовий бік справи, самі прибирали класи й коридори після заходів. Подібні вечори влаштовувалися і для міської

публіки. Після офіційної частини вечора був концерт. Програму концерту складали самі учні. Серед віршів, які декламували учні, були й твори Шевченка, Глібова, Руданського, Грінченка. Передплата газет та журналів для бібліотеки здійснювалася після анкетування учнів, з урахуванням їхніх побажань. Крім того, деякі учні та викладачі приносили до читальні газети, які училище не передплачувало, зокрема й українську газету «Рада».

В. Харцієва постійно цікавила думка учнівського колективу з найважливіших питань шкільного життя, з яких щорічно серед старшокласників проводились анонімні анкетні опитування. Частину анкет обробляли самі старшокласники. Вважалося, що практика подібних соціологічних досліджень могла знадобитися майбутнім керівникам виробництва, комерсантам.

У казенних навчальних закладах, підвідомчих Міністерству освіти, у більшості приватних гімназій і училищ батьківська громадськість практично була позбавлена можливості впливати на навчально-виховний процес, визначати його спрямованість. В училищі В. Харцієва роль батьків була значно вищою, ніж тоді було прийнято. Він домагався спільних зусиль родини і школи в справі виховання, широкого залучення родини до життя та діяльності шкіл. Робота викладачів училища з батьками дозволила значно зблизити учнів з училищем, поліпшити дисципліну та якість навчання і виховання. Збереглися протоколи та інші матеріали діяльності батьківського комітету училища.

Утілюючи з 1909 р. в діяльності училища принципи нової школи, Василь Іванович через два роки знову порушив питання про правильність обраного шляху. Далекоглядність і перспективність поглядів педагога отримала нову підтримку педагогічного і батьківського комітетів. Звичайно, працювати у В. Харцієва, де не було стіни між вчителями і учнями, де відносини будувались на співпраці, було нелегко, але ця робота приносила не лише матеріальній достаток, а й задоволення.

При громадському комерційному училищі В. Харцієва у 1911 р. було відкрито вечірні торгові класи для дорослих, а у 1913 р. – торгову школу з трирічним курсом навчання. Ця школа готувала прикажчиків, конторників, бухгалтерів та ін. У торгових класах вивчали бухгалтерію, комерційну арифметику, торгову кореспонденцію, каліграфію, німецьку та російську мови, загальну арифметику.

Як бачимо, педагогічні ідеї В. Харцієва внесли новизну в педагогічну практику. Він відстоював принципи системності, наочності та доступності навчання. На його думку, вчитель повинен бути компетентним фахівцем, який володіє знаннями з різних галузей наук та вміннями пробуджувати інтерес до наукової роботи в учнів [128, с. 218–219].

Як директор В. Харцієв постійно дбав про зростання педагогічної майстерності викладачів. Лише впродовж 1911/1912 навчального року викладач О. Біркін був відряджений на з’їзд художників і викладачів образотворчого мистецтва, викладач Л. Панасюк – на з’їзд викладачів

математики до Петербургу, М. Поляков – на виставку-з'їзд із питань естетичного виховання учнівської молоді в Дрезден. Основою роботи педагогічного колективу був принцип демократизму: «Педагог психологічно вникає в пізнавальні здібності учнів і, поєднуючи загальні закони розвитку, приводить його до вивчення будь-якої дисципліни. У цьому випадку педагогічної освіти, вся увага вчителя з любов'ю спрямована на особистість учня: предмет же вивчення залишається лише засобом духовного розвитку», – писав В. Харцієв [129, с. 3–4].

Педагогічний колектив громадського комерційного училища, був колективом однодумців, які підтримували усі починання В. Харцієва, вболівали за авторитет школи, працювали на кінцевий результат, а результати ці були вагомими.

Під час роботи в Єлисаветграді В. Харцієв виявив себе неабиякою особистістю і талановитим педагогом. Працюючи в одному навчальному закладі, він мав можливість спостерігати педагогічний процес і зміни в ньому у природному, послідовному розвитку. Окрім того, він сам був учасником та ініціатором цих змін.

Реформи, які він тут здійснив, були визнані вдалими, а тому слугували зразком для інших подібних навчальних закладів. Так практична діяльність визначного педагога в окремому закладі справила вагомий вплив і на тодішній стан середньої освіти в країні, і на її подальший розвиток.

На нашу думку, Єлисаветградське громадське комерційне училище В. Харцієва – це не лише історія конкретного вітчизняного навчального закладу, а передусім досвід, який може стати в нагоді нинішнім різнотипним середнім навчальним закладам освіти України.

В. Харцієву було притаманне почуття власної гідності і внутрішньої свободи, і після громадянської війни його погляди мало змінилися. Просто він їх перестав висловлювати, залишившись вірним ідеї просвітництва.

Вже 9 березня 1917 р. він звернувся через газету до педагогів із закликом активно включитися у позашкільну освіту трудящих, їх громадянське виховання. Училище стало центром національного й демократичного руху в краї. На його базі було організовано українську секцію педагогічного товариства, раду учнів-українців. В. Харцієв був одним із фундаторів партії народної свободи (кадетів) на Єлисаветградщині. Влітку 1917 р. він заснував перші Єлисаветградські вечірні загальноосвітні курси. Дехто з перших студентів педагогічної школи при вступі здавали довідки, що вони навчалися на цих курсах. У 1917 р. В. Харцієва було обрано головою шкільної ради громадського комерційного училища, яке він очолював. Вибори відбувалися за розпорядженням Тимчасового уряду. Він також завідував торговельною школою та торговельними вечірніми курсами для дорослих.

У 1918 р. В. Харцієва призначають інспектором-організатором місцевого відділу народної освіти. Одночасно він є членом комісії з організації радянської трудової школи, лектором та організатором

кооперативної школи, лектором перших радянських курсів позашкільної освіти.

З архівних джерел дізнаємося, що влітку 1920 р. Василь Іванович керував двомісячними курсами з підготовки вчителів початкової школи. 30 червня 1920 р. відбулося засідання педагогічої ради цих курсів, де в ухвалі Укрнаросвіти повідомлялося, що рада курсів, «…враховуючи недостатність загальноосвітньої підготовки, контролю, кількості практичних робіт, а також зважаючи на існуючу систему професійної підготовки, вважає за доцільне встановити для слухачів курсів річний термін» [142].

У книзі І. Добрянського та В. Постолатія [18] знаходимо інформацію, що вже у 1922 р. такі курси з трирічним терміном навчання почали діяти, мали три основні курси і два підготовчі класи. На них працювало 15 лекторів, навчалося 64 учні на основних курсах та 55 – у підготовчих класах. У низці документів ці курси іменуються ВНЗ. Навчання на них було платним. Учні курсів голодували, тому звернулися до освітянського керівництва з проханням зменшити платню, бо багато хто не мав можливості через фінансові утруднення закінчити навчання. У 1924 р. було злито Новомиргородські та Зінов'євські курси. У ході реорганізації педкурсів з одеського відділу народної освіти в Зінов'євськ надійшла вказівка: «Бажано завідуючим мати партійця». У листопаді 1924 р. завідуючим реорганізованих курсів призначено Калініченка, а В. Харцієва – завучем [18, с. 122].

Архівні матеріали свідчать, що професор В. Харцієв очолював Єлисаветградські вищі педагогічні курси в 1923–1925-х рр. [141].

Початок 1925/1926 навчальний рік приніс зміну вивіски Зінов'євським педкурсам на педагогічний технікум. Це було зумовлено не змінами в роботі самої педшколи, а черговою реорганізацією системи вищої педагогічної освіти України. В. Харцієв продовжував готувати педагогів не лише для початкових, а й для середніх шкіл.

Восени 1921 р. відкрилася 6-а трудова школа імені Декабристів. Її очолив талановитий педагог А. Феоктистов, який тривалий час працював в училищі В. Харцієва (пізніше був одним з організаторів скаутського руху у м. Зінов'євську). Він запросив Василя Івановича викладати мову в школі.

З грудня 1923 р. В. Харцієва обрали на з'їзд Рад Єлисаветградського повіту від працівників освіти і культури.

У 1927 р. педагогічна громадськість України широко відзначила 35-річчя педагогічної діяльності В. Харцієва. Вітальні телеграми надійшли з наркомату освіти України, від делегатів окружного з'їзду спілки «Робос», правління спілки «Робос», окружної інспектури освіти. Було випущено біографічний нарис «Професор В. І. Харцієв», написаний тоді ще молодим викладачем П. Молоків-Журським, у якому він назвав Василя Івановича «окрасою академічного життя педагогічного технікуму, визначним учнем і знавцем О. Потебні» [72].

1927 р. було проведено атестацію викладацького складу педтехнікуму. Відповідним наказом наркомату освіти від 11 листопада 1927 р. В. Харцієву, першому серед викладачів, було присвоєно звання професора другої групи.

У Харкові на засіданні науково-дослідної кафедри західно-європейської культури при Інституту народної освіти була прочитана доповідь професорів Лазіна та Білецького на тему: «В. І. Харцієв», – пише В. Чернецький [130, с. 6].

У 1933 р. професора В. Харцієва було звинувачено в націоналізмі, почалося його цькування та переслідування. Так, І. Непийвода у статті «Проти націоналістичних викривлень» пише: «В. Харцієв – професор, керівник мовної кафедри відверто стоїть на позиції буржуазного вченого Потебні, пропагуючи це вчення. Харцієв домагається розтворити марксизм у потебніянстві, по суті, збруднити його буржуазною ідеологією» [86].

Як зазначають І. Козир та С. Шевченко у праці «Історія рідного краю» (2001) [43], «від таборів його врятували лише похилий вік. В. Харцієв у 1937 р. помер після трьох місяців ув’язнення» [43, с. 47].

Зупинимося на більш детальній характеристиці історико-педагогічних рефлексій українських дослідників, присвячених вивченню просвітницько-педагогічної діяльності В. Харцієва.

На системне осмислення різнобічного доробку та життєдіяльності В. Харцієва претендує низка змістовних наукових розвідок В. Постолатія [105; 106; 107; 108 та ін.].

Так, у книзі «Педагогічна освіта на Кіровоградщині (1895–1965 рр.) (2006) [105] розкривається у певній суспільно-політичній історії життєвий шлях і діяльність В. Харцієва як ученого, педагога, організатора й керівника освіти. Автор характеризує його як одного з організаторів у Єлисаветграді педагогічного навчального закладу: «В. Харцієв очолив заклад у період становлення, став його першим і впродовж деякого часу єдиним професором, був його гордістю та окрасою» [105, с. 71]. На противагу В. Чернецькому В. Постолатій зазначає: «В. Харцієв, як філолог, був визначною постаттю в українській науці, але більш глибоке вивчення його біографії безперечно доводить, що В. Харцієв педагог, можливо, навіть більш масштабніший, ніж вчений-філолог» [105, с. 72].

Досить цінним є те, що у цій праці подано список відомих праць В. Харцієва.

У публікаціях В. Постолатія проаналізовано доробок В. Харцієва у вигляді теоретичних новацій і практичного узагальнення прогресивних ідей на основі діяльності в Єлисаветградському громадському комерційному училищі, що дає змогу говорити про оформлення цілісної авторської концепції на гуманістичних засадах. В. Постолатій зауважує, що головні завдання, які ставив В. Харцієв в організації діяльності Єлисаветградського громадського комерційного училища як авторської школи, були досягнуті:

– інтеграція в єдиному освітньому просторі учнів і вчителів;

– формування нового, відмінного від масової практики, змісту навчального процесу;

– гуманізація навчання і виховання;

– формування національно свідомих громадян держави.

Теж саме можна сказати про дисертаційне дослідження О. Гур'янової «Організація навчально-виховного процесу в комерційних училищах України (1894–1920 рр.)» (2007) [15]. Досліджуючи, організацію навчально-виховного процесу в комерційних училищах України О. Гур'янова розкрила зміст навчально-виховного процесу в авторській школі В. Харцієва. У своїй роботі дослідниця акцентує увагу на тому, що В. Харцієв організовував навчально-виховний процес на новітніх на той час демократичних і гуманістичних засадах, прагнув досягати високих результатів навчально-виховної роботи не зовнішнім примусом і понуканням школярів, а прищепленням їм глибокої внутрішньої мотивації до оволодіння знаннями й самовдосконалення та намагався створити класні виховні середовища на засадах моралі, інтелігентності й працелюбства. О. Гур'янова наголошує на тому, що результатом його діяльності стало створення організаційних і навчально-методичних передумов для відкриття цілої мережі подібних навчальних закладів на всій території України.

Поряд з окремими публікаціями, що з'ясовували роль і місце В. Харцієва у розвитку вітчизняної педагогічної думки, важливим кроком до всебічного осмислення спадщини вченого стала кандидатська дисертація А. Кави «Педагогічна діяльність і спадщина В. І. Харцієва (1866–1937 рр.)» (2014) [30]. По суті її дослідження є першим комплексним науково-теоретичним аналізом поглядів і громадсько-просвітницької діяльності В. Харцієва. У роботі визначено основні чинники формування світоглядної позиції та процесу становлення особистості педагога; окреслено етапи професійної та наукової діяльності обраної персоналії та схарактеризовано систему теоретико-методологічних поглядів В. Харцієва, визначено пріоритети його наукової творчості. Дослідницею виявлено та проаналізовано основні напрями, зміст громадсько-просвітницької діяльності В. Харцієва, визначено роль освітянина у становленні педагогічної освіти Єлисаветградщини (Кіровоградщини). Особливу увагу в дослідженні приділено аналізу внеску педагога в упорядкуванняі видання рукописів О. Потебні. А. Кава проаналізувала своєрідність організації навчально-виховного процессу в Єлисаветградському громадському комерційному училищі та охарактеризувала це училище як авторську гуманістичну школу В. Харцієва. У дисертації автор аргументовано доводить, що особливості організаційно-педагогічної діяльності і науково-методичної роботи педагога мали новаторський характер і посідають гідне місце в загальному

контексті історії педагогічної думки другої половини XIX – першої половини XX ст.

Помітний внесок у вивчення і популяризацію постаті В. Харцієва належить кіровоградському досліднику В. Чернецькому. У низці публікацій [130; 131] автор, окрім уже відомих сторінок біографії, представив ґрунтовний аналіз наукових здобутків ученого. Зокрема, у статті «Український педагог В. І. Харцієв (нові сторінки біографії)» (1993) [131] В. Чернецький відмітив, що відправною для В. Харцієва була ідея національної освіти, яка виявлялася через призму розуміння мови як компоненту культури, духовного життя. Визначення тенденцій пошуку єдиної концепції національної освіти В. Харцієв убачав у вивченні досвіду європейської освітньої системи. Порівнюючи фактори, які детермінували розвиток як вітчизняної освіти, так і країн Європи, він намагався направити зусилля практичного шкільництва на формування громадсько-педагогічної думки про нові педагогічні теорії в галузі виховання, дидактики і методики навчання. Висвітлюючи громадсько-просвітницьку діяльність автор звертає увагу на те, що основу гуманного державного перетворення він убачав у збереженні національної культури, патріотизмі, громадянській свободі, рівності, просвіті народу.

Однак, В. Чернецький звернув увагу на діяльність В. Харцієва як ученого-філолога і практично не надав значення його педагогічній діяльності. Наголошуючи, що В. Харцієву належить понад 60 друкованих праць, В. Чернецький констатував: «Захопленість громадсько-педагогічною роботою, з одного боку, і перевантаження викладацькою діяльністю з другого, не дозволили В. Харцієву зосередитися на науково-літературній роботі, яка була його справжнім покликанням» [131, с. 3]. На жаль, В. Чернецький ніде не опублікував анотацію творів В. Харцієва.

Окремий інтерес становить статейна публікація Н. Калініченко «Василь Харцієв: підготовка педагогічних кадрів» (2014) [31], де автор розкрила освітні процеси на Єлисаветградщині у 20-ті рр. XX ст. через подвижницьку діяльність талановитого педагога В. Харцієва та звернула особливу увагу на роль ученого в підготовці педагогічних кадрів. У статті вчена повсякчас акцентує й доводить, що В. Харцієв активно сприяв становленню і розвитку педагогічної освіти в краї, був одним із керівників педагогічних курсів, які були визнані культурно-просвітницьким осередком міста, активним учасником реорганізації курсів на педагогічний технікум, а згодом і в інститут соціального виховання, педагогічний інститут (нині ЦДПУ ім. В. Винниченка). Н. Калініченко наголошує, що саме В. Харцієв був ініціатором створення педагогічного ВНЗ у регіоні, став його першим ректором [31, с. 57–59].

Також заслуговує на увагу публікація О. Гур'янової «Школа радості – переклик поколінь» (2007) [16], яка присвячена авторським школам комерційної ланки освіти України початку XX ст. Особливу увагу у статті звернуто на діяльність навчальних закладів через призму особистостей

відомих педагогів – А. Синявського та В. Харцієва, які керували авторськими школами. Дослідниця зробила спробу всебічно проаналізувати педагогічний доробок В. Харцієва, його досягнення на посаді директора Єлисаветградського громадського комерційного училища, що дало їй змогу прийти до висновку: «В. Харцієву вдалося втілити у життя нові ідеї в умовах звичайної масової школи, які були переосмислені, конкретизовані, розвинуті та апробовані практикою. У його педагогічних поглядах можна знайти багато такого, що пізніше зустрінемо в А. Макаренка та В. Сухомлинського» [16, с. 122].

На жаль, лише на регіональному рівні освітянському загалу відома постать одного з видатних громадських діячів Єлисаветградщини Павла Захаровича Рябкова (1848–1926).

Науковий спадок П. Рябкова одержав перше предметне осмислення у книзі «Визначний краєзнавець П. З. Рябков (1848–1926). До 155-річчя з дня народження» (2003) [100] та дисертації «Краєзнавчі аспекти творчості Павла Рябкова (1848–1926)» (2003) [101] української дослідниці Т. Печериці. У цих роботах розкрито погляди П. Рябкова на актуальні проблеми історії України, його наукові досягнення у галузі археології та краєзнавчу діяльність. Установлено внесок ученого у справу збирання та збереження фольклорно-етнографічних пам’яток української культури та розглянуто діяльність П. Рябкова, як суспільно-політичного та громадського діяча. Особливу увагу в дослідженнях приділено етнографічній діяльності вченого, яка займає провідне місце у його краєзнавчих пошукуваннях.

Наукові здобутки П. Рябкова в галузі етнографії та археології висвітлено у книзі В. Поліщук «Зроблено в Єлисаветграді» (2014) [102].

Зауважимо, що окрім статей Л. Даценко «Павло Рябков як типовий представник провінційного краєзнавства» (2006) [17] та О. Трибуцької «Матеріали особового фонду Павла Рябкова (до 165-річчя від дня народження відомого вченого-етнографа і громадського діяча)» (2013) [121] про діяльність П. Рябкова нами фактично не зареєстровані подібні розвідки. Між тим зазначимо, що до нинішнього часу в публікаціях висвітлюється переважно наукова діяльність П. Рябкова. Саме тому постає необхідність аналізу громадсько-просвітницької діяльності вченого, визначенні його внеску в розвиток освітніх процесів на Єлисаветградщині.

Вищезазначенні дослідження є важливою віхою історіографії дослідження його творчої діяльності. Ми використаємо ці роботи як важливий науковий конгломерат, однак дослідження громадсько-просвітницької діяльності П. Рябкова ми базуємо в основному на архівних матеріалах та працях самого вченого.

Народився П. Рябков 29 червня 1848 р. в Херсоні у родині художника. Після закінчення гімназії працював землеміром. За участь у революційній діяльності народників в Одесі був засланий до Якутії. В Єлисаветграді, куди він переїхав у 1892 р., обійняв посаду земського землеміра, і

продовжував активну громадську і наукову діяльність. У 1897 р. він став одним із засновників та першим директором Єлисаветградської громадської бібліотеки, з 1914 р. – членом Єлисаветградського лекційного бюро зі влаштування народних читань і дитячих майданчиків при міській управі.

Упродовж 1901–1904 рр. навчався у Вищій школі суспільних наук у Парижі, викладачами якої були І. Мечніков, М. Ковалевський, Ф. Вовк та інші відомі вчені. П. Рябков став одним із найталановитіших учнів видатного українського вченого-етнографа, антрополога і археолога Ф. Вовка. Його учителями та ідейними натхненниками були М. Грушевський, І. Франко, О. Русов, М. Ковалевський [121].

Співпраця з Ф. Вовком спонукає П. Рябкова до проведення наукових досліджень матеріальної культури українського населення, зокрема чумацтва. «Роль ученого в дослідженні розвитку етнографії та археології на теренах Півдня України є досить визначною», – наголошує Т. Печериця [100, с. 85].

Після повернення з еміграції Павло Захарович, працюючи у Єлисаветградській міській управі, проводить значну науково-дослідницьку роботу з етнографії та археології, стає провідним кореспондентом Санкт-Петербурзького музею імені Олександра ІІІ по Південній Україні. Упродовж 1908–1911 рр. зібрав для цього музею 364 об’єкти культури [102, с. 40–41].

Прибувши до м. Єлисаветград, він поринув в активну громадську діяльність:

– вступив до Єлисаветградського товариства поширення грамотності й ремесел, роботу якого пізніше очолив;

– надавав допомогу ремісничому училищу при товаристві;

– займався просвітницькою роботою – організовував гуртки самоосвіти;

– читав лекції на історичну тематику;

– ініціював улаштування безкоштовної народної бібліотеки-читальні, першої художньої виставки, краєзнавчого музею.

Як активний член Товариства поширення грамотності й ремесел, П. Рябков узяв участь у підготовці та відкритті 20 жовтня 1913 р. в місті першого безплатного народного дитячого садка для дітей віком від чотирьох до шести років.

Серед джерел, які ми залучили для вивчення просвітницької діяльності П. Рябкова важливе місце посідають праці самого вченого, присвячені освітнім питанням: «Краткий исторический очерк Елисаветградского общества распространения грамотности и ремесел (1873–1898)» (1898), «Очерк деятельности Елисаветградского общества распространения коммерческого образования за первое пятилетие» (1914), «Отчет о состоянии Елисаветградскогой народной бесплатной библиотеки-читальни (1915–1916)» (1916), «О устройстве детского сада,

музыкальных вечеров и проч. Елисаветградским обществом распространения грамотности и ремесел (1911)» (1911) тощо.

Павла Захаровича захопила робота в Єлисаветградському товаристві поширення грамотності й ремесел, членами якого була значна частина місцевої інтелігенції. Зауважимо, що вищезазначене товариство за наслідками своєї діяльності було одним з найуспішніших в Російській імперії. Саме його здобуткам на ниві просвітництва присвячена праця, видана П. Рябковим з нагоди 25-річного ювілею товариства «Краткий исторический очерк Елисаветградского общества распространения грамотности и ремесел. 1873–1898» (1898) [111]. У цій роботі він підкреслює, що «тільки за сприяння всій єлисаветградської інтелегенції та її активної підтримки можлива робота товариства на користь просвіти народу. Сподіваюсь, що така не байдужість не є тимчасовою» [111, с. 42].

Зауважимо, що діяльність товариства в колах громадськості викликала досить неоднозначну реакцію і подекуди піддавалася критиці. П. Рябков, який багато років був його активним членом, писав: «Мета товариства – благодійність та просвіта народу. Скільки вистачить сил, ми будемо робити цю потрібну та важливу справу, незважаючи на труднощі, переборюючи перешкоди» [111, с. 18].

Зі звіту П. Рябкова дізнаємося, що в діяльності товариства були як періоди злету, так і падіння. Період діяльності товариства з 1878–1882 рр. можна назвати періодом занепаду та бездіяльності. Рада товариства не скликалася навіть для розгляду та затвердження звітів та обрання посадових осіб Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища, яким опікувалося товариство. Фактично училище функціонувало самостійно. Втім, у 1882 р. діяльність товариства відновлюється, але нічого суттєвого з 1882 по 1886 р. зроблено не було, жодне з починань не було втілене в життя. Характеризуючи діяльність товариства в цей період П. Рябков зазнає: «Цей час – одна з похмурих сторінок у житті товариства, що вказує на невисоку громадську активність тодішньої єлисаветградської інтелігенції, яка допустила занепад товариства, єдиного світлого явища на темному тлі провінційного життя...» [111, с. 22].

І лише 1894 р. можна назвати роком справжнього відновлення діяльності товариства, про що пише сам П. Рябков: «З цього часу, починається відродження товариства, воно набирається нових сил, і, на превеликий подив жителів Єлисаветграда, з пасивної ролі, ролі сплячої царівни, переходить до активного життя» [111, с. 33]. Починають оприлюднюватися у пресі результати роботи товариства.

Разом зі своєю дружиною, Надією Веніамінівною Решетовською, яка відома була серед громадськості міста своїм благодійництвом, зокрема, заснуванням бібліотеки при Єлисаветградському земському реальному училищі, Павло Захарович став ініціатором відкриття у 1895 р. безкоштовної народної бібліотеки-читальні при самому Товаристві.

Архівні джерела засвідчують, що до її відкриття, у Єлисаветграді, починаючи з 1893 р., вже діяли дві безплатні бібліотеки-читальні, одна з яких, зокрема, була відкрита при п’ятому міському училищі. Здавалося б, що у відкритті ще одної бібліотеки-читальні не було потреби, про що свідчили й звіти двох діючих бібліотек-читалень – «...обидві бібліотеки нараховували своїх читачів всього лише десятками» [137]. На думку П. Рябкова, така ситуація склалася через те, що в дійсності бібліотеки-читальні, відкриті у 1893 р., не були громадськими й народними, оскільки доступні були лише обмеженому колу осіб. Окрім того, літературний фонд цих бібліотек був занадто бідним за змістом й малим за кількістю, а серед книг узагалі переважали невеличкі брошурки.

В «Обзоре деятельности Елисаветградского общества распространения грамотности и ремесел» [137] міститься інформація, що бібліотека-читальня, відкрита при благодійному Товаристві поширення грамотності й ремесел, відразу знайшла своїх читачів. Так, за перші 12 місяців діяльності її відвідало 6 тис. 272 осіб, із яких 34,5 % становили дорослі, 36,7 % діти, 28,9 % підлітки, з усіх цих читачів лише 2,2 % (141 осіб) – жінки. Протягом першого року існування бібліотеки-читальні активними членами товариства, серед яких і П. Рябков, було сформовано значний літературний фонд. На 17 вересня 1896 р. бібліотека вже нараховувала 640 назв книг, у 1404 томах, серед яких найбільшу частину становили книги з російських письменників (580 томів).

На сторінках місцевих газет П. Рябков порушує клопотання про відкриття у місті громадської бібліотеки. 1 січня 1897 р. за його ініціативою було написано офіційного листа на ім’я єлисаветградського міського голови О. Пашутіна, підписане 141 мешканцем міста. У цьому листі-зверненні було висловлене прохання до О. Пашутіна скликати зібрання осіб, які бажають заснування громадської бібліотеки в місті та запропонувати на їх розгляд статут майбутньої бібліотеки, вироблений у приватному колі. Цей заклад, на думку Павла Захаровича, покликаний «розширити позашкільний розумовий розвиток міського населення». Бібліотека в майбутньому перетвориться у цілком пристойне книгосховище, запевняв П. Рябков, без якого жодне місто обійтися не може.

19 квітня 1897 р. міським головою було скликано зібрання, яке, розглянувши проект статуту бібліотеки, направило його через херсонського губернатора до Міністерства внутрішніх справ на затвердження. 5 грудня 1897 р. відбулося останнє засідання членів-засновників бібліотеки, на якому було обрано голову Дирекції – М. Малаєва та дванадцять директорів, якими стали: В. Губер, І. Прокеш, О. Пашутін, священник К. Бречкевич, В. Тьомкін, О. Якубовський, П. Рябков, Г. Блізнін, О. Нікольська, Є. Гар, О. Нікольський. Ці люди й приступили до створення бібліотеки, – пише Т. Печериця [100, с. 24].

Лише 2 червня 1898 р. заступник Міністра внутрішніх справ, сенатор, барон Іскуль-фон-Гульденбандом затвердив статут Єлисаветградської громадської бібліотеки з деякими змінами. П. Рябков, зрештою, добився свого: дума виділила місце для будівництва, однак фінансували будівництво закладу, переважно представники прогресивної інтелігенції міста: П. Рябков, лікар П. Михалевич та ін.

З «Отчета совета бесплатной народной библиотеки-читальни» [136] дізнаємося, що 2 лютого 1899 р. зусиллями П. Рябкова у Єлисаветграді була відкрита перша міська громадська бібліотека (тепер Кіровоградська державна обласна універсальна наукова бібліотека ім. Д. Чижевського). Серед краєзнавчого доробку П. Рябкова знаходимо цілу низку нотатків, що у переважній більшості є рукописами, присвячені висвітленню цієї надзвичайно важливої для краю події, які є унікальними і єдиними за своїм змістом. Спогади П. Рябкова дають нам сьогодні можливість у повній мірі висвітлити питання про передумови та сам процес відкриття в Єлисаветграді першої громадської бібліотеки. В особистому фонді дослідника знаходимо й текст статуту бібліотеки, затверджений 2 червня 1898 р. Окрім того, нотатки П. Рябкова про відкриття в Єлисаветграді першої громадської бібліотеки, насичені статистичною інформацією та прізвищами осіб, які сприяли її заснуванню, серед яких найчастіше зустрічаються такі: Г. Близнін, К. Бречкевич, О. Нікольська, О. Осмьоркін, О. Пашутін, Н. Рябкова, П. Рябков, О. Якубовський, В. Ястребов та ін. [136, арк. 24].

Перші свої кроки Єлисаветградській громадській бібліотеці доводилося робити без будь-яких субсидій з боку місцевих державних органів, виключно власними силами, тобто зусиллями окремих приватних осіб, які їй співчували або бажали особисто для себе користуватися її послугами. Щоб хоча б частково вирішити матеріальні труднощі, пов’язані з відкриттям бібліотеки, дирекцією було розпочате клопотання перед Міською Думою про субсидію в розмірі 1000 крб., на що було отримано згоду. П. Рябков виступив не лише ініціатором відкриття громадської бібліотеки-читальні, а й підтримав свій почин матеріально.

Як свідчать архівні матеріали, у роки революційних змін та громадянської війни П. Рябков стає депутатом Єлисаветградської Ради робітничих та солдатських депутатів, членом виконкому, очолює комісію по зв’язках міста з селом, головує в ініціативному гуртку революційної молоді, бере участь у повітовій конференції вчителів.

Проте революційна епоха несла за собою і багато негативного. П. Рябкова непокоїло варварське ставлення нової влади до культурних надбань минулого. В його рукопису «Музейное дело в г. Зиновьевске и его округе прежде и теперь (1883–1924)» [143] є такі рядки: «...гинуть товариства, гуртки-музеї. Конфісковуються музейні експонати, пам’ятки старовини, грабуються бібліотеки тощо. Оскільки архіви потрапляли в

руки невігласів, гинуть цілі відділи товариств, не говорячи вже про приватні архіви, колекції, галереї та ін.» [143, с. 3].

Намагання протидіяти руйнуванню спонукало П. Рябкова реалізувати свою заповітну мрію – організувати краєзнавчий музей, картинну галерею, щоб зберегти культурні цінності для майбутніх поколінь. Перша спроба цього була зроблена на початку 1918 р., проте виявилася невдалою. І лише па початку 20-х рр. було знайдено приміщення, в якому розмістився музей революції імені В. Леніна, що згодом перетворився на Палац науки та мистецтва, і в ньому був широко представлений музейний відділ. Але і він згодом був закритий. Археологічно-етнографічний відділ злився з природно-історичним, який мав окреме приміщення в одному з районів міста і дістав назву музей Революції. Завідувати музеєм став П. Рябков. На посаді завідувача музею він перебував до 15 квітня 1924 р. [143, с. 3].

Дослідниця спадщини просвітителя Т. Печериця зауважує, що П. Рябков був дійсно унікальною особистістю, яка ніколи не зупиняється на досягнутому. Життєдайна сила й енергія, дані П. Рябкову від природи, дозволили йому навіть у 69 р. одночасно активно займатися суспільно-політичною, громадською та науковою діяльністю, у якій не останнє місце належало просвітницькій роботі. «Необхідно віддати належне П. Рябкову, який був талановитим лектором. Його лекції з історії та краєзнавства завжди збирали чисельну аудиторію (не менше 100 осіб) та сприймалися з великою зацікавленністю. Тематика прочитаних П. Рябковим лекцій була надзвичайно різноманітною», – пише дослідниця [100, с. 39–40].

Аналіз рукописів П. Рябкова [137] дає можливість прийти до висновку, що серед лекцій вченого-просвітителя найбільш ґрунтовними є десять лекцій «Про доісторичну людину та її культуру», що були прочитані у 1920 р. в Єлисаветграді. У лекціях він докладно розглянув історичний процес становлення та розвитку людини від найдавніших часів до залізного віку, дослідив та проаналізував побут, вірування первісної людини, первіснообщинні шлюбно-сімейні відносини.

Спадщина П. Рябкова як свідчення його вагомої суспільно-політичної, громадської, наукової діяльності, дає нам підстави стверджувати, що він належав до кращих представників тогочасної прогресивної української інтелігенції. Не викликає сумніву, що вчений здійснював багатогранну роботу на ниві просвітництва і його діяльність заслуговує на увагу і подальше вивчення.

Отже, переважна більшість персоналій єлисаветградських педагогів, просвітителів досліджуваного періоду, їх творчий доробок залишалися не репрезентованими, а це означало, що українська історія педагогіки не представлена повною мірою. Тому аналіз праць і життєвого шляху єлисаветградських педагогів, громадських діячів, учених першої третини XX ст., є актуальним у контексті «персоналістського напряму» в історії педагогіки. І ця ідея була реалізована в комплексній монографії за загальною редакцією О. Радул «Нариси з історії педагогічної думки (перша

третина XX ст.)» (2015) [74], у якій один із розділів, написаний О. Філоненко, присвячено розвитку педагогічної думки на Єлисаветградщині в означений період, представлений аналіз педагогічно-просвітницької діяльності В. Харцієва, П. Рябкова, Н. Бракер та діяльності А. Макаренка у Долинській двокласної залізничній школі, дозволив науково обґрунтувати вагомий внесок педагогів, громадських діячів регіону в розвиток вітчизняної педагогічної думки [74, с. 279–310].

Так, зокрема, висвітлюючи діяльність А. Макаренка у Долинській двокласній залізничній школі, нами широко використано інтерв'ю, листи, спогади В. Грекової-Опришко, І. Євсєєва та ін. як методи виявлення прихованої, незафіксованої реальності, за їх допомогою розкривається повсякденне життя педагога, інтереси й захоплення дітей.

Що, зі свого боку, є прикладом застосування мікроісторичного підходу, на введення якого до переліку (і застосування) історико-педагогічного інструментарію наполягає академік О. Сухомлинська, наголошуючи, що «мікроісторичний підхід може стати продуктивним підходом до висвітлення локальних і часткових проблем і тем, якими опікується історико-педагогічна наука. Це надасть можливість усебічно охопити тему, показати її багатовимірність, варіативність та приховану реальність, вплив людини на події та факти, її згоду або супротив тому, що відбувається» [117, с. 7].

Зупинимось більш детально на працях, які стали основними для нашого дослідження педагогічної діяльності А. Макаренка у Долинській школі – В. Грекової-Опришко «Макаренко про Долинку» (1963) [14], Т. Кроль «А. С. Макаренко. Биография» (1964) [62], І. Євсєєва «Тут він учителював» (1983) [21], «На разных берегах… Судьба братьев Макаренко» укладач Г. Хілліг (1998) [73]. Серед джерел, які ми залучили для вивчення спадщини А. Макаренка, важливе місце посідають праці самого вченого [68; 69].

Зауважимо, що Долинський період життя та діяльності видатного педагога А. Макаренка мало вивчений. Робота молодого вчителя у Долинській залізничній школі (1911–1914) заслуговує на увагу, адже саме тоді Антон Семенович формувався як педагог, у нього складалися свої переконання. На момент роботи в школі він був молодими, сповненими поривань і прагнень щодо оновлення шкільного життя. Дослідник діяльності А. Макаренка в Долинській школи І. Євсєєв стверджує, що «педагогу вже у цей період були притаманні пошуки нових форм роботи у школі, енергійність та ініціативність» [21, с. 2].

Невелика школа на станції Долинська була створена для дітей залізничників, багато учнів жили в інтернаті при школі. Були там і сироти. Це давало можливість Антону Семеновичу, який працював учителем і вихователем («наглядачем» – як офіційно називалася його посада), «значну частину часу проводити зі своїми вихованцями», – звертає увагу Т. Кроль [62, с. 11]. Жив учитель у невеликій кімнатці при училищі. Як

пригадував А. Макаренко: «Школа наша багатством не відзначалася. Вона була призначена для дітей лінійних службовців: колійних і бар'єрних сторожів, стрілочників з маленьких станцій і полустанків. Було у нас багато й сиріт. Більшість моїх учнів жила в гуртожитку при школі. Все це було організовано в «притулковому» стилі – бідно, казенно, похмуро і непорушно» [68, с. 16].

У книзі «На разных берегах… Судьба братьев Макаренко» (1998) подаються спогади брата, який у той час відвідував Антона Семеновича, він потрапив у «діру ... серед голого степу, далеко від культурних центрів ... депо, церква, училище, 3–4 невеликі крамнички і з сотню невеликих будиночків. Ні клубу, ні кінематографу, і жодної книгарні» [73, с. 45].

Ініціатива, сила волі, наполегливість проявлялися у педагогічній діяльності А. Макаренка з перших днів його роботи в школі. Молодий учитель пише: «Ми, вчителі, а нас було щось із восьмеро, увесь свій час проводили з дітьми, а втім, у нас іншого вибору й не було. За давньою вчительською традицією, ми, звичайно, віддавалися прекрасним мріям: сіяли розумне, добре, вічне, рік у рік робили випуски і раділи, проводжаючи хлопчиків та дівчаток у життя» [68, с. 17].

В. Грекова-Опришко у публікації «Макаренко про Долинку» (1963) зазначає, що якщо у вчителів училища поява нового колеги спочатку не викликала особливої зацікавленості, то для дітвори він невдовзі став предметом посиленої уваги. Пригадує: «Мені випала велика честь бути однією з учениць Антона Семеновича. Як зараз пам'ятаю золотий вересневий ранок 1911 р., метушливий клас у чеканні вчителя і, нарешті, його появу. Середнього зросту, скромний і просто одягнений, з невеличкою шапкою неслухняного білявого волосся на голові й добрими розумними очима, він одразу притягнув до себе загальну увагу. Як і завжди в таких випадках, знайшлися любителі «перевірити» вчителя. Та Антон Семенович не гарячкував, не вдавався до зауважень чи закликів. Він, не поспішаючи, зняв з носа легеньке блискуче пенсне, дістав із кишені білосніжну хустинку і спокійно почав протирати нею й без того чисті скельця до тих пір, поки пустуни здивовано не принишкли. Одівши пенсне, вчитель м'яким задушевним голосом сказав: – Здрастуйте, діти! Зовуть мене Антоном Семеновичем. А викладати у вас я буду російську словесність, малювання та креслення» [14, с. 3].

Педагог, на перервах не сидів в учительській, а увесь свій час був серед учнів. Він швидко познайомився з дітьми, знав майже всіх по імені. А. Макаренко ніколи не допускав у поведінці зі своїми вихованцями панібратства, але й не дозволяв собі зверхності. Установка на поєднання вимогливості й поваги до учня розглядалася педагогом як основоположний принцип зразкового вчителя. «Учні Макаренка – діти залізничників, майстрових спочатку трохи «дичилися» свого нового наставника. Але якось непомітно для них самих вийшло так, що все частіше й частіше їм

хотілося затриматися біля молодого вчителя, послухати, про що розповідає Антон Семенович, яку книжку радить почитати, а то й пограти з ним в сніжки, містечка та інші веселі ігри, до яких вчитель виявився великим знавцем», –пише Т. Кроль [62, с. 9].

Як стверджує Т. Кроль, уроки у нього були також не такі, як у інших учителів. Учні полюбили свого вчителя, завжди з теплотою говорили про нього: «Антон Семенович в класі був завжди веселий, бадьорий. Відразу він умів захопити учнів розповіддю, а розповідати він був великий майстер. І при цьому кожному, хто сидить у класі, здавалося, що саме з ним веде бесіду вчитель, до нього звертається, від нього чекає відповіді. Учні говорили «Антон Семенович узяв мене до себе». З цього «взяв до себе» починався кожен урок. А потім, затамувавши подих, слухали учні чудові рядки віршів, повісті Гоголя, Чехова, Короленка» [62, с. 10].

Учениця А. Макаренка В. Грекова-Опришко пізніше напише: «Усе світле приніс із собою мій новий учитель. Завдяки йому я по-справжньому полюбила книжну мудрість, закохалася в музику, навчилася співати народних пісень, почала розуміти, де правда, а де обман, де добро, а де зло. До школи я не йшла, а на крилах летіла, бо знала: там зустріну ласку, знайду знання, і винесу звідти щось нове, цікаве і для розуму й серця» [14, с. 3].

Тілесні покарання на той час були розповсюдженою практикою. Деякі колеги А. Макаренка без лінійки і в клас не з’являлися, «але він дітей ні разу нікого й пальцем не зайняв» – зауважує В. Грекова-Опришко [14, с. 3], бо, як і всякий хороший учитель, мав особливий педагогічний такт, за допомогою якого вміло спрямовував неспокійну енергію пустунів.

Т. Кроль наголошує, що уже з перших днів своєї вчительської діяльності в Долинській школі А. Макаренко прагнув розширити поле своєї педагогічної роботи. Крім уроків у школі проводилася різноманітна позаурочна робота, влаштовувалися свята з запрошенням на них батьків, екскурсії і походи учнів – всього цього тоді не було в школах. Антон Семенович щиро, по-справжньому любив дітей. Його жваво цікавили дитячі справи і турботи, він міг допомогти в біді, дати пораду, підбадьорити жартом [62, с. 10–11].

Як пригадує В. Грекова-Опришко, на уроках А. Макаренко був вимогливим, суворим, але об’єктивним і справедливим учителем. Поза уроками, у різних іграх він був товаришем дітей: «Грою проймав Антон Семенович все наше життя. За ролями читали в класі твори класиків, інсценували їх. У мандрівників-першовідкривачів перетворювалися всі, вирушаючи в екскурсії по рідному краю. Наш улюблений учитель брав особисту участь у всіх масових заходах» [14, с. 3].

Молодий вихователь захопив школярів ідеєю створення театру, духового оркестру, організацією цікавих вечорів самодіяльності. Саме він започаткував традицію проведення в школі театралізованих свят. Часто в Долинській школі влаштовували екскурсії. Причому кожен учасник

вистави та екскурсії відчував себе потрібним і важливим для успіху загальної справи, – зазначає Т. Кроль [62, с. 12]. А. Макаренко возив дітей на екскурсії до Севастополя, Москви, Петербурга.

Роки роботи в Долинській школі – це роки подальшого зростання. Кожну вільну хвилину молодий викладач використовує для розширення свого кругозору, посилено займаючись самоосвітою. Віддаючись із усім запалом молодості викладацькій діяльності, А. Макаренко підкорює усіх своїми непересічними знаннями, а головне, невичерпною енергією, творчим підходом до справи і любов'ю до дітей.

Однак, незважаючи на безперечний педагогічний успіх, А. Макаренко відчуває нагальну потребу продовжити свою освіту. Дізнавшись, що у Полтаві відкривається учительський інститут, він здає конкурсні іспити і стає його студентом у 1914 р.

Пам'ять про видатного педагога бережуть у Долинській середній школі № 2, що носить його ім'я. До 90-річчя з дня народження А. Макаренка (1978) у школі було відкрито музей. Зібрані в ньому матеріали розкривають життєвий і творчий шлях вчителя, письменника, а також історію школи, пов'язаної з його ім'ям.

Також уперше досвід педагогічної та просвітницької діяльності Наталії Аркадіївни Бракер (1854–1933) розкрито О. Філоненко у розділі «Педагогічна думка на Єлисаветградщині в першій третині XX століття» колективної монографії (2015) [74] та в інших публікаціях [126; 127 та ін.].

В історіографічному контексті заслуговує на увагу праця В. Боська «Історичний календар Кіровоградщини на 2014 рік. Люди. Факти. Події» (2014) [9], у якій автор подає короткі біографічні відомості про життя та діяльність Н. Бракер.

Так, з видання дізнаємося, що народилася Н. Бракер в Єлисаветграді. Навчалась у приватних гімназіях Єлисаветграда та Одеси. Була вільним слухачам Женевського та Берлінського університетів. Її перший літературний твір – запис спогадів про видатного філософа, уродженця Єлисаветграда Африкана Шпіра (1837–1890), творчість якого справила помітний вплив на світогляд П. Толстого, Ф. Ніцше, Р-М. Рільке. З 1914 р. Н. Бракер стає членом Єлисаветградського лекційного бюро з улаштування народних читань і дитячих майданчиків при міській управі (була головою комісії з організації дитячих розваг). З 1920 р. її обрано член-кореспондентом історико-філологічного відділення Всеукраїнської академії наук (ВУАН), член комісії з дослідження Південної України (з 1929). Будучи українофілкою, Н. Бракер активно друкувалась на сторінках редагованого М. Грушевським часопису «Україна» (спогади про видатних єлисаветградців О. Михалевича, М. Федоровського, В. Ястребова та ін.), що виходив у 1924–1930 рр., як орган історичної секції ВУАН [9, с. 250].

У публікації В. Боськo зазначає, що Н. Бракер є авторкою низки праць із проблем дошкільного виховання. Саме вона ініціювала створення перших дитячих садків у Єлисаветграді, була активним діячем

Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел, яке на благодійних засадах здійснювало масштабну організаторську та просвітницьку роботу [9].

Спираючись на документальні архівні дані, ми у вищезазначеній монографії [74] характеризуємо діяльність Н. Бракер не лише як мемуаристки, краєзнавця, публіциста, а й як педагога-просвітника. У роботі закцентовано увагу, що Наталія Аркадіївна здійснювала багатогранну роботу на ниві просвітництва і її педагогічна діяльність заслуговує на увагу й подальше вивчення.

Вважаємо за необхідне зупинитися на більш детальній характеристиці педагогічної та просвітницької діяльності Н. Бракер.

З архівних джерел дізнаємося, що Н. Бракер наполягала на поглибленій розробці питання теорії та практики народного дитячого садку в Єлисаветграді, як першого і необхідного ступеня суспільного виховання. На загальних зборах Єлисаветградського товариства розповсюдження грамотності та ремесел (1912) просвітниця виступила з ґрунтовною доповіддю, метою якої було ознайомлення членів товариства з основними принципами організації та діяльністю Київського товариства народних дитячих садків: «Ми повинні враховувати досвід організації народних дитячих садків Київським товариством, яке відкрило в 1902 р. свій перший дитячий садок, а на 1 січня 1911 р. вже мало два дитячих садочки, школу нянь-фребелічок, спеціалізований магазин та журнал «Дошкольное воспитание», присвячений дошкільному вихованню дітей» [138, арк. 10].

Н. Бракер наголосила на необхідності створення в товаристві постійно діючої спеціальної секції, яка б розглядала всі педагогічні питання, розробляла програми народної освіти і виховання: «З цією метою необхідно залучати до товариства педагогів різних навчальних закладів, тим паче, що питання відкриття в Єлисаветграді народних дитячих садків педагогічна громадськість зустріла досить прихильно» [138, арк. 10].

Н. Бракер підкреслювала необхідність залучати до організації народних дитячих садків громадськість міста та привертати увагу батьків до необхідності давати дітям правильне виховання, що забезпечує всебічний розвиток дитини з малих років. На її думку, справі організації дитячого садка могли б багато допомогти педагоги середніх навчальних закладів, які в процесі навчання і в позаурочний час заохочували своїх учнів створювати різні вироби, роздаткові матеріали, колекції, які потім могли б слугувати матеріалом предметних бесід у дитячому садку. Наталія Аркадіївна зазначала, що «…достатньо тільки раз пробудити в дитячих серцях співчуття до інших дітей і воно знайде собі тисячу виявів» [138, арк. 11].

Пропозиція Н. Бракер була підтримана та невдовзі в товаристві було створено таку спеціальну комісію, а вона сама стала її керівником.

Архівні матеріали свідчать, що саме за її сприяння, з метою ознайомлення громадськості міста з принципами та особливостями функціонування дитячих садків було запрошено відомого педагога, організатора дошкільного виховання, керівника Київського товариства народних дитячих садків (1907–1917) Наталію Дмитрівну Лубенець, яка у травні 1912 р. виступила перед громадськістю міста з лекцією «К чему стремится и что дает детям и родителям детский сад». Грошовий збір із лекції Н. Лубенець передала товариству для влаштування дитячого саду [135, арк. 5].

Пропагуючи ідеї суспільного дошкільного виховання дітей, Н. Бракер наполягала на створенні цілої низки народних дитячих садків, які повинні охоплювати всіх дітей. У «Докладе комиссии по устройству народных детских садов (апрель-октябрь 1912 р.)» вона писала: «Почати, звичайно, потрібно з безкоштовного, але встановлювати безкоштовність, як непорушний принцип, значить застосовувати благодійність там, де повинна діяти жива громадська самодіяльність» [138, арк. 10]. Вона наголошувала, що «народні дитячі садки – заклади не благодійні, а освітні. Посилати до них дітей потрібно не тому, що їх там годують, а бідних ще й одягають, і навіть не тому, що дитячі садки розв’язують руки батькам, а тому, що дітей там виховують, розвивають їхній розум та привчають до праці й дисципліни» [135, арк. 15].

Мета дитячого садку визначалася Н. Бракер як допомога сім’ї у вихованні дітей і підготовка їх до шкільних занять: «Завдання дитячих садків розкрити здібності дитини, пробудити її творчість і дисциплінувати волю. Саме дитячі сади є першою сходинкою до школи» [138, арк. 10].

Н. Бракер у «Докладе комиссии по устройству народных детских садов (апрель-октябрь 1912 р.)» висловила низку цінних рекомендацій щодо організації народного дитячого садку в Єлисаветграді. З особливою гостротою вона піднімає питання про комплексність і систематичність педагогічного процесу народних дитячих садків.

Згодом Наталія Бракер очолює комісію з розробки «Устава народного детского сада Елисаветградского общества распространения грамотности и ремесел», який визначав завдання, структуру та особливості функціонування дошкільного закладу [139, арк. 26].

Н. Бракер чітко ставила питання про програму для дітей дошкільного віку. У статуті програма занять з дітьми передбачала різні види діяльності, які сприяли всебічному розвитку дітей дошкільного віку: заучування простих молитов; бесіди на різну тематику; казки та розповіді; розучування пісень і віршів; у старших групах грамота й рахунок за наочним методом; малювання та ліплення (довільне та на тему); вирізування з паперу за шаблоном (довільне та на тему); фребелівські заняття – будівництво з кубиків, викладання мозаїки, плетіння, вишивання тощо; ручну праця – картонажні роботи (іграшки, ялинкові прикраси, папки, рамки тощо), шиття одягу для ляльок, в’язання; ігри – рухливі

(з піснями та без), довільні з іграшками; ритмічні вправи: маршірування, біг, дитяча гімнастика; прогулянки та екскурсії [139, арк. 26].

З архівних джерел дізнаємося, що за ініціативою Н. Бракер та колективу однодумців перший безкоштовний народний дитячий садок для дітей від 4 до 6 рр. був відкритий комісією Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел у жовтні 1913 р. у приміщенні ремісничо-грамотного училища. Завідуючою дитячим садком була призначена Н. Федоровська, яка закінчила Фребелівський інститут у Києві.

Наталія Аркадіївна не зупиняється на досягнутому та продовжує опікуватися питанням дошкільного виховання, готує доповіді «Народные детские площадки как средство внешкольного образования» (1915), «Из жизни первого народного детского сада на Кущевке» (1916), «Народный детский сад «Красное Яичко»» (1916).

Н. Бракер виступала за створення системи дошкільних закладів для всіх верств населення, особливо турбувалася про долю дітей робітників. Розуміючи, що їх побутові умови не сприяють повноцінному фізичному й моральному розвитку дітей, просвітниця активно відстоювала думку про необхідність відкриття суспільних закладів для дітей дошкільного віку. Визначаючи вирішальну роль дитячих садків у справі виховання дітей дошкільного віку, вона наголошувала: «Умови сучасного життя починаючи з матеріальної скрути і закінчуючи моральною занедбаністю ... стимулюють до більш інтенсивного розвитку дошкільного виховання та позашкільної освіти» [135, арк. 97].

Завдяки значним зусиллям Н. Бракер у Єлисаветграді в 1915 р. було відкрито ще дві подібні дошкільні установи.

Проаналізувавши педагогічну і просвітницьку діяльність Н. Бракер, ми доходимо висновку, що провідну роль у розробці основ дошкільного виховання на Єлисаветградщині на початку ХХ ст. відіграла теоретична і практична діяльність Н. Бракер. Педагог вела активну громадсько-педагогічну роботу: була керівником комісії дитячих садків при Єлисаветградському товаристві поширення грамотності та ремесел, виступала з доповідями з питань дошкільного виховання, надавала методичну допомогу вихователькам дитячих садків. У роботах Н. Бракер можна найти положення актуальні й для сьогодення.

Отже, особливості джерельної бази й передусім сам предмет дослідження зумовив напрацювання типових підходів до вивчення життєдіяльності та творчої спадщини єлисаветградських педагогів і просвітителів. Така ситуація має об’єктивне підґрунтя, адже йдеться про діячів, які формувались і діяли в схожому соціокультурному середовищі. При цьому, згадані праці мають «індивідуальне обличчя», адже при їхній підготовці автори враховували особливості становлення і творчості персоналій, спиралися на доробок попередників та, головне, репрезентували власні погляди на проблему.

Історіографічний аналіз вказує на існування незначної кількості праць істориків, краєзнавців, педагогів, присвячених вивченню різних аспектів спадщини педагогів-просвітителів означеного періоду. Значна їх частина потребує доповнення та уточнення фактів і явищ з огляду на сучасний розвиток історико-педагогічної думки. Нечисленні історіографічні дослідження містять фрагментарний або поверховий аналіз лише деяких аспектів їхньої педагогічної діяльності.

Аналіз сучасної історико-педагогічної літератури засвідчує, що ґрунтовний аналіз педагогічної діяльності В. Харцієва як директора Єлисаветградського громадського комерційного училища та ініціатора створення педагогічного ВНЗ у регіоні належить О. Гур'яновій, А. Каві, Н. Калініченко, В. Постолатію, О. Філоненко, В. Чернецькому та ін. Важливим кроком до всебічного осмислення спадщини вченого стало дисертаційне дослідження А. Кави, яка проаналізувала основні напрями, зміст громадсько-просвітницької діяльності В. Харцієва, своєрідність організації навчально-виховного процесу в Єлисаветградському громадському комерційному училищі та охарактеризувала це училище як авторську гуманістичну школу В. Харцієва, визначила роль освітянина у становленні педагогічної освіти Єлисаветградщини (Кіровоградщини).

На системне осмислення різнобічного доробку та життєдіяльності В. Харцієва претендує серія змістовних розвідок В. Постолатія, у яких проаналізовано доробок педагога у вигляді теоретичних новацій і практичного узагальнення прогресивних ідей в організації діяльності Єлисаветградського громадського комерційного училища (інтеграція в єдиному освітньому просторі учнів і вчителів; формування нового, відмінного від масової практики, змісту навчального процесу; гуманізація навчання і виховання; формування національно свідомих громадян держави).

Ці та інші праці містять вагомий фактологічний матеріал та теоретичні рефлексії щодо педагогічної спадщини В. Харцієва.

Аналіз сучасних історико-педагогічних рефлексій дає підстави стверджувати, що педагогічно-просвітницька діяльність Н. Бракер, П. Рябкова, діяльність А. Макаренка ще недостатньо вивчена і не була предметом окремого ґрунтовного і цілісного історико-педагогічного дослідження. Так, не визначено внесок Н. Бракер у розвиток дошкільного виховання в регіоні. Не дістали належної уваги просвітницька й пропагандистська діяльність Н. Бракер як активного діяча Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел, яке відіграло провідну роль у розвитку освіти серед різних прошарків населення, сприяло розвитку шкільництва на території краю. Через відсутність комплексного узагальнюючого матеріалу з громадсько-просвітницької та педагогічної діяльності Н. Бракер, П. Рябкова першочергового значення набувають архівні матеріали та праці самих учених.

Наукові здобутки П. Рябкова одержали предметне осмислення в наукових рефлексіях Т. Печериці, яка розкрила погляди вченого на актуальні проблеми історії України, його наукові досягнення в галузі археології та українознавчої діяльності. Водночас просвітницька діяльність ученого як члена Єлисаветградського товариства поширення грамотності й ремесел, організатора гуртків самоосвіти, ініціатора створення дитячих садків, безкоштовної народної бібліотеки-читальні, першої художньої виставки, краєзнавчого музею розглянута побіжно, без ґрунтовного наукового аналізу.

Висвітлюючи діяльність А. Макаренка у Долинській двокласній залізничній школі, нами широко використано інтерв'ю, листи, спогади В. Грекової-Опришко, І. Євсєєва та ін. як методи виявлення прихованої, незафіксованої реальності, за їх допомогою розкривається повсякденне життя педагога, інтереси й захоплення дітей. Однак історіографія педагогічної діяльності А. Макаренка на теренах краю залишається ще малодослідженою.

Огляд наукових студій сучасних дослідників засвідчив зацікавленість ними вивчення творчих ідей освітніх діячів Єлисаветградщини, що жили і працювали у другій половині XIX – першій третині XX ст. Встановлено, що, незважаючи на інтерес сучасних учених до педагогічних персоналій регіону, переважна більшість педагогів-просвітителів, їх творчий доробок, окрім спадщини В. Харцієва залишається не репрезентованими, а це означає, що українська історія педагогіки не представлена повною мірою, що спонукає до глибшого вивчення педагогічної спадщини видатних представників регіону.

Серед джерел, використаних для вивчення спадщини культурно-громадських діячів, просвітників, педагогів регіону, важливе місце посідають їхні праці та архівні матеріали, присвячені питанням освітньо-просвітницького спрямування, які ще не знайшли належного висвітлення в історико-педагогічних рефлексіях.

З'ясовано, що вивчення та пропагування потребує і педагогічно-просвітницька діяльність художника П. Крестоносцева (засновника Вечірніх рисувальних класів), математика Р. Пржшиховського (фундатора метеорологічної станції в Єлисаветградському земському училищі), завідувача Єлисаветградською земської метеорологічної станції Г. Близніна (учителя природничої історії та хімії) та ін.

Список використаних джерел

1. Босько В. М. Визначні постаті Степової Еллади: до 250-річчя заснування фортеці Святої Єлизавети, міста Єлисаветграда та 65-річчя утворення Кіровоградської області. Кіровоград: Інформаційна мережа, 2004. Ч. 1. 376 с.

2. Босько В. М. Єлисаветградське благодійне товариство поширення грамотності й ремесел (1873–1914). *Вечірня газета.* 2010. 17 липня. С. 7.

3. Босько В. М. Історичний календар Кіровоградщини на 2007 рік: Люди. Події. Факти. Кіровоград: Полімед-Сервіс, 2006. 162 с.

4. Босько В. М. Історичний календар Кіровоградщини на 2008 рік. Люди. Події. Факти: Історико-краєзнавче видання: Довідник. Кіровоград: Центр.-Укр. вид-во, 2007. С. 23–29.

5. Босько В. М. Історичний календар Кіровоградщини на 2010 рік: Люди. Події. Факти: історична література. Кіровоград: Центр.-Укр. вид-во, 2009. 260 с.

6. Босько В. М. Історичний календар Кіровоградщини на 2011 рік: Люди. Події. Факти. Кіровоград: Центр.-Укр. вид-во, 2010. 256 с.

7. Босько В. М. Історичний календар Кіровоградщини на 2012 рік: Люди. Події. Факти. Кіровоград: Центр.-Укр. вид-во, 2011. 260 с.

8. Босько В. М. Історичний календар Кіровоградщини на 2013 рік. Люди. Події. Факти: Історико-краєзнавче видання: Довідник. Кіровоград: Центр.-Укр. вид-во, 2012. С. 37–38.

9. Босько В. М. Історичний календар Кіровоградщини на 2014 рік. Люди. Факти. Події. Кіровоград: Центр.-Укр. видавництво, 2014. 259 с.

10. Голос Юга. Елисаветград. 1910. 25 ноября.

11. Голос Юга. Елисаветград. 1911. № 95.

12. Голос Юга. Елисаветград. 1913. 19 мая.

13. Голос Юга. Елисаветград. 1913. 27 января.

14. Грекова-Опришко В. Макаренко про Долинку. *Шляхом Ілліча.* 1963. 13 березня. С. 3.

15. Гур’янова О. В. Організація навчально-виховного процесу в комерційних училищах України (1894–1920 рр.): дис. … канд. пед. наук : 13.00.01. Кіровоград, 2007. 255 с.

16. Гур’янова О. В. Школа радості – переклик поколінь. *Школа першого ступеня: теорія і практика:* зб. наук. пр. Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2007. Вип. 21. С. 115–122.

17. Даценко Л. Павло Рябков як типовий представник провінційного краєзнавства. *Актуальні аспекти дослідження історії міста.* Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції в 2-х ч.: зб. статей / упоряд. Л. А. Гайда; відпов. за вип. Л. В. Корецька, рец.: А. А. Кендюхова, І. А. Козир. Кіровоград: ОІППО ім. В. Сухомлинського, 2006. Ч. 1. 198 с.

18. Добрянський І. А., Постолатій В. В. Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти України (кінець XIX – початок XX ст.). Кіровоград, 1998. 143 с.

19. Ежегодник «Голоса Юга»: Адрес-календарь и справочная книга по г. Елисаветграду и уезду, с диаграммами, рисунками, портретами и

шаржами / издание редакции газеты «Голос Юга». Елисаветград: Типография Х. Ш. Немировського, 1913. 167 с.

20. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. С.-Пб: Брокгауз-Ефрон., 1890–1907.

21. Євсєєв І. Тут він учителював. *Кіровоградська правда.* 1983. 13 березня. С. 2.

22. Єлисаветградська гімназія. Кіровоград: Українська гімназія, 1997. Кн. І. 190 с.

23. Єлисаветградському громадське комерційне училище. URL: http:// www.n–slovo.com.ua/.../1305–kbcfdtnuhflcmrt.

24. Журналы заседаний Елисаветградского уездного земского собрания XLI очередной сессии 1905 г. Елисаветград, 1905. С. 3.

25. Журналы заседаний Елисаветградского очередного уездного Земского собрания в сентябре 1906 года (XLII сессия): с прилож. докладов и комиссий. Елисаветград: Тп. М. А. Гольденберга, 1906. 204 с.

26. Журналы заседаний Елисаветградскогоочередного уездного Земского собрания в октябре 1910 года (XLVI сессии): с прилож. докладов и комиссий. Елисаветград: Тип. Елисаветградского Уездного Земства, 1910. 418 с.

27. За сто літ. *Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття* / під ред. М. Грушевського. Київ: Державне видавництво України, 1928. Кн. 2. 329 с.

28. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. 816 с.

29. Кава А. А. Аспекти гуманітаризації освіти в педагогічній спадщині В. І. Харцієва. *Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки.* Бердянськ: БДПУ, 2012. № 4. С. 111–115.

30. Кава А. А. Педагогічна діяльність і спадщина В. І. Харцієва (1866–1937 рр.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 2014. 20 с.

31. Калініченко Н. А. Василь Харцієв: підготовка педагогічних кадрів. *Історико-педагогічний альманах.* 2012. № 2. С. 55–59.

32. Кендюхова А. А. З історії розвитку приватної освіти. *Актуальні аспекти дослідження історії міста*: матеріали обл. наук.-практ. істор.-краєзн. конф. Кіровоград, 2004. С. 79–96.

33. Кизименко П. Пам’ять степів. Історичні нариси з минулого Кіровоградщини. Кіровоград: Поліграфійно-видавничій центр «Мавік», 2003. 246 с.

34. Кіровоградська область: поступ розвитку: бібліогр. покажч. (до 75-річчя утворення Кіровоградської області) / Департамент культури, туризму та культурної спадщини Кіровоградської облдержадміністрації; Комунальний заклад «Обласна універсальна наукова бібліотека ім. Д. І. Чижевського». Кіровоград, 2013. 274 с.

35. Кіровоградський краєзнавчий вісник. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2007. Вип. І. 224 с.

36. Кіровоградський обласний державний архів: путівник. К.: Наукова думка, 1966. 255 с.

37. Кіровоградщина у дзеркалі часу: література: фотоальбом / авт.-упор. О. Чуднов, О. Бабенко. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. 76 с.

38. Кіровоградщина у дзеркалі часу: музичне мистецтво: фотоальбом / авт.-упор.: О. Полячок, М. Долгіх. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. 76 с.

39. Кіровоградщина у дзеркалі часу: театральне мистецтво: фотоальбом / авт.-упор.: В. Шурапов, С. Ушакова. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. 76 с.

40. Кіровоградщина. Історія рідного краю: навч. посіб. для загальноосвіт. навч. закл. Кіровогр. обл. / І. А. Вівсяна та ін.; наук. ред. І. А. Козир. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. 304 с.

41. Кіровоградщина. Історія. Традиції. Сучасність [до 70-річчя Кіровоградської області]: збірник / за заг. ред. О. В. Чуднова. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2008. 640 с.

42. Классова О. Історія перших художніх виставок при Єлисаветградських навчальних закладах. *Український музей при навчальному закладі: історія і сучасність*: матеріали обл. наук.-метод. конф. Кіровоград: Видавництво КОІППО імені Василя Сухомлинського, 2008. С. 102–109.

43. Козир І., Шевченко. С. Історія рідного краю. Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. 72 с.

44. Краєзнавчий вісник Кіровоградщини / ред. О. О. Бабенко та ін. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2008. Вип. ІІ. 226 с.

45. Краєзнавчий вісник Кіровоградщини / ред. О. О. Бабенко та ін. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2009. Вип. ІІІ. 206 с.

46. Краєзнавчий вісник Кіровоградщини / ред. О. О. Бабенко та ін. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2010. Вип. IV. 235 с.

47. Краєзнавчий вісник Кіровоградщини / ред. О. О. Бабенко та ін. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2011. Вип. VII. 220 с.

48. Краткие отчеты о курсах, организованных в 1912 г. для учащих Херсонской губернии Министерством Народного Просвещения. *Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1912 году: приложения*. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1913. С. 18–40.

49. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1897 год. Херсон: Тип. О. Д. Ходушной, 1899. 55 с.

50. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1901–1902 годы. Херсон: Тип. О. Д. Ходушной, 1905. 76 с.

51. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1904 год. Херсон: Тип. О. Д. Ходушной, 1906. 147 с.

52. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии в 1912 году. Херсон: Тип. О. Д. Ходушной, 1913. 104 с.

53. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии в 1913 году. Херсон: Тип. О. Д. Ходушной, 1914. 70 с.

54. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии в 1914 году. Херсон: Тип. Херсонского Губернского правления, 1915. 61 с.

55. Краткий отчет о состоянии Вознесенской женской гимназии за 1905 год. *Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1905 году: приложения*. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1906. С. XLIII–XLIV.

56. Краткий отчет о состоянии Елисаветградской общественной женской гимназии за 1902 год. *Общий отчет Елисаветградской уездной земской управы за 1902 г.* Елисаветград, 1903.

57. Краткий отчет о состоянии Елисаветградской общественной женской гимназии за 1905 год. *Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1905 году: приложения*. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1906. С. XXXI–XXXVII.

58. Кремень В. Г. Зберегти в освіті все те добре, що маємо, і разом з тим досягти якісно нового її стану. *Освіта України.* 2001. 18 липня.

59. Кривенко В. Зникаючі сліди історії. *Народне слово.* 2012. 29 березня. С. 14.

60. Крижанівський В. М. Джерела з історії Єлисаветградського міського самоврядування (червень 1871 – лютий 1917 рр.): дис. … канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2012. 295 с.

61. Крижанівський В. М. Єлисаветградська газета «Голос Юга» та російська цензура у світлі архівних документів. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету* Запоріжжя: ЗНУ, 2014. Вип. 41. С. 265–269.

62. Кроль Т. Г. А. С. Макаренко. Биография: пособ. для учащ. М.-Л.: Просвещение, 1964. 92 с.

63. Кузик Б. М., Білошапка В. В. Кіровоградщина: історія та сучасність центру України: в 2 т. Д.: АРТ-ПРЕС, 2005. Т. 1. 496 с.

64. Кузик Б. М., Литвин Л. І. До цілющих джерел рідної землі: наш край з найдавніших часів і до сьогодення: навч. посіб. з історії рідного краю для учнів Олександрівщини. Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2006. 223 с.

65. Куліш О. О. Освітня діяльність земств Херсонської губернії у забезпеченні безперервності жіночої освіти (друга половина XIX – початок XX століття). *Науковий вісник Миколаївського державного університету. Серія: Педагогічні науки*. Миколаїв, 2008. Т. 2. С. 176–185.

66. Куліш О. О. Становлення середньої професійної жіночої освіти в Херсонській губернії в кінці XIX – на початку XX ст. *Гілея (науковий вісник):* зб. наук. праць. К., 2009. Вип. 19. С. 4–9.

67. Культурно-освітні процеси краю у XIX столітті: наукове видання / упор., передм. Л. А. Гайди; Кіровоградський обл. ін-т післядипломної пед. освіти ім. В. Сухомлинського; Кіровоградська обл.

орг. Українського т-ва охорони пам’яток історії та культури. Кіровоград: Поліграф-Терція, 2004. 257 с.

68. Макаренко А. С. Книга для родителей. Лекции о воспитании детей. *Выступления по вопросам семейного воспитания. Сочинения: в 7 т.* М.: Академия пед. наук РСФСР, 1951. Т. 4. 534 с.

69. Макаренко А. С. Публицистика. Рассказы и очерки. Статьи о литературе и рецензии. Переписка с А. М. Горьким. *Сочинения: в 7 т.* М.: Академия пед. наук РСФСР, 1958. Т. 7. 583 с.

70. Маленький Париж / авторы-составители В. Петраков, В. Машковцев. Москва: Пинакотека, 2004. 240 с.

71. Марченко О. Деякі аспекти функціонування органів міського самоврядування Єлисавтграда у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Актуальні аспекти дослідження історії міста*: матеріали обл. наук.-практ. конф. / упор. Л. Гайда. Кіровоград: КОІППО, 2005. С. 45–51.

72. Молоків-Журський П. П. Професор В. І. Харцієв. *Зінов’євський пролетарій.* 1927. 9 березня.

73. На разных берегах… Судьба братьев Макаренко / сост. и комментарии Г. Хиллига. М., 1998. 384 с.

74. Нариси з історії педагогічної думки (перша третина ХХ ст.): монографія / за ред. О. С. Радул. Кіровоград: РВВ КДПУ імені Володимира Винниченка, 2015. 311 с.

75. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1898 году. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1899. 171 с.

76. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1903 году. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1904. 107 с.

77. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1904 году. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1905. 101 с.

78. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1905 году. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1906. 94 с.

79. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1906 году. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1908. 69 с.

80. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1910 году. Елисаветград: Тип. Елисаветградського земства, 1911. 80 с.

81. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1912 году. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1913. 68 с.

82. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1913 году. Елисаветград: Тип. Елисаветградського земства, 1914. 79 с.

83. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1914 году. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1915. 73 с.

84. Народное образование в Херсонской губернии в 1895 году. Херсон: Тип: Ходушной, 1897. 178 с.

85. Народные чтения. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. / ред.: И. А. Андреевского, Ф. Ф. Петрушевского. СПб.: Семеновская литотипография, 1890–1907. Т. 40. 1897. С. 595–598.

86. Непийвода І. Проти націоналістичних викривлень. *Соціалістний наступ*. 1933. 24 грудня.

87. Общий отчет Херсонского губернского земства за 1882 г. *Зборник Херсонского земства*. Херсон: Типография Н. Ващенко, 1883. С. 287.

88. Общий отчет Херсонского губернского земства за 1883 г. *Зборник Херсонского земства*. Херсон: Типография Н. Ващенко, 1883. С. 286–291.

89. Объявление. *Голос Юга*. 1905 р. № 286. 11 грудня. С. 1.

90. Овсянико-Куликовский Д. Н. Литературно-критические работы. М., 1989. Т. 2. С. 470–471.

91. Отчет инспектора народных училищ 3-го района Херсонской губернии о состоянии начальных училищ Елисаветградского уезда. *Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1912 году: приложения*. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1913. С. 1–26.

92. Отчет о 12-м конкурсе по рисунку, черчению и моделированию в учебных заведениях, бывшем в Императорской Академии художеств в 1891 году (очередной конкурс для реальних училищ и других учебных заведений, в которых рисование обязательно). С-Пб., 1893. 57 с.

93. Отчет о состоянии Елисаветградского земского реального училища за 1905 год. *Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1905 году: приложения*. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1906. С. I–XXVII.

94. Отчет о состоянии Елисаветградского земского реального училища за 1907 год. *Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1907 году: приложения*. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1908. С. 3–25.

95. Очерк деятельности Елисаветградского общества распространения коммерческого образования за первое пятилетие. Елисаветград, 1914. 338 с.

96. Паніотов О. О. До історії підготовки вчительських кадрів на Єлисаветградщині (1923–1925 рр.): міжвузівська наукова конференція з історичного краєзнавства: тези доповідей. Кіровоград, 1990. С. 75–77.

97. Пархомчук В. Інституція земства як форма самоврядування (на прикладі Єлисаветградського земства. *Актуальні аспекти дослідження історії міста:* матеріали обл. наук.-практ. конф. / упор. Л. А. Гайда. Кіровоград: КОІППО, 2005. С. 60–61.

98. Пашутин А. Исторический очерк г. Елисаветграда. Елисаветград: Лито-Типография бр. Шполянских, 1897. 311 с.

99. Пашутин А. Н. Исторический очерк г. Елисаветграда (печатается по изданию 1897 г.). Кіровоград, 1992. 176 с.

100. Печериця Т. В. Визначний українознавець П. З. Рябков (1848–1926). До 155-річчя з дня народження. Кіровоград: «Імекс-ЛТД», 2003. 117 с.

101. Печериця Т. В. Українознавчі аспекти творчості Павла Рябкова (1848–1926): автореф. дис... канд. іст. наук: 09.00.12. Київ, 2003. 20 с.

102. Поліщук В. Зроблено в Єлисаветграді. Кіровоград, 2014. 204 с.

103. Полячок О. Музична освіта в Єлисаветграді наприкінці XIX – початку XX ст. *Матеріали з історії музичної культури Єлисаветградщини*. Кіровоград, 1996. С. 3–5.

104. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр. К.: Друкар, 1920. 127 с.

105. Постолатій В. В. Педагогічна освіта на Кіровоградщині (1865–1965 рр.): монографія. Кіровоград: Нашвидав, 2006. 144 с.

106. Постолатій В. В. Підготовці вчителів у краї – 120 літ. *Університетський меридіан.* 2001. 3 жовтня. С. 2.

107. Постолатій В. В. Розвиток комерційної освіти в Україні (1804–1920 рр.): дис... канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 1996. 210 с.

108. Постолатій В., Гур'янова О. Творець нової школи в Єлисаветграді. *Освітянське слово.* 2005. Листопад.

109. Прибора Т. О. Особливості жіночої освіти Єлисаветградщини ІІ половини XIX – початку XX століття. *Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки.* Черкаси, 2014. Вип. 6 (299). С. 101–105.

110. Притюпа О. С. Краєзнавчі засади розвитку природничої освіти на Єлисаветградщині (друга половина XIX – початок XX століття): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Кіровоград, 2013. 235 с.

111. Рябков П. З. Краткий исторический очерк Елисаветградского Общества распространения грамотности и ремесел: 1873–1898 гг. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1898. 42 с.

112. Рябков П. З. Очерк деятельности Елисаветградского общества распространения коммерческого образования за первое пятилетие. Елисаветград, 1914. 338 с.

113. Рябовол Л. Т. Розвиток земської освіти в Херсонській губернії (друга половина XIX – початок XX століття): автор. … дис. канд. пед. наук: 13.00.01. Кривий Ріг, 2001. 20 с.

114. Систематический сборник постановлений Елисаветградской городской думы за 1871–1903 гг. / сост. Л. К. Брейер. Елисаветград: Типография М. А. Гольденберга, 1905. Т. I–VIII. 773 с.

115. Систематический свод постановлений Елисаветградского уездного земского собрания 1865–1895 годы / сост. Е. И. Борисов. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1895. 897 с.

116. Систематичский свод постановлений Херсонского Губернского земского собрания за 1865–1888 гг. Херсон: Тип. «Одесских новостей», 1888. С. 353.

117. Сухомлинська О. В. Дослідження макроісторії в сучасному історико-педагогічному вимірі. *Історико-педагогічний альманах.* 2015. № 2. С. 4–7.

118. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічне дослідження та його «околиці». *Шлях освіти.* 2005. № 4. С. 43–47.

119. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. К.: А.П.Н., 2003. 68 с.

120. Трибуцька О. А. Єлисаветградське благодійне товариство. *Народне слово.* 2012. 26 квітня. С. 8.

121. Трибуцька О. А. Матеріали особового фонду Павла Рябкова (до 165-річчя від дня народження відомого вченого-етнографа і громадського діяча). URL: http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU.../10.pdf.

122. Український музей при навчальному закладі: історія і сучасність: матеріали обласної науково-методичної конференції / ред. Л. А. Гайда; Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогчіної освіти ім. В. Сухомлинського. Кіровоград, 2008. 147 с.

123. Філоненко О. В. Дослідження педагогічної спадщини В. І. Харцієва у вітчизняній історіографії. *Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики:* матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Дніпро 29–30 черв. 2016 р.). Дніпро: Роял Принт, 2016. Ч. 1. 386. С. 82–84.

124. Філоненко О. В. Історіографія діяльності педагогічних персоналій Єлисаветградщини (друга половина XIX – початок XX ст.). *Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах*: матеріали Всеукр. наук.- практ. конф. (Дніпро, 29–30 квіт. 2016 р.). Дніпро: Роял Принт, 2016. Ч 1. С. 184–186.

125. Філоненко О. В. Історіографія професійної освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині). *Сучасна система освіти і виховання: досвід минулого – погляд у майбутнє*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 6–7 жовт. 2017 р.). К.: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології, 2017. С. 18–20.

126. Філоненко О. В. Педагогічна думка на Єлисаветградщині в першій третині XX ст.: історіографія проблеми. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*: зб. наук. пр. Запоріжжя: КПУ, 2016. Вип. 47 (100). С. 36–44.

127. Філоненко О. В. Педагогічна і просвітницька діяльність Наталії Аркадіївни Бракер (1869–1933). *Зимові наукові читання*: зб. наук. пр. за матеріалами Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 22 лют. 2016 р.). К.: Центр наукових публікацій, 2016. С. 85–88.

128. Філоненко О. В. Педагогічне новаторство В. І. Харцієва в Єлисаветградському громадському комерційному училищі. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки.* Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. Вип. 125. С. 215–219.

129. Харциев В. И. Взгляды Ф. И. Буслаева на преподавание отечесвенного языка и словесности в средней школе. Х.: «Печатное дело», 1899. 48 с.

130. Чернецький В. Видатний мовознавець і педагог В. І. Харцієв. *Мовознавство.* 1968. № 3. С. 31.

131. Чернецький В. Український педагог В. І. Харцієв (нові сторінки біографії). *Єлисавет*. 24 червня. 1993. С. 1–7.

132. Шевченко С. І. Старі стіни: Єлисаветградська громадська жіноча гімназія. 1860–1920 рр. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. Володимира Винниченка, 2007. 179 с.

133. Шевченко С. І. Українська доля Нової Сербії. Історичні нариси з минулого Кіровоградщини (Кіровоградщина в українсько-сербських зв'язках (1752–2002) / наук. ред. В. М. Даниленко. Кіровоград: Мавік, 2004. 168 с.

134. Шевченко С. І. Центральний архів. Кіровоград: ВО «Акорд», 2013. 130 с.

Архівні джерела

Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький

Ф. 56. Єлисаветградське міське товариство розповсюдження грамотності й ремесла, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії

Оп. 1.

135. Спр. 29. Отчет народных детских садов Елисаветградского общества распространения грамотности и ремесел. 97 арк.

136. Спр. 11. Отчеты совета бесплатной народной библиотеки-читальни. 62 арк.

Ф. 304. Рябков П. З. – єлисаветградський міський землемір, історик, археолог і громадський діяч, м. Зінов'євськ Зінов'євського округу

Оп. 1.

137. Спр. 42. Обзор деятельности Елисаветградского общества распространения грамотности и ремесел. 21 арк.

138. Спр. 50. Доклад комиссии по устройству народных детских садов (апрель-октябрь 1912 р.). 35 арк.

139. Спр. 50. Устав народного детского сада Елисаветградского общества распространения грамотности и ремесел. Арк. 26.

Ф. 810. Інспектура народної освіти Зінов'євського окружного виконавчого комітету ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Зінов'євськ Зінов'євського округу

Оп. 1.

140. Спр. 2078. Інспектура народної освіти Зінов'євського окружного виконавчого комітету ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Зінов'євськ Зінов'євського округу. 560 арк.

Оп. 2.

141. Спр. 1749. Довідки і посвідчення вчителів про закінчення педагогічних курсів при Єлисаветградському педагогічному інституті і технікумі. 1924–1939 рр. 166 арк.

Ф. 816. Відділ народної освіти Єлисаветградського повітового виконавчого комітету ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Одеської губернії

Оп. 1.

142. Спр. 46. Протоколы совета 2-х месячных педагогических курсов при отделе народного образования. 1920 г. 114 арк.

Фонд рукописів Кіровоградського обласного краєзнавчого музею

Ф. 16520

143. Спр. 7221. Рябков П. З. Музейное дело в г. Зиновьевске и его округе прежде и теперь (1883–1924). Арк. 3.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 12 МКФ №12

Оп. 1.

144. Спр. 310. Положение о коммерческих учебных заведениях (1894–1907 рр.). Арк. 14.